تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

سەيي خۇشبەك

تاك دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار

تەرجىمان: قۇربان تۇران
تەھرىرلىگۈچى: ئابلەت تۇردۇن

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

唐代九姓胡与突厥文化：维吾尔文/蔡鸿生著；库尔班译. —喀什：喀什维吾尔文出版社，2008.1
ISBN 978-7-5373-1592-0

Ⅰ. 唐… Ⅱ. ①蔡…②库… Ⅲ. ①姓氏—研究—中国—唐代—维吾尔语（中国少数民族语言）②突厥—民族文化—研究—唐代—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ. K810.2 K289

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 006540 号

责任编辑：阿布拉江·色依提
责任校对：阿尔祖姑丽·斯迪克

唐代九姓胡与突厥文化

蔡鸿生 著
库尔班·突兰 译
阿布来提·努尔东 校订

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编：844000）
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
880×1230 毫米 1/32 开本 14.75 印张 1 插页
2008 年 1 月第 1 版 2008 年 1 月第 1 次印刷
印数：1 ——— 3080 定价：25.00 元

如有质量问题，请与我社联系调换 电话：0998—2653927

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
مۇقەددىمە 1

بىرىنچى بۆلۈم تاك دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار

I باب توققۇز جاۋۇپىلاردىكى قەلىئە تۈزۈمى ۋە ئۇلارنىڭ
شەرقتىكى مەھەللىلىرى..... 3
§ 1 . غۇز ۋە توققۇز ئۇرۇق 3
§ 2 . توققۇز غۇزلاردىكى قەلئە جەمئىيىتى..... 7
§ 3 . شەھەر سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى كۆپ قاتلاملىق
قۇرۇلما 11
§ 4 . غۇز قانۇنلىرى 15
§ 5 . تاشسىچ ئىلاھى ۋە ئالتۇن پاترا 22
§ 6 . شەرق مەھەللىلىرىنىڭ مەدەنىيەت تېپى 28
II باب توققۇز غۇزلاردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر 36
§ 1 . ئائىلە 37
§ 2 . توي - تۆكۈن 42
§ 3 . ئۆلۈم - يېتىم 47
§ 4 . ئولتۇراق ئۆي 54
§ 5 . كىيىم - كېچەك 56

§ 6 . يەمەك ـ ئىچمەك 61
§ 7 . كالېندار 63
§ 8 . بايرام 66
§ 9 . سودىگەرلىك 70
§ 10 . غۇز ئىسىملىرى 74
II باب توقۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات مەكتۇپى ۋە سوۋغات بۇيۇملىرى 87
§ 1 . سوۋغات يولى ۋە سوۋغات قەرەلى 88
§ 2 . سوۋغات مەكتۇپى مەقسەت تەھلىل 92
§ 3 . سوۋغات بۇيۇملىرى مەقسەت مۇلاھىزە 100
§ 4 . سوۋغات بۇيۇملىرىدىن توقۇز غۇزلارنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت پائالىيىتىگە نەزەر ... 121
IV باب بېيتىك دۆلىتى مەقسەت قىسقىچە مۇلاھىزە 129
§ 1 . بېيتىك دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە خەلق تۇرمۇشى 129
§ 2 . بېيتىك دۆلىتىنىڭ ئاتەشپەرەسلىك ۋە بۇددىزم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 132
§ 3 . پىلاۋ ۋە ئۇنىڭ جۇڭگودا ئومۇملىشىشى 135
§ 4 . تارىخىي يىلنامە 138

ئىككىنچى بۆلۈم تۈرك مەدەنىيىتى

I باب تۈرك قانۇنى ۋە تۈرك جەمئىيىتى 143
§ 1 . مەسىلە ۋە ئۇسۇل 143
§ 2 . تۈرك قانۇنى مەقسەت ئومۇمىي بايان 145
§ 3 . خۇلاسە 183
I باب تۈرك خانىلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلى ۋە ئۇرۇش

سەنئىتى 197
1 § . لەشكىرىي تۇزۇمى 198
2 § . قوراللىنىش ئەھۋالى 210
3 § . ئۇرۇش سەنئىتى 215
4 § . خۇلاسە 221
Ⅲ باب تۈركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىك ۋە تەڭرى ئېتىقادى 231
1 § . تۈركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىكنىڭ مەنبەسى ... 231
2 § . زوروئاستىر دىنى ۋە تۈركلەر 238
3 § . تەڭرى ئېتىقادچىلىقى ۋە بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر 241
4 § . تەڭرى بىلەن ئىنسانىنى باغلاپ تۇرغۇچى «قاملار» 245
Ⅳ باب تۈركلەردىكى بۇددىزم توغرىسىدا مۇھاكىمە 254
1 § . شىمالىي جۇ ئاستانىسىدىكى تۈرك ئىبادەتخانىسى ۋە مۇقان قاغان بىلەن قىزىنىڭ ئېتىقادى 256
2 § . تابارنىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىشى ۋە شىمالىي چى خانلىقىنىڭ نوم تارقىتىشى 261
3 § . «拂云祠» ھەققىدە مۇھاكىمە 268
4 § . خانلىقتىكى «بۇددىغا سېغىنىش» نى چۆرىدىگەن تالاش ـ تارتىش 276
5 § . غەربىي تۈركلەر «ئۇچ ئەردەنى» يولىغا قانداق ماڭغان 280
6 § . قوشۇمچە بايان: تۈركلەرنىڭ دىنىي جۇغرافىيەسىگە نەزەر 289
Ⅴ باب تۈرك يىلنامىچىلىقىدىكى 12 مۇچەل 294
1 § . تۈرك مۇچەللىك كالېندارى توغرىسىدىكى تەتقىق

قىقاتنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 295
§ 2 . تۈرك يىلنامىسىنىڭ تۈرلىرى 300
§ 3 . قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىدىكى مۇچەل سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى 302
§ 4 . 12 مۇچەل تۈركلەردىن كەلگەنمۇ 308
§ 5 . توقۇز غۇزلار ۋە مۇچەللىك كالېندارنىڭ تۈركلەرگە تارقىلىشى 316
VI باب تۈرك بۇيۇملىرى تەزكىرىسى 327
§ 1 . تۈرك تۆمۈرى 327
§ 2 . تۈرك ئارغىمىقى 330
§ 3 . تۈرك قۇشقىچى 333
§ 4 . تۈركلەردە مەي 336
§ 5 . تۈرك مەلھىمى 337
§ 6 . تۈرك چېدىرى 339

ئۈچىنچى بۆلۈم غەربىي يۈرت جانىۋارلىرى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشى

I باب شىر جۈڭگودا 345
§ 1 . شىر غەربىي يۈرتتىن كەلگەن 345
§ 2 . قەدىمكى جۈڭگولۇقلارنىڭ شىر چۈشەنچىسى 351
§ 3 . شىر ئوبرازىنىڭ جۈڭگوچە تۇس ئېلىشى ... 356
§ 4 . فولكلوردىكى شىر 364
§ 5 . «شىر نەرسى» — بۇددانىڭ ئاۋازىدىن ئادەمزات چۈقانلىرىغىچە 371
II باب قابا ئىتىنىڭ تارىخى 377
III باب تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر قۇش ئارامدۇي 393

§ 1 . ئارامدۇينىڭ شەكلى 394
§ 2 . تاڭ شۇەنزۇڭ ۋە ئارامدۇي 396
§ 3 . ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ «ئارام» قارىشى 397
§ 4 . «ئارامدۇي» نىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا 399
IV باب تاڭ دەۋرىدىكى قان - تەر تەپچىپ تۇرىدىغان
ئات — تۇلپار 403
§ 1 . تاڭ نەزمىلىرىدىكى «تۇلپار» 404
§ 2 . تۇلپار ۋە چاپار 406
§ 3 . تۇلپارلاردىكى «قان - تەر» نىڭ سىرى ... 409
قوشۇمچە:
قەدىمكى ئۇيغۇرچەن تېغى ھەققىدە يېڭى ئىسپات 413
پايدىلانغان ماتېرىياللار 440
ئاخىرقى سۆز 452

كىرىش سۆز

جى شيەنلىن

پروفېسسور سەي خۇڭشېڭ بىلەن تونۇشقىنىمغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى. بىز گۈڭجۇ جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇستازىمىز چېن يىنكې ئەپەندىنى خاتىرىلەش يىغىنلىرىدا بىر نەچچە قېتىم يۈز كۆرۈشكەن، شۇنداقلا دۇڭگۈەن ناھىيىسى، خۇمېن بازىرى ۋە خۇمېن زەمبىرەك سۈپىسى، لىن زېشۇ ئەپيۇن كۆيدۈرگەن ئورۇن قاتارلىقلارنى بىرگە سەيلە قىلىشقاندۇق. گەرچە چوڭقۇر سىرداشمىغان بولساقمۇ ھەر ھالدا پاراڭلاشقان، ئىشقىلىپ، قەلبىمدە ئۇنىڭغا قارىتا غايىبانە ھۆرمەت ھېسسىياتى مەۋجۇت ئىدى.

جۇڭگودا شەخسلەرگە باھا بېرىلگەندە ھەمىشە ئەخلاق ئۆلچىمى قىلىنىدۇ، شۇنداقلا ئەخلاق ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلىدۇ، بۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا غەرب دۇنياسىدا ئەھۋال تامامەن باشقىچە، ئۇلاردا ئەخلاق شەخسلەرگە باھا بېرىشتە ھېچقانچە ئورۇن ئىگىلىيەلمەيدۇ. ئەمما، بىر ئادەمنىڭ ئادەم بولۇشى، يەنى بىر ئادەمنىڭ پەزىلىتى ھامان ئەخلاق دائىرىسىدە بولىدۇ. سەي خۇڭشېڭ ئەپەندىنىڭ پەزىلىتىنى ئېلىپ ئېيتساق، مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە ئۇ سەمىمىي، ساددا، سۆزمەنلىك قىلمايدىغان، لاپ ئۇرۇشنى بىلمەيدىغان، ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن بولسىمۇ، ئەزەلدىن مەنمەنچىلىك قىلىپ باقمىغان، جىمغۇر، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئادەم، مانا مۇشۇنداق كىشىلەرنى مەن ھەممىدىن بەك ھۆرمەتلەيمەن.

سەي خۇڭشېڭ ئەپەندىنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى، مەسىلەن «روسىيە ساربىي خاتىرىلىرى»، «راھىبەنىڭ ئېيتقانلىرى» قاتارلىق

ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىققانىدىم. ھېس قىلىشىمچە، سەي خۇڭشياڭ ئەپەندى تەتقىق قىلغان تېمىلار كۆپىنچە غەيرىي، باشقىلار تېخى نەزەر سالمىغان تېمىلار ئىدى. بۇ يەردىكى «غەيرىي» دېگەن ئىبارىنىڭ ھېچقانداق كەمسۈندۇرۇش مەنىسى يوق، مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ ئىبارىنى ئىلمىي تەتقىقاتلاردىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش، باشقىلار تېخى دەپ باقمىغانىنى ئوتتۇرىغا قويۇش دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. ھالبۇكى، ئىلمىي ئەمگەكلەردە تېمىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى مەزكۇر تېمىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، مەسىلە تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى بىلەن تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشىدا. ناۋادا چوڭ تېمىنى چاڭگاللاۋلىپ ھېچقانچە شەرھلىمىگەندە، ئۇنىڭ خۇلاسىسى ئىشەنچسىز بولۇپ قالىدۇ، ئەكسىچە تېما كىچىك بولسىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىنسا، ئۇنىڭ ئۇنۇمى يەنىلا چوڭ بولىدۇ. بۇ ھەممەيلەنگە چۈشىنىشلىك بولغان ئاددىي قائىدە.

ئۇنداق بولسا «كىچىك تېما» دېگەنلىك نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ مەزكۇر كىتابتىكى «قابا ئىتتېنىڭ تارىخى» دېگەندەك تېمىلارنى بەلكىم كىچىك تېما دېيىشكە بولار. بۇ ھەقتە ئىلگىرى ياپونچە ئەسەرلەردە تاسادىپىي ئۇچراپ قالىدىغان بەزى نەرسىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە ئاز - تولا تەسۋىرلىنىدۇ. ئادەتتىكى ئالىملاردىن مۇشۇ تېما ئۈستىدە راۋۇرۇس ئىشلەپ باققانلارنى تېخى كۆرمىدىم. ئەمما، سەي خۇڭشياڭ ئەپەندىنىڭ قەلىمى بىلەن بۇ كىچىك تېما شۇنچىلىك تەپسىلىي تەتقىق قىلىنغانكى، ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋاتقان پاكىتلىق مەزمۇنلار-ئادەتتىكى بىر ئىتنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى بايان قىلىپ، «جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەينىكى» نى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. ئۇزۇمۇ ئىلگىرى كۆپ قېتىم مۇشۇنداق ئەينەكلەرنى «سۈرتۈپ باققان»، «چۈشكۈرۈك»، «قاپاق» توغرىسىدا ماقالىلەرنى يېزىپ باققانىدىم. يېشىم 70 تىن ئاشقاندا قېرىلىق قىزغىنلىقىم تۈتۈپ

كېتىپ بىرنەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىش بەدىلىگە جەمئىي 800 مىڭ خەتلىك يىرىك ئەسەر «شېكەرنىڭ تارىخى» نى يېزىپ چىققان ئىشمۇ بولغانىدى. شېكەرمۇ ئوخشاشلا كىچىك تېما ئەمەسمىدى؟ بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا سەي خۇڭشېڭ ئەپەندى بىلەن ھەقىقەتەنمۇ سىر-داشلاردىن بولۇپ قالغانىدۇق.

سەي خۇڭشېڭ ئەپەندىنىڭ ئۆگىنىش ئىستىكى تولىمۇ ئېھتىياتـ چانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ پايدىلانغان ماتېرىياللىرىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنى، ئىسپاتلاش ئۇسۇلىنىڭ يوچۇقتىن خالىي بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كلاسسىك ھۆججەت - ۋەسىقىلىرىدىن ئۇنىڭ قول تىقىپ ئاختۇرۇپ كۆرمىگىنى قالمىغان، غەرب ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىنمۇ ياخشى پايدىلانغانىدى. ھازىرقى كۈندە بىر كىشىنىڭ قانچىلىك بىلىمى بارلىقى ھەققىدە سۆز بولغاندا، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭكىنى قانچىلىك بىرلەشتۈرەلىگەنلىكىگە، قەدىمكى بىلەن ھازىرقىنى قانچىلىك ماسلاشتۇرالىغانلىقىغا، قانداق يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىغانلىقىغا، قانداق ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشكەنلىكىگە قاراش كېرەك. قۇدۇق ئىچىدە ئولتۇرۇۋېلىپ جاھان مۇشۇ دېيىشكە، ماڭغان ئىزىدا توختاپ قېلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. ھەرقانداق ئىلىم ھازىر دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە بولۇۋاتىدۇ. ھەرـ قاچان ئەڭ يېڭى تەرەققىياتلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغاندىلا، ئاندىن دەۋرنىڭ قەدىمىگە يېتىشكىلى بولىدۇ، سەللا بېپەرۋالىق قىلىنسا سەپتىن چۈشۈپ قالىدىغان گەپ. سەي خۇڭشېڭ ئەپەندى بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ بارلىق تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۆزىنى مۇكەممەلـ لەشتۈرۈپ كەلدى. ئۇنىڭ ئاشۇنچىۋالا زور ئۇتۇق قازىنالىشىنىڭ سەۋەبى مانا مۇشۇ يەردە. قارىماققا ئادەتتىكىچە كۆرۈنگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان يەنە بىر مەسىلە شۇكى، سەي خۇڭشېڭ ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىلىرى راۋان، جانلىق، سۈپەتلىك يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا جىق ئادەملەر دىققەت قىلىپ كەتمىدى. ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئىچىدە ئەسەرنى مۇشۇنداق يازالايدىغانلار كەم ئۇچرايدۇ.

سەي خۇڭشىلڭ ئەپەندى ئاساسي زېھنىنى مەدەنىيەت ئالماشتۇ-
رۇش تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا سەرپ قىلىۋاتىدۇ، بۇ جەھەتتە ئىككە-
مىز ئوخشىشىپ كېتىمىز. مەن بارغانلىكى جايدا مەدەنىيەت ئالماش-
تۇرۇشنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈ-
رىدىغان ئاساسلىق كۈچلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى دەپ كېلىۋاتىمەن.
بۇ خىل ئالماشتۇرۇشنى پەقەت ئىنسانلارلا قىلالايدۇ، جان - جانىۋار-
لارنىڭ قولىدىن بۇ ئىشلار كەلمەيدۇ. قەدىمكىلەر «ئادەم ھايۋانلاردىن
بىرنەچچە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ» دەيدۇ، بەلكىم يوقىرىقى ئاشۇ
نۇقتىمۇ «بىرنەچچە جەھەت» نىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. مەيلى
قانداق بولسۇن، ئەگەر مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بولمايدە-
غان بولسا، ھازىرقى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ قانداق قىياپەتكە كە-
رىپ قالىدىغانلىقىغا مەنمۇ بىرنەرسە دېيەلمەيمەن. مەدەنىيەت ئالماش-
تۇرۇش ھەققىدىكى تەتقىقات خەلقلەر ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى
چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىياتنى
كۈچەيتىدۇ، ئىنسانلار قەلبىنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرىدۇ، دۇنيا خەل-
قىنىڭ خاتىرجەملىكى ۋە ئىتتىپاقلىقىغا، دۇنيانىڭ مۇقىملىقى ۋە
تىنچلىقىغا زور ۋە پايدىلىق تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بۇ
ھەقتىكى تەتقىقات خىزمىتىنى تېرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

پروفېسسور سەي خۇڭشىلڭ 60 ياشتىن ھالقىغان بولسىمۇ،
كەمىنە بوۋاينىڭ نەزىرىدە ئۇ تېخى كۈچ - قۇۋۋىتىدىن قالغىنى يوق.
مەن ئۇنىڭ توختاۋسىز تۇرە يېڭى ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئېلىمىزنىڭ
ئىلىم مۇنبىرىنى نۇرلاندۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن، شۇنداقلا مۇشۇن-
داق بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

1996.12.14

مۇقەددىمە

مەزكۇر ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى تاڭ دەۋرىدىكى ئارىلاشما قانلىق ئىككى نەپەر داڭلىق زاتنىڭ كىنايىلىك سۆھبىتىدىن كەلگەن. «يېڭى تاڭنامە. قوشۇخاننىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق بىر ھېكايە خاتىرىلەنگەن: ئەن لۇشەن (ئۆڭلۈك) قوشۇخانغا: «ئاتام غۇز، ئانام تۈرك ئىكەن، ئۆزلىرىنىڭ بولسا ئاتىلىرى تۈرك، ئانىلىرى غۇز ئىكەن. نەسەب ـ جەمەتىمىز ئوخشىغانىكەن، نېمىشقا تۈغقاندارچىلىق مۇھەببىتىنى يەتكۈزمەيمىز؟» دېگەندە، قوشۇخان جاۋابەن: «كونىلاردىكى «تۈزىنى يەپ تۈزلۇقىنى چېقىش» دېگەن تەمسىل ئەسلىنى ئۇنتۇغانلارغا قارىتا ئېيتىلغان، ئەمدىلىكتە جانابلىرى شۇنداق دەۋاتىلا، مەن بۇنىڭغا قانداقمۇ چىنپۈتەي» دېدى. ئەن لۇشەن قوشۇخاننى ئۆزىنىڭ غۇز ئىكەنلىكىنى مەسخىرە قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئويلاپ دەرغەزەپ بولغىنىچە: «تۈركلەر شۇنداق قىلىدۇ!» دەپ تىللىدى.

ئەن لۇشەن ۋە قوشۇخان ئىچچام شەكىلدە ئىپادە قىلغان بۇ كەڭ ئىرقىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بوستانلىق قەلئە مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي چۆللۈك چېدىر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىش ۋە قوشۇلۇشنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. 1903 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 29 ـ يىلى) چاۋانىبس سان ـ پېتىربۇرگ شەھىرىدە «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نى نەشر قىلدۇرغاندىن تارتىپ توققۇز جاۋۇپلار بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە سىڭىشىش ھادىسىسى بارغانسېرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ دىققەت

تىنى تارتىپ كەلدى. ھازىرقى زامان سوغدىشۇناسلىقى ۋە تۈركولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ كۈنسېرى يېڭىلىنىپ بېرىشى ئارقىسىدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشى چاۋاننىس تەنھا باشلاپ بەرگەن ئىلمىي مەۋقە توختاۋسىز تۈردە ئالغا سۈرۈلۈپ كەلدى.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ يېزىلىشىدا «سەردارلىق» نى ئەمەس، ئەۋلادلارغا ئاز - تولا «مىراس» قالدۇرۇشنى كۆزدە تۇتتۇم. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ بۆلۈمگە بۆلۈنگەن مەزكۇر ئەسەر ئارقىلىق غۇزغا تەئەللۇق شەيئىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى تەقدىرى توغرىسىدا تاغدىن - باغدىن بىرنەرسىلەرنى دەپ باقتىم. يېزىشىنىغۇ يېزىپتىمەن، ئەمدى ئۇنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئەقىللىق ئوقۇرمەنلەر ئۆزلىرى بىرنېمە دەر.

بىرىنچى بۆلۈم

تاڭ دەۋرىدىكى تۇققۇز غۇزلار

I باب توققۇز جاۋۇپلاردىكى قەلئە تۇزۇمى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقتىكى مەھەللىلىرى

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار غەربىي غۇزلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا (ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسى) ۋادىسىغا تارقالغان. ئۇلار سەمەرقەنت دۆلىتى باشچىلىقىدا قەلئەلەر توپى بولۇپ ئۆيۈشۈپ، شەرقتە كېڭەيگەن ۋە غۇزلار مەھەللىلىرىنى كۆپلەپ قۇرۇپ چىققاندى. سۇيياب ۋادىسىدىن ئىچكى موڭغۇل رايونىغىچە ئۇلارنىڭ قەدىم ئىزى تەگمىگەن يەر قالمىغاندى. توققۇز غۇزلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئۆز نۆۋىتىدە ھەم مەدەنىيەت چەمبىرىكى، ھەم سودا توري بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈرك، خەنزۇ ۋە غۇزلار مۇناسىۋىتىدە بەكمۇ كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. توخرى غۇزلىرى، كانگىيە غۇزلىرى ۋە پارس غۇزلىرىغا سېلىشتۇرغاندا توققۇز غۇزلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، مەدەنىيەت ساپاسى ۋە ماسلىشىشچانلىقى ئەڭ كۈچلۈك بولغان سودىگەرلەر توپى ئىدى.

§1. غۇز ۋە توققۇز ئۇرۇق

«غۇز» — (胡) تارىختىن بۇيان ئۆزگىرىپ كېلىۋاتقان ئىرقىي مەدەنىيەت ئۇقۇمى. 1919 - يىلى ۋاڭ گوۋېي «غەربىي غۇزلار

ھەققىدە تەنقىدات» ۋە «يەنە غەربىي غۇزلار ھەققىدە تەنقىدات» قاتار-
لىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، بۇ ھەقتە قانائەتلىنەرلىك مۇلاھىزە يۈرگۈز-
گەنىدى①. كېيىن، لۇي سىمىيەن «غۇزلار ھەققىدە تەنقىدات» نام-
لىق ئەسىرىدە ۋاڭ گوۋېينىڭ: «پېقىر قەدىمكى ۋەسىقىلەر دۇنياسى-
نى كەزگەندىن كېيىن، شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىمكى، ئالدىنقى خەن
زامانىدا ھونلار ۋە غەربىي يۈرت ئاتاقتا قوشۇپلا غۇز دېيىلگەن؛
كېيىنكى خەننىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ۋە ھونلارنىڭ تارىلىپ كېتە-
شى بىلەن غەربىي يۈرت خاس ھالدا غۇز، دەپ ئاتالدى. بۇ ھەقتە
ئارتۇق گەپ ھاجەتسىز»② دېگەن پىكىرنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈر-
دى. بىزنىڭچە، ۋاڭ گوۋېينىڭ غەربىي غۇزلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيە-
تى ھەققىدىكى مول بىلىمى يالغۇز غۇز ئاتالمىسى ۋە ئۇلارنىڭ
قىياپەتلىرى ھەققىدىكى بايانلاردىلا ئەمەس، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان لەش-
كىرىي يۈرۈش ۋە سودا، ھۆكۈمرانلىق ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش
شەكلىدىكى «ئىككى قۇتۇپلۇق نەزەرىيە» دە ھەممىدىن بەك ئىپادىلە-
نىدۇ: «غەربىي يۈرت خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ غەرب ـ شەرق قاتنا-
شىدىكى نۇقتىلاردا تۇرۇۋاتقان ئورنى بويىچە كۆپ قېتىم ئىسلاھ
قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاش-
مايدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن گرېكلار گرېكلارغا، توخارلار توخار-
لارغا، ئېفتالىتلار ئېفتالىتلارغا، توققۇز جاۋۇپلار توققۇز جاۋۇپلار-
غا، تۇركلەر تۇركلەرگە، ئەرەبلەر ئەرەبلەرگە بېقىنىدىغان ئەھۋال
كېلىپ چىققان. ئۇ ئەللەرنىڭ پادىشاھلىرى كۆپ قېتىم ئالماشقان
بولسىمۇ، ئاۋام پۇقرالار بۇرۇنقىدەكلا ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىۋەر-
گەن. ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇ-
چىلار ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتىن پەرقلەر
مەۋجۇت بولسىمۇ، ھۆكۈمران سىنىپلار سانىنىڭ ئاز بولۇشىغا،
شۇنداقلا ھەربىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى بولغىنى بىلەن مەدەنىيەت
جەھەتتە بىرقەدەر قالاقلىقىغا قارىماي، مەزكۇر رايوندا ئۇزاققىچە
ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغانلىقتىن ھەمىشە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار
بىلەن سىڭىشىپ كېتەتتى. شۇڭا، مەزكۇر رايونلاردىكى تىل ۋە

ئۆرپ ـ ئادەتلەر گەرچە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارغا تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، غەربىي غۇزلار ھەققىدە توختالـغاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپ بويىچە قاراش كېرەك، بولمىسا بۇ ھەقتىكى بايانلىرىمىز قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ».

دەرۋەقە ژاڭ گوژىي ئەپەندى ئېيتقاندەك تاشقى قاتلامدىكى سىيا-سىي ئۆزگىرىش ۋە ئىچكى قاتلامدىكى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئېنىق ئايرىلمىغاندا، غەربىي غۇزلارنىڭ پائالىيىتىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىپ بەرگىلى بولمايدۇ. توققۇز جاۋۇپلارمۇ غەربىي غۇزلارنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەبىئىي رەۋىشتە بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە سەمەرقەنت دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ بېقىندىلىرى ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر پۈتۈلگەن: «پادىشاھنىڭ فامىلىسى ئون(温)، توخرىلاردىن، دەسلەپ چىلانتاغ (祁连山) نىڭ شىمالىدىكى جاۋۇپ شەھىرىدە ياشايتتى. كېيىنچە تۇركلەر (ئەسلىي كىتابتا « ھونلار» دەپ ئېلىنغان) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، پا-سىردىن ئۆتكەن ۋە شۇ ئەتراپتا ماكانلىشىپ قالغان. ئۇنىڭغا قارايدـغان بەگلىكلەردىن بۇخارا، ئۆرتۆپە (كېبۇت)، شاش، ماغيان، خۇا، خارازىم، ژاردان، شەھىرى سەبىز (كېش) قاتارلىقلار بولۇپ، ئادەت بويىچە(توققۇز ئۇرۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. بىردەك جاۋۇپ جەمەتـدىن».

غەربىي غۇزلارنىڭ «توققۇز ئۇرۇقى» ھەققىدىكى بۇ تەپسىلىي بايانلار توغرىسىدا فېڭ چېڭجۇن باشقا ئالاقىدار تارىخىي ۋەسىقىلەردىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، «توققۇز ئۇرۇقنىڭ توققۇز دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىشى ناتايىن» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە ئۇنى مۇنداق دەپ كونكرېت چۈشەندۈردى: «توققۇز ئۇرۇقتىكى سەمەرقەنت، بۇ-خارا، ئۆرتۆپە، شاش، ماغيان، خۇا، شەھىرى سەبىز (كېش) قاتارلىق يەتتە ئۇرۇق ۋەسقە ـ پۈتۈكلەردە كۆپلەپ كۆزگە چېلىقىـ

ىدۇ؛ ۋاردان دېگىنى فادى دېگەننىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇپ، غەربىي بۇخارانى كۆرسىتىدۇ؛ خارەزىم بولسا «تارىخىي خاتىرىلەر» 123 ـ جىلد « پەرغانە تەزكىرىسى» دە خارەزىم (骅潜) دېيىلگەن؛ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە بولسا خارەزىمكا (货利习弥伽)، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دا بولسا خارەزىم (花剌子模) دېيىلگەن. تاڭ دەۋرىدە بۇ ئىككى دۆلەتتىكىلەرنىڭ دۆلەت نامىنى فامىلە قىلغانلىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدىكى كۆپلىگەن تارىخىي ئەسەرلەر ۋە شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، يەتتە ئۇرۇقتىن باشقا يەنە مەرۋى دۆلىتى دەپ بىرى بار. پېقىر ئۇنىڭ زادى قايسى دۆلەت ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدىم. ئەمما، توققۇز ئۇرۇقنىڭ توققۇز دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىشى ناتايىن. چۈنكى، ئۆرتۆپە دۆلىتىدىن شەرقىي ئۆرتۆپە، ئوتتۇرا ئۆرتۆپە، غەربىي ئۆرتۆپە دەپ ئۈچى بار؛ بۇخارا دۆلىتىدىن شەرقىي بۇخارا، ئوتتۇرا بۇخارا، غەربىي بۇخارا دەپ ئۈچى بار. كېش دۆلىتىدىنمۇ چوڭ كېش ۋە كىچىك كېش دەپ ئىككىسى بولغان. يەنە كېلىپ ساۋ(曹)، ئەن(安)، شى(史) فامىلىسىنى قوللانغانلارنىڭ ئاشۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆز پۇقرالىرى ياكى بېقىندى بەگلىك پۇقرالىرى ئىكەنلىكىنى بىكىتكىلى بولمايدۇ»③.

توققۇز غۇزلار قەلئەلەر توپى بولۇپ ئويۇشقانلىقتىن، ئۇلاردىكى بەزى فامىلىنىڭ ئاشۇ دۆلەتكە تەۋەلىرى ۋە بېقىندى بەگلىككە تەۋەلەرنىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئەھۋال ئۇلاردىكى مۇرەككەپ ئۇرۇق قۇرۇلمىسىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇنى «ئارىلاشما غۇزلار» دەپ ئاتاش ئانچە غەيرىيلىك بولمىسا كېرەك. تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار يەنى ئارىلاشما غۇزلار ھەققىدە چىن يىنكې ئەپەندى ئىككى «تاڭنامە» ۋە نەزمىلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مۇنداق خۇلاسە چىقارغانىدى: «ئارىلاشما غۇزلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىنى كۆرسىتىدۇ. تاڭ دەۋرىنىڭ ئادەملىرى توققۇز غۇزلارنى ئارىلاشما غۇزلار دەپ ئاتاشقا كۆنۈپ كېتىشكەنىدى. «ئارىلاشما» دېگىنى پەقەت قانداشلىق جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىشتىن سىرت، يەنە مەخـ

سۈس ئېتىنىڭ نامىنى بىلدۈرەتتى»④.

مويسىپەت ئۇستازلارنىڭ غەربىي غۇزلار ۋە توققۇز ئۇرۇق ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە، مېتودىكا بويىچە قارايدىغان بولساق، ۋاڭ گوۋېي ئەپەندىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش - ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش شەكلىدىكى «ئىككى قۇتۇپلۇق نەزەرىيە» ۋە چېن يىنكې ئەپەندىنىڭ «توققۇز ئۇرۇق بىلەن ئارىلاشما غۇزلار ئوخشاش ئۇقۇم» دېگەن پىكرىنى قۇۋۋەتلەش كېرەكتەك تۇرىدۇ. مۇشۇ يۇنىلىش بويىچە غۇزنىڭ تۇرمۇشى، سىياسىي ئەھۋالى ۋە ئۇرۇپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر ئىزدىنىڭەندە، جەزمەن «تۇيۇق يول» غا كىرىپ قېلىشتىن ساقلانغىلى، شۇنداقلا تارىخىي بىلىش جەھەتتە تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان ئىلگىرىلەشكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

2 § . توققۇز غۇزلاردىكى قەلئە جەمئىيىتى

توققۇز غۇزلار ماكانلاشقان رايون خەن - ۋېي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سوغدى (粟戈 ياكى 速利) دەپ ئاتالغان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە توغرىسىغا ئۇزۇنراق، جەنۇب - شىمال كەڭلىكى تارراق كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقى ئىدى. قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان خۇۋە دۆلىتى (كۇشان دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) سوغدىيانا رايونىنى بۇخارا باشچىلىقىدىكى غەربىي سوغدىيانا ۋە سەمەرقەنت باشچىلىقىدىكى شەرقىي سوغدىيانا دەپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇراتتى. پۈتكۈل سوغدىيانا رايونىنىڭ جان يېرى شەرقتە بولۇپ، سەمەرقەنت يېتەكچىلىك رول ئوينايتتى: «بارچە غۇز ئەللىرى سەمەرقەنتنى مەركەز ھېسابلايتتى. شۇڭا، سەمەرقەنت يولغا قويغان ۋە ئەمەلدىن قالدۇرغان قائىدە- يوسۇنلارنى يېراق- يېقىن ھەممىسى ئۇلگە قىلاتتى»⑤.

تاڭ دەۋرىدىكى سوغدىيانادا چوڭ - كىچىك قەلئەلەر يۈلتۈزلار- دەك تارالغان بولۇپ، «مىڭ شەھەر دۆلىتى» دېگەن نامى بار ئىدى.

ئۇلارنى فۇنكسىيىسى بويىچە پايتەخت، شەھەر ۋە قەلئە دەپ ئۇچ دەرىجىگە ئايرىشقا بولاتتى. مەسىلەن، سوغدىيانانىڭ پايتەختى سەمەر-قەنت بولۇپ، چوڭ شەھەرلىرى 30غا، كىچىك قەلئەلىرى 300 گە يېتەتتى؛ بۇخارانىڭ پايتەختى ئاريامتان بولۇپ، چوڭ شەھەرلىرى 40 چە بولسا، كىچىك قەلئەلىرى 1000دىن ئاشاتتى. سوغدى شەھەر-قەلئەلىرىنىڭ ئەمەل تۇزۇمىمۇ شەھەرلەرنىڭ ئوخشىمىغان فۇنكسىيە-لىرىگە ماس ھالدا خۇددى تاڭ تارىخنامىلىرىدە بايان قىلىنغاندەك پادىشاھ، شەھەر بېگى ۋە ئۇلۇغ سەردار دېگەن ئۇچ چوڭ تۈركە بۆلۈنەتتى. مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدچە ھۆججەتلەردىن ئىسپات كەلتۈرگەندەمۇ VII — VIII ئەسىرلەردىكى «سوغدىلارنىڭ يەرلىك ئۇچ دەرىجىلىك ئەمەل قاتلىمى» بولغان MR'Y, MLK' ۋە γωβω (پادىشاھ، بەگ، سەركەردە) نى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ⑥.

توققۇز غۇزلار «سودىغا ماھىرلىقى» بىلەن مەشھۇر بولۇپ، سودا كارۋىنى ئارقىلىق ئاسىيادا ئىچكى قۇرۇقلۇق سەييارە سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. شەھەر ـ قەلئەلەردىكى ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا تا-ۋار ـ پۇل مۇناسىۋىتى يەرگە بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئاتالمىش «پۇل بايغا ئاقار» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ غۇزلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. كېيىنكى بەتلەردە ئايرىم باب-پاراگرافلار بويىچە توققۇز غۇزلارنىڭ تۈرلۈك ئۆرپ-ئادەت ۋە قائىدە-يوسۇنلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىمىز. بۇ يەردە پەقەت «ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىلىك خارابىسى» بولغان پەنجىكەنت خارابىسى مىسال قىلىنىپ، سىرتتىن ئىچىگە بولغان تەرتىپتە ئاۋۋال شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ئومۇمىي كارتىنىسى، ئاندىن شەھەرلەردىكى ئىجتىمائىي قۇرۇلمىلار ھەققىدە بايانلارنى كەلتۈرە-مىز.

پەنجىكەنت سەمەرقەنتنىڭ شەرقىگە 60 كىلومېتر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا زەرەپشان دەرياسى (تاڭ دەۋرىدە «نامى دەريا» دەپ ئاتىلاتتى) بىلەن تۇتىشىدۇ. تەخمىنەن V ئەسىردە بىنا قىلىنغان بۇ شەھەر 722 ـ يىلى ئەرەبلەر بىلەن بولغان

ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. مەزكۇر شەھەر خارابىسى 1946 ـ يىلىدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر قېزىلمۇاتىدۇ. «پەنجىكەنت» ئەرەبچە سۆزنىڭ رۇسچە تىرانسكرىپسىيىسى بولۇپ، مەزكۇر شەھەر-نىڭ ئەسلىدىكى ئۆز نامى ھەققىدە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىلەر بۇ جايىنى ماغيان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان بەنشىد شەھىرى، دەپ قارايدۇ⑦. ناۋادا راستتىنلا شۇنداق بولىدىغان بولسا ھازىرقى تاجىكىستان تەۋەسىدىكى پەنجىكەنت دەل تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار-نىڭ «پايتەختى» بولغان بىرىنچى دەرىجىلىك شەھەرنىڭ خارابىسى بولۇپ سانىلىدۇ. شەھەر خارابىسىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدىن قارىغاندا، ئۇنى تۆت رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) ئىچكى شەھەر. تەخمىنەن 14 گېكتار كېلىدىغان بولۇپ، ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان. تۈرالغۇ رايونى ئىچكى شەھەرنىڭ 35% نى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، ئاساسەن بىر قەۋەتلىك ئۆيلەردىن تەشكىل تاپقان، يەنە ئاز ساندا ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەرمۇ بار، كوچىلىرىدا دۇكانلار كۆپ بولۇپ، تۆمۈرچىلىك ۋە ئەينەكچىلىك دۇكانلىرىمۇ بار. شەھەر مەركىزىدە ئىككى جايدا ئىبادەتخانا بولۇپ، قېزىۋېلىنغان ساپال پارچىلىرىدا بىر قىسىم ئىبادەتخانا راجكالانلىرىنىڭ ئىسىملىرى ساقلىنىپ قالغان⑧. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى شەھەردە يەنە بىر چوڭ ئاشلىق ئامبىرى ياسالغان.

2) قورغان. ئىچكى شەھەرنىڭ سېپىلىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، تەخمىنەن بىر گېكتار كېلىدۇ. ئۇنىڭدا ھۇجرا ئۆي ۋە كۈنگۈرىلەر بار.

3) قەبرىستانلىق. شەھەرنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، تەخمىنەن 10 گېكتار كېلىدۇ. بايقالغان قەبرىلەر 50 تىن كۆپ بولۇپ، ھەربىر قەبرە تۆت ـ بەش كىشىلىك مېتىرچە كېلىدۇ. بەزىلىرى تاق گۆرلۈك، بەزىلىرى قوش گۆرلۈك. ساپال ۋە سۆڭەك بۇيۇملار بىللە كۆمۈلگەن.

4) شەھەر ئەتراپى رايونى. ئىچكى شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ئىچكى شەھەرنىڭ كۆلىمىدىن ئىككى ھەسسە

چوڭ. بىر يەردە چوڭ بىر دۆۋە ئارزالڭ بولۇپ، 1400 — 1450 لىتىر ئۇزۇم شىرنىسى ساقلاشقا بولىدۇ⑨.

مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە ھۆججەتلەردە β'n دېگەن بىر سۆز بار، ئۇ «شەھەر پۇقراسى» دېگەن مەنىدە. تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ شەھەر ـ قەلئەلىرىدە پۇقرالار جەمئىيىتى ئاساسىي گەۋدە ھېسابلىناتتى. تۆۋەن قاتلام پۇقرالارغا زەرگەر، تۆمۈرچى ۋە كۆلالچى قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەر، شۇنداقلا ئۇششاق ئېلىپ ـ ساتارلار كىرەتتى. ئېرىق ـ ئۆستەڭدە ئىش قىلغۇچى سۇچىلار (psv̌k r'k) مۇ ئاۋام پۇقرالاردىن ئىدى. يۇقىرى قاتلام پۇقرالارغا دىنىي داھىيلار، چوڭ سودىگەرلەر ۋە پۇلدار خوجايىنلار كىرەتتى، بۇلاردىن سىرت يەنە ئىچكى قۇرۇقلۇق سودىسىغا ئالاقىدار بولغان باجگىرلار، ئاتباقارلار، دەپتەردارلار، رابات ئىگىلىرى ۋە مىرابلارمۇ يۇقىرى قاتلام پۇقرالارغا تەئەللۇق ئىدى⑩.

پۇقرالار جەمئىيىتىدىن سىرت بولغىنى قارا خەلق ۋە قۇللار بولۇپ، ئۇلاردا ئەركىنلىك دېگەن نەرسە بولمايتتى. قارا خەلق ئاساسەن سىرتتىن كېلىپ قالغان ئىشسىز كاسىپلار بولۇپ، پېرسىيىدىكى «شەھەرگە كىرسە ئېزىپ قالىدىغان» «مەينەتلەر» گە توغرا كېلەتتى. قۇل دېگىنى βntk (قۇل) ۋە δ'yh (دېدەك) لەر ئىدى. مۇغ ۋەسقىلىرىدىن 3 ـ نومۇرلۇق ۋە 4 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا قۇللارنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ ھەر خىل ئىدى: ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى قەرزگە تۇتۇپ بەرگەنلەر (np'k) ئىدى، بەزىلىرى بۇلاپ كېلىنگەن «ئەسىرلەر» (wn''k) ئىدى. يەنە بەزىلىرى خەقنىڭ چاپىنىدا تەرلەۋاتقان غېرىبلار (ϒypδ) ئىدى⑪. «ئائىلە قۇلى» بولسا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قۇل بولاتتى.

توققۇز غۇزلاردىكى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىدا قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتقىلى بولمىسىمۇ، ئەمما كەيىۋەن يىللىرى مى لۇشەننىڭ «دېدەك سېپىپ يۇرۇپ ئوغلىنى يۇتتۇرۇپ قويغان» لىقىدەك ئىشلار ⑫ دىن «بايا‌شات غۇزلار» نىڭ ئىدىقۇت رايونىغچە

ھېرىپ قۇل ـ دېھقان سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي يېلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

§ 3 . شەھەر سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلما

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ شەھەرلىرىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى بېقىندى دۆلەتلەردە بولىدىغان روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ بولۇشى تۆۋەندىكى زور تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

618 ـ يىلى (ۋۇدېنىڭ 1 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى مىڭبۇلاق (سۇيابنىڭ يېنىدا) تا بارگاھ قۇردى، بۇنىڭ بىلەن توققۇز غۇزلار تۈركلەرگە قارام بولۇپ قالدى.

659 ـ يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 4 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىپ، تۈتۈپ تۇرۇلىدىغان ئايماق ـ مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلغاندا توققۇز غۇزلار تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا باشلىدى. 709 ـ يىلى (شېنلۇڭنىڭ 3 ـ يىلى) ئەرەبلەر بۇخارانى ئىشغال قىلدى.

712 ـ يىلى (شىيەنتىيەننىڭ 1 ـ يىلى) ئەرەبلەر سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلدى.

751 ـ يىلى (تىيەنباۋنىڭ 10 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى سەركەردىسى گاۋ شىيەنجى تالاس بويىدا ئەرەبلەر تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن شاش دۆلىتى مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، توققۇز غۇزلار ئەرەبلەرگە بەيئەت قىلدى.

دېمەك، Ⅶ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تۈركلەر، تاڭ سۇلالىسى ۋە ئەرەبلەردىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئۈچ خوجايىنغا بېقىندى بولۇپ قالغان توققۇز غۇزلاردىكى مۇشۇنداق مۇرەككەپ سىياسىي ئالمىشىشلار تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ

شەھەر ـ قەلئەلىرىنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمايتتى. تاكى دەۋرىدىكى تارىخىي ئەسەرلەردىكى توققۇز غۇزلارغا ئائىت خاتىرىلەردىن ئۇلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ تۈركىلەرنىڭ گوبېرناتورلۇق ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى، تاكى سۇلالە سىنىڭ نائىب ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى ۋە سوغدىلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى قاتارلىق ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى خۇلاسىلەشكە بولىدۇ. تۈركىلەر، خەنزۇلار ۋە غۇزلاردىكى كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلما خوجايىن دۆلەت ۋە بېقىندى ئەل مۇناسىۋىتى شەكلىدىكىدەك ئۇنداق ئاددىي ئەمەس بولۇپ، تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغانلىرىمىز پەقەت قىسمەن ئىزدىنىشىمىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. تۈركىلەرنىڭ گوبېرناتورلۇق ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى

«كونا تاڭنامە» نىڭ 194 ـ جىلدىغا ئاساسلانغاندا، VII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە تۈركىلەر شەرقتىن غەربكە قاراپ كېڭىيىپ «تۆن يابغۇ قاغاننىڭ باتۇرلۇقى ۋە پەم ـ پاراسىتى بىلەن، شۇنداقلا لەشكىرىي ئىشلارغا ماھىرلىقى بىلەن شىمالدا تېلىلارنى قوشۇۋالدى. غەربتە پارسلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جەنۇبتا كەشمىرگىچە يېتىپ كەلدى ۋە بۇ رايونىنى ئۆز كونترولىلۇقىغا ئالدى. ئوقياچى شىرمەت چەۋاندازلىرى نەچچە ئون تۈمەنگە يېتىپ، غەربىي يۈرتنىڭ زومىگەرىگە ئايلاندى. ئاسىيۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلەپ، خاقان ئوردىسىنى شاش دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن يېرىگە يۆتكىدى. تۈركىلەر ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇۋاتقان قۇرغار رايونىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە ئىلتەبىر ۋە تۈدۈندىن بىردىن ئەۋەتىپ، ئۇلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىققا نازارەتچىلىك قىلدى، شۇنداقلا غەللە ـ پاراق، باج ـ سېلىق ئىشلىرىغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ تۇردى. غەربتىكى ياۋايى قوۋملار ھەرقانچە گۇللەنگەندىمۇ تېخى ھېچقايسىسى بۇنچىلىك بولالىغان ئەمەس».

تۈركىلەرنىڭ توققۇز غۇز دۆلەتلىرىگە بولغان گوبېرناتورلۇق ھۆ-

كۈمرانلىقىدا، «ئېلىتەبىر ۋە تۈدۈندىن بىردىن ئەۋەتىپ نازارەت قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش» تەك ئاساسىي شەكىل قوللىنىلغاندىن باشقا، ئۇلار يەنە خان جەمەتى بىلەن قۇدىلىشىۋېلىش تەدبىرىنىمۇ قوللاندى. مەسىلەن، تۈركلەر سەمەرقەنت پادىشاھىنى ئۆزلىرىگە كۈيئوغۇل قىلىۋالدى: «پادىشاھ سۈيى ياڭدى دەۋرىدە سەمەرقەنت پادىشاھى قوشچى غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ قىزىنى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالدى⑬؛ يەنە بىرى تۈركلەر بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈسۈلىنى قوللاندى. مەسىلەن، شاش دۆلىتىگە تۈركلەرنىڭ تېكىنى پادىشاھ بولغاندى: «سۈيى سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرى (605 — 618) نىڭ باشلىرى غەربىي تۈركلەر ئۇلارنىڭ پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈپ، تېكىنىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىدى⑭. شۇڭا، تاكى تەڭنباۋ-نىڭ 1 ـ يىلى (742 ـ يىلى) غا قەدەر شاش دۆلىتى پادىشاھى ئىزچىل «تېكىن» ئۇنۋانىنى قوللىنىپ كەلدى.

توققۇز غۇزلارنىڭ سىياسىي تارىخىدا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئەندىزىسى تۈرك خانلىقىنىڭ ھالاكىتى بىلەن تەڭ ئەمەلدىن قالغىنى يوق. بۇ ئەندىزە شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ نائىب ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا قوشۇلۇپ كەتتى. شۇڭا، ۋاڭ گوۋېي «قوچۇ ئالدىچى سانغۇنى كۈبىنىڭ ئىبادەتخانا ياستىش ئابدىسىگە تەقرىز» ناملىق ئەسىردە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەر ئۆزلىرىگە قارام بولغان ئەللەردە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپلىرىنى شۇ ئەلنىڭ پادىشاھى ۋە سەردارلىرىغا مەجبۇرىي تاڭدى. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي ۋە شەرقىي تۈركلەرنى يوقىتىپ بۇ جايلارنى نائىب ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرىنى تۇتۇق ـ ئايماق بېگى مەنسەپلىرىگە تەيىنلىدى. ماھىيەتتە بۇ يەنىلا تۈركلەردىكى كونا تۈزۈم ئىدى⑮.

2. تاڭ سۇلالىسىنىڭ نائىب ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى

VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى توققۇز غۇزلار دۆلەتلىرى تاڭ سۇلا-

لىسسىنىڭ تۈتۈپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلىرىغا ئۆزگەرتىلىپ، مەھكىمە ۋە ئايماقتىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىگە ئايرىلدى ھەمدە مەخسۇس ناملار قويۇلدى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە جۇپلەشتۇرۇشكە بولىدۇ:

شاش — پەرغانە تۈتۈق مەھكىمىسى.

سەمەرقەنت — كانجۇت تۈتۈق مەھكىمىسى.

ماغيان — ماغيان ئايمىقى.

شەھرى سەبىز — كېش ئايمىقى.

خۇتا — كۇشان ئايمىقى.

بۇخارا — بۇخارا ئايمىقى.

شەرقىي بۇخارا — مەرۋى ئايمىقى.

غۇز بەگلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات ناملىرىنى قوبۇل قىلىدى، مەھكىمىلەرگە ئۇلار تۈتۈق قىلىپ تەينىلەندى. مەسىلەن، «سەمەرقەنت پادىشاھى بوقمانغا تۈتۈق نامى بېرىلدى»؛ يەنە بەزى ئايماقلاردا ئايماق بېگى قىلىپ تەينىلەنگەنلىرىمۇ بولدى. مەسىلەن، «ماغيان پادىشاھى جاۋۇپ كايجۇتقا ئايماق بېگى مەرتىۋىسى بېرىلدى» ⑯. تاڭ سۇلالىسىنىڭ توققۇز غۇزلارغا بولغان خوجايىنلىق ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرغان تۈزۈملەردىن يەنە «تۇرغاق ئەۋەتىش» مۇ بار ئىدى. يېقىنقى يىللاردا قېزىۋېلىنغان قەبرە پۈتۈكلىرى خۇتا ۋە ماغيان دۆلەتلىرىنىڭ «تۇرغاق» ئەۋەتكەنلىك ئەھۋالىنى دەلىللەپ تۇرماقتا. مەسىلەن، خې ۋېنجېنىڭ قەبرە پۈتۈكىدە: «ئەجدادىم يوڭخۇي (650 — 655) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى چېگرىدىن چىقىپ تۇرغاق بولغان ۋە ئوردىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. پېقىر شۇنداق قىلىپ، مەزكۇر ئەلدە قىرانلىق يېشىمغا يەتكەن ۋە ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن كۆزۈم ئېچىلغانىدى» ⑰ دېيىلگەن بولسا، مى جىنېننىڭ قەبرە پۈتۈكىدە: «ئاتام تۇركەشلەردىن بولۇپ، يىراقتىكى خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغانلىقتىن، ئاستانىدىكى ئوردىغا كېلىپ تۇرغاق بولغانكەن، بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا ئىناقلىق ئورنىتىلغان. شاپائەتكە جاۋاب قايتۇرۇش، ئەجدادلارنىڭ

روهىنى خۇش قىلىش يۈزىسىدىن ئىزچىل تۇرده ئەلنى ھىمايە قىلغۇ-
چى سانغۇن بولۇپ كېلىۋاتىمىز. پېقىر تۇرغاق ھالەتتە خان قوشۇنىدا
تۇرۇپ كېلىۋاتىمەن. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇرۇق - تۇغقانلار-
نىڭ يۈزى يورۇق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ساداقىتىمىزنى سۇلالىمىزگە
تەقدىم قىلىشقىمۇ مۇمكىن بولۇۋاتىدۇ» دېيىلگەن⑱. «تۇرغاقلىق»
ئىككى ئەۋلاد داۋاملىشىدىغان بولۇپ، بۇ ئەھۋال بۇ خىل تۇزۇمنىڭ
نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

3. سوغدىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى

توققۇز غۇزلار نورمال ئەھۋالدا ئۆز دۆلىتىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ
بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلدى. «سۇينامە. سەمەرقەنت تەز-
كىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، سەمەرقەنتتە «ئۇلۇغ ۋەزىردىن ئۈچى
بولۇپ، ئەلدىكى ئىشلارنى ئورتاق كېڭىشەتتى». بۇخارادىمۇ شۇنداق
بولۇپ، پادىشاھ «ئەلنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە خانىش بىلەن ئۈچ ئۇلۇغ
ۋەزىر دەرقەمتە تۇرغان ھالەتتە كېڭەش قىلاتتى». «پادىشاھسىز»
ئەل بولغان بېتىك دۆلىتى سودىگەرلەر ئاپتونومىيىسى شەكلىدىكى
شەھەر بولۇپ، شەھەر تۇزۇلمىسى ئالاھىدە ئىدى. بۇ ھەقتە IV باب
«بېتىك دۆلىتى ھەققىدە مۇھاكىمە» دە تەپسىلىي توختىلىمىز.

غۇز پادىشاھلىرى ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ «دۆلەت ئىشلىرىنى
كېڭەش قىلىشى» خالىغانچە بولىدىغان ئىش بولماستىن، جەزمەن قانۇ-
نىي ئاساس بويىچە بولاتتى. توققۇز غۇزلاردىكى شەھەر - قەلئەلەر
قانۇنلىرى ھەققىدە ھازىر قولىمىزدا بار بولغان ماتېرىياللارغا تايىنىپ
تۇرۇپ بىرنەرسە دېيىش تولىمۇ ئەپسىز. تۆۋەندە پەقەت «سۇينامە»
دىكى ئۇزۇك ۋە پارچە بايانلارغا تايىنىپ تۇرۇپ غۇز قانۇنلىرى ھەققە-
دە ئىزدىنىش خاراكتېرىدىكى مۇلاھىزىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

§ 4. غۇز قانۇنلىرى

جېنگۈەننىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 636 - يىلى) يېزىلغان
«سۇينامە» دىكى سوغدىيانا ۋە ئۇنىڭ قارام دۆلەتلىرى ھەققىدىكى

خاتىرىلەر شۇەنزاڭ غەربكە سەپەر قىلغان دەۋرلەردىكى توققۇز جاۋۇپ دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ گوبېرناتورلۇق ھۆكۈمرانلىقىدىكى سوغدى شەھەر - قەلئەلىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى، بولۇپمۇ قانۇن - تۈزۈملىرى جەھەتتە مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە. «سۇينامە» 83 - جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «غۇزلاردىكى قانۇن ماددىلىرى ئىبادەتخانىلاردىكى مەخسۇس جايدا ساقلىنىدۇ. جىنايەت بېكىتىلگەن ھامان جازا ئىجرا قىلىنىدۇ. ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ جەددى - جەمەتى قۇرۇتۇلىدۇ، جىنايىتى يېنىكرەك بولغانلىرى قەتل قىلىنىدۇ، ئوغرىلىق قىلغۇچىلارنىڭ پۇتى كېسىلىدۇ».

بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «قانۇن ماددىلىرى» پەقەت جازالاش تەدبىرلىرىنىلا كۆرسىتىدىغان بولۇپ، مۇكەممەل بولغان قانۇن ماددىلىرىنى دېرەك بەرمەيدۇ. بىزنىڭ بۇ ھەقتە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشىمىزغا سەۋەب بولۇۋاتقىنى سەمەرقەنت توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىنىڭ «سەردار» لىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقى، ئۇ «يولغا قويغان ۋە ئەمەلدىن قالدۇرغان قائىدە - يوسۇنلارنى يىراق - يېقىنىدىكى بارچە غۇز ئەللىرىنىڭ ئۆلگە قىلىدىغان» لىقى ئىدى. بۇنداق دېگەنلىك سوغدىلار رايونىدا سەمەرقەنت يۇرگۈزۈۋاتقان «غۇز قانۇنلىرى» ئومۇمىيلىق مەنىگە ئىگە دېگەنلىك ئىدى. سوغدى تىلىدا «قانۇن» ياكى «قائىدە» دېگەن سۆز Pδkh بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى تەپسىلىي شەرھلەشكە مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما كونكرېت رەسىم-قائىدىلەرنىڭ ئىزناكىرىنى يەنىلا كۆرسىتىشكە بولىدۇ. «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 2 - جىلدىدا جېنگۇەن يىللىرى شۇەنزاڭنىڭ غەربكە سەپەر قىلىپ سەمەرقەنتتىن ئۆتكەن ۋاقتىدا «غۇز قانۇنلىرى» نىڭ يۇرگۈزۈلۈشى ھەققىدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بەزى ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن: «پادىشاھ ۋە پۇقرالار بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلماستىن ئوتقا چوقۇنىدىكەن. شەھەردە ئىككى جايدا ئىبادەتخانا بولسىمۇ، بىرمۇ راھىب يوق ئىكەن. سەپەردىكى راھىبلاردىن بۇ جايدا قونىقچى بولغانلىرىنىمۇ غۇز پۇقرالىرى قوندۇرمايدىكەن ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ

دۇرۇۋېتىدىكەن. ئاچارى ئۇستاز يېتىپ كەلگەندە پادىشاھ دەسلەپتە قۇبۇل قىلىشنى ئارقىغا سوزۇپ تۇرۇۋالدى. بىرنەچچە كۈن مېھمان بولغاندىن كېيىن، ئىنسان بىلەن ئالەمنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى، بۇددىغا سېغىنىشنىڭ بايانلىرى، بۇددىغا ھۆرمەت بىلدۇرۇش-نىڭ پەزىلىتى قاتارلىقلار ھەققىدە سۆھبەتلەر بولدى. بۇلار پادىشاھقا قاتتىق تەسىر كۆرسەتىپ، ئۇنىڭ تۇمانلاشقان كۆزلىرىنى كۆندۈز-دەك يورۇتتى. خۇشال بولغان پادىشاھ پەرھىز قائىدىلىرىنى قۇبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاچارى ئۇستازغا ئەگىشىپ كەلگەن ئىككى راھىبكالان شەھەردىكى ئىبادەتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلغاندا شەھەر-دىكى غۇزلار ئوت قويۇپ ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى. چاپارمەنلەر بۇ ھەقتە پادىشاھقا خەۋەر يەتكۈزگەندىن كېيىن غەزەپلەنگەن پادىشاھ ئوت قويغۇچىنى تۇتۇپ كېلىپ، خەلقئالەم ئالدىدا ئۇنىڭ ئىككى قولىنى كېسىپ تاشلىماقچى بولدى. ئاچارى ئۇستاز پادىشاھقا ئىھسان ھەققى-دە نەسىھەت قىلىپ، تەن جازاسى بەرمەسلىككە كۆندۈردى ۋە ئۇ كىشىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. پادىشاھ يەنىلا نىيىتىدىن يانماي، ئۇنى قاتتىق دەررىلەپ پايتەختتىن قوغلاپ چىقاردى».

سەمەرقەنتتىكى ئاتەشپەرەسلىك ۋە بۇددىزم ئەھۋاللىرى ھەققىدە تەپسىلىي بايانلارنى كەلتۈرۈش مەزكۇر بابنىڭ بايان قىلىش دائىرى-سىگە كىرمەيدۇ. بىزنى قىزىقتۇرىدىغىنى خاتىرىگە ئېلىنغان مۇشۇ بىرىدىنبىر مىسالدىن «غۇز قانۇنلىرى» نىڭ قانداق يۇرگۈزۈلىدىغان-لىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدىغانلىقىدا. بىرىنچىدىن، «ئىبادەتخانىدا قونغان راھىبكالانلارنى ئوت قويۇپ قوغلىۋېتىش» جىسمانىي ئەركىن-لىككە دەخلى - تەرۇز قىلىش جىنايىتى بولۇپ، «ئوغرىلىق» قىلىش ئارقىلىق شەكىللەندۈرگەن مال - مۈلۈككە دەخلى - تەرۇز قىلىش جىنايىتى بىلەن بىر قاتارغا قويۇلغان ۋە بىردەك تەن جازاسى بېرىل-گەن، يەنى «پۇتىنى» ياكى «قولىنى» كېسىدىغان بولغان؛ ئىككىن-چىدىن، پادىشاھنىڭ جىنايەتچىلەرگە بېرىلگەن جازانى يېنىكلىتىش ئىمتىيازى بولغان، يەنى «قولىنى كېسىش» كە ھۆكۈم قىلىنغۇچىغا بېرىلگەن جازا «قاتتىق دەررىلەش» كە ئۆزگەرتىلىپ، ئاندىن «پاي-

تەختتىن قوغلاپ چىقىرىلغان»، بۇ سۈرگۈن جازاسىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇەنزاڭنىڭ كۆزىتىشىگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى سەمەرقەنت ئۇنچىۋالا چوڭ ئەمەس بولۇپ، «ئايلانمىسى 20 چاقىرىم-دىن ئارتۇقراق»⑲ كېلىدىكەن. دېمەك، سۈرگۈن قىلىنغانلار ئۇنچە يىراققىمۇ كەتمەيدۇ. ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، پايتەختىنىڭ سىرتى پۈتۈنلەي چۆل - باياۋان بولۇپ، بۇ ھەقتە ۋېيجيېنىڭ «غەربىي ئەللەر ھەققىدە خاتىرە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شەھەر سىرتىدا 200 نەچچە ئۆيلۈك ئادەم بولۇپ، مەخسۇس دەپنە ئىشلىرى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ يەردە مەخسۇس بىر قورا سېلىنغان بولۇپ، ئاشۇ كىشىلەر ئۆلۈكنى شەھەردىن كۆتۈرۈپ ھېلىقى قورۇغا ئەكېلىدۇ ۋە ئىتلارغا قويۇپ بېرىدۇ. ئىتلار ئۆلۈكنىڭ گۆشلىرىنى بىرەر قۇر يەپ بولىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىخانلىرىنى يىغىپ دەپنە قىلىدۇ. ئۇلاردا مېيىتنى ساندۇقتا سېلىپ كۆمىدىغان ئىش يوق»⑳. پادىشاھ «پايتەختتىن قوغلاپ چىقارغان» ھېلىقى غۇز ئېھتىمال ئاشۇ ئۆلۈكنىڭ گۆشىنى يەيدىغان ئىتلارنى باققۇچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتساق، «غۇز قانۇنلىرى» نىڭ ئىبادەتخانىلاردا ساقلىنىشى سەمەرقەنتتىكى دىن بىلەن سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، بۇ پاكىت غۇز قانۇنلىرىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ھەقىقەتەنمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. سەمەرقەنت قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، غۇز قانۇنى ئىبادەتخانىدا جەزمەن ئەڭ مۇقەددەس ئورۇنغا قويۇپ قويۇلىدىغان بولۇشى مۇمكىن. «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 193 - جىلدىدىكى دۇخۇەننىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سەمەرقەنتتە با (拔) ناملىق ئىبادەتخانا بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى كېڭەشكۈچى زاتلار مۇشۇ جايدا تەربىيىلىنىدىكەن». «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» نىڭ 186 - جىلدىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل سەل پەرقلىنىدۇ: «سەمەرقەنتتە با

(跋) ناملىق بىر كىچىك ئىبادەتخانا بار بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشىگە ئىشتىراك قىلغۇچىلار مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ» . يۇقىرىقى ئەقىللەردىن قارىغاندا، «سەپەر خاتىرىلىرى» بىلەن «سۈينامە» دىكى بايانلار مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، پەقەت يېزىلىش ئۇسۇلىدىلا ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ. بىرىدە (拔) ياكى (跋) دەپ يېزىلغان بولسا؛ بىرىدە «شىيەن» (祆) دەپ يېزىلغان. ئالدىنقىلار بۇ خىل پەرقنى ئاللىقاچان دىققەت قىلغان ۋە ئوخشاشمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ھەقتە دىك جىيەن ئەك ئاۋۇال ئۆز گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «ئىبادەتخانا دېگەن سۆزدىن كېيىنكى ئىككى جۈملىنىك مەنىسى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال خاتالىقتىن ساقلىنالمىغان بولسا كېرەك» ㉑ دېسە، ژاك گوژېي «سۈينامە» گە ئاساسەن: « 拔 نى 祆 دەپ قاراش كېرەك» ㉒ دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئەمما تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى پۈتۈنلەي پەرقلىق بولغان بۇ ئىككى خەتنىك قانداق بولۇپ بىر - بىرىگە ئالماشتۇرۇپ قويۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرمەيدۇ. ياپونىيىلىك شىراتورىي كراكوچى باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: «ئېھتىمال 〈拔〉 خېتى پارسچە 〈مۇقەددەس جاي، بۇت سۇپىسى» دېگەن مەنىدىكى pât; bât بولۇشى مۇمكىن㉓ دەيدۇ، ئەمما بۇنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتمەيدۇ.

ھازىرچە ئوخشاش بولمىغان بۇ پىكىرلەرنى قويۇپ تۇرۇپ، تاك دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىك ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى زورو ئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) ئىبادەتخانىلىرىنىك شەكلى ۋە تۈزۈلۈشىنى كۆزدە تتىپ باقساق ئېھتىمال يۇقىرىقى ۋەسىقلەردىكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولار. «يو ياك مەجمۇئەسى» نىك 10 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئامۇ دەريا ۋادىسىدا ئاتەشپەرەسلەرنىك ئىبادەتخانىلىرى بار كەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئاتەشپەرەسلىك پېيغەمبىرى تارقالغانكەن، ئۇلارنىك ئىلاھلىرى ئوت بىلەن بۇ يەرگە كېلەرمىش. ئىلاھلار ئۆزئارا ئوخشاشمىغاچقا ئۇلارغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سېلىنغانكەن. بۇ ئىبادەتخانىلاردا بۇت بولمايدىكەن، پەقەت ئىبادەتخانا سەيناسىغا چوك - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ئوچاقلار

قويۇلغان بولۇپ، ئىبادەتخانىلارنىڭ پېشايۋانلىرى غەربكە قارىتىلغان هالەتتە ئىكەن. ئادەملەر كۈنىچىقىش تەرەپكە قاراپ ئىبادەت قىلىدىكەن».

ئېنىقكى، ئىبادەتخانا سەيناسىغا قويۇلغان «ئوچاق» — دەل ئوت سۇپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى «ئىبادەت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇقەددەس جايدا. ئۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەسكەرتىلمىگەن، بۇ «دۆلەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرىلىشىپ» قانۇنغا ئاساسەن جازا ئىجرا قىلغۇچىلار يېتىشىپ چىقىدىغان ئىبادەتخانىلار بىلەن بىرنەرسە بولۇشى مۇمكىنمۇ - يوق؟ تاجىكىستان تەۋەسىدىكى مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە هۆججەتلەر ئارىسىدا سەمەرقەنت پادىشاهى تارخوننىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 710 - يىلى) ئىمزالانغان بىر پارچە تويلىشىش ئەھدى بار. 90 قۇر ئۇزۇنلۇقتىكى بۇ ئەھدىنامىنى هەققەتەنمۇ توققۇز غۇزلارغا دائىر قانۇن ۋەسىقىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ زور هەجىملىكى، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ رەسمىي تېكىستىنىڭ 18 - قۇرىدا ئەھدىنامە ئىمزالانغان جاينىڭ βwnty'nkv'st'ny («قانۇنخانا» دېگەن مەنىدە) ئىكەنلىكى ئېنىق ئەسكەرتىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلىدىكى xvārstan («قەسەمیات ئورنى») غا توغرا كېلىدۇ. سوغدىچە بۇ هۆججەتنىڭ يەشمىسىنى ئىشلىگەن لېۋشىس مەركۇز هۆججەتتە تىلغا ئېلىنغان «قانۇنخانا» بىلەن جۇڭگو تارىخ ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن سەمەرقەنتتىكىلەر «غۇز قانۇنلىرى»نى قويۇپ قويىدىغان ئىبادەتخانا ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت بار، دەپ قارايدۇ㉔. بۇنىڭغا قارىتا يەنە بەزى قوشۇمچىلارنى ئېيتىپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلماس: سۇي - تاڭ دەۋرلىرىنىڭ تەرجىمە ئۇسلۇبىدا Ferghana نامى دائىم 那汗拔 ياكى 那贺跋 دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان «拔» ياكى «跋» نىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزىنى βwnty'nk نىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىن ئىزدەش مۇمكىن، 祆 نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى ناتايىن.

ناۋادا سوغدىچە هۆججەت بىلەن جۇڭگو ۋەسىقىلىرى هەققىدىكى يۇقىرىقى سېلىشتۇرما ئىسپاتنى قوبۇل قىلىشقا مۇمكىن بولسا 祆،

拔 دېگەن ئىككى خەت سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان مۇجمەللىكنى يە-شىپ بېرىش ھېچقانچە تەس چۈشمەيدۇ. گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتساق، سەمەرقەنتتىكى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرىدا غۇز قانۇنلىرى ساقلىنىدىغان بىر «كىچىك ھۇجرا» بولۇپ، ئادەتتە «قا-نۇنخانا» دەپ ئاتالغان. بۇ ئاھالىڭ تەرجىمىسى بويىچە « 拔 » دەپ ئېلىنغان. دېمەك، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھۆجـجەتلەردىكى« 袄 » ، « 拔 » خەتلىرى بىرى ئىبادەتخانا نامى، يەنە بىرى ھۇجرا نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ھەرقايسىسى ئېنىق بولغان شەيئـ-لەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلاردا قانداقتۇر خاتالىشىش دېگەن نەرسە مەۋ-جۇت ئەمەس. مەنبەلەرنىڭ تارىخى بويىچە قارىغاندا، دۇخۇەن «قۇر-غار رايونىدا 12 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ قالغان» ئۇرۇش ئەسىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ سەمەرقەنت ھەققىدىكى خاتىرىسىدە « 拔 » نىڭ ئورنىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن، بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە غۇز قانۇنلىرىنىڭ مۇقەددەسلىكى ھەققىدىكى بىلىدىغانلىرىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىخ مۇئەررىخلىرىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە كۆپ ئىكەنلە-كىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بۇلاردىن سىرت، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا «غۇز قانۇنلىرى» بىلەن «ئەرەب قانۇنى» نىڭ پەرقىدە. خۇددى ئالدىنقى بەتلەردىكى نەقىللەردە كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ئېغىر جىنايەت ئۆت-كۈزگەنلەرنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇش» ئىبارىسى جىنايى مەسئۇلىيەت-نىڭ كېڭەيتىۋېتىلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ يۇقىرى جازا مەزكۇر كىشىنى قەتل قىلىش بىلەنلا تۈگىمەستىن، يەنە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى قويـماي قۇرۇتۇۋېتەتتى. ئەرەب ئىستېلاسىدىن كې-يىن «قانۇن ماددىلىرىدا كەڭچىلىك بولدى» : «ئەرەبلەرنىڭ قانۇ-نىدا بالا— چاقا، ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن كىم قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا شۇلا جازالىنىدۇ، ئاساسىي جەھەتتىن باشقىلارنى چېتىپ جازالاشنى قوللانمايدۇ»㉕. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىبباسىيلار توققۇز جاۋۇپلارغا «غۇز قانۇنلىرى» دىنمۇ ياخشى بولغان قانۇن - تۈزۈملەر-

نى ئېلىپ كەلدى. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ غازات ئۇرۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىجابىي نەتىجىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

5 § . تاشسىچ ئىلاھى ۋە ئالتۇن پاترا

«سۈينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى. ئۆرتۆپە دۆلىتى» دە مۇنداق خاتىرە بار: «ئۆرتۆپەدە تاشسىچ ئىلاھى دەپىلىدىغان بىر ئىلاھ بار. ئابسكۇن دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى بارچە ئەللەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن باش ئۇرىدىكەن. مەزكۇر ئىلاھقا مەنسۇپ بولغان بىر ئالتۇن پاترا بولۇپ كەڭلىكى بىر جاڭ بەش چى، ئېگىزلىكىمۇ شۇنچىلىك بولىدىكەن. ھەر قېتىمقى ئىبادەت كۈنى نەزىر ھېسابىدا بەش تۆگە، 10 ئات، 100 تۈياق قوي سويۇلىدىكەن. بىرەر مىلك كىشى يىغىلىپ بۇ گۆشلەرنى يېيىشىمۇ تۇگىمەيدىكەن».

بۇ بىر بۆلەك تارىخىي بايانىنى «يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى. غەربىي ئۆرتۆپە» دىكى ئالاقىدار مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن: «سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۆرتۆپە دۆلىتى جەنۇبتا شەھىرى سەبىز ۋە پاران بىلەن چېگرىلىنىدۇ. قەدىمىدىن شەھىرى ئۇنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىدە. شەرقىي شىمالىدا شەھەر سىرتىغا توغرا كېلىدىغان جايدا تاشسىچ ئىبادەتخانىسى بار. ئاۋام خەلق ئۇنىڭغا چوقۇنىدىكەن. ئۇنىڭغا تەۋە بىر ئالتۇن داڭقان بولۇپ، سول تەرىپىگە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەكرىقوت ئىنئام قىلغان، دېگەن خەتلەر ئويۇلغانىكەن».

«تاشسىچ ئىلاھى» نىڭ دىنىي تەۋەلىك مەسىلىسى، شۇنداقلا «ئالتۇن پاترا» بىلەن «ئالتۇن داڭقان» نىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقى تا ھازىرغا قەدەر ھەل بولغىنى يوق. تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغىنىمىز بۇ ھەقتىكى ئاخىرقى يەكۈن ئەمەس، بەلكى بۇ ھەقتىكى بىر ئۇرۇنۇش، خالاس.

ف. خىرد (F. Hirth) ۋە شىراتورىي كراكوچى قاتارلىقلاردىن

كېيىن، تاشسىچ ئىلاھىنىڭ زادى قانداق ئەرسە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھەر كىم ھەرنېمە دەپ باقتى[26]. كېيىنچە ژ. ب. خېننىدى ئوچۇق قىلىپ سوغدىلاردىكى txs'yc ئىلاھىنىڭ تالاش دەۋرى ژەسقىلىرىدىكى «تاشسىچ ئىلاھى» ئىكەنلىكىنى كۆرسەتىپ ئۆتتى[27]. بۇ ئىلاھ ئېھتىمال زورو ئاستېر دىنىدىكى «ساماۋى يامغۇر ئىلاھى» بولسا كېرەك. يېقىنقى يىللاردا شىنجاڭنىڭ قارا شەھەر ناھىيىسى شىگشىن يېزىسىدىن قېزىۋېلىنغان بىر كۈمۈش قاچىغا سوغدىچە خەت ئويۇلغان بولۇپ، شىمىس. ژىللىيامىسنىڭ ئوقۇپ كۆرۈشىچە، ئۇنىڭدا «بۇ قاچا تاشسىچ ئىلاھىنىڭ بۇيۇملىرىدىن بىرى» دېگەن قۇرلار بار ئىكەن. ئۇ يەنە مەزكۇر ئىلاھ نامىنىڭ ئايالچە رود بىلەن كەلگەنلىكىگە قاراپ (txs'ycyh) ئۇنىڭ ئايال ئىلاھ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ[28]. سوغدى شەھەر - قەلئەلىرىدە ئايال ئىلاھقا چوقۇنۇش ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ ئەھۋال يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى.

«سۈينامە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاشسىچ ئىلاھى «ئابىسكۇن دېگىزىنىڭ شەرقىدىكى بارچە ئەللەر ھۆرمەت بىلەن باش ئۇرىدىغان» چوڭ ئىلاھ. ئۇنىڭ ئىسرىق ئوتىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، ئۇنىڭغا قىلىنغان قۇربانلىق مالنىڭ كۆپلۈكى، ئۇنىڭغا ئېغىز تېگىدىغان ئادەملەرنىڭ تولىلىقى ھەقىقەتەنمۇ كەم ئۇچرايدىغان ئەھۋال. بۇ جەھەتلەردىن قارىغاندا، تاشسىچ ئىلاھىغا نەزىر قىلىنىدىغان قاچا دەرھەقىقەت پەۋقۇلئاددە چوڭ بولۇشى كېرەك. ئۇنداقتا «ئالتۇن پاترا» بىلەن «ئالتۇن قاچا» بىر گەپمۇ؟ ھەر ئىككىسى ئىلاھقا ئاتالغان چوڭ جامۇ؟

تۆۋەندە ھەرقايسى ژەسقىلەردىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر ئارقىلىق «پاترا» نىڭ ئاھاڭى، مەنىسى، شەكلى قاتارلىقلار ھەققىدە بىرلەپ توختىلىمىز. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 47 - جىلد «زۇتىڭنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «پادىشاھ شېن ژۇ (شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شېن ژۇ، يەنى گاۋ خۇەن) ئەمەلدارلارغا زىياپەت بەرگەندە ئالتۇن پاترا سورۇن ئىچىدىلا يوقاپ كېتىپتۇ. دوتەي مەي ئىچكۈچىلەرنىڭ ھەممىسى بوغمىچىسىنى (باش

كىيىمى) ئېلىۋەتسۇن، دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن زۇ-
تىڭىنىڭ چېچى ئۇستىدىن پاتىرا تېپىلىپتۇ، ئەمما پادىشاھ ئۇنى
جازالىماپتۇ».

«تۆت ئىقلىمدىكىلەرنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىدىغان»، «بەربا-
نى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالىدىغان»، «ياڭاق مېيىدا رەسىم سىزىشقا
ماھىر بولغان»، غۇزلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن شۇنچىۋالا ياخشى
خەۋەردار بولغان زۇتىڭ زىياپەت سورۇنىدا ئوغرىلىۋالغان پاترا شۇ-
نىسىزكى غۇزلارنىڭ مەي - شاراب جابدۇقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىدى. بۇ جابدۇق تاڭ سۇلالىسى ئۇردىسىدىكى زىياپەتلەردە كۆزگە
چېلىقىدىغان بولۇپ، بۇ ھەقتە «تاڭ بايانلىرى» نىڭ 5 - جىلدىدا
مۇنداق دېيىلىدۇ: «كەيىۋەن يىللىرى پادىشاھ ئۇردىدىكى ۋەزىر -
ۋۇزرالارغا دەبدەبىلىك زىياپەت بەردى. زىياپەت سورۇنىدا گاۋلىشى
چوكىدا يوغان بىر كاللەك گۆشنى قىسىپ خۇاڭ فەنچاۋنىڭ ئاغزىغا
تەڭلىگىنىچە، بۇنى يېۋەتسىلە قورساقلىرىغا بەخت قونىدۇ، دېۋىدى،
خۇاڭ فەنچاۋ دەرھاللا ئالدىدىكى پاترانى ئۆتۈكىنىڭ قونجىغا سىلۋې-
تىپ، بۇنىڭ بىلەن ئامەتلىك بولغايمەن، دېگىنىچە كېتىپ قالدى».

باشقا ئورۇنلاردا ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتلەردىمۇ پاترا ئىشلىتىلگەن-
لىكى ھەققىدە سېپىنىڭ «جيۇچۇەن ۋالىيسىنىڭ زىياپىتىدىن
كېيىنكى شىركەيپلىك ئىچىدە يېزىلغان قەسىدە» سىنى مىسال قە-
لىشقا بولىدۇ:

«بەرباب بىلەن ئۇزۇن نەي زەپمۇ ئوبدان ماسلاشقان،
چياڭ ۋە غۇز يىگىتلىرى چى ناخشىسىنى ياڭرىتقان.
تۆگە، كالا، قوي گۆشى داستىخانغا پاتمىغان،
قوچۇنىڭ مۇسەللىسى ئالتۇن پاتىرادا ئايلانغان»㉙.

خېشى كاردىۋىردىكى بۇ شەھەردە ئۆتكۈزۈلگەن قويۇق غۇزچە
پۇراققا ئىگە زىياپەتتە «ئالتۇن پاترا» نىڭ غۇز چالغۇلىرى، غۇز
ناخشىسى ۋە غۇزچە غىزالار بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلگەنلىكى،

ئۇنىڭغا مۇسەللەس قۇيۇپ ئىچىدىغانلىقى قاتارلىقلاردىن بىردىنلا ھەم-
مىنى چۈشىنەلەيمىز. بۇلاردىن زۇتىلىڭ بوغمىچىسى ئىچىگە يوشۇرۇ-
ۋالغان، خۇالىڭ فەنچاۋ چاقچاق قىلىپ ئۆتۈكىگە تىقىۋالغان نەرسىلەر-
نىڭ دەل سېپىن سەن شېئىرىدىكى مەي ئىچىدىغان جام ئىكەنلىكىنى
بىلەلەيمىز. لى بەي ئۆزىنىڭ «مەي ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە بۇ
ھەقتە تولىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق مەدھىيە ئوقۇيدۇ:

«ئۇزۇم شارابى مۇسەللەسكە،
زەپ پەرلەشكەن ئالتۇن پاترا.
ۋۇ پەرىزاتلىرىنىڭ ھالىنى،
ئون بەش ئات ئاران تارتا».

يات ئەللەرنىڭ بۇ خىل قىممەتلىك مېلى تاڭ دەۋرىدە خېلى
ئەتىۋارلىق بولۇپ، قىممەتلىك سوۋغات بۇيۇملىرى قاتارىغا كىرەتتى.
مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق
دېيىلىدۇ: «شىيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) تۇبۇتلەر ئالتۇن
جاۋۇر، ئالتۇن پاترا قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى». ئۇنىڭدىن سىرت
يەنە «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 964 ـ جىلىدىدا مۇنداق خاتىرىلەر
بار: «شاڭيۈەننىڭ 2 ـ يىلى (675 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، ئوڭ قانات
مۇھاپىزەتچى ئۇلۇغ سانغۇن كۇسەن پادىشاھى ئاق سۇجوك كۇمۇش
پاترا سوۋغا قىلدى. ئۇنىڭغا جاۋابەن يىپەك تەقدىم قىلىندى». ئوتتۇ-
را قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا خەتلەرنىڭ مۇقىم بولماسلىق ئەھۋالى-
غا ئاساسلانغاندا، «پاترا» سۆزى ھەر خىل خەتلەر بىلەن يېزىلغان
بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر نەرسىنىڭ ئوخشىمىغان خەتلەر ئارقىلىق
ئىپادىلىنىشى ئىدى. سوغدىشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىچە بۇ سۆز پارس
تىلىدىكى pādrōd سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، «چىنە» دېگەن مەنىدە
ئىكەن. بىر دانە كۇمۇش قاچىغا ئويۇلغان سوغدىچە خەتلەر ئارىسىدا
pātrōδ دېگەن خەتنىڭ بارلىقى بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. غەربتە
گرېك تىلىدا ئۇ φαλη دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ ۋە «قاچا،

رومكا» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ؛ شەرقتە تۈركىي تىللاردا «پىيا-
لە» دېيىلىدۇ؛ خەنزۇ تىلىدا «罗（破颇）匡» دېيىلىدىغان بو-
لۇپ، بۇ «پاترا» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى㉚.

«ئالتۇن پاترا» تولىمۇ قىممەتلىك مەي قاچىسى بولۇش سۈپىتى
بىلەن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يەنىلا خان ھوجرىسى ۋە
ھەرەمخانىدىكى ئەتىۋارلىق بۇيۇم بولۇپ قالغان. چۇ رېنخونىڭ «تەر-
خەمەك خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 4 - جىلدىدا مۇنداق بىر
ھېكايە بار: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىككى ۋەزىر ئوردا زىياپىتى-
دە قەدەھ سۆزى قىلىپ گەپنى شۇنچىلىك ئۇزارتىۋېتىپتۇكى، ئىچى
پۇشۇپ كەتكەن پادىشاھ (جانابلار كۆپ رىيازەت چەكتىڭلار) دېگىنىچە
ئۇلارغا مەي تۆتۈشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇلازىملار ئىچكىرىكى
سارايدىن ئىككى پاترانى ئېلىپ چىقىپتۇ. پاترالار ناھايىتى يوغان
بولۇپ، چۆرىسىگە (ھوز ۋرلىرىدىكى شاگىرتلىرىدىن ئالىيلىرىغا ھە-
دىيە) دېگەن خەتلەر ئويۇلغانىكەن. ھېلىقي ئىككى ۋەزىر ئېلىشقا
پېتىنالماي پۈت - قوللىرىغا تىترەك ئولاشقىنىچە ئارقا - ئارقىدىن
باش ئۇرۇپ كەينىگە داھىپتۇ. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ قاقاھلاپ كۈلۈپ
كېتىپتۇ».

مىڭ دەۋرىدىكى ۋەزىرنىڭ ئالتۇن پاترا ئارقىلىق ئۆز ساداقىتى-
نى ئىپادىلىشى، تەبىئىيكى ئۇنىڭ تولىمۇ قىممەتلىك بۇيۇم بولغانلى-
قىدىن ئىدى.

«ئالتۇن پاترا» نىڭ شان - شۆھرىتى تارىختا ھەر زامان زىكرى
قىلىنىپ تۇرغان، ھەتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇڭ يىللىرىغا كەل-
گەندە جىڭ بەنچياۋ باشقىلارغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلىگەن بىر شېئىرىدا
بۇ قەدىمكى ئىبارىنى قوللانغان:

«ئۆزلىرىگە ئۇزاق ئۆمۈر ۋە بەخت تىلەپ،
قۇيدۇم شارابلارنى ئۆز قولۇم بىلەن.
تياۋجادا جەم بولغاندا يېڭىۋاشتىن،
ئىچەرمىز پاترالاردا شۇ مەينى ھەم»㉛.

غۇزچە ئىبارىنىڭ خەنزۇچە شېئىرلاردا 1000 يىلدىن ئارتۇق ئىشلىتىلىشى دەرۋەقە بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى يىلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن بولغانىدى.

ئەمدىلىكتە مۇنداق بىر زىددىيەتلىك ئەھۋالنى ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدۇ: بوغمىچىغا ۋە ئۆتۈكنىڭ قونجىغا يوشۇرۇۋالغىلى بولىدىغان «ئالتۇن پاترا» كىچىك مەي جامى بولۇپ، تاشسىچ ئىلاھىغا مەنسۇپ بولغان «ئالتۇن پاترا» بولسا «كەڭلىكى بىر جاڭ بەش چى، ئېگىز-لىكىمۇ شۇنچىلىك» بولغان زور بۇيۇم ئىدى. ئۇنداقتا ئۇلار بىرنەرسە تۇرۇقلۇق نېمە ئۈچۈن چوڭ - كىچىكلىكى شۇنچە پەرق قىلىدۇ؟ ۋەسىقىلەردىن مەلۇمكى، قەدىمكى دەۋرلەردىكى ھەشەمەتلىك زىياپەت-لەرده زور ھەجىملىك مەي - شاراب قەدەھلىرى ۋە جاملىرى كۆپلەپ ئىشلىتىلەتتى. جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى (647 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ خان ئوردىسى ئالدىدا تېلىلار سەركەردىسىنى كۈتۈۋېلىش يۈزىسىدىن دەبدەبىلىك زىياپەت ئۆتكۈزگەنده «چوڭ بىر كۈمۈش جاۋۇر ئىشلە-تىلگەن بولۇپ، ئۇ يۈز خوچە كېلەتتى. ئۇنىڭغا ئۇسۇلغان مەينى تېلىلاردىن نەچچە ئون كىشى ئېلىپمۇ يېرىم قىلالمىدى»㉜.

يۇەن سۇلالىسى پايتەختى خانبالىقتىكى دامىڭ ساريىدا «مەي دېگىزى» ناملىق غايەت زور جىسىم بار㉝ بولۇپ، «تېرىقچىلىق خاتىرىسى» نىڭ 21 - جىلدىدا: «ياغاچتىن ياسىلىپ كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن بىر قۇمرا بولۇپ، سىرتىغا ئالتۇن ئەجدىھا ۋە يىلان چىر-مىشىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن، ئېگىزلىكى بىر جاڭ يەتتە چى كېلىدۇ، ئۇنىڭغا 50 كۈرەدىن ئارتۇق مەي سىغىدۇ» دېيىلىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تاڭ دەۋرىدىكى ھەجىم بىرلىكى بولغان 100 خو ۋە يۇەن دەۋرىدىكى ھەجىم بىرلىكى بولغان 50 كۈرە قاتارلىق بۇ ئىككى مىسالدىنلا ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭ مەي جامى ئىكەنلىكىنى، دائىملىق ئىستېمالدا ئەمەس، بەلكى پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىلا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. خۇددى شۇنىڭدەك توققۇز غۇزلار ئىبادەتكە ئىشلىتىدىغان «ئالتۇن پاترا» نىڭ شەكلى ۋە ھەجمى ئادەتتىكى «ئالتۇن پاترا» نىڭ چوڭلۇقىدىن ئالاھىدە پەرق قىلمىسا،

ئۇنىڭ ئىلاھى سىرلىقلىقىنى قانداقمۇ گەۋدىلەندۈرگىلى بولسۇن؟ ئۆرتۆپە دۆلىتىدە تاشسىچ ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر قىلغاندا، تۆگە، ئات، قوي بولۇپ 100 نەچچە تۈياق مال سويۇلغانىكەن، ئۇنىڭغا ماس ھالدا ھەيۋىتى ۋە ھەشەمىتى ئۇنىڭدىن قېلىشمايدىغان بىر جاڭدىن ئارتۇق كەڭلىكتىكى ئالتۇن پاترا بولمىسا بولمايتتى. ئالتۇن پاترانىڭ بۇنىڭ- دىن باشقا بىرەر غەيرىي رولى بولمىسا كېرەك.

§ 6 . شەرق مەھەللىلىرىنىڭ مەدەنىيەت تېپى

1916 ـ يىلى پېللىئوت «شاجۇ تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە پىچان كۆلى ئارىلىقىدىكى سوغدىيانا مەھەللىلىرى»㉞ ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغاندىن تارتىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ شەرقتە- كى توققۇز غۇزلار مەھەللىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتى مەيلى كەڭلىك ياكى چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىدىن بولسۇن روشەن ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشتى. مۇھاكىمە دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ نەرسىسى تاڭ دەۋرىدە- كى شىمالىي چۆللۈك غۇز قەبىلىلىرى㉟، ئالتە جۈپ سوغداق㊱، خەبىبي ئۆلكىسى ㊲ ۋە قوچۇ ئايمىقى㊳، ئېۋرغول㊴، شاجۇ㊵، لياڭجۇ㊶ ۋە تارىم ۋادىسى ئەتراپلىرىغىچە㊷ چېتىلدى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەھمىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى «غۇزلىشىش» ھادىسە- سىنىڭ ئەڭ ئېلىشى ھەققىدە ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى چۈشەندۈ- رۈشلەر بېرىلدى.

مەخسۇس بىر تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن توققۇز غۇزلارنىڭ شەرق مەھەللىلىرى تارىخىدا دەۋر ۋە رايون تېپلىرىغا تەۋە بولغان مەسىلىلەر بولغاندىن باشقا، يەنە مەدەنىيەت تېپىغا تەۋە مەسە- لىلەرمۇ بار. كېيىنكىسى نەزىرىيىۋى مۇھاكىمىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىسپات خاراكتېرلىك ئېنىقلىما ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بەزى كەم- تۈكلۈكلەرنى تولدۇرغىلى بولار. شۇڭا، بۇ ھەقتە ئاز ـ تولا مۇھا-

كىمە يۇرگۈزسەك ئارتۇقلۇق قىلماس.

1. يۆتكىلىشچان مەھەللىلەر

سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى توققۇز غۇزلاردىكى 石 (شاش)، 康 (سەمەرقەنت) فامىلىلىكلەر ئۆز سەردارلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئېۋرغول ۋە پىچان ئەتراپلىرىدا ماكانلاشتى. «شاجۇ ۋە ئېۋرغول تەزكىرىسى» نىڭ فراگمېنتىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 6 - يىلى (610 - يىلى) شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىن يەر سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلار ئېۋرغول ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى مالىمانچىلىقتىن كېيىن، غۇزلاردىن ئەسەرمۇ قالمىدى. جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 630 - يىلى) غۇز سەردارى شى ۋەننىيەن يەتتە شەھەردىكى غۇزلارنى باشلاپ كېلىپ، ئەل بولدى. بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلارنى دەسلەپ ئېۋرغول ئايمىقىغا ئورۇنلاشتۇردى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان پىچان ناھىيىسى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى قالايمىقانچىلىقتا ئادەمزات سىز شەھەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى. جېنگۇەننىڭ ئوتتۇرىلىرى سەمەرقەنتتىكى ئۇلۇغ سەردار كاڭ يەندېەن (康艳典) شەرقە سۇرۇلۇپ بۇ يەردە تۇرۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن پىچاندا غۇزلار كۆپىيىپ بۇ يەر ئاۋاتلىشىپ كەتتى. شۇڭا، بۇ شەھەر دېيەنخېچىڭ (كاڭ يەندېەنگە ئەگىشىپ كەلگەنلەر شەھىرى — ت) دەپمۇ ئاتىلىدۇ».

بۇ خىل مەھەللىلەر غۇزلارنىڭ تارقاق ماكانلىشىشى ياكى نوپۇسقا ئېلىنمىغانلارنىڭ يىغىلىشىدىن شەكىللەنگەن ئەمەس. بۇ بىر تۈركۈم كۆچمەنلەرنىڭ تەشكىللىك پائالىيىتى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ سەردارى بار ئىدى. بىر يەرگە يىغىلىپ ماكانلىشاتتى، شۇڭا ئۇلار شەھەر قۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى (مەسىلەن، شى ۋەننىيەن يەتتە شەھەر قۇرغان؛ كاڭ يەندېەن تۆت شەھەر قۇرغان)، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆسۈملۈكلىرى (مەسىلەن ئۆزۈم) نى تېرىيالىغان، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىنى (زورو ئاستېر دىنىنى)

ساقلاپ قالالىغانىدى(43). غۇزلىشىشنىڭ دەرىجىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۆتكىلىشچان مەھەللىلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇ يەنىلا تەبىئىي خاراكتېرگە ئىگە ئىدى.

2. بەيئەت تېپىدىكى مەھەللىلەر

دۇنخۇاڭدىكى سۇڭخۇا يېزىسى، قوچۇدىكى چۇڭخۇا يېزىسى قاتارلىق جايلاردىكى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان غۇز پۇقرالىرى يېزا - تۈتۈن بويىچە رويخەتكە ئېلىنغان بولۇپ، نوپۇس سانى بويىچە يەر بۆلۈپ بېرىلگەنىدى. نوپۇس رويخېتىدىن قارىغاندا، غۇز پۇقرالىرى كۆپىنچە خەنزۇچە ئىسىم قوللانغان ۋە «يەرلىك غۇزلار» نىڭ خەنزۇلىشىش يۈزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. تىرىكچىلىكتە ئۇلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ غۇز فامىلىلىك ئاۋام پۇقرالار ئىدى.

«خېشى كارىدورىدىكى چوڭ مەركەز لىياڭجۇ ئايمىقى ئىدى. غەربچە تون كىيگەن سودا كارۋانلىرى ئايىغى ئۈزۈلمەستىن پامىرنىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا قاتنايتتى»(44). بۇ يەردە دېيىلۈاتقان بەيئەت خاراكتېرلىك مەھەللىلەردە غۇزلار يېتەكچى ئورۇندا تۇراتتى، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ئەن شيۇرېن، ئەن شىڭگۇي قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرى 600 تۈتۈننى باشقۇرىدىغان يەرلىك تۆرىلەر ئىدى. خانىدانلىقتىكى سىياسىي كرىزىستا ئۇلار غۇزلار بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كۈچەيتىۋەتكەن ئامىللار ئىدى.

بەيئەت خاراكتېرلىك مەھەللىلەردىكى ئاۋام پۇقرالار بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پەرقى خۇددى «راۋاج تاپقان غۇزلار» ۋە «يەرلىك غۇزلار» نىڭ پەرقىگە ئوخشاش سەل قاراشقا ھەرگىز بولمايدىغان مەسىلىلەردۇر.

3. تۈركلەشكەن مەھەللىلەر

شىمالىي چۆللۈك رايوندا كۆك تۈرك ئوردىسىغا بېقىنىدى بولۇپ

تۇرۇڭانقان «غۇز قەبىلىلىرى» نى مەدەنىيەت تېپى نۇقتىسىدىن تۇركىلەشكەن مەھەللىلەر دەپىشكە بولىدۇ. VII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە قاغان ئوردىسىنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىگە ئىگە بولۇڭالغان شىشۇ خۇشى «قاغان ئىشباراغا خەۋەرلەندۇرمەيلا ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ، پۈتۈن مال- چارۋىسىنى ھەيدىگىنىچە بوراندەك كېتىپ قالدى»⑮. مەقسىتى يىپەك - ئات سودا بازىرىغا بېرىش ئىدى. تياۋلۇنىڭ1- يىلى (679 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ جەنۇبىدا لۇجۇ، لىجۇ، خەنجۇ، سەيجۇ، يىجۇ، چېجۇ قاتارلىق ئالتە ئايماق تەسىس قىلىپ تۇركىلەردىن قېچىپ كەلگەن كىشىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بۇ «ئالتە جۇپ سوغداق» دەپ ئاتالدى. ئالتە جۇپ سوغداقنىڭ باش سەردارى ئەن پېينىڭ ئاتا - بوۋىسى تۇركىلەردىكى غۇز قەبىلىسىدىن ئىدى. تۇركىلەشكەن مەھەللىلەردىكى توققۇز غۇزلار ئۇرۇپ - ئادەت، تۇرمۇش شەكلى قاتارلىقلاردا سوددىغا ماھىر بولۇش- تىن ئوقيانغا ماھىر بولۇشقا يۈزلەندى. لى يىنىڭ «ئالتە جۇپ سوغ- داق ناخشىسى» دىكى: «ئالتە جۇپ سوغداقلاردا ئوخشىمىغان ئالتە تىل، كىچىككىنە بالىلىرى قوي ئۈستىدە مەرگەندۇر» دېگەن مىسرالار غۇزلاردىكى تۇركلىشىش ئەھۋالىنىڭ ئەينەن خاتىرىسى ئىدى.

توققۇز غۇزلارنىڭ شەرق مەھەللىلىرىنىڭ مەدەنىيەت تېپى مۇ- رەككەپ تارىخىي ھادىسە بولۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىز پەقەت ئوتتۇ- رىغا قويۇلغان مەسىلىلەر بولۇپ، قانداقتۇر ئاخىرقى يەكۈن ئەمەس. بەيئەت خاراكتېرلىك مەھەللىلەرگە چېتىلىدىغان ۋەسىقىلەر ھەممە- دىن كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلاردىكى غۇزچە فامىلىلىك جەمەتلەرنىڭ يىلتىزىنى ئەڭ چوڭقۇر قېزىشقا بولىدۇ. شۇڭا، غۇزلىشىش بىلەن غۇزچە فامىلە مەسىلىسىنى كىشىلەر ئوڭايلا ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئەمە- لىيەتتە غۇزچە فامىلىلىك پۇقرالار ئاللىقاچان غۇزچە ئۇرۇپ- ئادەتلە- رىنى تاشلاپ خەنزۇلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا ئەۋلادتىن- ئەۋلاد- قا «كاڭ» ياكى «ئەن» فامىلىسىنى قوللىنىپ كەلدى. مەدەنىيەت تېپى جەھەتتىن پايدىلىنىشنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، تۆۋەندە توققۇز

غۇزلاردىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھەققىدە بەزى مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارماقچىمىز.

ئىزاھاتلار

① ژاك گوۋبي: «گۈھنتاك توپلىمى» 2 ـ قىسىم، جۇڭگوا كىتابخانىسى، 1959 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 606 — 620 ـ بەتلەر.

② «لۇي سىمىيەننىڭ تارىخ ئەسەرلىرىدىن قالدۇرغان خاتىرىسى»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1982ـ يىل 8ـ ئاي 1ـ نەشرى، 1177ـ بەت.

③ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخى- جۇغراپىيەسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، جۇڭخوا كىتابخانىسى، 1957 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 179 — 180 ـ بەتلەر.

④ چېن يىنكې: «جىن ـ مىڭ سارىيى خاتىرىلىرىدىن ئۈزۈندە I»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 52 ـ بەت.

⑤ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خارتېرىسى»، 1 ـ جىلد.

⑥ سىمىر نوۋا: «پەنجىكەنت قەدىمكى شەھىرىدىكى تەڭگىلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، موسكۋا، 1963 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 31 ـ بەت.

⑦ ما شياۋچۇ: «ماغياندىكى بەنشد قەدىمكى شەھىرى توغرىسىدا» — «ئوتتۇرا ئاسىيا مەجمۇئەسى»، جۇڭخوا كىتابخانىسى، 1987 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 65 ـ، 75 ـ بەتلەر.

⑧ لېۋشىس قاتارلىقلار: «پەنجىكەنتتىكى 1 ـ نومۇرلۇق ئىبادەتخانىدىن قېزىۋېلىنغان سوغدچە فراگمېنت» — «ئاسىيا ـ ئافرىقا خەلقى»، 1982 ـ يىل 5 ـ سان، 131 — 141 ـ بەتلەر.

⑨ بېلنىسكى قاتارلىقلار: «قەدىمكى پەنجىكەنت ئاھالىسىنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى» — «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقنىڭ تاۋار ـ پۇل مۇناسىۋىتى»، موسكۋا، 1979 ـ يىل نەشرى، 19 — 25 ـ بەتلەر.

⑩ بېلنىسكى قاتارلىقلار: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى»، لېنىنگراد، 1973 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 114 — 116 ـ بەتلەر.

⑪ لېۋشىس: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان قانۇن ھۆججەتلىرى»، موسكۋا، 1962 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 22 ـ بەت.

⑫ «تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 9 ـ قىسىم، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرى-

يات‌ى، 1990 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 27 ـ بەت.

⑬ «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى».

⑭ «يېڭى تاڭنامە» 211 ـ جىلد.

⑮ ژاك گوژېي: «گۈەنتاك توپلىمى» 4 ـ قىسىم، 987ـبەت

⑯ «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى».

⑰ لۇجاۋېين: «خې ژېنجېنىڭ قەبرە پۈتۈكى ھەققىدە» — «ئارخېئولوگىيە»، 1986 ـ يىل 9 ـ سان، 846 ـ بەت.

⑱ يەن ژېنىرۇ: «تاك دەۋرىدىكى مى جىنجىنىڭ قەبرە پۈتۈكى ھەققىدە» — غەربىي شىمال مىللەتلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 1989ـ يىل 2ـ سان، 154ـ بەت.

⑲ «بۈيۈك تاك دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى»، 1 ـ جىلد.

⑳ «قانۇنلار قامۇسى»، 193 ـ جىلد.

㉑ «دىك چيەن: «سەپەر خاتىرىلىرىدىكى جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتلار ھەققىدە» — «جېجياك كۈتۈپخانىسى مەجمۇئەسى»، 2 ـ قىسىم.

㉒ ژاك گوژېي: «قەدىمكى سەپەر خاتىرىسىگە ئىزاھ» — «خەينىڭلىق ژاك جىڭئەن ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى»، 37 ـ قىسىم.

㉓㉖ شىراتورىي: «سوغدىيانا ھەققىدە» — «غەربىي يۈرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 ـ قىسىم، 1981 ـ يىل يەنبو نەشرى، 78 ـ بەت.

㉔ لېۋشىس: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان قانۇن ھۆججەتلىرى»، موسكۋا، 1962 ـ يىل، 38 ـ بەت.

㉕ «قانۇنلار قامۇسى»، 193 ـ جىلد.

㉗ خېننىڭ: «سوغدىلاردىكى ئىلاھلار ھەققىدە»، لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات يۈرتى ژۇرنىلى» 28ـتوم، 2ـ سان، 252—253ـ بەتلەر.

㉘ لىن مېيسۇن: «جۇڭگودىن قېزىۋېلىنغان ئويما خەتلىك پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا كۈمۈش بۇيۇملىرى»، «مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1997 ـ يىل 9 ـ سان، 56 — 57 بەتلەر.

㉙ چېن تېيمىن: «سېن جياجۇ شېئىرلىرىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە» — «ئەدەبىيات. تارىخ»، 6 ـ قىسىم.

㉚ ئېدۋارد. شافېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇلى» نىڭ رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى، 459 — 460 ـ بېتىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

㉛ «جبك بەنچياۋ توپلىمى» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1979 ـ يىل 204 ـ بەت.

㉜ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 170 ـ جىلد.

㉝ خەن رۇلىن: «چېدىر خاتىرىلىرى» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، 140 — 144 ـ بەتلەر.

㉞ « غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەللەـ لەشكە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 2ـ توپلام، شاڭخاي نەشرىياتى، 1995ـ يىل نەشرى.

㉟ پوللىيېبىلانك: «ئىچكى موڭغۇلدىكى سوغدى مەھەللىلىرى» — «توڭباۋ» ، 41 ـ جىلد (1952 ـ يىل) 317 — 356 ـ بەتلەر، خۇيافۇ: «شەرق تۈرك دۆلىتىدىكى سوغداقلار» — «قەدىمكى تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 1 ـ كىتاب، شەنچۈەن نەشرىياتى، 1967 ـ يىل نەشرى، 61 — 93 ـ بەتلەر.

㊱ س. گ. كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك ئابىدىلىرى» ، 3 ـ باب «سوغدىلار ۋە تۈركلەر» ، خېيلۇڭجيانگ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1991ـ يىل تەرجىمە نەشرى، 86 — 135 ـ بەتلەر؛ جاڭ گۇاڭدا: «تاڭ دەۋرىدىكى ئالتە جۈپ سوغداقلار رايونىدىكى توققۇز جاۋۇپلار» — «غەربىي يۈرت تارىخى ۋە جۇغراپىيەسى ھەققىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 249 — 279 ـ بەتلەر.

㊲ گۈچىگۈاڭ: «ئۆتۈكۈك ـ سۆيگىن ئىسيانىدىن ئىلگىرىكى خەببىي مەھكىمىسى» — «گۈچىگۈاڭ تارىخ ئەسەرلىرى توپلىمى» Ⅳ توم، جياڭشى ماۋارىپ نەشرىياتى، 1996 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 180 — 191 ـ بەتلەر.

㊳ جياڭ بوچىن: «دۇنخۇاڭ — تۇرپان ۋەسىقىلىرى ۋە يېپەك يولى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1994 ـ يىل 2 ـ ئاي 1ـ نەشرى، 162 — 188 ـ بەتلەر.

㊴ يۇ تيەنخېك: «تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنىڭ 1 ـ يىلىدىكى شاجۇ ۋە ئېۋرغول تەزكىرىسىنىڭ فراگمېنتى» — «دوكتور يۈتيەنخېڭنىڭ تارىخ ئەسەرـ لىرى توپلىمى» I توم، جىڭدۇ شەرقىي ئوكيان تارىخى ئۈيۈشمىسى، 1957ـ يىل نەشرى، 585 — 605 ـ بەتلەر.

㊵ چى تيەنۇبن: « Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى دۇنخۇاڭدا سوغدى

مەھەللىلىرى» — «ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ جۇڭگو تارىخى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىدىن تاللانما» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 140 — 220 ـ بەتلەر؛ جېڭ بىڭلىننىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «دۇنخۇاڭ بەيئەتچى قوشۇننىڭ تارىخى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات» ، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997ـ يىل 9ـ ئاي 1ـ نەشرى، 359 — 465 ـ بەتلەر.

㊶ ژۇ يۈگۈي: «لياڭجۇ سوغدىلىرىدىكى جەمەتى ھەققىدە تەتقىقات» ، «تاڭ سۇلالىسى ھەققىدە تەتقىقات» Ⅱ توم، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 295 — 337 ـ بەتلەر.

㊷ رۈك شىنجاڭ: «قەدىمكى تارىم ۋادىسىدىكى سوغدى كۆچمەنلىرى» ، «غەربىي يۈرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1993ـ يىل 2ـ سان، 8 — 15 ـ بەتلەر.

㊸ ۋاڭ جۇڭلو: «دۇنخۇاڭ تاش غارلىرى تەزكىرىسىنىڭ فراگمېنتى ھەققىدە تەتقىقات» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1993ـ يىل 9ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 196 — 207 ـ بەتلەر.

㊹ «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 1 ـ جىلد.

㊺ «سۇينامە» ، 67 ـ جىلد، «يېپى جۇنىڭ تەرجىمھالى» .

II باب توققۇز غۇزلاردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر

شۇەنزاڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە غۇزلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە ئىخچام قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پامىردىن ئۆتكەندىن كېيىن ھەممىلا جايدا غۇزلار- نىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى كۆزگە چېلىقتۇرۇشقا بولىدىكەن. ئادەت جەھەتتە ئۇلار گەرچە رۇڭلار بىلەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئەمما تۇركۇملەرگە ئايرىلىپ تارقىلىشىدىن ئوخشىمايدىكەن. ئۇلار كۆپىنچە ئوخشىمىغان رايونلارغا بۆلۈنگەن ھالەتتە ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. شەھەر - قەلئەلەرنى سېلىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. مال - مۈلۈككە ھېرىسمەن كەلسىمۇ، يەنىلا ئىنساپ - دىيانەتنى ئۇنتۇمايدىكەن. توي - نىكاھ ئىشلىرىدا ئالاھىدە قائىدىلەر بولمايدىكەن. يۇقىرى - تۆۋەن دەرىجە پەرقىمۇ يوق ئىكەن. كۆپىنچە ئەھۋالدا ئايالالارنىڭ گېپى گەپ بولىدىكەن، ئەرلەر بولسا بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىكەن. دەپنە ئىشلىرىدا جەسەتنى كۆيدۈرىدىكەن، ھازا مۇددىتىنىڭ چېكى بولمايدىكەن، دەپنە مۇراسىمىدا يۇزلىرىنى تىلىپ، قۇلاقلىرىنى كېسىدىكەن، چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىلىرىنى يىرتىدىكەن، يۈزلەپ مال - چارۋا سويۇپ ئەرۋاھقا نەزىر قىلىدىكەن. خەيرلىك كۈنلەردە ئاق كىيىم، قارىلىق كۈنلىرى قارا كىيىم كىيىدىكەن». شۇ كىتابنىڭ 1 - جىلدىدا «سوغدىيانا» يەنى تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار رايونىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: « كېگىزدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى، تېرە جۈۋىلارنى كىيىشنى ياخشى كۆرىدىكەن، كىيىملىرى

كۆپىنچە ھىم بولۇپ بەدىنىگە چىپچىدە كېلىدىكەن. چاچلىرىنى تۈر-
مەكلەپ چوققىسىغا تۈرۈۋالىدىكەن؛ يەنە بەزىلىرى، قىرقىما چاچ
قويۇپ، چاچلىرىنى پېشانىسىگە چۈشۈرۈۋالىدىكەن، قەددى - قامەت-
لىك، بەستلىك بولسىمۇ، توخۇ يۈرەك كېلىدىكەن. قۇۋلۇق -
شۇملۇقنى ئادەت قىلغان، ھىيلە - نەيرەڭنى تولا بولۇپ، كۆپىنچە
ئاچ كۆز كېلىدىكەن. ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا پايدا ئېنىق ئايرىلىدە-
كەن. بايلىق كۆپىنچە بايلارنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالغان بولسە-
مۇ، تۆۋەن تەبىقىدىكىلىرى ئۇنچىۋالا نامرات ئەمەس ئىكەن. بايلىرى
ئالامەت باي بولۇپ كەتسىمۇ، كىيىم - كېچەكلىرى شۇنداق ئاددىي،
يېمەك - ئىچمەكتىمۇ ئالاھىدە ھەشەم قىلىپ كەتمەيدىكەن. پۇقرالە-
رىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەيەردە پايدا - مەنپەئەت بولسا، شۇ ياقتا
يۇگۈرەيدىكەن». بىز يۇقىرىقى نەقىللەرنى ئاساس قىلغان ھالدا مەز-
كۇر بابتا غۇز ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە ئائىلە، نىكاھ، دەپنە -
مۇراسىم، ئولتۇراق ئۆي، زىبۇ زىننەت، يېمەك - ئىچمەك، كالېن-
دار، ھېيت - بايرام، سودا ۋە ئىسىم قاتارلىقلار بويىچە مۇھاكىمە
ئېلىپ بارماقچىمىز. بۇنىڭدا قەدىمكى خەنزۇچە كلاسسىك ۋەسىقىلەر
ۋە سوغدىچە مەدەنىيەت يادكارلىقلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش پرىن-
سىپىنى ئاساس قىلىپ، ھەربىر تۈرنى ئايرىم - ئايرىم يەشمەكچە-
مىز، بۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوغدىلارنىڭ ئىجتىمائىي
مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات
ئېلىپ بېرىپ، تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى
ھەققىدە بىرقەدەر سىستېمىلاشقان يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قوي-
ماقچىمىز.

§ 1 . ئائىلە

شۇەنزاڭنىڭ غۇزلار ھەققىدىكى بايانلىرىدا غۇز ئائىلىلىرىدىكى
ئىككى تۈرلۈك ئاساسىي مۇناسىۋەت تىلغا ئېلىنغان. بىرى، ئەر -

ئاياللىق مۇناسىۋەت: « كۆپىنچە ئەھۋالدا ئاياللارنىڭ گېپى گەپ بولىدىكەن، ئەرلەر بولسا بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىكەن» . يەنە بىرى، ئاتا ـ ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت: « كۆپىنچە ئاچ كۆز كېلىدۇ. ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا پايدا ئېنىق ئايرىلىدۇ» . تۆۋەندە مانا مۇشۇ يىپ ئۈچىنى بويلاپ مەۋجۇت بولغان چەكلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا توققۇز غۇزلاردىكى ئائىلە قۇرۇلمىسىنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ كۆرمەكچىمىز.

قەدىمكى خەن دەۋرىدىلا پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارساكقىچە بولغان غەربىي غۇز قوۋملىرىدا «ئاياللار ئەتىۋارلىناتتى، ئاياللارنىڭ دېگىنى ھېساب بولاتتى، ئەرلەر بولسا بۇنى ماقۇللايتتى»① ، تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلاردا بۇ خىل ئەنئەنە يەنىلا ساقلىنىپ كەلگەنىدى. « ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 1 ـ جىلدىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەن لۇشەن ياڭ گۈيفېينىڭ ئاسرانىدى ئوغلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن «ھەر قېتىم ئوردىغا سالامغا كىرگەندە ئاۋۋال تەيجېن خانىش (ياڭ گۈيفېي) قا تەزىم بەجا كەلتۈرىدىكەن. پادىشاھ شۇەنزۇڭ بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئەن لۇشەن بۇنىڭغا جاۋابەن غۇزلارنىڭ ئادىتىدە ئاۋۋال ئانىغا، ئاندىن ئاتىغا سالام بېرىلىدۇ، دېگەندە پادىشاھ شۇەنـزۇڭ بەكمۇ مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ»② . ئېنىقكى، ئەن لۇشەن خەنزۇلاردىكى دائىملىق قائىدىنىڭ ئەكسىنى قىلىش ئارقىلىق پادىشاھ شۇەنزۇڭ ۋە ئۇنىڭ ئامراق خانىشىنىڭ كۆڭلىنى ئوتۇۋالـغان. دەرۋەقە، «ئاۋۋال ئانىغا، ئاندىن ئاتىغا سالام بېرىش» ئەنئەنـسى غۇزلاردا چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە ئىدى. كونا سالنامىلەر «تەتۇر قائىدە» دەپ قاراپ كەلگەن بۇ خىل ئانىلىق ئىمتىياز توققۇز غۇزلار-نىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئوچ پاكىتنى كەلتۈرۈش مۇمكىن: (1) بۇخارا پادىشاھى «ھەرقېتىم ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى كېڭەشكەندە خانىش ۋە ۋەزىر ئوچەيلەن دەر-قەمتە تۇرۇپ مۇزاكىرە ئېلىپ بارىتتى»③ ؛ (2) كەييۇەننىڭ 7-يىلى (719 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا بۇخارا پادىشاھى دوساپوت ئەلچى ئارقىلىق سوۋغات بۇيۇملىرى مەكتۇپىنى ئەۋەتكەندە «ئايالى خاتۇن»

نىڭ ئىسمىنى پادىشاھنىڭ ئىسمىنىڭ يېنىغا يېزىلغان ④؛ (3) سوغدى مىس تەڭگىلىرىدىن 1482 ـ ژە 1484 ـ نومۇرلۇق ئىككى يارماقتا ئوخشاش ھالدا پادىشاھ ژە خاتۇننىڭ باش سۈرىتى ئالدى يۈزىگە ئويۇلغان⑤.

«ئايالىارنىڭ دېگىنى ھېساب» بولۇشى ژە «ئاۋۋال ئانىغا، ئاندىن ئاتىغا سالام بېرىش» ھادىسىسى توققۇز غۇز ئائىلىلىرىدە تاڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يەنىلا ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، غۇز ئائىلىلىرى ئەرلەر قانداشلىق ئاساس قىلىنغان ئاتىلىق تۈزۈمىدىكى ئائىلە ئىدى. ھەممىدىن بەك قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىسپات ئېھتىمال قانۇن ژەسقىلىرىدىكى كونكرېت شەكىل بولسا كېرەك. مەسىلەن، مۇغ تېغىدىكى ژەسقىلەردىن B — 8 نومۇرلۇقى 707 ـ يىلى ياكى 708 ـ يىلى ئىمزالانغان يەر سېتىۋېلىش توختامى بولۇپ، ئالغۇچى ـ سانتۇچى ئىككى تەرەپ ژە تۆت نەپەر گۇۋاھچى بىرىدەك «پۈستانىنىڭ ئوغلى پوكۇنى» دېگەن شەكىلدە ئىمزا قويغان:

سانتۇچى: $\check{s}inva\gamma\check{c}$ ژە Satafasarak، يەنى a — Farnxund نىڭ ئوغۇللىرى.

ئالغۇچى: $m\bar{a}x\check{c}$ ژە Xsùmvandak، يەنى a — Asman$\check{c}$ نىڭ ئوغۇللىرى.

گۇۋاھچىلار: Wrk'n، يەنى Brtwγz نىڭ ئوغلى.

prn — nny بولسا Bγw'rz نىڭ ئوغلى.

$\check{s}$(w)c، يەنى 'n — prny نىڭ ئوغلى.

tws'γ، يەنى zym نىڭ ئوغلى⑥.

مۇغ تېغى ژەسقىلىرىدىن 3 ـ ژە 4 ـ نۇمۇرلۇق ھۆججەتلەر سەمەرقەنت پادىشاھى تارخونخاننىڭ 10 ـ يىلى (170 ـ يىلى) ئىمزالانغان مەشھۇر نىكاھ توختامى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى كۈيئوغۇل، كېلىن، گۇۋاھچىلار ژە كاتىپ قاتارلىقلار بىرىدەك ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى يازغان⑦. بۇ خىل ئالاھىدە شەكىلدىكى ئىسىم فورمىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە مەنسۇپ توق-

قۇزغۇز قەبرە پۈتۈكلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. جەنگۈەن يىلىلىرىدىكى «غەربىي يۈرتتىكى سەمەرقەنتىلىك» بولغان كاك ئادا (康阿达) نىڭ تولۇق ئىسمى «بۈيۈك تاڭ مەملىكىتىنىڭ ئوغلى ئادا» («لوڭيوۋ مېتال - تاش پۈتۈكلىرى» 2 - جىلد) بولۇپ، قانۇن ھۆججەتلىرىدىكى ئىسىملارنىڭ يېزىلىش شەكلى بىلەن ماس كېلىدۇ. سوغدى قانۇن ھۆججەتلىرىدە مەزكۇر شەخسنىڭ ئاتا تەرەپ يىلتىزىغا شۇ قەدەر ئەھمىيەت بېرىلىشى توققۇز غۇزلاردىكى ئائىلە-لەرنىڭ ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «ئەرلەر بويسۇنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىكەن» دېگىنى قائىدە - يوسۇندىكى «ئاۋۋال ئانىغا، ئاندىن ئاتىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش» تىن باشقا نەرسە ئەمەس، ھەرگىزمۇ ئاياللار ئەرلەرنىڭ ئۈستىدىن ھوقۇق يۈرگۈزىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس.

توققۇز غۇزلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى كىشىلىك قائىدە - يوسۇنلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن نىكاھ ۋە دەپنە مۇراسىملىرى باشقا پاراگرافلاردا ئايرىم مۇھاكىمىگە قويۇلـ-دىغىنى ئۈچۈن، بۇ يەردە پەقەت تۇغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكۈچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆچ خىل ياش باسقۇچى ھەققىدىلا توختىلىمىز. (1) بوۋاقلىقتىكى ئۆچ خىل ياش باسقۇچى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەر بايان قىلىنغان: «يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ لەۋلىرىگە ھەسەل سۈركەپ ئېغىزلاندۇرىدۇ، ئالقىنىغا بولسا يېلىم سۈركەيدۇ، بۇنداق قىلىشنى چوڭ بولغاندا سۆزى بالدىن تاتلىق بولسۇن، پۇل - بايلىقـ-نى ياريىلمەيدىغان چىڭ تۇتسۇن دېگىنى» («يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد)؛ (2) خەت ساۋاتىنى چىقىرىش: «ئوغۇل بالىلار بەش ياشقا كىرگەندە ساۋات چىقىرىشقا بېرىلىدۇ. ساۋاتى چىققاندىن كېيىنلا سودا ئىشلىرىنى ئۆگىنىدۇ. پايدىنى قانچە ئاشۇرسا، شۇنچە ياخشى دېيىلىدۇ» («قانۇنلار قامۇسى» 193 - جىلد)؛ (3) بالاغەتكە يېتىپ سودىگەر بولۇش: «ئوغۇللار 20 ياشقا تولغاندا قوشنا ئەللەرگە سودىگەرلىككە ئەۋەتىلىدۇ. پايدا بارلىكى جايغا بارماي قويمايدۇ» («يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد).

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆچ خىل ياش باسقۇچىدا سودا ئېڭىنى

سىڭدۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ياش - ئۆس-
مۈرلەردە غۇزلاردىكى «سودىغا ماھىر بولۇش» ئادىتىنىڭ دەسلەپكى
قەدەمدە شەكىللىنىدىغانلىقى، كېيىنچە «قانائەتسىز» لەرچە ئارزۇ
بىلەن ئائىلىدىن جەمئىيەتكە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتتۇرا جۇڭگوغا
ماسلىشىدىغانلىقى ئەمدىلىكتە بىزگە روشەن ئايان بولدى.

تاك دەۋرىدە توققۇز غۇزلاردىكى ئاتا بولغۇچىنىڭ ئوغلىنى ھەم-
راھ قىلىپ «قوشنا ئەللەر» گە سودا قىلىشقا بارىدىغانلىقى كۆپ
كۆرۈلىدىغان ھادىسە. تۇرپان ۋەسقىلىرىدە چۈيگۇڭنىڭ 1 - يىلى
(685 - يىلى) بىر تۈركۈم غۇز سودىگەرلىرىنىڭ ئىدىقۇت تۇتۇق
مەھكىمىسىگە «يول خېتى» ئىلتىماس سۇنغانلىقى ھەققىدىكى دېلو
خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا 55 ياشقا كىرىپ
قالغان كاك خېچا ئوغۇللىرىدىن «شېبى، فۇنىل» قاتارلىقلارنى ئې-
لىپ ئاستانىدە «سودا سارىيى» ئېچىشنى تەلەپ قىلغان⑧. ئوغۇل
بالىلىق ئائىلىلەر «پايدا بارلىكى جايغا بارىدىغان» بولغانلىقى، يىللاپ-
يىللاپ ياقا يۇرتلاردا جاھاندارچىلىق قىلىدىغانلىقى، ھەتتا يات ئەللەر-
دە ئۆيلۈك ئوچاقلىق بولۇپ قالىدىغانلىقى سەۋەبلىك، توققۇز غۇز
ئائىلىلىرىدە ئىچكى ئۆيۈشۈشچانلىق كۈچى ئاجىزلاپ كېتىپ، ئىككى
جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ دېھقانچىلىق قىلىدىغان مىللەت-
لەرگە قارىغاندا سۇسلىشىپ كەتكەن ئىدى، بۇنىڭ بىلەن غۇز ئائىلە-
لىرى «قاقتى - سوقتىچىلار» دەپ قارىلاتتى. يەنە بىر جەھەتتىن
ئالغاندا، تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىغىچە
سىڭىپ كىرگەن بولغاچقا، قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدا پايدىنى دەپ
دىيانەتنى ئۇنتۇدىغان ئەھۋالمۇ كۆرۈلەتتى. دۇنخۇاڭ ۋەسقىلىرىدىكى
3813 - نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ ئارقا يۈزىگە «تاڭ ھۆكۈمنامىلىرى»
نىڭ فراگمېنتى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا غۇز سودىگىرى شى
پوتو (史婆拖) دېلوسى خاتىرىلەنگەن: «چاڭئەن ناھىيىسىدىن
بولغان شى پوتو ئائىلىسى سودا ئىشلىرى بىلەن مىسلىسىز دەرىجىدە
بېيىغانىدى. يېنىدا ھەمىشە لەشكىرىي ئۇنۇانغا ئىگە چېرىكلەر مۇھا-
پىزەتتە بولاتتى. ھويلا - ئارام، باغ - ۋارانلىرى، كىيىم- كېچەك،

زىبۇزىننەتلىرى، ئائىلىدىكى قۇل- دېھقانلىرى پادىشاھنىڭكىدىن قې-
لىشمايتتى. بىر قورساق قېرىندىشى بولغان ئىلتەبىر ئايرىم قورۇ-
جايدا تۇرۇشلۇق ئىدى. ئۇنىڭ تۇرمۇشى نامراتلىق ۋە غۇربەتچىلىكتە
ئۆتسىمۇ، قېرىندىشى ئۇنىڭغا يارەم قولىنى سۇنمايتتى. ئۇ قوشنا-
سى كالا موبىدىن كونا كىيىم ئارىيەتكە ئېلىپ قايتۇرالمىغانلىقتىن،
قوشنىسى ئۇنى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان دەپ ئەرز قىلغان». بۇ بىر
توقۇلما دېلو مىسالى بولسىمۇ، ئەمما شى ئائىلىسىدىكى قېرىنداشلار
ۋە قوشنىسى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشى مۇناسىۋەت سودا مىللىتى
بولغان توققۇز غۇزلارنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرىنىڭ يەنىلا ئومۇمىيلىققا
ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. يۇقىرىقى ھۆكۈمنامىنىڭ
ئاخىرقى قىسمى مۇنداق يەكۈن بىلەن ئاخىرلىشىدۇ: «ئىلتەبىر
گەرچە ئايرىم قورۇدا تۇرۇشلۇق بولسىمۇ، يەنىلا شى پوتو بىلەن
قانداشلىق مۇناسىۋىتىكە ئىگە. قانۇنىي جەھەتتە شى پوتونىڭ ئىلتەبىر-
نى بېقىش مەجبۇرىيىتى يوق، ئەمما ئىنساپ قىلماق كېرەك، ئاكىسى
شى پوتونىڭ ئىت - ئېشەكلىرى پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ، ئىنىسى ئىلتە-
بىرنىڭ نىمجان ھالىغا سەرپ قىلىنسۇن. ئادىمىي ئىنساپ ۋە دىيانەت
ئۇچۇن ئاز - تولا پۇل - مال سەرپ قىلماق زۆرۈردۇر، بۇنىڭ
ھېچقانداق زىيىنى يوق. مەزكۇر ھۆكۈمنى شى پوتو بەجا كەلتۇرگەن-
دىن كېيىن ئامبالغا نەتىجىسىنى مەلۇم قىلغاي». شۇبھىسىزكى، شى
پوتو دېلوسى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۇشى ئاستىدا
ئوخشىمىغان ئېتىكا ئۇقۇمىنىڭ شەكىللىنىدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى
ئىدى. ئائىلىۋى مۇناسىۋەتتە غۇزلار بىلەن خەنزۇلار ئۆرپ- ئادەت
نۇقتىسىدىن زور دەرىجىدە پەرق قىلىدۇ. ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ھۆجەي-
رىلىرى بولغانلىقتىن، مۇشۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، توققۇز غۇز-
لارنىڭ باشقا تەرەپلەردىكى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى بايان قىلغاندا بىرقە-
دەر چۇشىنىشلىك بولىدۇ.

§ 2 . توي - تۆكۈن

سۇي - تاك دەۋرلىرىدىكى ۋەسىقلەر ۋە ھەر خىل پۇتۇكلەردە،

توققۇز غۇزلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن بايانلار خاتىرىلەنگەن. ئۇلارنى تۆر جەھەتتىن خان جەمەتىدىكى توي - تۆكۈن ۋە خەلق ئىچىدىكى توي - تۆكۈن دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

خان (پادىشاھ) جەمەتىدىكى توي - تۆكۈنلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى، توققۇز جاۋۇپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خان جەمەتلىرى ئارا بولغان تويلار؛ 1 - مىسال: بۇخارا پادىشاھى شادىر-دىن سەمەرقەنت مەلىكىسىنى ئالغان: «بۇخارا پادىشاھى شادىردىن توققۇز جاۋۇپلاردىن بولۇپ، سەمەرقەنت پادىشاھى بىلەن بىر قوۋم، ئايالى سەمەرقەنت پادىشاھىنىڭ قىزى بولىدۇ.» («سۇينامە» 183-جىلد)؛ 2 - مىسال: «شاش مەلىكىسى سەمەرقەنتنىڭ ئالىي سەردا-رىغا ياتلىق قىلىنغان: «تىەنباۋنىڭ 2- يىلى (743- يىلى) 12- ئايدا شاش پادىشاھى تېكىن كۆيئوغلى بولغان سەمەرقەنت ئالىي سەردارى كاك رەندىيەنگە سوۋغات ئەۋەتتى» («كىتابلار جەۋھىرى» 971 - جىلد). يەنە بىرى، توققۇز جاۋۇپ خان جەمەتلىرى بىلەن تۈرك ئوردىسى ئوتتۇرىسىدىكى تويلىشىش، بۇنىڭغىمۇ ئىككى مىسال كەل-تۈرۈشكە بولىدۇ. 1 - مىسال: سەمەرقەنت پادىشاھى سىرشىبار تۈركلەرنىڭ تاردۇ قاغانىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئالغان: «پادى-شاھ سىرشىبار كۆكسى - قارنى كەڭ بولغانلىقتىن، پۇقرالارنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى. ئۇنىڭ ئايالى تۈركلەرنىڭ تاردۇ قاغانىنىڭ قىزى ئىدى (سۇينامە» 83 - جىلد)؛ 2- مىسال: سەمەر-قەنت پادىشاھى قۇشچى يابغۇ قاغانىنىڭ قىزىنى ئالغانىدى: «سۇي ياڭدى دەۋرىدە (605 — 616) پادىشاھ قۇشچى غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ قىزىنى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۈركلەرگە قارام بولۇپ قالدى» («كونا تاڭنامە» 198 - جىلد). ئوتتۇرا ئەسىردىكى خان جەمەتلىرى ئارا ئۆتكۈزۈلگەن تويلار قويۇق سىياسىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، توققۇز غۇزلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. قۇشچىنىڭ تويى خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ تويىغا بېقىندىلىقنىڭ قانداق ھەمراھ بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ؛ بۇخارا ئايال پادىشاھىنىڭ 683 - يىلى (تاڭ گاۋزۇڭنىڭ خوڭداۋ 1 - يىلى)

ئەرەبلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، «خوتۇن بولۇشقا رازى بولۇش» شەرتى بىلەن سەمەرقەنت پادىشاھلىقىنىڭ ياردەمچى قوشۇنىغا ئەرىشكەنلىكى⑨ خان جەمەتلىرى ئارا بولىدىغان تويلىشىش-نىڭ ھەقىقىي سىياسىي ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

خەلق ئىچىدىكى توي - تۆكۈن ئادەتلىرىگە كەلسەك، تارىخا پۈتۈك ماتېرىياللىرىدىن جۇڭگودىكى توققۇز غۇز ئەۋلادلىرىدا توققۇز غۇزلارغا خاس توي - تۆكۈن ئادەتلىرىنىڭ كۆپلەپ مەۋجۇتلۇقىنى بىلەلەيمىز⑩:

1) كاك - ساۋ جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى توي: كاك شىيەننىڭ «ئايالى ساۋ (ئۆرتۆپە) جەمەتىدىن» ئىدى («تاك دەۋرىدىكى مەرھۇم كاك (سەمەرقەنت) جانابلىرىنىڭ قەبرە تېشى»، «ماكلو قەبرىلىرى-دىكى پۈتۈكلەر» 4 - توپلام 3 - جىلد).

2) كاك - شى (شاش) جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي، كاك ئايچۇرنىڭ ئايالى «يارغوللۇق شى جەمەتىدىن ئىدى («يەن لۇ بېگى ئەسىرلىرى» 9 - جىلد).

3) ئەن (بۇخارا — ت) خې (خۇتا — ت) جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي: «ئەن پۇنىڭ ئايالى خې جەمەتىدىن» («تاك دەۋرىدىكى لۇخۇ ئايمىقىنىڭ ئالىي سەرداری ئەن جانابلىرىنىڭ قەبرە تېشى» «جۇڭيۈەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1982- يىللىق 3- سان).

4) ئەن - كاك جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي. «جانابى ئەن سانغۇننىڭ ئايالى كاك جەمەتىدىن» («تاك دەۋرىدىكى شاكەي ھەيكىلىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، مەرھۇم ئەن فۇجۇنىنىڭ قەبرە تېشى» — «ماكلو قەبرىلىرىدىكى پۈتۈكلەر» 3 - جىلد).

5) خې - كاك جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي: «خې ژېنجې-نىڭ ئايالى كاك جەمەتىدىن» («خې ژېنجې قەبرە تېشى» — «ئارخېئولوگىيە» 1986 - يىللىق 9 - سان).

6) خې - ئەن جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي: «خې خۇڭجىڭ-نىڭ ئايالى ژۇژېيدىكى ئەن جەمەتىدىن» («تاك دەۋرىدىكى ژېيبو ھېراۋۇلى خې خۇڭجىڭنىڭ قەبرە تېشى» — «ئارخېئولوگىيە» 1984-

يىل 8 ـ سان).

7) شى ـ كالك جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توي: «شى بەگچۇر-نىڭ ئايالى كالك جەمەتىدىن» («جانابى شى ھەزرەتلىرىنىڭ قەبرە پۇتۇكى»).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە باشقىچىراق بولغان ئىككى مىسال بار. بىرى، سەنشى مۇزېيىدا ساقلانغان «بۇيۇك جىن دەۋرىدىكى جىتىيەن مەھكىمىسىدىكى ئاقساقال مەرھۇم خي ھەزرەتلىرىنىڭ قەبرە پۇتۇكى» دە، قەبرە ئىگىسى بولغان خي جۇنجېڭنىڭ ئۇدا ئىككى ئەۋلاد غۇزلار-دىكى ئۇچ جەمەت بىلەن تويلاشقانلىقى ئېيتىلىدۇ: «ئايالى ئەن جەمە-تىدىن، كېلىنلىرىدىن چوڭى ئەن جەمەتىدىن؛ ئىككىنچىسى كالك جەمەتىدىن؛ ئۈچىنچىسى كالك جەمەتىدىن» («سەنشى مەدەنىيەت يادد-كارلىقلىرى» 1982 ـ يىل 1 ـ سان)؛ يەنە بىرى، سەنشى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان «مى جىنبەن قەبرە تېشى»دا، ئوخشاش جەمەتلىكلەر-نىڭ تويلاشقانلىقى ئېيتىلىدۇ: «ئەجدادى ماغيانلىق بولغان مى جە-نبەننىڭ رەپىقىسى مى جەمەتىدىن ئىدى» (ۋۇ بولۇن: «شىئەن تارىخىدىن قىسقىچە بايان»). يۇقىرىقى توققۇز مىسالدا تويلاشقۇچ-لارنىڭ قاتارىدىكى كالك جەمەتىدىكىلەر يەتتە بولۇپ، بۇ بىر تاسادىپىي ئىش ئەمەس. توققۇز جاۋۇپلارنىڭ سەرداری بولمىش كالك (سەمەر-قەنت) جەمەتىدىكىلەر باشقا تارماق غۇزلارغا سېلىشتۇرغاندا ئوخشاشلا خەنزۇلار رايونىدا ماكانلاشقان بولسىمۇ، ئەمما نىكاھ دائىرىسىدە غۇز قەبىلىلىرىنىڭ نەزىرىدە يەنىلا ئالىي ئورۇندا تۇراتتى.

توققۇز غۇزلارنىڭ توي ئادەتلىرىدە يۇقىرىقى تۇرلۇك مىساللاردا كۆرسىتىلگەندىن باشقا يەنە تېخىمۇ كونكرېت بولغان ئەھۋالمۇ بار. مۇغ تېغى سوغدىچە ۋەسقىلىرىدىن 3 ـ ۋە 4 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتلەر سەمەرقەنت پادىشاھى تارخوننىڭ 10 ـ يىلى (710 ـ يىلى) ئىمزالان-غان نىكاھ ئەھدى بولۇپ، رەسمي تېكىست ۋە قوشۇمچە تېكىست ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى پارچە تېرىگە يېزىلغان. جەمئي 90 قۇرلۇق، ئىككى نۇسخا يېزىلغان بۇ خەتنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغىنى قىز تەرەپنىڭ قولىدىكى قوشۇمچە نۇسخىسى بولۇپ، يىگىت تۇركلەشكەن

ئاقسۆڭەك ئوت تېكىن (WTTkyn)، كېلىن نەجىكەند شەھىرى ئاقساقلىنىڭ قىزى چات (Ctth)، ھۆججەتكە نەق مەيداندىكى بەش كىشى گۇۋاھچى بولۇپ «قانۇنخانا» دا ئىمزا قويغان. رەسمىي تەكشىتىتە ئەر ـ ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئۇستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك مەسئۇلىيىتىدىن باشقا يەنە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە تارتىدىغان ئىككى تۈرلۈك مەزمۇن بار: 3 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ ئارقا تەرەپ 16 — 18 ـ قۇرلىرىدا قانۇنلۇق خوتۇننىڭ رۇخسەتسىز ئەرنىڭ ئاشنا ئوينىشىغا ياكى باشقا توقال ئېلىشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن؛ ئالدى يۈزىنىڭ 22 ـ قۇرى ۋە ئارقا يۈزىنىڭ 2 — 9 ـ قۇرلىرىدا نىكاھتىن ئاجرىشىش شەرتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىپ «ئايالنىڭ ئەرنى تاشلىۋېتىش» ياكى «ئەرنىڭ ئايالنى تاشلىۋېتىش» تەك ئىككى خىل قانۇنىي مەسئۇلىيەت تەكىتلىنىپ، تۆلەم تۆلەنگەندىن كېيىن «ئەرنىڭ باشقا خوتۇن ئېلىشى» ۋە «ئايالىنىڭ باشقا ئەرگە تېگىشى» قانۇنلۇق دەپ كۆرسىتىلگەن. قوشۇمچە ھۆججەتتە كۆيئوغۇلنىڭ قېينىاتىسىغا قارىتا ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى ئېنىق بەلگىلەنگەن. مەزكۇر ھۆججەتنىڭ يەشمىسىنى ئىشلىگۈچى لېۋشىس: «سوغدى يېزىقىدىكى نىكاھ ھۆججەتلىرى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئەرەب ئىستېلاسىدىن ئىلگىرى سوغدىلاردا كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈم مەۋجۇت بولغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ رەسمىي خوتۇن، توقال ۋە ئاشنا قاتارلىق ئۈچ خىل شەكلى بولغان»⑪ دەپ قارايدۇ.

سەمەرقەنت پادىشاھى تارخوننىڭ 10 ـ يىلى (مىلادىيە 710 ـ يىلى) تاڭ مۇزوڭنىڭ جىڭيۈن 1 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ، مۇشۇ ۋاقىتتىلا سەمەرقەنت يۇقىرى قاتلام جەمئىيىتىدىكى نىكاھ تۈرمۇشى ئاللىقاچان مۇكەممەل قانۇن فورماتسىيىسىگە ئىگە بولۇپ بولغانىدى. دەۋر جەھەتتە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا مەنسۇپ برلغان خۇي چاۋنىڭ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا‌ھەت» (كەيىۋەننىڭ ئوتتۇرىلىرى) ۋە دۇخۇەننىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» (تېيەنباۋنىڭ ئوتتۇرىلىرى) دا ئېيتىلغان «ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بەكلا ئوسال، نىكاھ ئىشلى-

ری تولىمۇ قالايمىقان بولىدىكەن. ئانىسى ياكى سىڭلىسىنى خوتۇن قىلىۋېرىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ئادەتلىرىنى ھەرقايسى يات تائىپىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ناچىرى دېيىشكە بولىدۇ» دېگەندەك ئەھۋاللار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارەئۇننەھر رايونىدىكى نىكاھ تۈزۈمىدىكى تەڭپۇڭسىز-لىقنىڭ تالاي سەبىياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ئەھۋاللارنى تالاي دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ توي - نىكاھ ئادەتلىرى-نىڭ ۋەكىللىك ئىپادىسى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ.

§ 3 . ئۆلۈم - يېتىم

توققۇز غۇزلاردىكى ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرىنى ھازا ئادەتلىرى ۋە دەپنە ئادەتلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ھازا ئادەتلىرىدىكى «قۇلىقىنى كېسىپ يۇزىنى تىلىش» — شىمالدىكى غۇز قوۋملىرى ۋە غەربتىكى ھەرقايسى غۇز مىللەتلىرى ئارىسىدا ئۇزاق مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئادەت بولۇپ، قەدىم-كى ئىچكى ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى دەپنە - مۇراسىم مەدەنىيىتىنىڭ زور بىر ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالغانىدى. «تىلىش» مەنىسىدىكى 務خېتىنى خۇيلان «لى» دەپ ئوقۇيدۇ ۋە؛ «كاۋشېك» نامىلىق ئەسەر-دە 務 دېگەنلىك كېسىش، تىلىش دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئىزاھلايدۇ. «زىلىن» نامىلىق ئەسەردە بۇ خەت 豁 شەكلىدە يېزىلغان، رەسمىي تېكىستتە 刖 دەپ يېزىلغان. بۇ خاتا، بارلىق ھۆسنىخەت نۇسخىلىرىدا بۇ خەت يوق. ئۇ پەقەت ﴿تىلىش﴾ دېگەن سۆزدۇر»⑫ دەپ كۆرسىتە-دۇ. يۇزىنى تىلىپ، قۇلىقىنى كېسىش ئارقىلىق قان ئاققۇزۇش ئەسلىدە شىمالىي چۆللۈكتىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ماتەم ئادەتلە-رى ئىدى. غۇزلاردىكى بۇ ئادەتنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى كەڭلىكى ئۇنىڭ غايەت زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسە-تىدۇ. 1- مىسال: يوڭيۇەننىڭ 3 - يىلى (91 - يىلى) ھونلار گېنىڭ بىڭنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پۈتۈن

ئەلنى يىغا ـ زار قاپلىدى. بەزىلەر يۇزلىرىنى تىلىشىپ قان ئاققۇزـ
دى» («كېيىنكى خەننامە» 49 ـ جىلد «گېلك بىگنىلك تەرجىمىھالـ
لى»). 2 ـ مىسال: «تۇركلەر مېيىتنى چېدىر ئۆيگە قويغاندىن
كېيىن، مېيىتنىلك بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئەر ـ ئايال بولۇشـ
غا قارىماستىن ئات ـ كالا ئۆلتۈرۈپ، چېدىرنىلك ئالدىغا قويىدۇ.
يۇزلىرىنى تىلىشىپ ھۆكۈمرەك ئېيتىشىپ يىغلىشىدۇ. يۇزلىرىدىن
قان ئاققۇرغىنىچە چېدىرنى يەتتە مەرتىۋە ئايلىنىدۇ» («قانۇنلار
قامۇسى» 197 ـ جىلد «تۇركلەر»). 3 ـ مىسال: چېنىزەنىلك
3 ـ يىلى (759 ـ يىلى) كۆل بىلگە قاغان ۋاپات بولغاندا، ئۇنىلك
خانىشى نىكگو مەلىكە «ئۇيغۇرلارنىلك ئادىتى بويىچە يۇزىنى تىلىپ
ھۆكۈمرەپ يىغلىغان» («كونا تاڭنامە» 195ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە
قىسسە»). 4 ـ مىسال: موڭغۇللار «ئاتالمىش ئاق تاتارلاردۇر.
ئۇزلىرى سىپايىرەك، باشقىلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشقا ۋە ۋاپاـ
دارلىققا ئادەتلەنگەن، ئاتا ـ ئانىسى قازا قىلغاندا يۇزىنى تىلىپ
يىغلىشىدۇ» («موڭغۇل- تاتار خاتىرىلىرى»). 5 ـ مىسال: جورـ
جىتلار «يېقىن بۇرادەرلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋاپات بولسا،
پىچاق بىلەن پېشانىسىنى تىلىپ يىغلايدۇ، ياشلىرى بىلەن قانلىرى
ئارىلىشىپ كېتىدۇ، ئۇلار بۇنى قان ـ ياشلىق ئۇزىتىش دەپ
ئاتىشىدۇ («بۇيۇك جىن دۆلىتى تەزكىرىسى» 39 ـ جىلد).

قۇرىغار غۇزلىرىغا كەلسەك ئۇچ دۆلەت دەۋرىدىن سۇي ـ تاڭ
دەۋرلىرىگىچە بۇ ئادەتلەرنىلك غۇزلاردىكى ئەھۋالى ھەققىدە تارىخنامـ
لەردە كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. ساۋ ساۋ قۇرغان ۋېي سۇلالىسـ
نىلك تەيخې يىللىرى (227 — 233 ـ يىللار) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى
ساڭسى قازا قىلغاندا «ماتەم خەۋرىنى ئاڭلىغان قۇرىغار غۇزلىرى
چېرىكچى بەگ ۋە دورغاپ مەھكىمىلىرىگە يىغىلىپ ھازا تۇتتى،
بەزىلىرى پىچاق بىلەن يۇزلىرىنى تىلىپ قان ـ ياشلىرى ئارقىلىق
ئۇز ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلدى»⑬. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شېنـ
گۇيىنىلك 2 ـ يىلى (519 ـ يىلى) دۇنخۇاڭلىق سۇڭ يۇن ئۇدۇندىن
ئۇتۇش سەپىرىدە «ھازىدار ئائىلىلەرنىلك چاچلىرىنى قىرقىپ، يۇزلـ

رىنى تىلىپ هازا تۇتىدىغانلىقى، تۆت سۈلك ئۇز ۋىنلۇقتىكى چاچلىرى- نىلك بىر دەمدىلا قىرقىلىپ بولىدىغانلىقى» نى كۆرگەن⑭. جېنگۈەن- نىلك 23 - يىلى (649 - يىلى) تالك تەيزۇلك ۋاپات بولغاندا «تۆت ئىقلىمدىكى ھەر تۈرلۈك زاتلاردىن ئوردىغا سالامغا ۋە سوۋغات تاپشۇ- رۇشقا كەلگەنلەر نەچچە يۈز كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. ماتەم خەۋىرىنى ئاڭلىغانلار چاچلىرىنى كېسىپ، يۈز - قۇلاقلىرىنى تىلغىنىچە قان- ياشلىق يىغا - زار قىلىشتى»⑮. روشەنكى، شۇەنزالك خاتىرىلىگەن «يۈزلىرىنى تىلىپ قۇلاقلىرىنى كېسىشىدۇ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىلىرىنى يىرتىشىدۇ» دېگەن تەسۋىر تالك دەۋرىدىكى غەربىي غۇزلار- نىلك ئىلگىرى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى هازا ئادەتلىرىنىلك ئىخچام بايانى ئىدى. قېزىۋېلىنغان سوغدى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمۇ ۋەسىقىلەر- دىكى خاتىرىلەرنىلك چىنلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. پەنجىكەنتتىكى 2 - نومۇرلۇق خارابىنىلك ئالدى زال جەنۇبىي تېمىغا سىزىلغان چوك تېپتىكى تام رەسىمىدىمۇ سوغداقلاردىن ئالتە كىشى، تۈركلەردىن بەش كىشىنىلك ئۆلگۈچىنىلك چېدىرى ئالدىدا يۈزلىرىنى تىلىپ، قۇلىقىنى كەسكىنىچە يىغلىشۋاتقان كۆرۈنۈش بار.

غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخىدا يۈزىنى تىلىپ قۇلىقىنى كە- سىدىغان ئادەتلەر ماتەم مۇراسىمىدىن باشقا سورۇنلاردىمۇ قوللىنىل- غان. 1 - مىسال: «پادىشاھ مۇزۇك تەختكە چىققاندىن كېيىن گويۇەنجىنىنى ئوردا مىراقۇلى قىلىپ تەينىلىدى. ئۇ پايتەختكە قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىدىغان چاغدا، ئەنشىدىكى قەبىلە سەردارلىرى يۈزلىرى- نى تىلىپ يىغلىغىنىچە ئۈزىتىپ قويدى»⑯. تىەنباۋنىلك 10 - يىلى (751 - يىلى) گاۋشىيەنجى ئەن سىشۈننىلك ئورنىغا خېشى ساتراپى بولۇپ تەينىلەنگەندىن كېيىن، «ئەن سىشۈن غۇزلارغا يۈزلىرىنى تىلىپ يىغلاپ، ئۆزىنىلك قىلىپ داۋاملىق خېشى ساتراپى بولۇشى ھەققىدە تەلەپ قويۇشنى ئۈمىد قىلغان»⑰. 2 - مىسال: ۋەنسۇينىلك تۆكتىيەن 1 - يىلى (696 - يىلى) «غەربىي تۈركلەرنىلك ئاقساقىلى ئاشىنا كۆلچاينىلك ئۆيىدە ناخشا - ئۇسسۇلغا بەكمۇ ماھىر بىر زىلۋا كېنىزەك بار ئىدى. لەي جۇنچېن كۆلچاينىلك قول ئاستىدىكىلەرگە

كۆلچاي ئىسيان قىلماقچى، دەپ ئەرز قىلدۇرۇپ ھېلىقى دېھقانى قولغا كىرگۈزۈالدى. ھەرقايسى تۈرك ئاقساقاللىرىدىن نەچچە ئون كىشى قۇلاقلىرىنى كېسىپ يۈزلىرىنى تىلىپ بۇ دەۋا ئادىل بولمىدى، دەپ نارازىلىق بىلدۇرۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ئاران دېگەندە كۆلچاي جەمەتىنى قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى (« كونا تاڭنامە» 186 - جىلد «لەي جۇنچېننىڭ تەرجىمھالى»).

يۇقىرىقى مىساللار «قۇلاقلىرىنى كېسىپ يۈزلىرىنى تىلىش» ئادىتىنىڭ ماتەم مۇراسىمىدىكى قايغۇنى، شۇنداقلا ۋىدالىشىشتىكى جۇدالىقنى ۋە ئۇۋالچىلىققا بولغان نارازىلىقنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. غۇز ئادەتلىرىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ كۆپ قىرلىقلىقىنى مۇشۇ نۇقتىدىنمۇ ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

توققۇز غۇزلارنىڭ دەپنە ئادەتلىرىنى سەمەرقەنتنى ئاساسىي مەسىال قىلىپ تۇرۇپ بايان قىلىشقا بولىدۇ. «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 193 - جىلدىدا ۋېي جېيېنىڭ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «پايتەختىنىڭ سىرتىدىكى بىر جايدا مەخسۇس دەپنە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 200 نەچچە ئۆيلۈك تۇتۇن بار. ئۇ يەردە ئالاھىدە ياسالغان بىر قورۇ بار. بۇ قورۇدا مەخسۇس ئىت بېقىلىدۇ. ھەر قېتىم بىرەر ئادەم ئۆلگەندە بۇ كىشىلەر ئۆلۈكنى ئېلىپ كېلىپ قورۇغا قويۇپ قويىدۇ. ھېلىقى ئىتلار ئۆلۈكنىڭ گۆشلىرىنى يەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالغان - قاتقان سۆڭەكلىرىنى يىغىۋېلىپ دەپنە قىلىدۇ. ئۇلار ئادەتتە گۈەنسەي (ئۆلۈك ساندۇقى) ئىشلەتمەيدۇ. بۇ خىل دەپنە ئادىتى شەكىل جەھەتتە ھىندىستاننىڭ «دالىغا دەپنە قىلىش» ياكى «ئورمانغا دەپنە قىلىش» ئادەتلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «نوملار شەرھى» نىڭ 73 - جىلد «مېيىت ئورمانلىقى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇنىڭ ئەسلىي نامى ئىشتو پونا، يەنى سوغۇق ئورمان دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئورمانلار ناھايىتى قويۇق ۋە سوغۇق بولغاچقا ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. بۇ يەر ئوردا سېپىلىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۆلۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ ئورمانلىققا تو-

شۇپ كېلىشىدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ يەر ئاساسەن مەيىت قويۇلىدۇ. غان جاي بولۇپ قالدى. مەيىت ئورمانلىقى دېگەن نام ئەنە شۇنىڭ- دىن كەلگەن». ئەمما، تالاي دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلاردا ئەرەب ئىس- تېلاسىدىن ئىلگىرىكى ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادى ئومۇملاشقان بولغاچ- قا، ئۇلاردىكى دەپنە ئادىتىنىڭ «بۇددا» قائىدىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. پېرسىيە تەزكىرە- سى» دە قەيت قىلىنىشىچە: «غەربىي يۇرتتىكى غۇزلار قانۇن جەھەت- تە ئىبادەتخانىلارغا بويسۇنىدۇ». شۇنداق بولغانىكەن، سەمەرقەنتتە- كى مەيىتنى ئېتقا يېگۈزۈپ سۆڭىكىنى دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ مەنبەسىنى پېرسىيەدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ھېردوت «تارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ I توم 140 ـ پاراگرافىدا: «ئېيتىشلارغا قارە- غاندا پارسلار ئۆلۈكنى قۇشلار ياكى ئىتلارغا يېگۈزگەندىن كېيىن، ئاندىن دەپنە قىلىدىكەن» دەپ يازىدۇ. قەدىمكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەر- گە قارىغاندا ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئانا ماكانىدا ھەقىقەتەنمۇ سەمەر- قەنتتىكى دەپنە ئادىتىنىڭ ئەسلىي شەكلى مەۋجۇت بولغان: «مەيىت ھەمىشە تاغ باغرىغا بىرەر ئاي قويۇپ قويۇلىدۇ. بۇ مەيىتلارنى يەر- لىككە قويۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تۈركۈم كەسپىي ئائىلىلەر بولۇپ، ئادەتتە مەينەتلەر دېيىلىدۇ. ئۇلار شەھەرگە كىرگەن ۋاقىتلە- رىدا قوڭغۇرىقى ئارقىلىق باشقىلاردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ»⑱. ئېنىق- كى، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى مەخسۇس دەپنە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر پارسلاردىكى «مەينەتلەر» گە توغرا كېلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا مۇنداق ئىككى نۇقتىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. بىرى، قورۇدا بېقىلىدىغان ئىتلار «سە- مەرقەنت پىستىلىرى» بولماستىن «يۇگرەك ئىت» دەپ داڭقى چىققان پېرسىيە ئىتلىرى ئىدى: «بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قىزىل رەڭلىك- لىرى بىر كۈندە 700 چاقىرىم يۇگرەلەيدىكەن ھەمدە سېرىق رەڭ- لىكلىرىنى بېسىپ چۈشىدىكەن. بۇلار ھەقىقىي پېرسىيە ئىتلىرى- دۇر»⑲. بۇ ئىتلارنىڭ ئادەم گۆشى يېيىشكە خۇمار ئىكەنلىكى شىمالىي چى سۇلالىسى خېچىنىڭ 3 ـ يىلى (564 ـ يىلى) نەيىڭ

بېگى چاۋنىڭ ۋەھشىي ھۆكۈمرانلىقىدا دەسلەپ بولۇپ كۆزگە چېلىقىدۇ: «قۇچاقتىكى بالىسى بىلەن كېتىۋاتقان بىر ئايال يول بويىدىكى چۆپلۈككە كىرىۋالدى. چاۋ ئۇ ئايالنىڭ قولىدىن بالىنى يۇلۇپ ئالغىنىچە پېرسىيە ئىتىغا تاشلاپ بېرىپ يېگۈزۈۋەتتى. بۇنى كۆرگەن ئايال داد ـ پەريات كۆتۈرگىنىچە قاتتىق يىغلىدى. چاۋ بۇنىڭغا خاپا بولۇپ ئىتلىرىنى ھېلىقى ئايالنى يېۋېتىشكە قويۇپ بېرىۋىدى، ئىتلار ئۇنى يېمىدى. ئۇ ئايالنىڭ ئۇستۇبشىغا ئىتلار يېۋەتكەن بالىنىڭ قانلىرىنى سۈۋاپ ئىتلارنى كۈشكۈشلىۋىدى، ئىتلار ھاۋشىغىنىچە بېرىپ ئۇ ئايالنى يېۋېتىشتى»⑳. يەنە بىرى، توققۇز غۇزلاردا گۈەنسەي ئىشلىتىش ئادىتى بولمىغان بىلەن «سۆڭەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ دەپنە قىلىش» تا ئىشلىتىدىغان دەپنە جابدۇقلىرى بولغان. بۇ ئالاھىدە جابدۇق ئاتالمىش «سۆڭەك كومزىكى» نىڭ دەل ئۆزى ئىدى. خان جەمەتى ئالتۇن كومزەك ئىشلىتەتتى: «1ـ ئاينىڭ 6ـ كۈنى، 7ـ ئاينىڭ 15ـ كۈنى پادىشاھ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قالدۇق سۆڭەكلىرىنى كۆيدۈرۈپ، ئالتۇن كومزەككە سالغاندىن كېيىن، كومزەكنى شاھانە كارىۋاتقا قويىدۇ، ئاندىن كارىۋاتنى ئايلانغىنىچە خۇش پۇراق گۈللەرنى چاچىدۇ، ئاندىن پادىشاھ قول ئاستىدىكىلەرگە نەزىر قىلىپ بېرىدۇ»㉑. ئاۋام پۇقرالار ساپالدىن ياسالغان سۆڭەك كومزىكى ئىشلىتىدۇ، بۇ خىل كومزەكلەر خارەزىم رايونىدا دائىم دېگۈدەك تېپىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى توق قەلئەدىن قېزىۋېلىنغان سۆڭەك كومزىكىنىڭ سىرتقى يۈزىگە يۈزلىرىنى تىلىپ قۇلاقلىرىنى كېسىپ ھازا تۇتۇۋاتقان غۇز ئەر- ئاياللىرىنىڭ تەسۋىرىي رەسىمى ئويۇلغان㉒. دەپنە ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ئالاھىدە بۇيۇم بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆڭەك كومزىكى مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ۋ. بارتولدنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، روسىيە تۈركىستانىدىكى ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ پېرسىيىدىكى ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن پەرقلىنىدىغان يەرلىك ئالاھىدىلىكى دەل ئۇلاردا سۆڭەك كومزىكى كەڭ ئومۇملاشقانلىقتىنكەن㉓.

ئەڭ ئاخىردا يەنە بىر بۆلەك تارىخىي بايانلارنى تەھلىل قىلىشقا

توغرا كېلىدۇ. «كونا تاڭنامە» نىڭ 112 - جىلد «لى خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا ئېيتىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسى شۇەنزوڭنىڭ كەيىۋەن يىللىرى تەييۇەن شەھىرىدىمۇ مېيىتنى ئىتقا يېگۈزىدىغان دەپنە ئادىتى مەۋجۇت بولغان: «تەييۇەنلىكلەرنىڭ كونا ئادىتىدە گەرچە بۇددا تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىشنى كەسىپ قىلغان راھىبلار بولسىمۇ، ئەمما مېيىتنى گۈەنسەيگە سالمايدىكەن. ئەكسىچە، مېيىتنى شەھەر سىرتىدىكى بىر جايغا ئېلىپ چىقىپ جان - جانىۋارلارغا ئوزۇق ئورنىدا قويۇپ بېرىدىكەن. ئۇزاق يىللار ساقلانغانلىرىنى يەرلىك كىشىلەر (سېرىق ئورەك) دەپ ئاتايدىكەن. يەنە بۇ جايدا مىڭلىغان ئىتلار بولۇپ، ئۇلار مەخسۇس ئۆلۈكلەرنىڭ گۆشىنى يەپ ياشايدىكەن. بۇ ئىتلار بالىلار ۋە ئاجىز- ئورۇقلارغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقتىن، يىراق - يېقىندىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بېشى قاتقان- كەن. بۇ ئەھۋاللارغا ئىلگىرىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقايسىسى چارە قىلالماپتۇ. لى خاۋ مەنسەپكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، قاتتىق تۈزۈملەر- نى بېكىتىپ، پۇقرالارنى غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلدى. لەشكەر- لەرنى ئىشقا سېلىپ ئىتلارنى تۇركۈملەپ ئۆلتۈرۈپ ئۇلارنى يىراق- يىراقلارغا قوغلىۋەتتى». سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى بۇنىڭغا قارىتا«بۇ ئەھۋال ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكى ئادەت. ئاتالمىش سېرىق ئورەك دې- گىنىنى غەربلىكلەر سۇكۈت سۇپىسى دەيدۇ» دەپ قارايدۇ㉔. بۇ خۇلاسە ئاساسەن يۇقىرىدا بىز نەقىل كەلتۈرگەن «غەربىي ئەللەر ھەققىدە خاتىرە» دىكى سەمەرقەتلىكلەرنىڭ دەپنە ئادىتىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، پۈت دەسسەپ تۇرالىشى ناتايىن. بىزنىڭ- چە «مېيىتنى شەھەر سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ جان - جانىۋارلارغا ئوزۇق ئورنىدا قويۇپ بېرىش» ئادىتى شۇەنزاڭ خاتىرىلىگەن «جە- سەتنى ئورمانلىققا قويۇپ ھايۋانلارغا يېگۈزۈش» تەك ھىندىستانچە «دالاغا دەپنە قىلىش»㉕ ئادىتىنىڭ ۋارىيانتى. بۇ ئادەتنىڭ تەييۇەن راھىبلىرى تەرىپىدىن يولغا قويۇلۇشى دەل ئۇلارنىڭ ھىندىستانىدىكى قەدىمكى ئادەتكە ھۆرمەت قىلغانلىقى ئارقىسىدا كېلىپ چىققانىدى. ئاتالمىش «سېرىق ئورەك» ئېھتىمال جەسەت سۆڭىكىنىڭ «يىللاپ»

تۇرۇشى ئارقىسىدا رەڭگى ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن قويۇلغان نام بولسا كېرەك، ئۇ ماھىيەتتە بۇددىزم مۇرىتلىرى «مېيىت قويىدىغان جاي» (قەدىمكى ھىندىستانلىقلار «مېيىت ئورمانلىقى» دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتايدىغان جاي بىلەن بىرنەرسە بولۇپ، شەكىل جەھەتتە ئۇنى سەمەر-قەنتتىكى «قورۇ» ۋە ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكى «سۇپا» بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ. دىنىي مۇھىتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەيىيۇەن بۇددىزم گۇللەنگەن خېدۇڭ رايونىغا جايلاشقان، بۇ جايدىكى دالىغا دەپنە قىلىش ئادىتى ئاساسىي جەھەتتىن ھىندىستاندىن كەلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غۇزلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بىلەن باغلىنىشلىقى يوق دېيەرلىك.

§ 4 . ئولتۇراق ئۆي

توققۇز غۇزلار ئىچكى ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ بوستانلىق ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ، بۇ جايلارنىڭ ئىقلىمى ئادەمگە يېقىشلىق. ئەمما، ئومۇمىي تەبىئىي شارائىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يەنىلا ھۆل-يېغىن ئاز، قۇرغاق كېلىمانتا مەنسۇپ. تالاس ۋادىسىدىن ئابىسكۇن دېڭىزىغىچە «3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە يامغۇرسىز ۋە بۇلۇتسىز ھاۋا رايى بولىدۇ، ئاساسەن تاغدىكى ئېرىگەن قار سۇيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ» (دوخوەن: «سەپەر خاتىرىلىرى»). بۇ خىل ھاۋا كېلىماتىغا ماس ھالدا ئۇلاردىكى ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا تۆۋەندىكىچە ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەنىدى:

1) تۇز ئۆگزىلىك ئۆيلەر. «سۇيىنامە» نىڭ 83 - جىلدىدا بۇخارا «ئوردىلىرى ئاساسەن تۇز ئۆگزىلىك» دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. پەنجىكەنت قەدىمكى شەھىرى ۋە باشقا خارابىلىكلەرمۇ سوغدىيانا رايونىدا تۇز ئۆگزىلىك قەسىر - ئايۋانلارنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. يېرىم يانتۇ ياكى ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك ئۆگزىلەر يامغۇر سۇلىرىنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئۈچۈن مۇڭاپىق بولسە-

مۇ، ئەمما پۈتۈن بىر يىلنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىدە «يامغۇرسىز ۋە بۇلۇتسىز» بولىدىغان رايونغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇز ئۆگزىلىك ئۆيلەر يەنىلا ئەھلىي ئىشلىتىلىش رولىغا ئىگە ئىدى.

2) توپا ئۆيلەر. دۇخۇەن ئۆزىنىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» دە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەر (باغاننا) دىن ئابىسكۇن دېگىزىغىچە ھەممىلا كىشى دېگۈدەك توپا ئۆيلەردە ئولتۇرىدىكەن». توپىدىن ياسالغان بۇ ئۆيلەرگە گەرچە ياغاچ تۇۋرۇكلەر ۋە ئىشىك ماڭلاي ياغاچلىرى ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، نامدا يەنىلا «توپا ئۆي» دەپ ئاتىلاتتى، ئەھلىيەتە تە بولسا بۇ خىل ئۆيلەر ياغاچ ۋە توپىنىڭ ئارىلاشما قۇرۇلمىسىدىن تۇزۇلەتتى. دۇخۇەن ماۋرا دۆلىتى ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «تاملىرى ئېگىز ۋە قېلىن، ئۆگزىلىرى تۇز كېلىدىكەن. ياغاچلىرىغا نەقىش ئويۇلۇپ، تاملىرىغا رەسىم سىزىلىدىكەن». تام رەسىمى سوغدىلارنىڭ توپا ئۆيلىرىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك بولغان ئىچكى زىننەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى ئاددىيراق، ئوردا ۋە ئىبادەتخانىلار بولسا تولىمۇ ھەشەمەتلىك، نەقىشلىك كارىدورلۇق قىلىپ ياسىلاتتى.

پەنجىكەنتتىكى 3 ـ، 4 ـ نومۇرلۇق خارابىدىكى ئولتۇراق ئۆيلەردە يەنە خانا ـ بۆلۈمچىلەر بار بولغان، ئىشىككە ئۇدۇل بولغان تامغا رەسىم سىزىلىپ زىننەتلەنگەن، رەسىمنىڭ ئاستىغا ئوچ پۈتلۈق تاش ئۇستەل قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مېھمان كۈتۈلگەن. بۇ ئورۇن ئۆينىڭ تۆرى ھېسابلانغان. مەش ـ ئوچاق توققۇز غۇزلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىدىكى ئاساسلىق ئەسلىھەلەرنىڭ يەنە بىرى بولۇپ، ئاساسەن چوغدان، مەش، تام مەش قاتارلىق ئوچ خىل شەكىلدە بولغان[26]. دەسلەپكى ئولتۇرا ئەسىرلەردە ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدىغان ئاشخانا ئۆيلەر سوغدىيانادا ئاساسەن كۆزگە چېلىقمايدۇ.

ئۆي ئىچى قائىدە ـ يوسۇنلىرىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتىن باشقا، يەنە «غۇزچە يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇش» نىڭ ئىككى خىل شەكلى بولغان. بىرى، خۇيلانىنىڭ ئېيتىشىچە ئوڭ تىزىنى يەرگە تەگكۈ-

زۇپ، سول تىزىنى تىك تۇتقانچە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇش»㉗. بۇ خىل شەكىلنى لېكوك بېزەكلىكتىن ئېلىپ كەتكەن غۇز تېۋىنغۇچى كىشىنىڭ رەسىمىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. يەنە بىرى، سوۋېت دەۋرىدىكى جاۋ يۇشىنىڭ «مېھماندارچىلىق خاتىرىسى» نىڭ 7 - جىلدىدا: «قەدىمكىلەر ئولتۇرغاندا خوددى ھازىرقى غۇزچە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇشقا ئوخشاش ئىككى تىزىنى يەرگە تەگكۈزۈپ تاپىنىنى ئۇستىگە قارىتىپ تاپىنىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرىدىكەن» دەپ يازغان. پەنجىكەنت خارابىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ بىرىدە بەش نەپەر تېۋىنغۇچىنىڭ ھەممىسى ئىككى تىزىنى يەرگە تىرەپ، تاپانلىرىنى ئۇستىگە قارىتىپ تاپانلىرىدا ئولتۇرغان كۆرۈنۈش بولۇپ، دەل «غۇزچە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇش» نىڭ ئاساسىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

§ 5 . كىيىم - كېچەك

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى لىيۇ جېڭيەن ئۆزىنىڭ «پادىشاھ قەسرىدىكى كەچكى بەزمىدە غۇزچە سەكرىمە ئۇسۇلنى تاماشا قىلىش» ناملىق شېئىرىدا تېپىك قىلىپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «بۇ دىيارمۇ كۆپ كۆرمىگەن شاش ئېلىنىڭ يېگىتلىرىنى، سەكرەپ ئۇسسۇل ئوينىغاندا ئەسكە سالار گاھ بۇرۇكۈتىنى، ئۇچىسىدا تار يەڭلىك غۇزچە كۆڭلەك لەپىلدەيدۇ، باشلىرىغا كىيىۋالغان جىيەكلىك تىك قالپاقلارنى، يەرگە قويۇپ قولىدىكى ئۇزۇم تولغان سېۋەتنىنى، كۈنپېتىشقا قاراپ بىردىن يادىغا ئالدى ئۆز يۇرتىنى، زەرباپ چەككەن رەڭدار يۈمشاق ئۆتۈكىدە تېپىپ - سەكرەپ، يالتىراتقى زەركەمەرنىڭ ئۇستىدىكى ياقۇتنى»㉘.

«شاش يېگىتلىرى» نىڭ ئۇسسۇل كىيىملىرى ھەشەمەتى جەھەتتە ئادەتتىكى كىيىملەردىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ئۇ غۇزچە كىيىملەرنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرىدىن قالپاق، كۆڭلەك، كەمەر، ئۆتۈك

قاتارلىقلارنى بىزگە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، يۇقىرىدىن تۆ-ۋەنگىچە بولغان كىيىملىش تەرتىپى بويىچە غۇزلارنىڭ كىيىم - كېچەك قۇرۇلمىسىنى تۈرلەر بويىچە تەھلىل قىلىپ كۆرسەك ئارتۇقلۇق قىلماس.

1) قالپاق. «پادىشاھنىڭ كىگىز قالپىقى ئالتۇن ۋە ياقۇت بىلەن بېزەلگەن» دىن سىرت㉙، ئاۋام پۇقرالارنىڭ قالپىقى ئىككى خىل بولغان. بىرى، يۇقىرىقى شېئىردا بايان قىلىنغاندەك تىك شەكىللىك ئۇچلۇق قالپاق؛ يەنە بىرى، «تۈرمەللەنگەن چېكىلەك-لىك»㉚ قالپاق. بۇمۇ غۇزچە قالپاق بولسىمۇ، فۇنكسىيە جەھەتتىن سەل ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ تىك - ئۇچلۇق قىسمى بوران - چاپقۇندا توساق رولىنى ئويناسا، تۈرمەللەنگەن چېكىلىكى ئاپتاپنىڭ كۆزنى چېقىشىدىن ساقلاش رولىغا ئىگە. ھەر ئىككىلا خىل باش كىيىم «سەپەردىكى غۇزلار» ئۇچۇن كەم بولسا بولمايدىغان بۇيۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈرپان ئاستانىدىكى تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان رەڭلىك ساپال قورچاقلار بۇ ئىككى خىل غۇزچە قالپاق-لىنىڭ بىر ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۈرغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

2) كۆڭلەك. «تار يەڭلىك غۇزچە كۆڭلەكلەر» دەل شۇەنزاڭ تەسۋىرلىگەن «كىيىملىرى تار»㉛ دېگەن ئەھۋال ئىدى. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا بۇ ھەم تار، ھەم چاققان كىيىم بولۇپ، بەدەنگە ھىم كېلەتتى. كەڭ پەشلىك، ئۇزۇن يەڭلىك كىيىملەردىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدىغان بۇ خىل غۇزچە كۆڭلەكلەر ئۆزى ئەپچىل، قولايلىق بولۇپ، ئېھتىمال قەدىمكى ئوۋچىلىق كىيىم فورمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولسا كېرەك.

3) كەمەر. كەمەر يۇمشاق ۋە قاتتىق دەپ ئىككى خىل بولغان. يۇمشاق كەمەر ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ بەل بوغقۇچى سۈپىتىدە كىيىم-لىنى ھىم قىلىپ بەدەنگە ئىسسىقلىق بېرىش، شۇنداقلا ئەپچىل - چاققان بولۇشقا پايدىلىق بولغان. «شاش يىگىتلىرى» تاقىغان كەمەر مانا مۇشۇ تىپقا مەنسۇپ. قاتتىق كەمەرگە كەلسەك، ئۇ ئاساسەن قىممەت باھالىق ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىدىغان بولۇپ، بايلار

سالاهىيەتنىڭ بەلگىسى بولغان. پەنجەنت تام رەسىملىرىگە ئاساسلانغاندا، «زەركەمەر» گە خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن غىلاپ پارلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قىلىچ، شەمشەر ياكى يالمان سېلىنىدۇ، كەمەرگە ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن قىلىنغان ھالقا ئېسىلغاندىن باشقا، يەنە كۆپلەپ ياقۇت كۆز قىلىپ سېلىنىدۇ[32]. جېنگۈەننىڭ 1 ـ يىلى (627 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەر ھەدىيە قىلغان «تۇمەن ياقۇت كۆزلۈك زەر كەمەر»[33] سوغدى ئالتۇن كەمىرىنىڭ جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدىكى رەسمي نامى ئىدى.

4) ئۆتۈك. «شاش يىگىتى» كىيگەن يۇمشاق ئۆتۈك دائىملىق كىيىلىدىغان كىيىملەر بىلەن ماسلاشتۇرۇلۇپ كىيىلىدىغان ئادەتتىكى ئۆتۈك ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سوغدىيانا تام رەسىملىرىدە يەنە تىز-غىچە كېلىدىغان تار خۇرۇم ئۆتۈك بولۇپ ھەربىي فورمىدەك قىلىنىدۇ[34].

توققۇز غۇزلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئەھۋالىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندە يەنە ئومۇمىيۈزلۈك بولغان بىرنەچچە مەسىلە ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارماقچىمىز:

1) كىيىم رەڭگى. خۇي لىن «نوملار شەرھى» نىڭ 21 ـ جىلدىدا: «غەربىي يۈرت پۇقرالىرى ئاساسەن ئاق رەڭلىك كىيىم كىيىدۇ» دەپ يازغان. شۇەنزاڭ تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ كىيىم رەڭگى پەرھىز قائىدىلىرى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «خەيرلىك كۈنلەردە ئاق كىيىم كىيىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا قارا كىيىم كىيىدۇ»[35]. سەمەر-قەنتلىكلەر ھەر يىلى 7 ـ ئايدا «تەڭرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلىش بايرىمى» نى ئۆتكۈزگەندە، «قارا رەڭلىك كىيىم كىيىش» ئارقىلىق ماتەم بىلدۈرگىنى ئۈلارنىڭ ئاشۇ ئادەتكە بولغان ھۆرمىتى-دىن كەلگەنىدى.

2) چاچ پاسونى. «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «سەمەرقەنتتىكى ئەرلەر قىرقىما چاچ قويىدۇ». خۇي چاۋ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايامەت» دە، «غۇزلارنىڭ بۇ مەر-كىزىي ئېلىدە چاچ ـ ساقالنى قىرقىپ تۈرىدىكەن» دەپ يازىدۇ.

بۇنىڭدىن توققۇز غۇزلارنىڭ تۇركلەردىكى «ئاچىماق چاچ» ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغانلىقىنى، ئەكسىچە پارسلارنىڭ «قىسقا چاچ» ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئاياللارنىڭ چاچ پاسونىغا كەلسەك، «يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن «ئاياللار يۆگىمە چاچ قويۇپ يۈرىدۇ» دېگەن بايانىدىن باشقا، پەنجىكەنت تام رەسىملىرى يەنە غۇز ئاياللىرىنىڭ چاچ ئۇرۇش ئادەتلىرى ھەققىدە مەلۇماتلارنى بېرىدۇ: ئاياللارنىڭ چاچ ئۇرۇشى جەمئىي ئوڭغا ئىككى خىل، سولغا ئىككى خىل ۋە ئارقىغا بىر خىل ھالەتتە بولۇپ، ھەممىسىدىلا چاچلىرى بەللىرىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. بۇلارنى تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستانىدىكى فولكلور ئادەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، بۇنىڭ تېخى توي قىلمىغان قىزلارنىڭ چاچ شەكلى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ(36). دۇخۇەننىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، ئابىسكۇن بويىدىكى غۇزلار چاچلىرىغا «يەسمەن» دېيىلىدىغان خۇش پۇراق مايىنى سۈرىدىكەن. «غەربىي يۇرتلۇقلار دائىم يەسمەن گۈلىنى تېرىپ، سىقىش ئارقىلىق خۇش پۇراق ۋە سىلىق ماي چىقىرىدىكەن».

3) رەخت. ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ يۇڭ، تېرە، پاختا، كىمخاب قاتارلىقلاردىن كىيىم كىيىش تەبىئىي. شۇڭا، بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختاش ھاجەتسىز. ئەمما، رەخت تۇرلىرى ئىچىدىكى «جىيەك» دېگىنى كىشىلەرنى ئوڭايلا قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ. چىڭ دەۋرىدىكى ئالىم رېن داچۈن «يىپەك ھەققىدە بايان» ناملىق ئەسىرىدە تەپسىلىرەك قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ باشقا خام ئەشيالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ئەمەس، بەلكى تەبىئىي توقۇلما ھالىتىدە بولىدۇ، شۇڭا «جىيەك» دەپ ئاتالغان». تاڭ دەۋرىدە «جىيەك» بىر خىل قىممەتلىك توقۇلما بۇيۇم سانىلاتتى. دۇفۇ «ۋەلىئەھدە جاڭ شېرىننىڭ جىيەك سوۋغا قىلغانلىقىغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا ئۆزىنىڭ بۇ خىل قىممەتلىك سوۋغىنى قوبۇل قىلالمىغانلىق سەۋەبىنى مۇنداق شەرھلەيدۇ:

«كەلدى مېھمان غەربىي شىمالدىن،
سوۋغا قىلدى ماڭا جىيەكنى.
تېگىل بولدى ماڭا ھۆرمىتى،
ئەمما ئۆزۈم ئېسىل زاد ئەمەس.
قوبۇل قىلىش ماڭا تەس كەلدى،
شۇڭا ئۇنى لايىق كۆرمىدىم».

بۇ جىيەكمۇ ئېھتىمال غەربىي يۇرتتىن كەلگەن بولسا كېرەك. «شاش يىگىتلىرى» قالپاق تىككەندە ئىشلەتكەن جىيەك بىر خىل رەخت بولۇپ، «جەننەت خاتىرىلىرى» دېگى «كەمەرگە تىكىلگەن قەمەتلىك جىيەك» دېگەن قۇرلارنىلا ئەمەس، «غەربىي پايتەخت خاتىرىلىرى» دېگى جاۋ فېيىيەننىڭ ئوتۇغات قوبۇل قىلغان كۇندە «كىيىمىنىڭ پېشىگە جىيەك تۇتۇۋالغان»㊲ لىقىنىمۇ بۇنىڭغا ئىسپات قىلىشقا بولىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ جىيەكنى باش كىيىمىگە ئىشلەتكەنلىكى پارسلارنىڭ تەسىرىدىن بولغان. «سۇيىنامە. پېرسىيە تەزكىرىسى» دە، بۇ ئەلدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار قاتارىدا «زەر جىيەك» مۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ پارسلاردىكى كىمخابلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، «كونا تاڭنامە. پېرسىيە تەزكىرىسى» دە، ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلار رەيھانگۈلنىڭ رەڭگىدەك كۆك ۋە ئاق رەڭلىك ياغلىقلارنى ئىشلىتىدۇ، ياغلىقلىرىنىڭ ئىككى چېتىگە ئادەتتە كىمخابتىن جىيەك تۇتۇلىدۇ». «يېڭى تاڭنامە» دە «جىيەك» سۆزى قىسقارتىۋېتىلىپ «ياغلىقلىرىنىڭ چۆرىسى كىمخاب» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭ بىلەن خاس ئىسىم ئومۇمىي ئىسىمغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغان، بۇ ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر بولمىغان قىسقارتىش بولۇپ قالغان. جىيەك ئادەتتە غۇزچە كىيىملەرنىڭ بىر خىل زىننىتى بولۇپ، ياقىغا، يەڭگە، شۇنداقلا پەشكە، مۇرىگە تىكىلەتتى ياكى چاپلىناتتى. مانا بۇ پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدە دائىم كۆزگە چېلىقىدىغان «ساسانىيچە» كەشتە ئىدى㊳. «شاش يىگىتلىرى» نىڭ قال-

پاقلىرىمۇ ئېھتىمال چۆرىسىگە كەشتە تىكىلگەن باش كىيىم بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ساپ جىيەكتىن ئۇچ چىڭىرىلغان قالپاق بولۇشى ناتايىن. كاۋكازىيىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلار-دىكى «مۇساۋىيا بالقا» قەبرىستانلىقى دەۋر جەھەتتە VIII — IX ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭدىن مەرۋايىت كەشتىلىنىپ، كىمخاب جىيەك تۇتۇلغان ئايالچە كۆڭلەك قېزىۋېلىنغان، بۇمۇ چۆرىسىگە جىيەك تۇتۇلغان» دېگەن يازما خاتىرىنىڭ چىنلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ(39).

6 § . يېمەك - ئىچمەك

شۇەنزاڭنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى سوغدى ئاھالىلىرى «بەكمۇ باي بولغىنى بىلەن كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەكتە تولىمۇ ئاددىي» ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ ئەھۋال تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆلچىمى بويىچە چىڭىرىلغان يەكۈن ئىدى. ئەمەلىيەتتە، توققۇز غۇزلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇنداق بولمىغاندا كەيىۋەن يىللىرىدىن كېيىن «بايلار شاھانە تائاملارنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، غۇزچە تائاملارنى يەيدىغان» ئەھۋال يۈز بەرمىگەن بولاتتى(40).

خەن - تاڭ دەۋرلىرىدە جۇڭگودا كەڭ ئومۇملاشقان مۇسەللەس (ئۇزۇم ھارىقى) دەل توققۇز غۇزلارنىڭ ئەنئەنىۋى داڭلىق مەھسۇلاتى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسەللەس ئاساسەن ئىككى خىل ئۇسۇلدا ياسىلاتتى. بىرى، ئۇزۇم بىلەن مېۋە شىرنىسىنى ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق ياسىلاتتى، يەنە بىرى، ئۇزۇم شىرنىسىنى قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىناتتى. توققۇز غۇزلارنىڭ مىللىي ئىچىملىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇسەللەس ھەم قىممەتلىك نەزىر بۇيۇمى، ھەم دېپلوماتىك سوۋغات بۇيۇمى بولۇپ قالغانىدى. تاڭ دەۋرىدە كەڭ ئومۇملاشقان ھادىسىلەرنىڭ بىرى دەل «غۇزلارنىڭ ھەر يىلى مۇسەللەس»

سوۋغات قىلىپ تۇرغانلىقى ئىدى. غۇزلاردىكى مەشھۇر قەدەھ بۇيۇمى بولغان «پاترا» (سوغدىچە Patroδ قاچا شەكىللىك رومكا)⑪، تالاي دەۋرى شېئىرلىرىدا دائىم مۇسەللەس بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، «مۇسەللەس، ئالتۇن پاترا، ۋۇ كېنىزەكلىرىنىڭ ھالىنى 15 ئات ئاران تارتار، (لى بەي)، «ئالتۇن پاترادا ئايلىنار قوچۇنلاي مۇسەللىسى» (سېن سەن) قاتارلىقلار. سۇپەت جەھەتتە بۇنىڭدىن سەل تۆۋەن تۇرىدىغان كۈمۈش پاترا ۋە مىس پاترامۇ بار ئىدى⑫. پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىكى زىياپەت سورۇنلىرىدا دائىم دېگۈدەك چوڭ ئېغىزلىق قەدەھ كۆزگە چېلىقىدۇ، بۇ ئېھتىمال ئوتتۇرا تۇز-لەڭلىككە مەشھۇر بولغان «پاترا» بولسا كېرەك.

مۇغ تېغىدىن بايقالغان Ⅶ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە مەنسۇپ يېمەكلىك ھۆججەتلىرى توققۇز غۇزلارنىڭ گۆش يېمەكلىكىدە قوي ئاساسىي ئوزۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. B11R نومۇرلۇق گۆش ھۆججىتىدە ۋاقتى كەمتۈك بولغان 11 قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدا 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنگىچە بەنجىكەنتتىكى مەلۇم بىر غۇز كىشىنىڭ ئالتە قېتىم قوي ئالغانلىقى، جەمئىي 12 تۈياق ساغلىق قوي ۋە ئىككى تۈياق قوچقار سويۇپ يېگەنلىكى خاتىرىلەنگەن⑬.

«كىلىماتى مۆتىدىل، بەش خىل زىرائەتنىڭ ھەممىسى ئۆسىلەيدىغان» سوغدىيانا رايونى ئاشلىق زىرائىتىدە ئارپا ۋە بۇغدايىنى ئاساس قىلاتتى. شۇڭا، غۇزلارنىڭ يېمەكلىكلىرى ئاساسەن ئۇنىڭدىن ئىشلىنەتتى. خۇيلانىنىڭ «نوملار شەرھى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 37- جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «غۇزلارنىڭ تامىقى ئاساسەن پىلاۋ، داغلىما-نان، غۇز نېنى، تاۋانان قاتارلىقلاردۇر». يۇقىرىقى تۇرلۇك يېمەك-لىكلەرنى شياڭدا ئەپەندى تەتقىق قىلىپ ئاساسەن ئايدىڭلاشتۇ-رۇپ بولغان⑭. بۇ يەردە پەقەت غۇزچە يېمەكلىكلەرنىڭ تالاي دەۋر-دىلا ئەمەس، ھەتتا جەنۇبىي سوغ دەۋرىدىكى جىيىڭدىيەن ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن شاھانە زىياپەتتىمۇ خەنزۇچە تائاملار بىلەن بىر داستە-خاندىن ئورۇن ئالغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كۇپايە: «جىيىڭدىيەن

ئوردىسىدا جىن دۆلىتى ئەلچىلىرىگە بېرىلگەن زىياپەتتە توققۇز خىل تاۋام تىزىلدى. بىرىنچى، تۆزلانغان گۆش ياپراقچىسى؛ ئىككىنچى، ياغدا قورۇلغان گۆش ياپراقچىسى؛ ئۈچىنچى، نېلۈپەر ياپرىقىغا ئېلىپ پىشۇرۇلغان گۆش نان؛ تۆتىنچى، قارا گۆشتە ئېتىلگەن غۇزچە گۆشنان؛ بەشىنچى، قاقلاپ پىشۇرۇلغان شاھانە پىلاۋ؛ ئالتىنچى، جىيايۈەن بېلىقى؛ يەتتىنچى، نەيخۇا تالقىنى؛ سەككىزىنچى، جياشا بېلىقى؛ توققۇزىنچى، سۈدا پىشۇرۇپ تۆزلانغان مېۋە قېقى»㊺. شۇەنزاڭ دەۋرىدە «ئاددىي» دەپ سۈپەتلەنگەن غۇز تاۋاملىرى 600 يىللىق قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق لۈيۈ دەۋرىگە كەلگەندە «غۇز نېنى» ۋە «پىلاۋ» دېگەن ئىككى خىل يېمەكلىك دۆلەت زىياپىتىدىكى «توققۇز خىل تاۋام» نىڭ ئىككى تۈرىنى تەشكىل قىلىپ، ئوتتۇرا تۆزلەڭلىك ۋە غەربىي يۈرتچە ئالاھىدىلىكلەر بىرلەشتۈرۈلگەن زىياپەت تاۋاملىرى بولۇپ قالغانىدى.

§ 7 . كالېندار

«كىتابلار جەۋھىرى» ۋە «تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» دا ساقلىنىپ قالغان غەربىي يۈرت سوۋغا مەكتۇپلىرىدا كەيىۋەننىڭ 7 ـ يىلى (719 ـ يىلى) دىكى بۇخارا پادىشاھى دوساپۇتنىڭ ۋە سەمەرقەنت پادىشاھى غورەكنىڭ سوۋغات مەكتۇپلىرى، كەيىۋەننىڭ 29 ـ يىلى (741 ـ يىلى) دىكى شاش پادىشاھى ئەل تۇدۇن قۇلنىڭ سوۋغات مەكتۇپى ۋە تېيەنباۋنىڭ 4ـ يىلى(715ـ يىلى) دىكى ئۆرتۆپە پادىشاھى قارا بۇيرۇقنىڭ سوۋغا مەكتۇپى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. بۇ تۆت پارچە سوۋغات مەكتۇپى بىردەك تاڭ دەۋرىنىڭ يىلنامە تەرتىپى بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدىن توققۇز غۇزلاردىكى كالېندارچىلىق ئەھۋالىنى بىلىش مۇمكىن بولماي قالمىدۇ. بىراق، مۇغ تېغىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن ئۇلارنىڭ ئادەتتە پادىشاھ ياكى قەلئەبېگى تەختتە ئولتۇرغان دەۋر تەرتىپى

بويىچە يىللارنى ھېسابلىغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن. مەسىلەن، «نىكاھ ئەھدىنامىسى» «پادىشاھ تارىخىنىڭ 10 ـ يىلى» ئىمزالانغان: «يەر سېتىۋېلىش ھۆججىتى» بولسا «پەنجىكەنت قەلئەبېگى ئېركىن . چۈر. بىلگەنىڭ 15 ـ يىلى» دەپ ئىمزالانغان. سوغدىچە ھۆججەتلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا ئاساسلانغاندا، ئەسلىي مەكتۇپ تېكىستى شۇ دۆلەتلەرنىڭ يىل ـ ئاي كالېندارى بويىچە يېزىلغان، ئەمما خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا بۇ كالېندارلار قىسقارتىۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئەرەب ئىستېلاسىدىن ئىلگىرى توققۇز جاۋۇپ پارسلاردىكى «ئاتەشپەرەس كالېندارى» نى سەل ـ پەل ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭدا بىر يىل 365 كۈنگە، 12 ئايغا بۆلۈنگەن، ھەر بىر ئاي 30 كۈندىن بولغان. ئېشىپ قالغان بەش كۈن كەبىسە يىلىغا قوشۇۋېتىلگەن. ئەمما، ئۇنىڭ كالېندار سانلىق قىممىتى پلانېتىلارنىڭ ئايلىنىش دەۋرىدىن بىر يىلدا ئالتە سائەتتىن پەرقلىنەتتى، تۆت يىلدا بىر كۈن پەرق كېلىپ چىقاتتى. بۇ پەرقنى تۈگىتىش ئۈچۈن، سوغدى كالېندارىدا ھەر تۆت يىلدا يىل بېشى جەزمەن ئالدىغا بىر كۈن سۈرۈلۈش كېرەك، دېگەن قائىدە قوللىنىلغان⑯. مەسىلەن، 710 — 713 ـ يىللىرى يىل بېشى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بولغان بولسا، 714 — 717 ـ يىللىرى 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى بولغان، 718 — 721 ـ يىللىرى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى كەلگەن بولسا، 722 — 725 ـ يىللىرى يىل بېشى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى كەلگەن⑰. كالېندارىدىكى مۇشۇنداق ۋاقىت پەرقى تۈپەيلىدىن جۈڭگو ۋەسىقىلىرىدە توققۇز غۇزلاردىكى «يىل بېشى» ھەققىدە ئوخشىمىغان خاتىرىلەر پۈتۈلۈپ قالغان: ۋېي جېي «غەربىي ئەللەر ھەققىدە خاتىرە» دە، 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يىل بېشى ئىكەن دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، دۇخۇەن «سەپەر خاتىرىلىرى» دە، «ئۇلارنىڭ ئادىتىدە5ـ ئاي يىل بېشى بولىدىكەن» دەيدۇ، «يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە بولسا«12ـ ئاي يىل بېشى بولىدىكەن» دەپ خاتىرىلىنىدۇ.

ئاتەشپەرەسلىك كالېندارىغا ئوخشاش سوغدى كالېندارىدىمۇ 12 ئاينىڭ ھەممىسىگە ئىلاھىي نام بېرىلگەن، مەسىلەن 8 - ئايغا «سۇ ئىلاھى»، 9 - ئايغا «ئوت ئىلاھى»، 12 - ئايغا «ئايال يەر ئىلاھى» دېگەندەك ناملار قويۇلغان. 30 كۈننىڭ ھەر قايسىسىنىڭمۇ مەخسۇس نامى (كۆپىنچە ئىلاھىي نام) بولغان، پەقەت 8-، 15-، 23-كۈنلىرىلا «خۇدالىق كۈن» دېگەن ئورتاق نامدا ئاتالغان. شۇنداق قىلىپ، ھەربىر ئاي تۆت بۆلەككە بۆلۈنگەن، «ھەپتە» نىڭ ئىزنالىرىمۇ تەبىئىي ھالدا روشەنلەشكەن[48].

ھەپتە تۈزۈمى سوغدى كالېندار سىستېمىسىدىكى مۇھىم بىر تەركىب، بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولۇپ ھەربىرىگە تەرتىپ بويىچە كۈن، ئاي ۋە بەش ئاناسىر (ئوت، سۇ، ياغاچ، مېتال، تۈپراق) قاتارلىقلارنىڭ نامى قويۇلغان بولۇپ، «يەتتە كۈن»نى تەشكىل قىلىدۇ. تاڭ سۇزۇكىنىڭ چېينيۇەننىڭ 2- يىلى(759- يىلى) يازغان، بۇكۇڭ تەرجىمە قىلغان خەيرلىك ۋە خەيرسىز كۈنلەردىكى ياخشى-يامان تۈنلەر ھەققىدە نوم» دا غۇزچە يەتتە كۈننىڭ نامى ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئېلىنغان بولۇپ، بۇ 1933 - يىلى بايقالغان A12 نومۇرلۇق مۇغ ۋەسقىسى «كالېندار» دىكى سوغدچە يەتتە كۈن نامى بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ؛ مى (myγšt)، مو(m'γ)، يۇنىخەن (Wrγ'n)، دى (tyr)، خۇۋۇ (wrmšt)، ناشىپ(nryδ). پەقەت «جىخۇەن» دېگەن بىرىلا چۈشۈپ قالغان بولۇپ Kaivān دېيىلىدۇ[49]. يەتتە كۈنلۈك كالېندارنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش تارىخى ھەققىدە، شۇنداقلا ئۇنىڭ رەمبالىلىقتىكى ياخشىلىق - يامانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا باشقىلار ئاللىقاچان تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان[50]. شۇڭا، بۇ يەردە قايتا تەكرارلىمايمىز.

§ 8 . بايرام

ھازىرقى مەۋجۇت بولغان كلاسسىك خەنزۇچە ۋەسقىلەردە توق-

قۇز غۇزلاردىكى بايراملاردىن جەمئىي يېڭى يىل بايرىمى، ئەجدادلارغا نەزىر قىلىش بايرىمى، تەڭرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلىش بايرىمى ۋە سوغۇقنى تىلەپ سۇ سېپىش بايرىمى قاتارلىق تۆت تۈرلۈ-كى خاتىرىلەنگەن. ھەر يىلى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بۇ بايراملار قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان، بايرام مەزگىلىدە ھەر خىل مۇسابە-قىلەر، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ۋە بۇتخانا يىغىلىشلىرى بو-لۇپ، قايتا ـ قايتا دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان تۈرمۇش رېتىمىنى شەكل-لەندۈرگەنىدى.

1) يېڭى يىل بايرىمى. ۋېي جيې «غەربىي ئەللەر ھەققىدە خاتىرە» دە: «6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يىل بېشى بولىدۇ. بۇ كۈنى پادىشاھتىن پۇقراغىچە يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ، چاچلىرىنى ۋە ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى قىرقىدۇ. پايتەختتىنىڭ شەرقىدىكى ئورمانلىق-تا يەتتە كۈن مەرگەنلىك مۇسابىقىسى بولىدۇ. مۇسابىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنى بىر دانە ئالتۇن تىللا دەرەخكە چاپلاپ قويۇلىدۇ. شۇنىڭغا دەل تەڭكۈزەلمىگەنلەر بىر كۈن پادىشاھلىق قىلىدۇ»، «پادىشاھتىن ئاۋام پۇقراغىچە» ھەممىلا كىشىنىڭ ئەڭ ئېسىل كىيىملەرنى كىيىشىپ بايرام پەيزىنى سۈرىدىغانلىقىدىن يەتتە كۈنلۈك بۇ بايرامنىڭ ئومۇمىي خەلققە ئورتاق ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن. «مەرگەنلىك» دېگىنى چەۋەندازلىق ۋە ئوقيا ئېتىش مۇسابىقىسىنى كۆرسىتىدۇ. 7 ـ كۈنىدىكى «تىللاغا ئوقيا ئېتىش» مۇسابىقىسى سەمەرقەنتتىكى يېڭى يىل بايرىمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى ئىدى. دەل تەڭكۈزگۈچىنىڭ بىر كۈن پادىشاھ بولىدىغانلىقىدەك ئادەت ھەربىي دېموكراتىك تۈزۈم دەۋرىدىكى «قابىللار خان بولۇش» قەدىمكى ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى ئىدى. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، فرېيىز «ئالتۇن شاخ» ناملىق داڭلىق ئەسىرىدە بۇنى «ۋاقىتلىق پادىشاھ» ئادىتىنىڭ تارىخىي ئىس-پاتى قىلىشۋالغان[51].

2) ئەجدادلىرىغا نەزىر قىلىش بايرىمى. ھەر يىلى 6 ـ ئايدا سەمەرقەنتتىكى ئىبادەتخانىلاردا نەزىر ـ چىراغ پائالىيىتى ئۆتكۈزۈل-گەن: «بۇ ئەلدە ئەجدادلار ئىبادەتخانىسى بار. بۇ جايدا 6 ـ ئايدا

نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرمۇ كىشى ئەۋەتىپ نەزىرگە يارەملىشىدۇ» («سۈينامە» 83 - جىلد). مەزكۇر بايرامنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنىدىن باشقا ئەھۋاللىرى بىزگە ئايدىڭ ئەمەس.

3) تەڭرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلىش بايرىمى. بۇ دىنىي خاراكتېرلىك بايرام بولۇپ، ئادەتتە 7 - ئايدا ئۆتكۈزۈلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئادىتىدە كۆك ئىلاھقا چوقۇنىدۇ، ئېيتىلىشچە، ئىلاھ-نىڭ ئوغلى 7 - ئايدا ۋاپات بولۇپ، سۆڭەكلىرى غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، بۇ ئىلاھقا ئىشىنىدىغانلار ھەر يىلى مۇشۇ ئايدا، قارا رەڭلىك قاتلىما كىيىملىرىنى كىيىپ يالاڭ ئاياغ ھالدا مەيدىسىنى سىلىغىنىچە قار - يامغۇردەك ياش تۆكۈپ، پوتلىلىرىنى ئېقىتىپ قاتتىق يىغلىشىدىكەن. ئەر - ئاياللاردىن بولۇپ ئۈچ - تۆت يۈزچە كىشى كەڭ دالىغا يىغىلىپ تەڭرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلى-شىدىكەن. بۇنداق قىلىش يەتتە كۈن داۋاملىشىدىكەن» («قانۇنلار قامۇ-سى» 193 - جىلد). سۆڭىكى يوقىلىپ كەتكەن بۇ «تەڭرى ئوغلى» دەل ئادونىس تىقمۇس (Adonis — Tqmmūz) ئىدى[52]. ئۇنىڭغا بول-غان ئېتىقاد بابىلون دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ زىرائەت-لەرنىڭ قۇرۇپ قالغاندىن كېيىن قايتا ياشىرىشقا بولغان ئارزۇ-ئارمىنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ[53]. ئۇزاق دەۋرلىك تارقىلىش نەتىجىسىدە ئەسلىي سام تىلىدىكى «تەڭرى ئوغلى» نىڭ ئىسمى كۆپ خىل ۋارىيانتقا ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بايرامنىڭ مۇددە-ئاسى غەربىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرگە تارقال-غان. سوغدىيانا رايونىدا بولسا «تەڭرى ئوغلى» ئەپسانىسى تەدرىجىي ھالدا سىياۋۇش داستانى بولۇپ شەكىللەنگەن. مەزكۇر قەھرىمان «ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارادا شەھەر قۇرغان بولسىمۇ، ئاقىۋەت دەھشەتلىك تۇرمە ئۆلتۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭ قەبرىگاھىنى كىشىلەر بارا-بارا مۇقەددەس تاۋابگاھ قىلىۋالىدۇ. ھەر يىلى يېڭى يىلنىڭ 1- كۈنى سەھەردە مىڭلىغان- تۈمەنلىگەن كىشىلەر سىياۋۇش ئۈچۈن دالىدا نەزىر قىلىدۇ، خوراز سويۇپ، مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئېيتىشىدۇ»[54]. بۇ بىر دەبدەبىلىك بايرام بولغانلىقتىن غۇزلارنىڭ «دالىغا

يېغىلىپ» تەكرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلىش بىلەن تىقمۇس ئېتىقادىدىكى باھارغا تەلپۈنۈش پائالىيىتىنىڭ مۇددىئالىرى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق مەۋجۇت ئەمەس.

4) سوغۇقنى تىلەپ سۇ سېپىش بايرىمى. «يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە: «11 - ئايدا ناغرا - دۇمباقلارنى چېلىشىپ، ئۇسسۇل ئوينىغىنىچە سوغۇقنى تىلەپ بىر - بىرىگە سۇ چېچىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىدۇ» دېيىلىدۇ. «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» نىڭ 21 - جىلدىدا بۇ بايرام قائىدىلىرى ھەققىدە تېخىمۇ تەپسىلىي بولغان بايانلار بېرىلگەن: «سوغۇقنى تىلەش غەربىي تىبكى يات ئەللەردىن سەمەرقەنتكە تارقالغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنىڭ ئىزىنىڭ بىرى. بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىشتا چوڭ - كىچىك ناغرا، پىپا، بەشتار، غۇدۇقا، نەي قاتارلىق سازلار چېلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ بايرىمى ھەمىشە 11 - ئاي كېلىشىگە ئۇتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى ئۇلار يالىڭاچ بولۇشۇۋېلىپ سۇ چاچقىنىچە ئۇسسۇل ئوينىشىپ سوغۇق تىلەپ سەكرەپ - تاقلايدۇ». ناخشا - سازدىن ھۇزۇر ئېلىش ۋە سۇ چېچىپ شادلىققا چۆمۈش دائىم كۆرۈلىدىغان ھادىسە، ئەمما بىر مىللەتنىڭ بايرىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىدىن باشقا، ئۇنىڭ يەنە ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى بولۇشى كېرەك. سوغدىلارنىڭ سۇ چېچىش بايرىمى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ساسانىيلار پادىشاھى پېرۇس (459 — 483) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەن، بەختكە يارىشا پادىشاھنىڭ شاپائىتىدىن پۇقرالار ئامان قالغان، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كىشىلەر مۇشۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن، بىر - بىرىگە سۇ چېچىپ كۆڭۈل ئېچىشنى ئادەت قىلغان ⑮. بۇ ھەقتە خۇيلان «نوملار شەرھى» نىڭ 40 - جىلد «سۇ - مو قالپىقى» دا مۇشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان مەلۇماتلارنى بېرىدۇ: «يەرلىكلەر-نىڭ ئادىتىدە مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق يامانلىقنى قوغلايدىكەن، يىرتقۇچ ئالۋاستىلارنىڭ پۇقرالارنى يەپ كېتىشىدىن پاناھلىق تىلەيدىكەن». ئېنىقكى، توققۇز غۇزلاردىكى 11 - ئايدا سوغۇق تىلەش

ئادەتتى خەلق ئىچىدىكى جىن - شەيتانلارنى قوغلايدىغان بىر خىل پائالىيەت ئىدى. ئۇنىڭدا پادىشاھنىڭ ئىلتىپاتىغا بولغان تەشەككۈر يوشۇرۇنغان بولۇپ، «غۇز پادىشاھىغا سۇ چېچىپ سوغۇق تىلەش» ئويۇنىنىڭ نامى («كونا تاڭنامە. پادىشاھ جۇڭزۇڭ ھەقىقىدە خاتىرە») دىنلا بۇ خىل ھېسسىيات ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ سۇ چېچىشقان ۋاقتىتتىكى «يالىڭاچ بولۇڭلىپ»، «ناغرا - دۇمباق چالغىنىچە سەكرەپ - تاقلىشى» قەدىمكى سېھىرگەرلىك ئادەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ بايراملىرى ئەلۋەتتە مۇشۇ تۆت تۈر بويىچىلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئاپتورلار سوغدىلاردا پارسلارغا ئوخشاشلا بايرامنىڭ بەكلا كۆپلۈكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكەن. ئەل. بىرۇنىينىڭ (973 — 1048) خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا 6 - ئاينىڭ 2 - ۋە 15 - كۈنى بايرام بولۇپ، بۇ كۈنلىرى چوڭ بازار بولىدىكەن. «ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن سودىگەرلەر مۇشۇ يەرگە يىغىلىپ، ئىبادەتخانىغا توپلىنىدۇ. بۇ يىغىلىش ئۈدا يەتتە كۈن داۋام قىلىدۇ»[56]. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، توققۇز غۇزلاردىكى يېڭى يىل بايرىمى ۋە تەڭرى ئوغلىنىڭ سۆڭىكىنى تەلەپ قىلىش بايرىمىنىڭ ھەممىسىلا يەتتە كۈندىن بولۇپ، بۇ بايراملار بىلەن ئىبادەتخانا يىغىلىشلىرىنىڭ بىرلا ۋاقتىتا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. ئۇنىڭدىن سىرت توققۇز غۇزلاردىكى بايرامنىڭ ئۇزۇم پىشقان مەزگىلگە توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىق. ئەل. بىرۇنىي 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى «باباخار» ياكى «بامىخار» بايرىمى يەنى «مەي باغلىغان ئۇزۇمنىڭ ساپ شىرنىسىنى ئىچىش» بايرىمى ئىكەنلىكىنى، 5 - ئاينىڭ 26 كۈنىنىڭ «كالىنخار بايرىمى» يەنى «ئۇزۇم تېتىش بايرىمى» ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بۇ بايرام بىر يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 9 كۈنىگىچە داۋاملىشىدىكەن[57]. ئەپسۇسكى، يېزا ئېگىلىك خاراكتېرىدىكى بۇ بايراملار قەدىمكى جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدە خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما، «شاجۇ، يىجۇ (ئېۋىرغول)

تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇقلىرىغا ئاساسلانغاندا، جېنگۈەن يىللىرى «سەمەرقەنت سەرداری كاك يەندىيەن» غۇزلارغا باشچىلىق قىلىپ شاش شەھىرىنىڭ تۆت چاقىرىم جەنۇبىغا ئۇزۇمزارلىق بەرپا قىلىپ «ئۇزۇم شەھىرى» دەپ ئاتىغان، شۇنداق بولغانىكەن، «باباخار» تۇرىدىكى بايراملارنى غۇزلار پېچان ئەتراپلىرىدىكى غۇز مەھەللىلىرىگە ئېلىپ كەلمىگەن، دەپ ھېچكىم كېسىپ ئېيتالمايدۇ.

§ 9 . سودىگەرلىك

توققۇز غۇزلار «سودىغا ماھىر» خەلق بولۇپ، سودىگەرلىك سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەن جاي يوق دېيەرلىك ئىدى. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدىن سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىگىچە غۇز سودىگەرلىرى-نىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللار تارىخىي مەنبەلەردە كۆپ-لەپ پۈتۈلگەن بولسىمۇ، بىراق سودا ئىشلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇنا-سىۋەتلىك بولغان قائىدە ـ يوسۇنلار ھەققىدە بىرەر مۇكەممەل خاتە-رىنىڭ يوقلۇقى كىشىنى راستتىنلا ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. تۆۋەندە بايان قىلىدىغانلىرىمىز پەقەت ھەرقايسى ۋەسىقىلەردىن تىرىشىلىنغان بىر قىسىم يىپ ئۇچى بولۇپ، پايدىلانغۇچىلارغا ئازراق بولسىمۇ ياردىمى تېگسۇن قالار، دېگەن ئۈمىدتە رەتلەندى.

1) سودا كارۋىنى. چاڭئەننىڭ 3 ـ يىلى (703 يىلى) سۇي رۇئ يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇپىدا: «چېگرا رايونلاردا ئوغرى ـ قا-راقچىلار كۆپىيىپ قالدى، شۇڭا سودىغا ئاتلانغانلار يىل ـ يىللاپ توپلىشىپ يۈرىدىغان بولدى» دېگەن[58]. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «سو-دىغا ئاتلانغانلار» دەل سودىگەر غۇزلاردىن تەشكىللەنگەن سودا ئەترىتى ئىدى. چېگرا رايوندىكى خېيىمخەتەر ۋە ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ تەھلىكىسى نەتىجىسىدە غۇز سودىگەرلىرى پەقەت بىر ـ بىرىگە ھەم-راھ بولۇشۇپ يولغا چىققاندىلا سەپەرنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا كېپىل-لىك قىلغىلى بولاتتى. سودا كارۋىنىدىن ئايرىم ئېلىپ بېرىلغان

ئىشلار ھەمىشە بالا - قازا ئېلىپ كېلەتتى. جېنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلىپى شۇەنزالڭ غەربكە نوم ئېلىپ كېلىشكە ماڭغاندا، ئاگىنى (قارا شەھەر) دا ئۆز كۆزى بىلەن بىر مەيدان ئېچىنىشلىق تراگېدىيىنى كۆرگەن: «ئەينى ۋاقىتتا نەچچە ئون سودىگەر بىرلىشىپ كارۋان بولۇشۇپ يولغا چىققانىكەن. شۇلاردىن بىرنەچچىسى تېزرەك مەنزىلگە يېتىپ بېرىپ دەسلەپكى پايدىغا ئېرىشىش تاماسىدا يېرىم كېچىدە ئۆز ئالدىغا باشباشتاقلىق قىلىپ كېتىپ قاپتۇ. ئون نەچچە چاقىرىم يەرگە بارا - بارمايلا قاراقچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. بىرەرىمۇ قېچىپ كېتەلمەپتۇ»⑤⑨. دۇنخۇاڭدىكى 45 - نومۇرلۇق ئۆڭكۈردىكى «غۇز سودىگىرىنىڭ قاراقچىغا ئۇچرىشى» ناملىق تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ تام رەسىمدە بىر قاراقچىنىڭ قىلىچ كۆتۈرگىنىچە يولنى توسۇپ تۇرغانلىقى، غۇز سودىگىرىنىڭ تىزلانغىنىچە يالۋۇرۇۋاتقانلىقى سىزىلغان بولۇپ، ھەقىقەتەنمۇ تارىخىي رەسىم ئارقىلىق ئىسپاتلاشتەك ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە. ئومۇمەن، سودا كارۋىنىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى يۈرۈش - تۇرۇشىنىڭ بىرلىككە كېلىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. دۇنخۇاڭ مەكتۇپلىرىدىن P2005 نومۇرلۇق ھۆججەت «شاجۇ تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ خەرىتىلىك ئەھۋالى» دا، قاشقۇۋۇقنىڭ سىرتىدىكى «غۇز كۆلى» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق چۈشەندۈرۈلىدۇ: «شاجۇنىڭ غەربىي شىمالىغا 110 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بىر كۆل بار. ئۇنىڭ سۇيى شورلۇق بولغانلىقتىن پەقەت يېقىن ئەتراپتىكى بۇلاق سۇلىرىنىلا ئىچىشكە بولىدۇ. قاشقۇۋۇقتىن يانغان غۇز سودىگەرلىرى بۇ يەردە توختاپ قونىدۇ، شۇڭا بۇ جاي غۇز كۆلى، دەپ ئاتىلىدۇ». سودا كارۋىنىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى «كارۋان بېشى» تەيىنلەش ئىدى. بۇنداق كارۋان بېشى پەقەت ۋاقىتلىق بولۇپ، ئۇنىڭ سودىگەرلەردىن بولۇشى ناتايىن ئىدى. شۇەنزالڭ بىر ئاچارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئادەتتىكى كىشىلەردىنمۇ بەكرەك ئابرۇي - ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى، شۇڭا «ھەمراھلىرى بەش يۈزگە يەتكەن بولۇپ، ھەممىسى بىردەك شۇەنزاڭنى كارۋان بېشى قىلىپ سايلىغان. ئۇنىڭ چېدىرى ئوتتۇرىدا بولۇپ، قالغانلار ئۇنى چۆرىدەپ قونالغۇ قىلىش

ئارقىلىق قوغدايتتى»⑥. بۇ بايانلاردىن تاك دەۋرىدىكى سودا كارۋان-لىرىنىڭ قونالغۇ شەكلىدە يېقىنقى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا سودا كارۋان-لىرىغا ئوخشاش «ھالقىسمان قونالغۇ» شەكلىنى قوللانغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن سىرت سودا كارۋىنى تەركىبىدە يەنە مۇئەييەن ساندىكى ئەمگەكچى ھۇنەرۋەنلەر بولاتتى. تۇرپان ۋەسىقىلە-رىدىن سودا كارۋانلىرىدا قۇل، دېدەك، ھۇنەرۋەن، ئاتباقار قاتارلىق-لارنىڭ بولىدىغانلىقى مەلۇملۇق.

2) بەخت تىلەش. سودىگەرلەرنىڭ بەخت تىلەش پائالىيىتى ئاساسەن زورو ئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) ئىبادەتخانىلىرىدا ئۆتكۈزۈل-گەن. جاك جۇنىڭ «تەبىئەتكە تەلپۈنۈش» ناملىق ئەسىرىنىڭ 3 - جىلدىدا ئاتەشپەرەسلىك ئىبادەتخانىلىرىدىكى مۇراسىملارنى تەپسىلىي قىلىپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «خېنەن مەھكىمىسى دېفاك ۋە نەنشى شەھىرىدىكى شىفاڭدا ئاتەشپەرەسلىك ئىبادەتخانىسى سالغان. ھەر يىل غۇز سودىگەرلىرى بۇ يەرگە يىغىلىپ بەخت تىلىشىدۇ. قوي-چوشقا سويۇشۇپ پىپا ۋە ناغرا دۇمباقلىرىنى چېلىشقانچە ھاراق-شاراب ئىچىشىدۇ ۋە ناخشا - ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئىلاھقا ئاتاپ يەرگە مەي تۆكۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئىلاھقا ئاتىغان غۇزلاردىن بىرى ئوتتۇرىغا چۈشىدۇ، ئەتراپتىكىلەر بەس - بەستە ئۇنىڭغا ئاتاپ پۇل تاشلىشىدۇ، ئاندىن ھېلىقى غۇز بىسى يالتىراپ تۇرغان قىلدىن ئىتتىك شەمشەرنى قورسىقىغا تىقىپ دۇمبىسىدىن چىقىرىدۇ، ئاندىن ئالدى - كەينىگە قوچۇپ ئۇچەي - باغرىنى چۈڭۈپ ھەممە جايىنى قانغا بويايدۇ. بايىلا يېگەن نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسى قانغا مىلەنگىنىچە يەرگە چۈشۈپ قورسىقىدا ھېچ نەرسە قالمايدۇ. بۇ غەربىي يۇرتتىكى خىيالىي ئېتىقاد بولۇپ سانىلىدۇ». «شاجۇ، يىجۇ (ئېۋرغول) تەزكىرىسى» نىڭ دۇنخۇاڭ نۇسخىسىنىڭ پارچە-سىدا دىنىي يېتەكچىنىڭ كۆز باغلاش ماھارىتى كۆرسىتىدىغانلىقى، ئۇنىڭ «ئىلاھنىڭ زېمىندىكى مۇئەككىلى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ئېيە-تىلىدۇ. ئۇ مەست - بىھوش ھالەتتە تۇرۇپ «ئەلدىكى بارلىق ئىشلارنىڭ تەڭرى ئىرادىسىدىن بولغانلىقى» دىن بېشارەت بېرەتتى.

يۇقىرىقى ئىككى بۆلەك نەقىلنى ئومۇملاشتۇرغاندا، «غۇز سودىگەر-لىرىنىڭ بەخت تىلەش» پائالىيىتىنىڭ پۈتۈن جەريانىنىڭ تەڭرىگە نەزىر قىلىپ نەغمە ـ ناۋا قىلىش، تەڭرى يولىدا كۆز باغلاش ھۈنىرى-نى كۆرسىتىش ۋە تەڭرىدىن بەخت تىلەش قاتارلىق ئۇچ ھالقىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

3) بايلىقتا بەسلىشىش. توققۇز غۇزلار «پايدا قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ياخشى» دەپ قارىغانلىقتىن، ئۇلاردا ئۆزگىچە بولغان «بايلىقتا بەسلىشىش» ئادىتى شەكىللەنگەن: «غۇز سودىگەرلىرىنىڭ ئادىتىدە، يىلدا بىر قېتىم يۈرتداشلار چوڭ يىغىلىشى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەرقايسى سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ بايلىقىنى بىر ـ بىرلەپ كۆپچىلىككە ئېلان قىلىدۇ. بايلىقى ئەڭ كۆپ بولغان كىشى قالپاق كىيگىنىچە ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا ئولتۇرىدۇ، قالغانلار بايلىقىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە ئۆز ئورنىنى تاپىدۇ»⑥1. مال ـ بايلىقىغا قاراپ ئورۇن تەرتىپى بەلگىلەش ئادىتىنى شۇەنزاڭنىڭ «بايلىقى كۆپ بولغىنى ئەتىۋارلىنىدۇ» دېگەن بايانىنىڭ ئىزاھى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا توققۇز غۇزلاردىكى دەرىجە ئۇقۇمىنىڭ ئاللىقاچان سودا ئېڭىغا سىڭىپ بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. «شۇەنخې رەسىملىرى شەجەرىسى» نىڭ 1-جىلدىدا ئېيتىلىشىچە، تاڭ دەۋرىدىكى يەن لىبېن «يات ئەلدىكى بايلىقتا بەسلىشىش رەسىمى» ناملىق بىر پارچە رەسىم سىزغانىكەن. ئەپسۇسكى، بۇ رەسىم ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ زادى قانداق رەسىم ئىكەنلىكى بىزگە نامەلۇم.

ئاخىرىدا بىز ئەن لۇشەننىڭ ئىسيان ھارپىسىدا فەنياڭدا بايلىق تىزىملىكىنى ئوقۇغان ئەھۋالىنى مىسال قىلىپ تۇرۇپ، يۇقىرىقى سودا ئادەتلىرىنىڭ ئالاھىدە سورۇندا يۈرگۈزۈلۈشىنى ئېنىقلاپ باقايلى. «ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 1 ـ جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەن لۇشەن باشقىچە قىياپەتتە ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرىگە ئارىلىشۋېلىپ، ھەر يىلى يات ئەللەردىن مىڭلىغان ئاجايىبات-لارنى ئەكەلدۈرەتتى. ھەر قېتىم سودىگەرلەر يىغىلغاندا ئەن لۇشەن غۇزچە كىيىملىرىنى كىيىپ، ئەڭ ئەزىز ئورۇندا ئولتۇراتتى، ئاندىن

خۇش پۇراق كۇجىلەر كۆيدۈرۈلۈپ قىممەتلىك بۇيۇملىرى قاتار تىزد-
لاتتى. ئەتراپىدا يۇزلىگەن مەھرەملەر لەببەي، دەپ تۇراتتى. مىڭلە-
غان غۇزلار يۇكۇنگىنىچە تەڭرىدىن بەخت تىلەيتتى. ئەن لۇشەن
دەبدەبە ئىچىدە قۇربانلىق مالىلارنى سويۇپ داش قازانغا سالاتتى.
ھەرقايسى سېھىرگەرلەر ناغرا ـ دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ ناخشا ـ
ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتەتتى. بۇ پائالىيەت تاكى قاراڭغۇ چۈشكۈچە
داۋاملىشاتتى». «تەڭرىدىن بەخت تىلەيدىغان» بۇ سورۇندا ئەن لۇ-
شەن ئېنىقكى، بايلارنىڭ كاتتىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن تۇرنى
ئىگىلەپ، پۈتۈنلەي غۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئىش كۆرەتتى. مەسە-
لەن، «غۇزچە كىيىملىرىنى كىيىپ ئەڭ ئەزىز ئورۇندا ئولتۇرماق»
ۋە «قالپاق كىيىپ تۆردە ئولتۇرماق» ؛ «قۇربانلىق مالىلارنى سويماق»
ۋە«قوي ـ چوشقا سويۇش» ؛ «ناغرا ـ دۇمباق چېلىپ ناخشا ـ ئۇسسۇل-
غا چۈشۈپ كەتمەك» ۋە «پىپا ـ نەي سادالىرى ئىچىدە يىقىلىپ
قالغۇچە ئۇسسۇل ئويناش» ، سېھىرگەرلىك ۋە«كۆز باغلاش» قاتار-
لىق تۈرلەر ئارىسىدا نېمىدېگەن كۆپ ئوخشاشلىق- ھە! شۇبھىسىز-
كى، بۇ يۇقىرىقى سودا ئادەتلىرىنىڭ يەنە بىر تەرەپتىن كۆرۈنۈشى
ئىدى. ئەن لۇشەن «يىگىرمىدىكى ئارىلاش غۇزلاردىن» بولۇپ، ئىلگە-
رى بازارلاردا دەللاللىق قىلغان. شۇڭا ئۇ، «غۇز سودىگەرلىرىنىڭ
ئادەتلىرى» گە بەكلا پىششىق ئىدى. شۇڭا، «تەڭرىدىن بەخت تە-
لەش» ۋە «بايلىقتا بەسلىشىش» ئارقىلىق ھەرقايسى غۇزلارنى قاي-
مۇقتۇرغانلىقى ئۈنىڭ تەيىنباۋ يىللىرى (742 — 756) نىڭ ئاخىرى
ئىسيان تەييارلىقىنى قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك مۇھىم خىزمىتى بولۇپ
قالغانىدى.

§ 10 . غۇز ئىسىملىرى

كلاسسىك تارىخىي ۋەسىقىلەردە تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلاردا
كۆپ كۆرۈلىدىغان كاڭ(康) ، ئەن(安) ، ساۋ(曹) ، شى(石) ،

مى (米) ، خې (何) ژە شى (史) قاتارلىق يەتتە فامىلە كەلگە خاتىر. بىلەنگەن. «ژاسساللار كۆپىنچە قەبىلە نامىنى فامىلە، دەپ ئاتايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇلارنىڭ جەمئەت فامىلىسى بولۇپ قالغان» ⑫. فامىلە بىلەن دۆلەت تەۋەلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈۋېلىشتەك بۇ خىل ھادىسىنى غۇزچە فامىلىلەرنىڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىشىدىكى ئەندىزە دېيىشكە بولىدۇ. خۇددى دىڭ مىڭشى «قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلەر ھەققىدە مۇھاكىمە» نىڭ 24 - جىلدىدا كۆرسەتكەندەك: «مى (米) جەمەتى غەربىي يۈرتتىكى ماغيان (国米) پۇقرالىرىدىن جۇڭگوغا كەلگەنلىرىنىڭ فامىلىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن» ئىدى. باشقا تارىخىي كىتابلار، قەبرە پۈتۈكلىرى ۋە قېزىۋېلىنغان يازما ھۆججەتلەردىمۇ «دۆلەت نامىنى فامىلە قىلىۋېلىش» قا دائىر كۆپلىگەن مىساللار كۆزگە چېلىقىدىغان بولۇپ، ئۇلارنى بۇ يەردە - بىر- بىرلەپ كۆرسىتىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

غۇزچە فامىلە تەتقىقاتىدا ئىلگىرى مۆتىۋەر ئالىملار (ساڭيۈەن جىزاڭ، شياڭ دا، فېڭ چېڭچۈن، ياۋژېيىۋەن) نىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ئارقىلىق ئالالقاچان كۆپلىگەن مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن دېسەك، ئۇنداقتا غۇزچە ئىسىملار مەسىلىسى تەبىئىي ھالدا تېخى قول تەگمىگەن ساھە بولۇپ چىقىدۇ. چېن يىنكې ئەپەندى خېلى بۇرۇنلا سالماقلىق بىلەن: «ئېلىمىز تارىخشۇناسلىرى غۇز فامىلىلىرى ھەققىدىكى مەسىلىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، تەتقىق قىلىشنى جىددىي كۆتۈپ تۇرغان غۇزچە ئىسىملار ھەققىدىكى مەسىلىلەر بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كۆرسە بولاتتى» ⑬ دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئەپسۇسكى، يېرىم ئەسىردىن بۇيان بۇ ساھەگە بىرەر كىشى راۋۇرۇس قول سېلىپ باقمىدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ سوغدى كىشى ئىسىملىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتى خېلى ئوبدانلا چوڭقۇرلىدى، ئۇرنىڭ قىلىشمىزغا ۋە قوللىنىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن ئۇسۇللار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى، بولۇپمۇ مۇغ تېغىدىكى سوغدىچە ھۆججەتلەر ۋە دۇنخۇاڭ، تۇرپان خەنزۇچە ۋەسىقىلىرىدىكى غۇزچە كىشى ئىسىملىرى ئادەمنىڭ

ھەۋىسىنى قوزغىغۇدەك ئەھۋالنى شەكىللەندۇردى. مەزكۇر پاراگراف-
تا بىر قىسىم غۇز ناملىرىنى ئىلگىرىكىلەر ئاق قويغان بوشلۇقنى
تۇلدۇرۇش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى غۇزچە ئىسىملار ھەققىدىكى
تەتقىقاتتا ئېچىلغان يولنى كېڭەيتىشكە يارىدىمى بولار دېگەن ئۈمىدته
شەرھلىمەكچىمەن.

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ كىشى ئىسىملىرى ئارىسىدا
ھەممىگە تونۇشلۇق ئىككى ئىسىم بار: بىرى ئەن لۇشەن ئۆكۈلۈك،
يەنە بىرى شى پەنتو، ئالدىنقىسى شى سىمىڭ ئىسيانىنى قوزغىغۇچى
ئەن لۇشەن، كېيىنكىسى شۇەن زاڭنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويغان
كىشى. بۇ ئىككى غۇزچە ئىسىمنىڭ تەكرالىنىش نىسبىتى ناھايىتى
يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلارنى چىڭ تۇتۇش كېرەك.

ئەمدى «لۇشەن» (祿山) ئىسىملىك كىشىلەرنى تىزىپ كۆ-
رەيلى: ئەن لۇشەن(«ئەن لۇشەن ھەقىقىدە خاتىرە») ، ساۋلۇشەن
(«تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 6 - قىسىم، 470 - بەت) ، كاڭ لۇشەن
(«تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 7 - قىسىم 470 - بەت) ، مى لۇشەن
(«بازار بېلىتى») . ئەن لۇشەن «ئادەتتىكى پادىچى» ئىدى. قالغان
ئۇچەيلەنمۇ بىر دەك جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىغا مەنسۇپ كىشىلەر
ئىدى. بۇ ئەھۋال «لۇشەن» دېگەن ئىسىمنىڭ ئەن، ساۋ، كاڭ، مى
فامىلىسىدىكى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.
ئەگەر بۇنىڭغا «شىئالۇشەن» (دۇنخۇاڭ «ھېسابات دەپتەرلىرى») ۋە
«ئەنئالۇشەن» (داگۇ ۋەسىقىلىرى 2368 - نۇمۇر) تۇرىدىكى ئۆز-
گەرگەن شەكىللەرنى قوشساق بۇ غۇزچە ئىسىمنىڭ قوللىنىلىش
دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. خېننىڭ (Henning) نىڭ تەتقىقاتىغا
ئاساسلانغاندا« 山祿 » ئاھاڭ تەرجىمە بولۇپ، «نۇر» «يۇرۇقلۇق»
دېگەن مەنىدىكى پارسچە roxšan دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.
مىلادىيەدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىسكەندەر زۇلقەر-
نەينىنىڭ خانىشى بولغان باكتېرىيە مەلىكىسىمۇ مۇشۇ ئىسىمنى
قوللانغان(64) . پارس تىلىدىن سوغدى تىلىغا، ئاقسۆڭەكلەردىن
خەلق ئارىسىغا تارقىلىش جەريانىدا «لۇشەن» ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى

سۈپتىدە چوڭقۇر مەنبەگە ئىگە بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ غۇزچە كىشى ئىسىملىرى ئارىسىدا كۆپ تەكرارلىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن يىللىرىنىڭ باشلىرى شۈەنزاڭ گۇاجۇ ئايمىقىدا چېگرىدىن ئۆتۈش تەييارلىقىنى قىلىۋاتقاندا «بالا غۇز» دىن بىرنى تاپقان، «ئۇنىڭدىن ئىسمىنى سورىغاندا فامىلەم شى، ئىسمىم پەنتو دەپ جاۋاب بەرگەن»(65). بۇمۇ دائىم ئۇچرايدىغان غۇزچە ئىسىم ئىدى. مەسىلەن، ساۋ پەنتو («تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 7- قىسىم 351- بەت). خي پەنتو («تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 3- قىسىم، 319- بەت)، ئەن پەنتو («تۇرپان ۋەسىقىلىرى» 6- قىسىم، 365- بەت). «پەنتو» دېگەنلىك سوغدى تىلىدىكى Bntk نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «قۇل»، «مالاي» دېگەن مەنىدە(66). بىراق، يىجۇدىكى چوڭ دىندار بەي پەنتو (تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭچى 1 - يىلى يېزىلغان «شاجۇ، يىجۇ (ئېۋىرغول) تەزكىرىسى» نىڭ پارچىسى) مۇ بۇ ئىسىمنى قوللانغان. ئەمما، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئىسمىنى «قۇل»، «مالاي» دېگەن مەنە بويىچە ئەمەس، بىر خىل ئەركىلەتمە ئىسىم سۈپتىدە چۈشىنىش ئەقىلگە تېخىمۇ مۇۋاپىق. غۇزچە ئىسىملاردا «پەنتو» دېگەن تەركىبىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋەسىقىلەردىنلا مەلۇم. غەربىي ژېي سۇلالىسىنىڭ داتۇڭ 11 - يىلى (545 - يىلى) ژېي پادىشاھى تەيزۇ تۇركىلەرگە «جيۇچۈەنلىك غۇز ئەن نوپەنتو» نى ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن («جۇنامە. تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە»)، ئۇنىڭ ئىسمىنى «نو» (ئىلاھ نامى بولغان Nāhid نىڭ قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنىشى) غا «پەنتو» نى قوشۇش ئارقىلىق «ئىلاھنىڭ قۇلى» مەنىسىدىكى ئىسىم قىلىنغان، دەپ پارچىلاپ ئىزاھلاشقا بولىدۇ، ئۇنىڭ سوغدىچە يېزىلىشى Nanē Bandak بولۇپ سوغدىچە مەكتۇپلاردىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ(67).

غۇزچە ئىسىملارنىڭ مەنىلىرىنى مىساللار بىلەن چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، غۇزچە ئىسىملارنىڭ تۈزۈلۈش قانۇنىيەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېنىقلاشقا توغرا كەلسە، تۆۋەندىكى ئۈچ مەسىلە ئېھتىمال ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىسە كېرەك.

1. غۇزچە ئىسىملاردا دائىم ئىشلىتىلىدىغان ئارقا قوشۇمچىلار مەشھۇر سوغدىشۇناس ئالىم لېۋشىس مۇنداق دەيدۇ: «y'n—» («ۋىستا» دا - yana، — yāna شەكلىدە قوللىنىلسا، قەدىمكى پارس تىلىدا - yāna دەپىلگەن) ۋە prn — (مىدىيە تىلىدا- farnah) قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان كىشى ئىسىملىرى مۇغ ۋە- سقىلىرى ئىچىدە ئاڭ كۆپ قوللىنىلغان سوغدىچە ئەر كىشى ئىسىم- لىرى ھېسابلىنىدۇ»[68]. تاڭ دەۋرىدىكى تەرجىمە ئۇسلۇبى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، بۇ ئىككى خىل غۇزچە كىشى ئىسىم- لىرى قوشۇمچىسىنىڭ كۆپىنچە «يەن» (延) ۋە «فېن» (芬) ئىكەن- لىكىنى بايقايمىز. كارلگېرىننىڭ بېكىتىشى بويىچە بولغاندا، ئۇلار- نىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى «يەن» نىڭ ian، «فېن» piugn شەكلىدە بول- غان[69]. بۇ ھەقىقەتەنمۇ مۇغ تېغىدىكى سوغدىچە ھۆججەتلەرنىڭ تىلى بىلەن ماس كېلىدۇ. تاڭ دەۋرى ۋەسىقىلىرى ۋە قېزىۋېلىنغان ھۆج- جەتلەردىكى بۇ ئىككى تۈرگە مەنسۇپ غۇزچە كىشى ئىسىملىرى ناھا- يىتى كۆپ. بۇ يەردە پەقەت ئىككى بۆلەك قىلىپ گۇرۇپپىلىدۇق:

بىرىنچى، «يەن» شەكلىدىكى ئىسىم: ساۋئالەنيەن، ساۋپويەن، خې پويەن (تۈرپان ۋەسىقىلىرى» 3- قىسىم، 120 - 319، 320 - بەتلەر)، ساۋ يەنيەن، شى ۋۇ پويەن (يۇقىرىقى ئەسەر، 6 - قىسىم، 479 - بەت) ئەن مويەن، كاڭ ۋۇپويەن، كاڭ تويەن (يۇقىرىقى ئەسەر، 7 - قىسىم 94-، 389-، 470- بەتلەر)، ساۋفۇدى يەن، شى لياۋيەن، ئەن لياۋيەن، (دۇنخۇاڭ «ھېسابات دەپتەرلىرى»).

ئىككىنچى، «فېن» شەكلىدىكى ئىسىم: شى يەنفېن («يېڭى تاڭنامە» 193 جىلد)، شى نىڭفېن («تاڭشى چوڭجۇننىڭ قەبرەتە- شى»)، مى جىنفېن «مى جىنفېننىڭ قەبرە پۈتۈكى»)، شى شىنفېن، ئەن خۇشۇفېن، كاڭ جىيېشىنفېن، خې فۇدىنفېن، شى بودىنفېن (دۇن- خۇاڭ «ھېسابات دەپتەرلىرى»)، ساۋموفېن («تۈرپان ۋەسىقىلە- رى» 7 - قىسىم 475 - بەت).

سوغدى تىلىدا «يەن» دېگەنلىك «سۇغات» دېگەن مەنىدە بو- لۇپ، قوشۇمچە «شۇھرەت، پاناھلىق» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرەتـ

تى؛ «فېن» بولسا «بەخت، تەلەي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى ⑦⓪.
غۇزچە ئىسىملاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان سۆز قوشۇمچىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى ئىگىلەش غۇز كىشىلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى ئېنىقلاشتا چوڭ رول ئويناپدۇ، تارىخىي ۋەقەلەرنى ئىسپاتلاشتا بۇ تېخىمۇ مۇھىم. مەسىلەن، «شاجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ خەرىتىلىك ئەھۋالى» نىڭ دۇنخۇاڭ نۇسخىسىدا شىچىڭ بازىرىنىڭ سەرداری كاڭ فودەنيەن ۋە ئىنىسى دىشىباغا دائىر ئىشلار خاتىرىلەنگەن. دوكتور خانېداتورو گەرچە ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما «فودەنيەن» دېگەن ئىسىمنى مانى دەستۇرلىرىنى ئېلىپ جۇڭگوغا كەلگەن پېرسىيىلىك «فودودەن (Furs — todan، يەنى ھەقىقىي دىنىنىڭ مەردانىسى دېگەن مەنىدە) بىلەن سېلىشتۇرۇپ قويۇپ⑦①، «ئاقىلمۇ بىر قېتىم ئازىدۇ» دېگەندەك ئىش قىلىپ قويغان. ئۇنىڭ خاتالىقى ئۇنىڭ «يەن» دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسىگە دىققەت قىلماسلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان. ھازىرقى زامان سوغدىشۇناسلىرى بۇ مەسىلىنى ئاللىقاچان ھەل قىلىپ بولدى. «فودەنيەن» دېگەن ئىسىمنى ئەسلىگە قايتۇرغاندا Pərtam—yān، يەنى «تۇنجى سوۋغات»⑦② دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دىشىبانىڭ ئاكىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن فودەنيەنگە «بىرىنچى بوۋاق» دېگەن مەنىدىكى ئىسىمنىڭ قويۇلۇشىمۇ لوگىكىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2. غۇزچە ئىسىملاردىكى دىنىي تۇس

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز جاۋۇپلار رايونىنى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دىنىي كۆرگەزمىخانىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتىقادى تولىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددا دىنلىرىلا ئەمەس، نېستورى، مانىي دىنلىرىمۇ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ، ئىدېئولوگىيە سىستېمىسىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتاتتى، يەرلىك دىنىنىڭمۇ كۆپلىگەن ئەر ـ ئايال مۇرىتلىرى بار ئىدى. شۇڭا، غۇزچە كىشى ئىسىملىرىغا سىڭىپ كەتكەن دىنىي تۇس ھادىسىلىرىگە ھەيران قېلىش ھاجەتسىز ئىدى. ئىلگىرىكىلەرنىڭ «مى ساباۋ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا كۆرسەتىپ

ئۆتكەنلەردىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىچە مىساللارنى كۆرسىتىشكە بو-
لىدۇ:

«بۇددا» سۆزى سوغدى تىلىغا كىرگەندىن كېيىن «فۇدى» (Pwt) شەكلىگە مۇقىملاشقان، شۇڭا دۇنخۇاڭ، تۇرپان ۋەسىقە-لىرىدە دائىم كۆرۈلىدىغان غۇزچە كىشى ئىسىملىرىدىن «فۇ-دىيەن» (Pwty'n) نى «بۇددا ئىنئام قىلغان» ياكى «فۇدىغبن» (Pwtypnn) نى «بۇددانىڭ ھىمايە قىلىشىغا ھاۋالە قىلماق» دېگەن مەنىدە دەپ يېشىشكە بولىدىغان بولۇپ، ھەممىسلا بۇددىزم ئېتىقادى تۇسىنى ئالغان⑦③.

غۇزچە ئىسىم بولغان «نىڭنىڭبن» (nnyprn) ياكى «نىڭبن» قاتارلىقلار (nny ئىلاھى) دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ⑦④، بۇنىڭغا سوغدىيانادىكى يەرلىك ئېتىقادنىڭ تامغىسى بېسىلغانلىقى ئې-نىق.

ئۇنىڭدىن باشقا غۇز كىشى ئىسىملىرى بىلەن ئىلاھ ناملىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە مۇنداق بىر مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈش-كە تېگىشلىك: قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەردىكى «ساۋئالەنيەن»، «كاڭ ئالەنيەن» ۋە «ساۋئالەنپېن» قاتارلىق ئىسىملاردىكى «ئالەن» دېگەن بۆلەك تاڭ دەۋرىدىكى يىجۇ ئايمىقىنىڭ رويۇەن ناھىيىسى ئىبادەتخانە-سىدىكى «ئالەن ئىلاھى» غا بولغان ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك قىلىدۇ. يىجۇ ئايمىقى چوڭقۇر دەرىجىدە غۇزلاشقان چېگرا ئايماقلار-نىڭ بىرى بولۇپ، «ئالەن» دېگىنى ئېھتىمال غۇز ئىلاھلىرىنىڭ بىرى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ سوغدى تىلىدا r'm دەپ تەلەپپۇز قىلىنە-شىدىن قارىغاندا، «تىنچلىق، خاتىرجەملىك» دېگەن مەنىدە بولۇپ⑦⑤، «ئالەنيەن» (r'my'n) دېگەن تۇردىكى ئىسىملار ئىلاھنىڭ شاپائە-تىدىن تىنچلىق تىلەش ئارزۇسىنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك.

3. غۇز ئىسىملىرىدىكى تۇركچە تەركىبلەر

Ⅶ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە غەربىي تۇركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى غەربىي يۇرتنى ئىگىلەپ، ئاسىيولارنىڭ قەدىمكى زېمىنىغا جايلاشتى، شۇنداقلا قاغانلىق بارگاھىنى شاش دۆلىتىنىڭ شىمالىدە-

كى مىڭبۇلاق دېگەن جايغا كۆچۈرۈپ كەتتى. ئۇلار قۇرىغاردىكى ھەرقايسى ئەللەر پادىشاھلىرىغا ئىلتەبىر ئۇنۇتۇلمىسۇن بەردى ھەمدە بىر دىن تۆدۈن ئەۋەتىپ ھاكىمىيەتكە نازارەت قىلدى، ئۇلار يەنە باج - سېلىق يىغىش ئىشلىرىغا ھەيدەكچىلىك قىلاتتى»⑯. بۇ خىل ھۆ-كۈمرانلىق تۈزۈمىنىڭ تەسىرى بىلەن سوغدىيانا رايونى تەدرىجىي تۈركلىشىپ ئىسىم قويۇشتا تۈركچە تەركىبلەرنى قوللىنىش ھادىسە-سى ئاقسۆڭەكلەردىن پۈقرالارغىچە سىڭىپ كىردى، غۇزلار ئىسىم قويۇشتىمۇ تۈركچە تەركىبلەرنى قوبۇل قىلدى. تۈرپان ۋەسىقلىرىدە-مۇ تۈركچىلەشكەن غۇزچە ئىسىملار كۆپلەپ كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، «ئەن جياشا» سوغدچە q'šʸns دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ، تۈركچە «تۆمۈر» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. «تەپىسىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» نىڭ 199- جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈركلەر يۈرتىدىن ئالىي دەرىجىلىك تۆمۈر چىقىدۇ. ئۇلار بۇنى جياشا دەپ ئاتايدۇ»؛ «خې موخېتو»، يەنى تۈركچە Bāγatur (باتۇر) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى؛ «ئەن داخەن، لوتېچىن، خې تۇ-دۇن، كاڭ ئەيجىن»، يەنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈركلەردىكى 28 دەرىجىلىك ئەمەل - مەنسەپ تۈزۈمىدىكى تارقان، تېكىن، تۇدۇن، ئېركىن قاتارلىق نامىلار ئىدى؛ «ساۋفۇلېي» — Bars نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئورخۇن تۈرك تىلىدا «يولۋاس» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ⑰. بەزىدە «پۇلېي» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

يۇقىرىقى بىرنەچچە جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىمىز قانداقتۇر غۇزچە كىشى ئىسىملىرىنىڭ شەرھىسى ئەمەس، پەقەت غۇز ئادەتلىرى-نىڭ غۇز كىشى ئىسىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر كوچىلاپ كۆرۈش ئارقىلىق كىشى ئىسىملىرىنىڭمۇ توققۇز غۇز مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مەق-سىتىدىكى تەتقىقاتتۇر، خالاس.

ئىزاھلار

① «تارىخىي خاتىرىلەر»، 123 - جىلد، «پەرغانە تەزكىرىسى».

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 215 - جىلد،

ئەسلىدىكى «ۋاسسالار ئاۋۋال ئانىسىغا، ئاندىن ئاتىسىغا سالام بېرىدۇ» دېگەن جۈملە «غۇز ئاۋۋال ئانىسىغا، ئاندىن ئاتىسىغا سالام بېرىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، بۇنداق قىلىش ئەن لۇشەننىڭ مىللەت تەۋەلىكىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى.

③ «سۈينامە» 83 ـ جىلد.

④ «كىتابلار جەۋھىرى»، 999 ـ جىلد.

⑤ ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «سوغدى پۈللىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان، مىس پۇل قىسمى»، موسكۋا 1981ـ يىل نەشرى، 359 — 361 ـ بەتلەر.

⑥ ۋ. ئا. لېۋشىس: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە قانۇن ھۆججەتلىرى»، موسكۋا، 1962 ـ يىل، 47 ـ بەت.

⑦ لېۋشىس: يۇقىرىقى ئەسەر، 23 — 26 ـ بەتلەر.

⑧ «تۇرپان ۋەسىقىلىرى»، 7ـ قىسىم، 1986 ـ يىل نەشرى، 94ـ بەت.

⑨ نارشاھى: «بۇخارا تارىخى». فېرىي ئىشلىگەن ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا، 1954 ـ يىل، 40 — 41 ـ بەتلەر.

⑩ «ئارخېئولوگىيە»، 1986 ـ يىللىق 9 ـ سان، 844 — 845 ـ بەتلەر.

⑪ لېۋشىس: يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەسەر، 30 ـ بەت.

⑫ خۇيلان: «نوملار شەرھى»، 14 ـ جىلد.

⑬ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»، 16 ـ جىلد، «ساڭسىنىڭ تەرجىمھالى».

⑭ «لوياڭدىكى ساڭراملار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى»، 5 ـ جىلد.

⑮ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 199ـ جىلد.

⑯ «يېڭى تاڭنامە»، 122 ـ جىلد، «گويۈەنجېننىڭ تەرجىمھالى».

⑰ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 216ـ جىلد.

⑱ «قانۇنلار قامۇسى»، 193ـ جىلد، «پېرسىيە تەزكىرىسى».

⑲ «كونا تاڭنامە»، 198 ـ جىلد، «پېرسىيە تەزكىرىسى».

⑳ «شىمالىي چىنامە»، 12 ـ جىلد، «نەنىياڭ بېگى چاۋنىڭ تەرجىمھالى».

㉑ «سۈينامە»، 83 ـ جىلد، «شاش تەزكىرىسى».

㉒ ش. م. شۇكۇروۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا مىنياتورا سەنئىتىدىكى رەسىملەرنىڭ مەنبەسى ھەققىدە تەھلىل»، «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، موسكۋا، 1977ـ يىل 104 — 109 ـ بەتلەر ۋە 22 ـ رەسىم.

㉓ ۋ. ۋ. باتولد: «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا

ھەققىدىكى تۆت تەتقىقات» ، لېنىندىن، 1962 ـ يىل، 9 — 10 ـ بەتلەر.
㉔ سېن جۇڭمىيەن: «سۇي ـ تاڭ تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 1982ـ يىل، 319 ـ بەت.
㉕ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» ، 2 ـ جىلد.
㉖ ۋ. پ. ژورونكا: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1963 ـ يىل 6 ـ سان، 87 — 95 ـ بەتلەر؛ ئا. م. بېلنىتسكى: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەھەرلىرى» ، لېنىنگراد، 1973 ـ يىل 25 — 38 ـ بەتلەر.
㉗ خۇيلان: «نوملار شەرھى» ، 36 ـ جىلد.
㉘ «تاڭ نەزمىلىرى» ، 7 ـ قاپ 9 ـ قىسىم.
㉙ «يېڭى تاڭنامە» ، 221 ـ جىلد.
㉚ «جاڭ چېڭجى ئەسەرلىرى» ، 8 ـ جىلد.
㉛ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» 1 ـ جىلد.
㉜ ئا. م. بېلنىتسكي: «سوغدىلاردىكى ئالتۇن كەمەر» ، «شەرق مەملەكەتلىرى ۋە خەلقلىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىل، 213 — 217 ـ بەتلەر؛ ۋ. ئې. راسپوپوۋا: «Ⅵ — Ⅶ ئەسىرلەردىكى سوغدىلاردا كەمەر» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1965 ـ يىل 4 ـ سان، 78 — 91 ـ بەتلەر.
㉝ «كونا تاڭنامە» ، 194 ـ جىلد.
㉞ ئى. ب. بېنتوۋىچ: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى» ، «شەرق مەملىكەتلىرى ۋە خەلقلىرى» ، موسكۋا، 1980 ـ يىل، 203 ـ بەت.
㉟ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» ، 1 ـ جىلد.
㊱ بېنتوۋىچ: يۇقىرىقى ماقالە 208 ـ بەت. بېلنىتسكي: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سەنئىتى» ، لېيپىزىگ، 1980ـ يىل، 57ـ، 74 — 75 ـ بەتلەر؛ «توققۇز غۇزلاردىكى چاچ پاسونى ھەققىدە» — «يېزا ـ قىشلاقلار ھەققىدىكى 10 ماقالە» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957ـ يىل، 58 — 59ـ بەتلەر.
㊲ «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» 116 ـ، 236 ـ جىلدلار.
㊳ بېنتوۋىچ: يۇقىرىقى ماقالە 200 — 201 ـ بەتلەر؛ بېلنىتسكى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سەنئىتى» 85 — 87 ـ بەتلەر.
㊴ ئا. ئا. ئېرۇسالىمىسكايا: «يېپەك يولىدىكى ئالاتلار دۇنياسى» ، «قەدىمكى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرق مەدەنىيىتى» ، لېنىنگراد،

1978 ـ يىل، 159 ـبەت.

㊵ «كونا تاڭنامە» ، 45 ـ جىلد، «كىيىم ـ كېچەك تەزكىرىسى» .

㊶ سەيي خۇشئېك: « ،سۈينامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى، ھەققىدە مۇھاـ كىمە» ، «ئەدەبىيات ـ تارىخ» ، 26 ـ قىسىم، 106 — 107ـ بەتلەر.

㊷ «تەيپىلك ھېكايەتلىرى» ، 144 ـ جىلد، «ۋاك يا» .

㊸ م. ن. بوگولىيوبوۋ، ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» ، موسكۋا، 1963 ـ يىل، 36 ـ بەت.

㊹ شياك دا: «تاك دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى» ، 1957 ـ يىل، 48 — 50 ـ بەتلەر.

㊺ لۇيبۇ: «لاۋشۇئەن خاتىرىلىرى» ، 1 ـ جىلد.

㊻ لېۋشىس: «ئاتەشپەرەسلەر كالېندارى» ، «قەدىمكى دۇنيا يىلناـ مىسى» ، موسكۋا، 1975 ـ يىل، 312 ـ بەت.

㊼ لېۋشىس: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە قانۇن ھۆججەتلەـ رى» 58 ـ بەت.

㊽ ئا. ئا. فرېيمان: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ رەتلەنمىسى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات» ، موسكۋا، 1962ـ يىل، 33ـ بەت؛ خېنىنىڭ: « سوغدى كالېندارى» ، «خېنىنىڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ، لېيدىن، 1977 ـ يىل، 629 — 635 ـ بەتلەر.

㊾ فرېيمان: يۇقىرىقى ئەسەر 60 ـ بەت.

㊿ يي دېلۇ: «يەتتە كۈنلۈك كالېندارنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقات» ، «فۇربن ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 11ـ جىلد، 1— 2ـ سان137 — 157ـ بەتلەر؛ ۋاك جۇڭمىن: «دۈنخۇاك كالېندارى ھەققىدە تەتقىقات» ، «دۈنخۇاك مەكتۈپلىرى ھەققىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» ، 1984ـ يىل، 116 — 133ـ بەتـ لەر.

(51) فرېيىز: «ئالتۇن شاخ» ، 1 ـ قىسىم، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا، 1987 ـ يىل، 418 ـ بەت.

(52) خېنىنىڭ: «سوغدى ئىلاھى ھەققىدە تەتقىقات» ، لوندون ئۇنىۋېرسىتېـ تى، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 28 ـ جىلد 2 ـ سان، 1965 ـ يىل، 252 ـ بەت.

(53) فرېيىز: يۇقىرىقى ئەسەر 472 ـ بەت.

(54) نارشاھى: «بۇخارا تارىخى» ، 23 ـ بەت.

(55) ن. پ. لوباچېۋا: «ئوتتۇرا ئاسىيا دېھقانلىرىنىڭ كالېندار ئىشلەـ تىش تارىخى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ قەدىمكى ھۆرمەت ۋە نەزىر ئادەتـ

لىرى» ، موسكۋا، 1986 ـ يىل، 24 — 25 ـ بەتلەر.
⑭ ئەل. بروۋنىي: «قەدىمكى مىللەتلەر يىلنامىسى» ، لوندون، 1979ـ يىل، 234 ـ بەت.
⑰ ئەل. بروۋنىي: يۇقىرىقى ئەسەر 234 — 235 ـ بەتلەر؛ لوبا چېۋا: يۇقىرىقى ئەسەر 27 ـ بەت.
⑱ «كونا تاڭنامە» ، 94 ـ جىلد، «سۇي رۇڭنىڭ تەرجىمھالى» .
⑲ «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 2 ـ جىلد.
⑳ «ئالىي راھىبلار تەرجىمھالى. شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» .
㉑ «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» ، 403 ـ جىلد.
㉒ «كونا تاڭنامە» ، 104 ـ جىلد، «قوشۇخان تەرجىمھالى» . غۇز فامىلىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات توغرىسىداغا قارالڭ: ياڭ ژېيىۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غۇز فامىلىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، پەن نەشرىياتى، 1958 ـ يىل؛ ن. باسكاكوۋ: «تۈركچىدىن كەلگەن رۇسچە فامىلىلەر» ، موسكۋا، 1979 ـ يىل.
㉓ چېن يىنكى: «جىن ـ مىڭ سارىيى خاتىرىلىرى» ، 2ـ توپلام، 1980ـ يىل، 242 ـ بەت.
㉔ ئې. گ. پوللىبىلانك: «ئىچكى موڭغۇلدىكى سۇغدى مەھەللىلىرى» ، «توڭباۋ» ، 41 ـ جىلد، 1952 ـ يىل، 333 ـ بەت.
㉕ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 1 ـ جىلد.
㉖ لېۋشىس: «مۇڭ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە قانۇن ھۆججەتلىرى» ، 197 ـ بەت.
㉗ ج. خاراماتتا: «ئىران ۋە تۈرك» ، «ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 25 ـ جىلد، 1972 ـ يىل، 18 ـ بەت.
㉘ لېۋشىس: يۇقىرىقى ئەسەر 58 ـ بەت.
㉙ ب. كارلگېرىن: «ئانالىتىك خەنزۇ تىلى لۇغىتى» ، 43 ـ ، 95 ـ بەتلەر.
㉚ خېننىڭ: «سوغدى تىلى ھەققىدە تەتقىقات» ، لوندون، 1940ـ يىل، 6 ـ بەت.
㉛ «دوكتور خانېداتورونىڭ تارىخشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلىرى» ، 1 ـ قىسىمى، توكيو، 1957 ـ يىل، 401 — 402 ـ بەتلەر.
㉜ پوللىبىلانك: يۇقىرىقى ماقالە 333 ـ بەت.
㉝ ۋېيىر: «سوغدى كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، «ھىندى ـ گېرمان تەتقىقاتى» ، 77 ـ جىلد، 2 — 3 ـ سان، 1972ـ يىل، 199 —

201 ـ بەتلەر؛ يەنە قاراڭ: چى تيەنۇېن: «Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى سوغدى مەھەللىلىرىدىن تاللانما» ، «ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ جۇڭگو تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن تاللانما» Ⅸ توم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993ـ يىل 10ـ ئاي، 156 — 171 ـ بەتلەر.

⑭ ژۇبىر: يۇقىرىقى ماقالە، 98 ـ بەت؛ لېۋشىس: يۇقىرىقى كىتاب، 53ـ بەت.

⑮ ژۇبىر: يۇقىرىقى ماقالە 202 ـ بەت؛ يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەرنىڭ پىكرىچە «ئالەن» (阿摸) سۆزى «ئالان» (阿兰) دىن كەلگەنىكەن. ئەمما، بۇ قاراشنىڭ پاكىتلىرى كىشىنى ھېچقانچە قايىل قىلالمىغاچقا، ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

⑯ «كونا تاڭنامە» ، 194ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑰ ۋ. ۋ. رادلوۋ: «تۈركىي شېۋىلەرنىڭ تەجرىبە لۇغىتى» ، Ⅳ توم 2 ـ قىسىم، ساينت ـ پېتربۇرگ، 1911 ـ يىل، 1487 ـ بەت.

Ⅲ باب توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات مەكتۇپى ۋە سوۋغات بۇيۇملىرى

توققۇز جاۋۇپلار «سودىغا ماھىر» لىقى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانى كېزىپ يۈرۈپ «ئىچكى ئاسىيادىكى فىنكىيەلىكلەر» دېگەن ھۆرمەت نامىغا ئېرىشكەن. ئۇلار شەرقتىكى سودا پائالىيەتلىرىدە قەدىمكى غەربىي يۈرتتىكى سودىگەرلەرنىڭ «سوۋغات بېرىپ شەرەپ قۇچۇش» ئەنئەنىسىگە① ۋارىسلىق قىلىپ ئات - تۆگىلىرىگە مىنگىنىچە چۆل - باياۋانلارنى كېسىپ ئۆتتى ۋە جاپا - مۇشەققەتكە قارىماستىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە ئۇزۇمەستىن سوۋغات تەقدىم قىلىپ تۇردى. ئۇلارنىڭ سوۋغات بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ، كېلىش مەنبەسى مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، ھەقىقەتەنمۇ تەتقىقات ۋە مۇھاكىمە قىلىشقا قىممىتىگە ئىگە. ئەۋۋەلىسى غۇز سودىگەرلىرىنىڭ سوۋغات ئېلىپ كېلىش ھادىسىسى خەن - تاڭ دەۋرلىرىدىكى دائىم كۆرۈلىدىغان تارىخىي ۋەقەلەردىن ئىدى. توققۇز غۇزلار بىلەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسەن «سوۋغات» ۋە «ھەدىيە» ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلاتتى.

«سوۋغات» بېرىش ئارقىلىق «سودا قىلىش» شارائىتىدىكى سوۋغاتلار ئىككى قىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، كۆپىنچە ئالاھىدە تاۋارلاردىن تەشكىل قىلىناتتى. شۇڭا، سوۋغات بۇيۇملىرى قۇرۇلىمىسى ئەمەلىيەتتە، ۋاستىلىك ھالدا تاۋار قۇرۇلمىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە

ئالاتتى، ئاندىن قالسا توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات بۆيۈملىرى ئىچىدە ھەم يەرلىك مەھسۇلاتلار، ھەم يات ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن بۆيۈملار بار ئىدى، بولۇپمۇ كېيىنكىسىنىڭ سالمىقى زوررىق ئىدى. كۆزنى قاماشتۇرىدىغان «يات ئەللەرنىڭ ئېسىل مالىرى» ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ رۇم، پېرسىيە ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، يەنە بۇ ئەھۋاللاردىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىچكى ئاسىيا تاۋار ئوبوروتىنىڭ كۆلىمى ۋە خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، تاڭ ئىمپېرىيىسىگە كىرگەن غەربىي غۇزلارنىڭ سوۋغات بۆيۈملىرى ئىچكى ئوردىدىن ھالقىپ چىققان ۋە كۆپلىگەن تۈرلەر خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ ئۇلارنىڭ ئىستېمالىغا سىڭگەن، شۇنداقلا ئالاھىدە سوۋغات بۆيۈمى بولۇشتىن كۆندىلىك تۈرمۇش بۆيۈمى بولۇشقا يۆزلىنىپ (مەسىلەن، مۇسەللەس، تاش ھەسەل)، تاڭ دەۋرىنىڭ ماددىي تۈرمۇشىنى بېيىتقاندىدى. ماھىيەتتىن ئالغاندا، سوۋغات تارىخى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىش تارىخى ئىدى. بۇ ساھەدىكى يول ئېچىش خىزمىتى كۆپ تەرەپلىمە بىلىم دائىرىسىگە چېتىلىدۇ، تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغانلىرىمىز پەقەت دەسلەپكى ئۇرۇنۇش، خالاس.

1 § . سوۋغات يولى ۋە سوۋغات قەرەلى

تىەنباۋنىڭ ئاخىرقى يىللىرى تەشرىپدار باۋ فاڭ «چىگىش كۆڭۈللەر» ناملىق شېئىرىدا غەربىي غۇزلارنىڭ سوۋغات بېرىش ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن:

«دېڭىز ئىچىدە خەن ئۆيلىرى تىنچ سۈكۈتكە چۆمۈپتۇ،
تۇمەنلىگەن يات شاھلار كۆڭۈل ئىزھار قىلىپتۇ.
سوۋغات قىپتۇ غۇزلارمۇ مۇسەللەسنى ھەر يىلى،
تۇلپار ئاتلار كىشنىشىپ بېدىلىكتە چېپىشىپتۇ»②.

بۇ قىسقىلا بىر كۆپلەت شېئىر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا سۆزغات يولى، سۆزغات قەرەلى ۋە سۆزغات بۆيۈمى قاتارلىق ئۇچ چوڭ مەسىلە يوشۇرۇنغان. سۆزغات بۆيۈملىرى كېيىنكى پاراگرافلاردا ئايرىم تەھلىل قىلىنىدىغان بولۇپ، مەزكۇر پاراگرافتا ئالدىنقى ئىككى مەسىلە ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرمەكچىمىز.

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ سۆزغات لىنىيىسى ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارەئۇننەھر ۋادىسىدىن باشلىنىپ سۆياپ دەريا-سى، ئىسسىقكۆل، چوڭ قۇملۇق ئارقىلىق خېشى كارىدورىغا كە-رىپ، ئەڭ ئاخىرىدا چاڭئەنگە تۇتىشاتتى. يول بويى تاغ - دەريالار گىرەلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، گۇەن جيادەن خاتىرىلىگەن «ئەنشىدىن غەربىي يۇرت يولىغا كىرىدۇ» دېگەن ئەھۋالدىن شارائىتىنىڭ قانداقلى-قىنى ئاز - تولا چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ③. پۈتۈن سۆزغات لىنىيە-سىدىكى، تەبىئىي شارائىت ناچار بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەزى يول بۆلەكلىرىدە ئوغرى - قاراقچىلار ئاۋۇپ كەتكەنىدى. شۇڭا، توققۇز غۇزلار جەزمەن «ھەمراھ» بولۇشۇپ، سودىدا ھەمكارلىشىشى كېرەك ئىدى، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سەپەرنىڭ بىخەتەر بولۇشىغا كې-پىللىك قىلىغىلى بولاتتى. سودا جۇغراپىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، غەربتىن شەرققە بولغان پۈتكۈل لىنىيىدە سۆياب، ئىدىقۇت، لياڭجۇ قاتارلىق ئۇچ شەھەر سۆزغات بۆيۈملىرىنىڭ توشۇلۇشى بىلەن ئەڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

سۆياب شەھىرىنىڭ خارابىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغى-زىستان رېسپوبلىكىسىنىڭ ئاقبېشىم دېگەن يېرىدە④. «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سودا كارۋانلىرى چۈشكۈن قىلىدىغان»⑤ بۇ كارۋان شە-ھىرى يەنە كېلىپ «ئون ئوق قاغان» نىڭ بارگاھى جايلاشقان جاي ئىدى. تياۋلۇنىڭ 1 - يىلى (679 - يىلى) پېي خاڭجىيەن «ئون ئوق قاغانى» ئاشىنا دۇتى جىنى يوقاتقاندا، ئورۇنباسار سانغۇن ۋاڭ فاڭيى سۆياب شەھىرىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ چىققان، «شەھەرنى چۆ-رىدەپ سېپىل سوقتۇرۇپ ئۇچ جايغا قوۋۇق ئورناتقان، بۇنىڭ بىلەن كىرىپ - چىققۇچىلارغا قۇلايلىق يارىتىلغان، پۈتۈن قۇرۇلۇش 50

كۆنده تاماملانغان. غەربىي يۇرت غۇزلىرى بۇنىڭدىن ھەيرانۇھەس بولۇشۇپ ئۇلارنىڭ تەدبىرىگە ئاپىرىن ئوقۇغىنىچە ئالتۇن - كۈمۈش ئىئانە قىلغان» ⑥. سودىگەرلەرنىڭ ئارىلاش ئولتۇراقلىشىشى ۋە گۈھەر - مەرۋايىتلارنىڭ بۇ جايغا مەركەزلىشىشى ئارقىسىدا سوياب غەربىي يۇرتنىڭ سوۋغات لىنىيىسىدىكى ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ جايدا سۇياب قورغانىنى تەسىس قىلغان. لىقىدىن ئۇنىڭ نەقەدەر مۇھىم جاي ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. تاڭ دەۋرىدىكى شەۋكەتلىك كاتتىلارنىڭ ئۆيلىرىدە يەنە سۇياب لىق قۇللار بار ئىدى. روك يۇ ئۆزىنىڭ «مۇشەققەتلىك سەپەر» ناملىق شېئىرىدا «ئۆتكەن يىلى سېتىۋالغان قۇلۇم سۇيابلىق بىر قۇل» دەپ يازغان. بۇ ئېھتىمال سۇيابتىكى قالايمىقانلاشقان سىياسىي ۋەزىيەت كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەھۋال بولسا كېرەك. «چەكسىز كەتكەن دەريا بويىدا يات فامىلىلىك تۈركلەرنىڭ سانسىزلىغان چەۋەندازلىرى ئات ئويناتتى، تېرىقچىلارنىڭ ھەممىسى ساۋۇت - دۇبولغا كىيىشىپ بۇلارغا قوشۇلدى، بۇلىنىپ قاق سەنەم بولغانلىرى قۇل-دېدەككە ئايلاندى» ⑦.

قۇرىغارنىڭ سوۋغات لىنىيىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئۆتكەل قوچۇ ئىدى. بۇ جاي چاڭئەنگە 4300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، چەت - چېگرا رايونىغا مەنسۇپ ئىدى، غۇز يېزىقىنى ۋە قوشۇمچە خەنزۇ يېزىقىنى قوللىناتتى. «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى مالىمانچىلىقتىن كېيىن، دەشت - باياۋاندىكى يوللار ئېتىلىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىن سوۋغات ئېلىپ كەلگەنلەر بىردەك قوچۇ ئارقىلىق كېلىدىغان بولدى» ⑧. شۇڭلاشقا، شۇەنزاڭ غەربكە نوم ئېلىپ كېلىشكە ماڭغاندا، قوچۇ پادىشاھىنىڭ غەربىي يۇرت 24 دۆلەتكە قارىتا 24 پارچە مەكتۇپ يېزىپ بەرگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. بۇ جاي ھەم بۇددا يولىدا ساۋاپ تاپىدىغان، ھەم باج - سېلىق يىغىۋالغىلى بولىدىغان ئورۇن، شۇنداقلا قوچۇ پادىشاھ جەمەتى «غەربىي يۇرتتىكى ھەربىر شەپىگە دىققەت قىلىپ يۇقۇرىغا مەلۇمات يوللايدىغان» ⑨ ئورۇن ئىدى، شۇڭا

تاڭ ئىمپېرىيىسى قوچۇنى ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۆزەتخانىسى قىلىۋالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوچۇ پادىشاھى كېيۇ ژېنتاي تەتۇر ئېقىم قوزغاپ «غۇز سودىگەرلىرىنى بۇلاپ - تالىدى، سوۋغات بۇيۇملىرىنى تارتىۋالدى»⑩. بۇنىڭ بىلەن تاڭ تەيزۇڭ جېنگۇەننىڭ 14-يىلى (640 - يىلى) قوچۇ پادىشاھلىقىنى يوقاتتىپ، بۇ جايدا شىجۇ (غەربىي ئايماق) تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. يېقىنقى يىللاردا تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر ئارىسىدا شىيەنخېڭ 4 - يىلى (673 - يىلى) سەمەرقەنتلىك سودىگەر كاڭ ژۇپويەننىڭ شىجۇدا تۇغۇلغانلىقىغا ۋە كاڭ خېچا قاتارلىق سودىگەرلەرنىڭ «ئائىلە بويىچە ئاستانىگە بېرىش» ئۇچۇن شىجۇ تۈتۈق مەھكىمىسىدىن «يول سورىغانلىقى» غا ئائىت ھۆججەتلەر بار⑪. بۇ ماتېرىياللار تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ سوۋغات لىنىيىسىدە قوچۇنىڭ ئوتتۇرا بېكەتلىك فۇنكسىيىنى ئۇستىگە ئالغانلىقىنى، كېيۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكىگە ئوخشاشلا سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خېشى كارىدورىدىكى مۇھىم قورغان لىياڭجۇ يەنە ژۇژېي ياكى گۈزاڭ دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ، توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات يەتكۈزۈش يولىدىكى قەدىمكى ھۆججەتلەردىكى kc'n دېگەن نام «گۈزاڭ» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى⑫. «ژېينامە. قۇرغار تەزكىرىسى» نىڭ «سوغدىيانا» بۆلۈكىدە ئېيتىلىشىچە، V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا «سوغدى سودىگەرلىرى لياڭجۇغا كۆپلەپ مال يۆتكىگەن». تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە كەلگەندە شۇەنزاڭ چېگرىدىن چىقىشتىن ئاۋۋال بۇ يەردىن ئۆتكەندە لياڭجۇ ئۇنىڭدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان: «لياڭجۇ شەھىرى خېشى رايونىنىڭ مەركىزى ئىكەن. ھەر ئىرىق - ھەر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىكەن. كېلىپ - كېتىۋاتقان سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىكەن»⑬. لياڭجۇدىكى توققۇز غۇز سودىگەرلىرىنىڭ بەزىلىرى بۇ جايدا بالا- چاقىلىرى بىلەنلا ماكانلىشىپ قالغان، بولۇپمۇ ئەن (安) جەمەتىدىكىلەر ئاڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقانىدى. تاڭ سۇزۇڭنىڭ جە-

دې2- يىلى (757 - يىلى) «خېشى باسقاقبېگى گەي تىكلۈن ۋە ۋۇۋېيدىكى توققۇز غۇزلاردىن سودىگەر ئەن مېنۇۋ قاتارلىقلارسىز- راپبېگى جۇ بىنى ئۆلتۈردى، ئۇلارغا ئەگەشكەنلەر ئالتە تۈمەندىن ئېشىپ كەتتى. ۋۇۋېينىڭ يەتتە كىچىك شەھىرىدىن بەشنى غۇزلار ئىگىلىۋالدى» ⑭. مۇشۇ بىر مىسالدىنلا توققۇز غۇز سودىگەرلىرىنىڭ ۋۇۋېيدىكى سەل چاغلاشقا بولمايدىغان كۈچلەردىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈ- ۋېلىش مۇمكىن.

توققۇز غۇزلار تاڭ دەۋرىدە قەرەلسىز سوۋغات يەتكۈزۈپ، بىر- ئېنىق ۋاقىت ئۆلچىمىنى شەكىللەندۈرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما سوۋ- غات يەتكۈزگەن قېتىم سانى يەنىلا كۆرۈنەرلىك بولغان.

2 §. سوۋغات مەكتۈپى ھەققىدە تەھلىل

تاڭ دەۋرى ۋەسىقىلىرىدە ساقلىنىپ قالغان توققۇز غۇزلارغا ئائىت سوۋغات مەكتۈپلىرى بىردەك شۇەنزۇڭ دەۋرىگە مەنسۇپ بو- لۇپ، ئۇنى بۇخارا، سەمەرقەنت، شاش ۋە ئۆرتۆپە قاتارلىقلارنىڭ سوۋغات مەكتۈپلىرى ئېگىندەك تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تۆۋەندە سوۋغات تاپشۇرۇلغان يىل، ئاي تەرتىپى بويىچە ئاۋۋال تېكىستنى بېرىپ ئارقىدىن تەھلىل يۈرگۈزمەكچىمىز.

1) كەييۇەننىڭ 7 - يىلى (719 - يىلى) 2 - ئايدا يوللانغان بۇخارا پادىشاھى دوساپۇتنىڭ سوۋغات مەكتۈپى: «كەمىنە دوساپۇت ئېيتىدۇكى: پېقىر تەڭرى ئۆزى زېمىنغا مۇقەددەس خان قىلىپ تىكلىگەن شاھ ئالىيلىرىنىڭ يىراق دىيارىدىكى چۆپ - خەس كەبى قۇلى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بەجايىكى تەڭرىگە ئىبادەت قىلغانىدەك قول قوۋۇشتۇرۇپ تىزلانغىنىمچە ئىلتىپاتلىرىدىن شاپائەت كۈتمەك- تىمەن. بۇخارادا ئەلمىساقتىن تارتىپ پېقىرنىڭ جەمەتىدىكىلەر ئىز- چىل خان بولۇپ كەلگەنىدۇق. بۇ جەرياندا مەيلى لەشكەرلىرىمىز بولسۇن ياكى پۇقرالىرىمىز بولسۇن ھەممىسى بىرنىيەت - بىرمەق-

سەتتە ئەل ئۇچۇن تۆھپە قوشۇپ كەلگەندى. ئەپسۇسكى، بۇ يىلدىن باشلاپ ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئەلدە ئەنسىز-لىك باش كۆتۈردى. تەڭرىگە قىلغان قان - ياشلىق تىلاۋىتىمىزمۇ ھازىرقى ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئىلاجسىز قالماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىز تۇركەشلەرگە بىزنى قۇتقۇزۇۋېلىش ھەققىدە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەخسەن ئۆزۈم ئۆز ئېلىمىزنىڭ لەشكەر - سەرۋازلىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئەرەبلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرمەكچى بولدۇم. شۇ مەقسەتتە تەڭرىدەك ھەيۋەتلىك ئالىيلىرىدىن ياردەم سورىدىم. نۆۋەتتە پېرسىيە بۇغىسىدىن ئىككى تۇياق، رۇم تېكمىتىدىن بىر پارچە، كۆركۈم گۈلدىن 30 جىڭ، خام تاشھەسەلدىن 100 جىڭ يوللىدىم. يەنە كەمىنلىرىنىڭ ئايالى خاتۇن چوڭ تېكمەتتىن ئىككى پارچە، گۈللۈك تېكمەتتىن بىر پارچە ئېلىپ ئالىيلىرىنىڭ خانىشلىرىغا سوۋغات قىلىدى. ناۋادا سوۋغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلىپ قالسىلا كەمىنىگە ئات يوپۇقى ۋە ئايالىم خاتۇنغا كىيىم گىرىملىرى ھەدىيە قىلارلا» («كىتابلار جەۋھىرى»، 999 - جىلد).

مەزكۇر يارەم سوراش مەكتۇپى بۇخارا پادىشاھى دوساپۇت I (ئەرەبچە ئىسمى «تۇكاسپادا I»، 700 — 720) تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىتىنىڭ ئاخىرلىرى يوللانغان. ئۇنىڭ ئۆزى 727 - يىلى ئەرەب ئىستېلاچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. مەكتۇپتا ئۇ-نىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ تۇركەش - بۇخارا بىرلەشمە قوشۇنى تەشكىللەش ئارقىلىق ئەرەبلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئور-تاق قارشى تۇرۇشتەك كۆچلۈك ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىكى بۇخارا پادىشاھى قوللانغان «يىراق دىيارىدىكى چۆپ - خەس كەبى قۇلى» دېگەن ئىبارە كېيىنكى مەكتۇپتىكى سەمەرقەنت پادىشاھى قوللانغان «يىراقتىكى ئات تۇيىقى ئاستىدا چەيلەنگەن ئوت - خەس كەبى قۇللىرى» دېگەن ئىبارىگە ئوخشاشلا سوغدى تىلىدىكى كەمتەر-لىك ئىبارىلىرى ئىدى. مۇغ تېغىدىن بايقالغان A14 نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ 2 — 3- قۇرلىرىدىكى CRYPWmy — kβbntk نى بۇنىڭغا ئىسپات قىلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ تەرجىمىسى بولغان «يىراقتىكى

ئوت — خەس كەبى قوللى» نىڭ سوغدى تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «ئەرزىمەس قول» دېگەنلىك بولىدۇ⑮.

2) كەييۇەننىڭ 7 - يىلى (719 - يىلى) 2 - ئايدا سەمەرقەنت پادىشاھى غورىك (سوغدى تىلىدا (Wr'kk) نىڭ يوللىغان سوۋغات مەكتۇپى: «كەمىنە غورىك ئېيتىدۇكى: پېقىر تەڭرى ئۆزى زېمىنغا مۇقەددەس خان قىلىپ تىكلىگەن شاھ ئالىيلىرىنىڭ يىراقتىكى ئات تۇياقلىرى ئاستىدا چەيلەنگەن ئاجىز قوللىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن پۈتكۈل جەمەتىم ۋە بارچە غۇز ئەللىرىنى يېتەكلەپ ئەزەلدىن بۇيۇك ئەلگە تەلپۈنۈپ كەلدۇق، ئىسيان كۆتۈرۈش ياكى بۇيۇك دۆلەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىش نىيىتىدە بولمىدۇق، پەقەت ئۇلۇغ ئەل ئۈچۈن خالىس خىزمەتتە بولۇپ كەلدۇق. ھالبۇكى، 35 - يىلىدىن تارتىپ ھەر قېتىم ئەرەب قاراقچىلىرى بىلەن سوقۇشقىنىمىزدا لەشكەر - سەرۋازلارنى تولۇق ئىشقا سېلىپ كەلگەن بولساقمۇ، جانابلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمىدۇق. بۇنىڭدىن ئالتە يىل بۇرۇن ئەرەب قوشۇنىنىڭ كاتتىۋېشى ئەمىر قوتەيبە زور قوشۇننى باشلاپ بۇ يەرگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز ئۇلار بىلەن سوقۇشتۇق. بىز زور قۇربانلارنى بېرىش بەدىلىگە قاراقچىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان بولساقمۇ، ئەرەبلەرنىڭ لەشكەرلىرى بەكلا كۆپ بولغانلىقتىن ئۇلار بىلەن كۈچ ئېلىشالماي قالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىز شەھەرگە مەھكەم بېكىنىۋالىساق ئەرەبلەر شەھەرنى قاتمۇقات قورشاۋغا ئېلىپ 300 پالاخمانىنى شەھەر تۈۋىگە سۈرەپ كېلىپ شەھەر سېپىلىنى ئۈچ جايدىن بۇزۇپ تاشلىدى، ئۇلار شۇنداق قىلىپ شەھەرنىمىزنى ئىشغال قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. تەڭرىدەك ئۇلۇغ شاپائەتلىرىنى ئايىماي خەنزۇ لەشكەرلىرىنى ئەۋەتىپ بىزنىڭ قېنىمىز ئەھۋالدىن قۇتۇلۇپ كېتىشىمىزگە ياردەملەشتۇرۇشلىرىنى سورايمىز. ئەرەبلەر يۇز يىل دەۋر سۈرۈشكە بۇيرۇلغان بولۇپ، بۇ يىل بۇ مۇھلەت توشىدۇ. ئەگەر خەن لەشكەرلىرى يېتىپ كەلسىلا كەمىنىلىرى ئەرەبلەرنى مەغلۇپ قىلالايمەن. ھازىرچە تۇلپاردىن بېرىنى، پېرسىيە تۆگىسىدىن بېرىنى ۋە ئىككى تۈياق بۇغا سوۋغات قىلدۇق. كەمىنىلىرىنىڭ سوۋغىسى ئالىيلىرى-

لىك دىتىغا ياراپ قالسا پېقىرغا قىلغان قايتۇرما سوۋغىلىرىنى پې-
قىرنىڭ ئەلچىسىگە تاپشۇرۇپ بەرسىلە، ئۇنى ماڭا ساق - سالامەت
يەتكۈزگۈسى» («كىتابلار جەۋھىرى» 999 - جىلد).

ناھايىتى روشەنكى، يۇقىرىقى سوۋغات مەكتۇپىدا توققۇز غۇز-
لارنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ھۆجۇمىغا قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرى ئەسلەپ
ئۆتۈلگەن. بۇ يەردە غەرب ۋەسقىلىرى ۋە قېرىنداشلىرىغان مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ بۇ ئەھۋاللارنى قىسقىچە ئىزاھ-
لاپ ئۆتمەكچىمىز: بىرىنچى، «35 - يىلدىن تارتىپ» دېگەن ئىبارە
ئەرەبلەرنىڭ خوراسان باش ۋالىيسى سەئىد(بۇ پېرسىيىلىك كىشى-
نىڭ ئىسمى ئەرەبچە ۋەسقىلەردە «سالام» دېيىلىدۇ.) نىڭ 683- يى-
لى بۇخاراغا تاجاۋۇز قىلغان ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا
بۇخارا پادىشاھىنىڭ خانىشى دۆلەتنى خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن
«خوتۇن بولۇشقا رازى بولۇش» بەدىلىگە سەمەرقەنت پادىشاھى تار-
خوننىڭ يارەمچى قوشۇنىنى قولغا كەلتۈرگەنىدى⑯. شۇنىڭدىن
ئېتىبارەن ئۇرۇش ئوتلىرى غەربىي سوغدىيانادىن شەرقىي سوغدىياناغا
تۇتاشقان. ئىككىنچى، ئەمىر قۇتەيبە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى
بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدىكى مەشھۇر قوماندان. «ئالتە يىل بۇ-
رۇن» دېگىنى مەزكۇر سوۋغات مەكتۇپى يوللىنىشتىن ئالتە يىل
ئىلگىرىكى سەمەرقەنت قورغىنىنىڭ قولدىن كېتىش ۋەقەسىنى كۆر-
سىتىدىغان بولۇپ، بۇ چاغدىكى غورىك ئاللىقاچان قۇتەيبەگە ئەل
بولۇپ بولغانلىقتىن، ئۆز ئارزۇسىنى سىرتقا قارىتا مەخپىي تۇتقان.
ئەمىر قۇتەيبە قول قويدۇرغان سۇلھى كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى1936-
يىلى تۈركىيىدىن تېپىلغان بىر پارچە پارسچە ۋەسقىدە ئېنىق قىلىپ
خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدا سەمەرقەنت ئىككى مىليون كۈمۈش تەڭگە ۋە
ئۇچ مىڭ قۇلنىڭ باراۋىرىدە (ھەربىر قۇل 200 كۈمۈش تەڭگە
باھالانغان) تۆلەم پۇل تاپشۇرىدۇ، شۇنداقلا سىياسىي جەھەتتە قۇتەي-
بەنىڭ پاناھلىقىغا ئېرىشىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن⑰. خورلۇققا چىدا-
مىغان غورىك قول ئاستىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنى باشلاپ ئۆرتۆپە
دۆلىتىگە كەتكەن ۋە شۇ جايدىكى سەرگەردانلىق مەزگىلىدە مەكتۇپ

يوللاپ «خەنزۇ لەشكەرلىرى» دىن يارەەم سورىغان، بۇمۇ دەل غو-
رىكنىڭ ۋەتەننى قايتا قۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى.
ئۇچىنچى، ئەرەبلەر شەھەرنى قورشاشتا ئىشلەتكەن «پالاخمان» نى
پەنجىكەنت خارابىسى (ھازىرقى سەمەرقەنتنىڭ شەرقىگە 60 كىلومې-
تىر كېلىدىغان جايدا) دىن قېزىۋېلىنغان تام رەسىملىرى پارچىسى-
دىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ رەسىم 1970 - يىلى بايقالغان
بولۇپ، ئۇنىڭدا «پالاخمان» نى ئاتاقچى بولۇۋاتقان ئەھۋال تەسۋىر-
لەنگەن: بىرنەچچە تۆتقۇچى جاھاز، ئېتىش تۆۋرۈكى ۋە بەش تال
تارتىش ئارغامچىسى ۋە بەش كىشىنىڭ ئارغامچىنى تارتىۋاتقان كۆرۈ-
نۈشى ناھايىتى ئېنىق سىزىلغان. قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئۇ جۇڭ-
گوچە ئۇسلۇبتىكى تاش ئاتىدىغان قورال بولۇپ، «قوراللار ھەققىدە
ئومۇمىي بايان» دا بايان قىلىنغان تاق ئۇچلۇق توپقا بەكلا ئوخشايدۇ.
ھېلىقى بەش نەپەر پالاخمانچى لەشكەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكىگە كەل-
سەك، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك ۋە تەقى - تۇرقىدىن خەنزۇلارغە-
مۇ، ئەرەبلەرگىمۇ، سوغدىلارغىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئېھتىمال ئەرەبلەر-
گە بەيئەت قىلغان غەربىي ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر بولسا
كېرەك⑱. تۆتىنچى، مەكتۇپتا ئېيتىلغان «ئەرەبلەر يۇز يىل دەۋر
سۈرۈشكە بۇيرۇلغان بولۇپ، بۇ يىل بۇ مۆھلەت توشىدۇ» دېگىنى
ئېھتىمال «ھىجرىيە كالېندارى» دىكى «ھىجرىيەت» (مەككىدىن مە-
دىنىگە يۈرۈش قىلغان خاتىرە كۈن) تىن باشلىنىپ سوۋغات يوللانغە-
چە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىتنى كۆرسىتىدىغان بولۇشى مۇمكىن
بولۇپ، بۇ ئارىلىق 97 يىل بولىدۇ. ھىجرىيە كالېندارىدا كەبىسە
يىلى بولمىغانلىقتىن، ھەر 30 يىلدا بىر يىل ۋاقىت پەرقى كېلىپ
چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇ «يۇز يىل» دەپ ھېسابلىغان. بۇنىڭدىن
Ⅷ ئەسىردىكى توققۇز غۇزلارنىڭ بويسۇندۇرۇشقا قارشى كۈرەش جەر-
يانىدا «ئەرەبلەر يۇز يىلدا تۈگىشىدۇ» دېگەن ئەپسانىنى تارقىتىش
ئارقىلىق، ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلغانلىقلىرىنى قىياس قە-
لىشقا بولىدۇ. بۇ خىل سىياسىي ئالدىن كۆرەرلىك ئېھتىمال «ئوت
بىلەن قارغاش» قا ماھىر ئاتەشپەرەسلىك ئىبادەتخانىلىرىدىن تارقال-

غان بولۇشى مۇمكىن.

3) كەيىنىۋەننىڭ 29 - يىلى (741 - يىلى) شاش پادىشاھى ئىل تۇدۇن قۇل يوللىغان سوۋغات مەكتۇپى: «كەمىنە قۇللىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ئىلگە سادىق بولۇپ كەلدۇق، خوددى تۇركەش خاقانى ئىلگە سادىق بولغىنىدەك، تەڭرى قاغانغا يۆلىنىپ تۇرۇپ، پۈتىمىزنى ئۈزۈن سۇنالىدۇق. بۈگۈنكى كۈندە تۇركلەرمۇ تەڭرى قاغانغا بويسۇندى. ئەمدىلىكتە كۈنپېتىشتىكى ئاپەت يېگانە ھالدا ئەۋەلەردىن كەلمەكتە، ئۇلار تۇركلەرنى بېسىپ چۈشكۈدەك ئەمەس. شۇڭا، ھازىر تىلەيدىغىنىمىز تۇرك قەبىلىلىرىنى قولدىن چىقارماي تۇرۇپ ئەۋەلەرگە يۈرۈش قىلساق ھەرقايسى ئەللەر ئۆزلۈكىدىن تىنجىيتتى» («تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» 99-جىلد).

ئەۋەلەرنىڭ تەھدىتى ئالدىدا، شاش دۆلىتىمۇ بۇخاراغا ئوخشاشلا تۇركلەر بىلەن بىرلىشىشنى تەشەببۇس قىلغان. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى توققۇز غۇزلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ «ھەرقايسى ئەللەرنى ئۆزلۈكىدىن تىنجىتىش» نىڭ بىردىنبىر ئىستراتېگىيىسى بولۇپ قالغانىدى.

4) تەيەنباۋنىڭ 4 - يىلى (745 - يىلى) ئۆرتۆپە پادىشاھى قارا بۇغرا يوللىغان سوۋغات مەكتۇپى: «ئۇلۇغ بوۋىمىزدىن تارتىپ تەڭرى قاغانغا سادىق بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ئەمدىلىكتە ئىستېلانىڭ زەربىسىدىن ئۆزلىرىنىڭ مېھىر - شەپقەتلىرىگە موھتاج بولۇۋاتىمىز. كەمىنە قۇللىرىنىڭ دۆلىتى تاڭ دۆلىتىنىڭ بىر ئايمىقى بولۇپ، ياۋنى قوغلاپ چىقارماق ئىستىكىدە كەمىنە قۇللىرى سادىق قەلبىمنى ئەل ئۈچۈن يۈرۈشكە ئاتىماقچىمەن» («كىتابلار جەۋھىرى» 977- جىلد).

ئۆرتۆپە پادىشاھى قارا بۇغرا ئىلگىرى شەرقى ئۆرتۆپە پادىشاھى (720 — 740)، كېيىنچە غەربىي ئۆرتۆپە پادىشاھى (740 — 760) بولغان. مۇشۇ ۋاقىتتا يوللانغان مەكتۇپتىكى «تاڭ دۆلىتىنىڭ بىر ئايمىقى بولماق» دېگىنى ئەۋەلەرنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇش

ئۇمىدىنى بىلدۇرسە، «ئەل ئۇچۇن يۇرۇش قىلماق» دېگىنى ئەمەلدە يەتتە، ئىستېلاغا قارشى ئارزۇ ئىدى.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن سوۋغات مەكتۇپلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈش ئارقىلىق توققۇز غۇزلارنىڭ ۋەتەننى قوغداش ۋە دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنى تاڭ سۇلالىسىگە باغلىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىش بولسۇن ياكى تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنى يارەمگە ئەۋەتىشىنى ئۆتۈنۈش بولسۇن، ھەممىسىدە جەزمەن جۇڭگو پادىشاھىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش شەرت ئىدى. شۇ- ڭا، پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ «712 — 755) دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات يەتكۈزۈش يۇقىرى دولقۇنىنىڭ مەقسىتى تەبىئىي رەۋىشتە «سوۋغات بېرىپ شەرەپ قۇچۇش» نى ئادەت قىلغان ئەنئەنە- ۋى سودا پائالىيىتىنىڭ مۇددىئاسى بىلەن ئوخشىمايتتى، بەلكى ئۇنى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بەلگىلىگەنىدى. شۇ ۋاقىتلاردا، يەنى Ⅷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى؛ 706 — 709 يىللىرى بۇخارانى بويسۇندۇردى؛ 710 — 712 يىللە- رى خارەزىم ۋە سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلدى؛ 751 ـ يىلىغا كەلگەندە شاش دۆلىتىمۇ مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى⑲. سوغدىيانا شەھەر - قەلئەلىرىنى يۇتۇپ كەتكەن «غازات» دولقۇنلىرى غەربتىن غۇز سودە- گەرلىرى ۋە ئەلچىلىرىنى سوۋغات يوللاش يوللىرىغا چۇشۇپ تاڭ ئىمپېرىيىسىگە بېقىندى بولۇشقا مەجبۇر قىلىپ قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار چاڭئەنده ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەپ ياتار «غۇز مېھمانلىرى» دىن بولۇپ قالدى⑳.

توققۇز غۇزلارنىڭ ھەر قېتىمقى سوۋغات توشۇغۇچى ئەلچىلىرە- نىڭ ئىسىملىكى بەكلا چولتا (كەيىۋەننىڭ 19 ـ يىلىدىن 27 - يىلىغىچە بىرمۇ ئەلچى سوۋغات ئېلىپ كەلمىگەن، روشەنكى بۇ يەردە بىر كەمتۈكلۈك بار) بولۇپ، بۇ ھەقتە توغرا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ بەزى ئەھۋاللىرى مەلۇم بولدى: بىرىنچىدىن، ئەلچىلەرنىڭ دەرىجىلىرى ئاڭ يۇقىرى بولغاندا

پادىشاھنىڭ ئىنىلىرى ۋە كوراگانلار بولغان؛ ئىككىنچىدىن، سەمەر-قەنت، بۇخارا، كېش، ماغيان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى كۆپىنچە پايتەخت قولدىن كېتىپ دۆلەت ھالاك بولغاندىن كېيىن، سەرگەردان ھۆكۈمەت ياكى ئەلنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈچى تەسىرى زور شەخسلەر تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن؛ ئۈچىنچىدىن؛ ئەلچىلەر ئۆمىكىدە-كىلەرنىڭ سانىنى بىلىشكە مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما تېيەنباۋنىڭ 12 - يىلى (753 - يىلى) «ئۇچ قارلۇقلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتكەندە 130 كىشىلىك بۇ ئۆمەك تۆت تارماققا بۆلۈنۈپ ئارقا - ئارقىدىن كەلدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 971 - جىلد) دېگەن مىسالغا ئا-ساسلانسىپ تۇرۇپ قۇرىغار ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ سودا كارۋىنى شەك-لىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بىر ئادەمنىڭ ھەم «سەردار»، ھەم «كار-ۋان بېشى» ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىنى، ئۆمەكنىڭ ھەم سودا قىلىش، ھەم سوۋغات يەتكۈزۈشتەك قوش خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى غۇۋا كۆرۈۋالالايمىز. خۇددى چاۋاننېس «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 4 - بۆلۈمىدە ئېيتقاندەك: «ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو ئوردىسىغا سوۋغات ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەر-دىن پادىشاھ، دەپ ئەسكەرتىلمىگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھەم كارۋان بېشى، ھەم دۆلەت ئەلچىسى بولغان بولۇشى مۇمكىن».

ئەلچىلەر تاپشۇرغان سوۋغات بۇيۇملىرىنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالاتتى ۋە باھاسىنى بېكىتىپ قويىاتتى. «يېڭى تاڭنامە» 48 - جىلد «ئەمەل - مەنسەپ تەزكىرىسى» دە، بۇ ھەقتە كونكرېت بەلگىلىمە بېكىتىلگەن: «تەقدىم قىلىنغان ئاتلارنى ئوردا مىراقۇل مەھكىمىسى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ سەرخىللىرىنى ئوردىغا ئۆت-كۈزىدۇ. كېسەل ۋە ناچارلىرى ئوردا مىراقۇلىغا تاپشۇرۇلىدۇ. سوۋغات قىلىنغان دورىلارنى تېۋىپلار تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلار ۋازارىتى باھاسىنى بېكىتىپ بېرىدۇ. بۇركۈت، لاچىن، ئىت، قاپلان قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى مۆلچەرلەش قىيىن بولغاچقا، تېۋىپلار ئۇنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچەپ خاتىرىلەپ قويىدۇ. ئىشقىلىپ، تەقدىم قىلىنغان بۇيۇملار بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈ-

رۇلۇپ تەكشۈرۈلىدۇ: تۆگە ۋە ئاتلاردىن ياخشىلىرى ئوردىغا كىرگۈزۈلىدۇ، بۇنىڭغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىرى ھەرقايسى ئايماق ۋە ناھىيىلەردە قالدۇرۇلىدۇ».

§ 3. سوۋغات بۇيۇملىرى ھەققىدە مۇلاھىزە

خەن - ۋېي دەۋرلىرىدىن تارتىپ، ۋەزىپىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئەۋەتكەن سوۋغىلىرى ۋە يەرلىك خەلقنىڭ يوللىغان سوۋغىلىرى روشەن پەرقلەرگە ئىگە بولۇپ كەلدى. ئالدىنقىسى گەرچە تاۋار ئالماشتۇرۇش مەقسىتىدىكى بۇيۇملار بولسىمۇ، ئەمما كۆندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك ۋە چىنە-قاچىلار بولماستىن، بەلكى يىراق يات زېمىندىن ئېلىپ كېلىنگەن «جاۋاھىر»، «گۆھەر»، «ئاجايىبات» ۋە «ئاجايىپ - غارايىپ ماھارەت» قاتارلىقلار بولدى. تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات بۇيۇملىرى قۇرۇلمىسىمۇ ئاساسەن مۇشۇ دائىرىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ. «ئاجايىپ - غارايىپ ماھارەت» كە مەنسۇپ بولغان پاكىنەك (ھەددىدىن زىيادە پاكار ئادەم — ت) لەر ۋە ئۇسسۇلچى قىزلار سوۋغاتلاشتۇرۇلغان سەنئەتچىلەر بولۇپ، ئۇلارنى ئادەتتىكى بۇيۇملار بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، مەزكۇر پاراگرافتا ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر، مىنېرال ماددىلار، توقۇلما بۇيۇملار، ھەر خىل جابدۇقلار ۋە يېمەكلىكلەر قاتارلىق ئالتە تۈر بىلەن چەكلەنگەن ئاساستا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم بۇيۇملارنىڭ نامى، شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچىمىز.

1. ھايۋانلار

1) شىر. سوغدىچە Srrw دېيىلىدۇ. سەمەرقەنت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شىر چىقىدىغان ئاساسلىق ماكان. «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە بۇ ھەقتە تەپسىلىي بايانلار بار: «سەمەرقەنت دۆلىتىنىڭ پايتەختىن سەمەرقەنت شەھىرى. پايتەختكە 12 مىل 720 چاقىرىم

رىم كېلىدۇ. جەنۇبىدا غەزنە ناملىق تاغ بولۇپ، بۇ جايدا شىر بار. ھەر قېتىم ئەلچى كەلگەندە شىر سوۋغات قىلىدۇ». دېمەك، سەمەر-قەنتنىڭ تالاي سۇلالىسىگە شىر سوۋغات قىلىشى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كونا قائىدە ئىدى. سوۋغات قىلىنغان شىرلار ھەمىشە كۆندۈرۈلىدىغان بولۇپ، چېن چېڭ «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىچە چۈشەنچە بېرىدۇ: «شىر ئامۇ دەرياسى بويىدىكى بۈك - باراقسان ئورمانلىقلاردا تۇغۇلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دەسلەپ تۇغۇلغاندا كۆزى يۇمۇق بولىدىكەن. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئاندىن كۆزىنى ئاچىدىكەن، كۆزى ئېچىل-غۇچە بولغان مەزگىلدە شىر بالىسىنى ئېلىپ كېلىپ باقسا قولغا ئوڭاي ئۆگىنىدىكەن. چوڭ بولۇپ كەتكەندە ياۋۇزلىشىپ كۆندۈرۈش تەسكە چۈشىدىكەن». سوۋغات قىلىنغان شىرلار سۈنئىي ئۇسۇلدا كۆندۈرۈلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ياۋايى تەبىئىتى يوقىلىدۇ. شۇڭا، «كەييۈەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى غەربىي يۇرت ئەللىرى شىر سوۋ-غات قىلغاندا»، «چاڭئەنگە بولغان غەربى لىنىيىدىكى يول ئۇستىدە راباتلارنىڭ ئەتراپىدىكى دەرەخلەرگىلا باغلاپ قويىدىغان ㉑ ئەھۋاللارنى كۆرۈشكە بولاتتى. بىراق، شىر بەربىر گۈشخور ھايۋان بولغاچقا، «بىر كۈندە ئىككى قوي ۋە سىركە، گەن، تاتلىق قايماق قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىدىن ئىككى قۇتا يەيدۇ»㉒، شۇڭا ئۇ كۆندۈ-رۈلگەن ھالەتتىمۇ تۈمەن چاقىرىم يول بېسىپ ئېلىپ كېلىنگىچە ئۇنىڭ قورسىقىنى تويدۇرۇپ تۇرۇشمۇ بىر مەسىلە ئىدى. جېنگۈەن-نىڭ 9 - يىلى (635 - يىلى) سەمەرقەنت تالاي سۇلالىسىگە تۇنجى قېتىم شىر سوۋغات قىلغاندا، «پادىشاھ يىراقتىن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ سوۋغاتنى قەدىرلەش يۈزىسىدىن باش مۇنشى يۇشىنەنگە شىرغا ئاتاپ تىزمە پۇتۇشنى بۇيرۇغان» («يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەز-كىرىسى»)، كېيىن يەنە شىر سوۋغات قىلغاندا ئورىدا ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا غۇلغۇلا بولغان. مەسىلەن، ۋەنسۇي - توكتىيەننىڭ 1 - يىلى (696 - يىلى) 3 - ئايدا يې تاۋ «شاش دۆلىتى سوۋغات قىلغان شىرنى قايتۇرۇۋېتىش ھەققىدە تەكلىپ» نى سۇنۇپ سەۋەبىنى مۇنداق

ئىزاھلايدۇ: «شىر يىرتقۇچ ھايۋان، گۆش يېمىسە تۇرالمايدۇ. يىراق-تىكى سۇيۇق قەلئەسىدىن شەۋكەتلىك پايتەختىمىزگە كەلگۈچە گۆش-تىن قىينىلىپ قالىدۇ، تارتقان جاپاغا تۆشلۇق ئىش بولمايدۇ»㉓. ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى ۋۇ ۋالىدىخان قوللىغان بولسىمۇ، پادىشاھ شۇەنزۇڭ مومىسىنىڭ گېپىنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، ئىككى نۆۋەت (كەيىنىنىڭ 15 ـ ، 17 ـ يىللىرى) توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات قىلغان شىرىنى قوبۇل قىلغان. غەربىي يۇرت شىرلىرىنىڭ جۈڭگوغا تارقىلىش تارىخى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمى «شىر جۈڭگودا» دا تەپسىلىي توختالماقچىمىز.

2) ئات. تاڭ دەۋرىدە توققۇز غۇزلار جەمئىي 10 قېتىم ئات سوۋغات قىلغان بولۇپ، نۇرلۇك سوۋغاتلار ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. «بۇ يەرلەردىن ئېسىل ئاتلار چىقىدىغان» («يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى») بولغاچقا، باۋ فاڭنىڭ شېئىرىدىكى «تۇل-پار ئاتلار كىشنىشىپ بېدىلىكتە چېپىپتۇ» دېگەن مىسرالاردا دەل خەن دەۋرىدىكى كلاسسىك ئىبارىلەر ئارقىلىق تاڭ دەۋرىدىكى ۋەقەر-لەر مەدھىيىلەنگەنىدى. تاڭ نەزمىلىرىدىكى غەربىي يۇرت سوۋغاتلىق ئاتلىرى ھەققىدە يېزىلغان تەسۋىرلەردىن يەنە ۋۇزېتيەن دەۋرىدىكى شائىر چياۋجىجى يازغان «تۇلپارغا مەدھىيە» نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ: «تۇلپارلارنىڭ كىشنىگىنى غەربىي شىمالدىن ئاڭلىنار، دېسەڭ ئۇنى ئارتۇق كەتمەس بەجايىكى ئەجدىھا، چاپتۇرغاندا سەن ئۇنى مىڭ داۋاندىن بىر ئاشار»㉔. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «بەجايىكى ئەجدىھا» سەمەرقەنتنىڭ تۇلپارلىرىنى كۆرسىتەتتى. «تاڭ سۇلالە-سىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 72 ـ جىلدىدا «سەمەرقەنت ئېتى كانكىيىدىن چىقىدىغان بولۇپ، پەرغانە ئېتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ ئاتلار گەۋدىلىك كېلىدۇ. ۋۇدې يىللىرى سەمەرقەنت 4000 ئات سوۋغات قىلغان. بۇگۈنكى كۈندىكى مەنسەپدارلارنىڭ ئاتلىرى كۆپىنە-چە ئاشۇ ئاتلارنىڭ نەسلىدۇر» دېيىلىدۇ㉕. ۋۇدېنىڭ 9 ـ يىلى سەمەرقەنت سوۋغات قىلغان «تۇلپارلار» نىڭ ئېسىل ئاتلار ئىكەنلە-كى ئېنىق، ئەمما ئۇنىڭ «4000» ئىكەنلىكى باشقا ھۆججەتلەردە

ئۇچرىمايدۇ، ئېھتىمال «40 ئات» خاتا ھالدا «4000 ئات» دەپ يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ توققۇز غۇزلار ھەر قېتىم ئات سوۋغات قىلغاندا، ئىككىدىن يۇزگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوخشىمىغان ساندا ئېلىپ كەلگەن. سانى چەكلىك بولغان سەمەرقەنت ئاتلىرى پوچتا ياكى لەشكىرىي لاۋازىمەت ئىشلىرىغا سېلىنمايتتى، ئەكسىچە ئوردىدىكى مەخسۇس خادىملارنىڭ كۆندۈرۈشى ئارقىلىق مەخسۇس شاھىنشاھقا تەييارلىناتتى (تالڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئىككى خاس ئېتى بولۇپ، بىرى، «قاشتېشى گۈللۈك تۇلپار»، يەنە بىرى، «كېچىدە نۇر چاچار» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئاتلارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەمما، دۇفۇنىڭ «تۇلپار نەزمىسى» دىكى «پەرغانە-نىڭ گۈللۈك دۇلدۇلى» دېگەن مىسرالارغا قارىغاندا، ئۇلارمۇ ئوتتۇ-را ئاسىيادىن كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن) ياكى بولمىسا «توپچى ئات» ۋە «ئۇسسۇلچى ئات» قىلىپ ئىشلىتىلەتتى㉖. جېڭ چۇخۇي-نىڭ «شاھلار ھەققىدە ئومۇمىي خاتىرە. تولۇقلىما» ناملىق ئەسىر-دە، سوۋغات قىلىنغان ئاتلارنى ئۇسسۇلچى ئات قىلىپ كۆندۈرۈشنىڭ تەپسىلىي جەريانى خاتىرىلەنگەن: شۇەنزۇڭ ئۇسسۇلچى ئاتلارنى تەي-يارلاش بۇيرۇقى چۈشۈرگەندىن كېيىن، تۆت يۈز ئات ئوڭ - سول قىلىپ ئىككى توپقا ئايرىلدى. بۇلارنىڭ بەزلىرى كۆز - كۆز قە-لىش، بەزلىرى ئامراقلىق قىلىش مۇددىئاسىدا كۆندۈرۈلۈۋاتاتتى. شۇ چاغدا چېگرا سىرتىدىن ئات سوۋغات قىلىدىغانلار كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئۇلارنى ئۆزلىرى كۆندۈرەلمىگەن ئاتلارنى كۆندۈرۈشۈپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇلار چىرايلىق كەشتە تۇتۇل-غان يوپۇقنى ئاتقا يېپىپ، ئاتنىڭ يايلىنى تاراپ چىققاندىن كېيىن ئالتۇن - كۈمۈش، ئونچە-مەرۋايىتلارنى ئاستى، ئاندىن «يانتۇ قە-دەھ» دېگەن كۈينى ئون نەچچە مەرتىۋە چېلىۋىدى، ئات ئالدى - كەينىگە چاپچىپ ئوڭ - سولغا تەۋرەنگىنىچە مۇزىكىغا ماسلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتنى ئۈچ قەۋەتلىك ياغاچ پەشتاقتا يېتىلەپ چىقىپ ئاتنى مىنگىنىچە تىزگىنىنى قويۇۋېتىۋىدى، ئات پەرۋاز قىلغان قۇش كەبى چاپچىشقا باشلىدى. سۇس سېرىق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشىپ

قاشتېشى كەمەر تاقىغان، تەقى ـ تۇرقى تولىمۇ قاملاشقان ياش سازەندە يىگىتلەر ئاتنى چۆرىدەپ ساز چېلىۋىدى، ھېلىقى ئات پەشتاق ئۈستىدە ئۇسسۇل ئويناتتى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ھەر يىلقى كۆز-لۈك يىغىم بايرىمىدا ئوردىدا ئات ئۇسسۇلى كۆرسىتىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتى بىلەن ئۇسسۇلچى ئاتلار پۇقرالار ئارىسىغىمۇ تارقالدى». يېقىندا قەزىۋە-لىنغان تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ تۇلۇمسمان كۈمۈش چەينەككە ئۇسسۇل-چى ئاتنىڭ يايلىغا ئارتىلغان لېنتا ـ پۈپۈكلەرنىڭ يەلپۇنۇپ تۇرغان-لىقى، تىزلىنىپ تۇرۇپ يەردىن قەدەمنى چىشلەپ ئېلىۋاتقانلىقى ئويۇلغان بولۇپ، مەنبەلەردىكى «ئات يايلىنى ياساپ- تاراپ، ئۇنچە-مەرۋايىتلارنى قىستۇرماق» ۋە «تىزلىنىپ تۇرۇپ قەدەمنى چىشلەپ ئېلىپ، چەكسىز ئۈمۈر تىلەيدۇ» (جاڭ شۇ «ئۇسسۇلچى ئاتقا مەد-ھىيە») دېگەن قۇرلارنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) سەمەرقەنت تايغىنى. سەمەرقەنتلىكلەر ھەدىيە قىلغان ئىتلار تاڭ دەۋرىدە «سەمەرقەنت تايغىنى» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە ئاغىچا ـ خېنىملارنىڭ ئەرمىكى بولۇپ قالغانىدى. تېمىنباۋ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى بىر ياز كۈنى پادىشاھ شۇەنزۇڭ شاھزادە بىلەن شاھمات ئويناۋاتقاندا، «ياڭ گۈيفېي ئۇلارنىڭ ئويۇنىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرىدۇ. پادىشاھ ئۇنتۇرۇپ قويغىلىۋاتقاندا ياڭ گۈي-فېي يېنىدا ئولتۇرغان سەمەرقەنت تايغىنىنى نوقۇشلايدۇ. ئىت بىر سەكرەپ شاھمات تاختىسىنى ئۆڭتۇرۇپ ئۇرۇقلارنى قالايمىقان قىلىۋېتىدۇ. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ قاتتىق خۇشال بولۇپ كېتىدۇ»㉗. غەربتىن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ ئىتلار تاڭ ـ سۇڭ دەۋرلىرىدىن تاكى مىڭ ـ چىڭ دەۋرلىرىگىچە ئىزچىل تۇرىدە ناھايىتى قىممەت باھالىق بولۇپ كەلدى، پەقەتلا جۇڭگوغا ئېلىپ كېلىنگەن لىنىيىسى قۇرۇق-لۇق ۋە دېگىز يولى دەپ ئايرىلغانلىقتىن نام جەھەتتىن ئازدۇر-كۆپتۇر پەرقلەندى، خالاس. بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي ئەھۋال كىتاب-مىزنىڭ 3 ـ بۆلۈمىدە «قابا ئىتىنىڭ تارىخى» دېگەن ماۋزۇدا بايان قىلىنماقچى. ئىت سوۋغات قىلىش توغرىسىدا يەنە بۇخارانىڭ «ئىككى

باشلىق ئىت» تەقدىم قىلغانلىقىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك. «كىتابلار جەۋھىرى» نامىك 970 ـ جىلدىدا، «ۋەنسۇي ـ توڭتيەننىڭ 2 ـ يىلى 4 ـ ئايدا بۇخارا ئىككى باشلىق ئىتتىن بىرنى تەقدىم قىلدى» دېيىلىدۇ. «ئىككى باشلىق ئىت» دېگىنى ئەمەلىيەتتە، ئىككى باشلىق تۈغۈلۈپ قالغان غەيرىي ئىت كۆچۈكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، «يېڭى تاڭنامە» نامىك 35 ـ جىلد «بەش ئاناسىر تەزكىرىسى» دە، ئۇنىڭ ژۇ ژالىيدىخانىنىڭ زاۋاللىق دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى ۋە بىر ئەلدە ئىككى شاھ مەۋجۇت بولغانلىقىدەك يامانلىقنىڭ بېشارىتى دەپ قاراپ «باشنىڭ كۆپ بولۇشى پادىشاھنىڭ بىر بولمايدىغانلىقىدۇر، دېيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى».

2. ئۆسۈملۈكلەر

4) ئالتۇن شاپتۇل، كۈمۈش شاپتۇل. سەمەرقەنت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مېۋە ـ چېۋە ماكانى. شۇنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دە، بۇ يەرنىڭ ئۆسۈملۈكلىرى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلارنى بېرىدۇ: «دەل ـ دەرەخلەر بۇك ـ باراقسان، مېۋە ـ چېۋە تولۇپ ـ تاشقان». يالىلۇغ چۈسەيمۇ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ماۋرائۇننەھر ئايمىقىنى «ئاق ئالۇچا، قىزىل شاپتۇل يەيدۇ كۆزنىڭ يېغىنى» دەپ مەدھىيىلىگەن. شۇڭا، سەمەرقەنت شاپتۇلىمۇ توققۇز غۇزلارنىڭ سۈڭغات بۇيۇملىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. جېنگۇەننىڭ 11 ـ يىلى (637 ـ يىلى) «سەمەرقەنت ئالتۇن شاپتۇل ۋە كۈمۈش شاپتۇل سۈڭغات قىلدى. پادىشاھ ئۇنى ئوردا بېغىدا ئۆستۈرۈش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى». جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى) ئوردا ۋەزىرلىرى تەيزۇڭ خانىنىڭ پەرمانى بويىچە ئالتۇن شاپتۇلنى «قىممەتلىك مېۋە» قاتارىدا سۈڭغاتلار خاتىرىسىگە كىرگۈزدى: «سەمەرقەنت سۈڭغات قىلغان سىرىق شاپتۇلنىڭ چوڭلۇقى ئاققۇ تۇخۇمىچىلىك كېلىدىغان بولۇپ، رەڭگى ئالتۇندەك ساپسىرىق بولغانلىقتىن، ئالتۇن شاپتۇل دەپ ئاتىلىپ قالغان»㉘. «قانۇنلار قامۇسى» نامىك 193 ـ جىلد «سەمەرقەنت

تەزكىرىسى» دە، ئالتۇن شاپتۇلنىڭ خاتىرىگە ئېلىنغان ۋاقتى خاتا هالدا سوۋغات قىلىنغان يىلى، دەپ پۈتۈلۈپ قالغانلىقتىن، بۇنى ئاساس قىلىشقا بولمايدۇ. جۈڭگودا قەدىمدىلا شاپتۇل ئۆستۈرۈلگەن ۋە تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرىلا هىندىستانغا تارقىلىپ سانسكرىت تىلىدا «چىنانى» («خەنزۇلار ئېلىپ كەلگەن» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان. ئۇنداقتا سەيىرقەنت سوۋغات قىلغان سېرىق ۋە ئاق شاپتۇللار قانداق بولۇپ تاڭ سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ ئالاهىدە ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولۇپ ئالاهىدە خاتىرىگە ئېلىنىدى ۋە ئوردا بېغىدا يېتىشتۈرۈلدى؟ بۇ شۇبهىسىز ئۇنىڭ شەكلى ۋە رەڭگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئېهتىمالغا تېخىمۇ يېقىنراقى ئۇنىڭ قەدىمكى جۈڭگودىكى شاپتۇل «ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ»، «بالا - قازادىن ساقلايدۇ»، هەتتا «خىزىر بولغىلى بولىدۇ» دېگەندەك خۇراپىيلىققا تولغان پىسخىكا بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىپ قالغانلىقى ئىدى.

5) كۇركۈمگۈلى. بۇخارا سوۋغات قىلغان كۇركۈمگۈلى قىزىل-گۈل ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئۆسۈملۈك. «مەشهۇر نامىلارنىڭ تەرجىمه شەرهى» نىڭ 3 - جىلد «خۇش پۇراق جىسىملار» بابىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «كۇركۈمگۈلى ساجۇمو دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (جۇ يوسۈنلىرى) دا ئېيتىلىشچە بەزىلەر ئۇنىڭدىن نەزىر هارىقى ياسايدىكەن؛ (سۆز ۋە خەتلەر) دە خاتىرىلىنىشچە كۇركۈمگۈلى دېگىنى بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، يىراق چېگرىدىن هەدىيە قىلىنىدىكەن. بەزىلەر ئۇنىڭدىن ئىلاهلارغا ئاتاپ كۆيدۈرۈپ ئىبادەتخانىلارنى خۇش پۇراق هىدقا تولدۇرىدىغان كۆجىلەرنى ياسايدىكەن». بۇ خىل خۇش پۇراق گۈل كاپسادىن چىقىدۇ، جۈڭگونىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىدە ئۇنىڭ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشى هەققىدە تەپسىلىي خاتىرىلەر بار. «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» نىڭ 14 - جىلدىدا، «نەنجۇ ئايمىقىدىكى ئاجايىباتلار هەققىدە خاتىرە» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «كۇركۈمگۈلى كاپسادىن چىقىدۇ، قولدا تېرىلىدۇ. ئىلگىرى بۇتقا تېۋىنغۇچىلار ئىشلەتكەن. ئۇ گۈلنى ئاپتاپتا بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ قۇرۇتقاندىن كېيىن غۇزىكىدىن كۇركۇم چىقىدۇ. رەڭگى

ساپسېرىق بولۇپ، تۆگمىگۈلگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، خۇش پۇراق هاراق ئىشلىگىلى بولىدۇ». «كىتابلار جەۋهىرى» نامىك 970- جىلد- دىدا جېنگۈەننىڭ 21 - يىلىدىكى سوۋغات بۇيۇملىرى خاتىرىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: «كۇركۈمگۈلىنىڭ يوپۇرمىقى مۇۋەببەلسىپىت- نىڭكىگە ئوخشىشىپ قالىدۇ، 9 - ئايدا ئېچىلىدۇ. شەكلى تۆگمە- گۈلىنىڭ ئۆزىلا. رەڭگى قېنىق، خۇشبۇي هىدى نەچچە ئون قەدەم نېرىغا پۇراپ تۇرىدۇ. ئۇرۇقنى تېرىسا ئۈنمەيدۇ، شۇڭا يىلتىزىنى تىكىش كېرەك». كۇركۈمگۈلى بۇتقا تېۋىنىشتىن باشقا يەنە تالىك سۈلالىسى كىشىلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىككى خىل ئىشقا كەلگ ئىشلىتىلگەن. بىرى، هاراق چىقىرىش، لى بەينىڭ «مېهمان بولماق» ناملىق شېئىرىدا، «لەنلىڭنىڭ مەيلىرى كۇركۈمگۈلىدىن ياسىلار، قۇيىسالىك ئۇنى قەدەهكە كەهرىۋادەك نۇر چاچار» دېگەن مىسرا بار. يەنە بىرى، خۇشبۇي بۇيۇم (ئەتىر) ياساش. دۇەن چېڭشى ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا «كۇركۈم دېگەن يەردىن ئۇنگەن گۈلدىن چىقىدۇ، سالساڭ قوينۇڭغا ئۇنى خۇش پۇراق هىد چاچىدۇ.» دەپ يازغان. خۇارۇي خانىمنىڭ «ئوردىغا هەدىيە» دېگەن شېئىرىدىكى «كۆك پاياناز سېلىنغان قىزىل تېكمەت ئۇستىگە، قاتار - قاتار قويۇلغان كامفورا ۋە كۇركۈمگۈل» دېگەن مىسرالار تالىك ئوردىسىنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتىدىكى «يەرگە كامفورا ئىسرىقى ۋە كۇركۈمگۈل يېيىـ- تىپ قويىدىغان» ئادىتىنى كۆرسىتەتتى. كەيىۋەننىڭ 7- يىلى (719- يىلى) بۇخارانىڭ كۇركۈم تەقدىم قىلغاندا تۆت پارچە تېكسىمەتنى قو- شۇپ تەقدىم قىلغانلىقىدىن خۇش پۇراق بۇيۇملارنىڭ گىلەم- پايانىدازلار بىلەن ماسلاشتۇرۇپ سوۋغات قىلىنىدىغانلىقىنى بە- لىگۈالالايمىز.

6) ئوسما. ئوسما قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاياللىرىنىڭ كۇندە- لىك گىرىم بۇيۇملىرىدىن بولۇپ، پەرغانە ئويمانلىقىدىن كاسپىي دېڭىزى بويلىرىغىچە «ئاياللار قوغۇشۇن ئېقىنى گىرىم بۇيۇمى ئورنـ- دا ئىشلەتمەيدۇ. ئەكسىچە، قېشىغا ئوسما قويۇۋالىدۇ»㉙. ئوسما ئۆسۈملۈكتىن چىقىدىغان بوياق ماتېرىيالى. جۇڭگودا ئاياللارنىڭ

قېشىغا ئوسما قۇيىدىغانلىقى بەكلا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ھادىسە. «چوڭ نەزمىلىرى» دىلا «ئۇپا سۈرسە ئاقىرار، ئوسما قويسا قارىدار، چاچساڭ خۇش پۇراق سۈنى، تېخىمۇ بەك پارقىرار» دېگەن مىسرالار بار. شۇڭا، سەمەرقەنتنىڭ سوۋغات قىلغىنى مەشھۇر «پېرسىيە ئوسمىسى» بولمايدىكەن ئۇنى قانداقتۇر «ئاجايىپ - غارايىپ بۇيۇم» دېيىشنىڭ ئورنى يوق. بىراق، كەيىۋەن-تيەنباۋ يىللىرىدىن كېيىنكى ئوردىدا ئەۋج ئالغان «قاشقا ئوسما تېمىتسا قاش ئىنچىكە، ئۈز بولۇر» (بەي جۈيى «شىگىياڭدىكى ئاق چاچلىق كىشى») دەيدىغان گۈزەللىك ئەنئەنىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، غەربىي يۇرتنىڭ بۇ خىل گىرىم بۇيۇملىرى يەنىلا ۋاقتى ئۆتكەن ھېسابلانمايتتى.

3. مىنېرال ماددىلار

7) تۇچ (输) . بۇ پارسچە «تۇتىيا» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلما تەرجىمىسى، يەنى سىنىك ۋە مىسنىڭ ئارىلاشمىسى㉚. قەدىمكى جۇڭگو ۋەسىقلىرىدە بۇ سۆز (输) ئەڭ دەسلەپ «سۆزلەر جەۋھىرى» نىڭ 18 - جىلد «مېتال» قىسمىدا ئۇچرايدۇ: «توۋ (输) ئالتۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ»㉛. ماغيان دۆلىتى سوۋغات قىلغان تۇچ ئېھتىمال پېرسىيىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە»، «سۇينامە» لەردە پېرسىيىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى قاتارىدا سېرىق مىس (تۇتىيا) ئىزچىل تىلغا ئېلىنىدۇ. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 11- جىلدىدا پېرسىيىدىن ئالتۇن، كۈمۈش، تۇتىيا چىقىدۇ، دېيىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساۋ جاۋ «قەدىمكى ھېكمەتلەردىن ئۈزۈندە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «ساپ تۇتىيا پېرسىيىدىن چىقىدۇ. رەڭگى ئالتۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئوتتا كۆيدۈرسىمۇ قىزىل رەڭگى ئۆزگەرمەيدۇ». پېرسىيە گۇللەنگەن ۋاقتىدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى كاۋكاز رايونىغىچە كېڭەيگەن، يېقىنقى يىللاردا كاۋكازدىن قېزىۋېلىنغان تۇتىياغا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىرى

قىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلارنى جۇڭگو ژەنسىقىلىرى بىلەن ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. 1967 - يىلى كاۋكازىيە- نىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغلىق رايوندىن «موساۋيا - بالقا» دەپ ئاتالغان Ⅷ — Ⅸ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بىر قەبرە قېزىلدى. مەزكۇر قەبرىدىن چىققان 47 پارچە بۇيۇمنىڭ 33 دانىسى تۆتىيادىن ياسالغان بولۇپ، ئومومىي سانىنىڭ 70% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ خىمىيىۋى تەركىبى بويىچە سىنىڭ مىقدارى 14% دىن تۆۋەن بولغان تۆتىيا ژە سىنىڭ مىقدارى 15 — 20% تىن 50% — 40 كىچە بولغان يۇقىرى سىنكلىق تۆتىيا دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللارنى شىرلىن يازغان «نوملار شەرھى. داۋامى» ناملىق ئەسەرنىڭ 5 - جىلدىدىكى شەرھى ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ: «غەربىي يۈرت دورا ئارقىلىق مىس تاۋلايدىكەن. شۇڭا، ئۇلار تاۋلىغان مىس ئېسىل ژە ناچار دەپ ئىككى خىل بولىدىكەن؛ ناچىرى ئاقۇچ بولۇپ كۈل رەڭگە مايىل بولىدىكەن، ئېسىلى سارغۇچ بولۇپ ئالتۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن، بۇ خىلدىكىلىرى ھەقىقىي تۆتىيا دېيىلىدىكەن. بۇنى ئالتۇندىن ئاسانلىقچە پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىكەن. بۇ يەردە دېيىلە- ۋاتقان «ئالتۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان تۆتىيا» يىپەك يولىنىڭ كاۋكازىيە بۆلىكىدە نىسبەتەن كەڭ تارقالغان㉜. روشەنكى، توققۇز غۇزلارنىڭ بۇ نەرسىنى سوۋغات قىلىشى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىچكى ئاسىيا سودىسىنىڭ تاۋار قۇرۇلمىسى بىلەن ماس كېلەتتى. تۆتىيا(تۇچ) تاڭ دەۋرىدە ئاساسەن بىرى بۇت قۇيۇشتا ئىشلىتىلەتتى. چاڭئەندىكى «خۇايەن قەسرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆتىيا- دىن قۇيۇلغان ئالتە چى ئېگىزلىكتىكى ناھايىتى نەپىس بىر بۇت بار ئىدى.» («يوياڭ مەجمۇئەسىنىڭ داۋامى» 5 - جىلد). تاڭ دەۋرىدە تۆتىيادىن بۇت ياساش ناھايىتى ئومۇملاشقان، شۇڭا پادىشاھ ژۇزۇڭ بۇتلارنى چېقىپ تاشلاش پەرمانىنى چۈشۈرگەن ۋاقىتلاردا «ئالتۇن، كۈمۈش ۋە تۆتىيادىن قۇيۇلغان بۇتلارنى ئېرىتىپ خەزىنە بېيگىگە تاپشۇرۇشنى بۇيرۇغان» («كونا تاڭنامە. پادىشاھ ژۇزۇڭ ھەققىدە خا- تىرە»). يەنە بىرى، كىيىم- كېچەكلەرنىڭ بېزىكى ئورنىدا ئىشلىتە-

لەتتى. «8- ۋە 9 - دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ كىيىملىرى كۆك رەڭلىك بولۇپ، تۇتيا بىلەن بېزىلەتتى» («يېڭى تاڭنامە» 24 - جىلد «ھارۋا ۋە كىيىم - كىچەك تەزكىرىسى»). پۇقرالارغا كەلسەك بۇنداق «ئالتۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان» تۇتيا ئۇلاردا ئاساسەن بولمايتتى. شۇڭا، كوچىدىكى بىكار تەلەپلەر بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ كېتەتتى. يۇەن جېننىڭ «خېرىدارلار ھەققىدە» ناملىق شېئىرىدا بەزىلەرنىڭ تۇتيادىن پايدىلىنىپ ئالدامچىلىق قىلغانلىقىغا ئائىت ئىشلار پاش قىلىنغان:

«بازارغا كىرىپ كەلسەم شۇنداق بىر پاراڭ بولدى،
سەھرا يېرىدە بۇنى ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىدى:
قولىغا سېلىۋالغان جۇپ تۇتيا ئۇزۇكىنى،
بوينىغا ھەم ئېسىپتۇ تۇتيادىن زەنجىرنى،
ئۇياق - بۇياققا قاراپ سەھراغا كېلىپ سېتىپتۇ،
چېكىپ كۆرسە ئالتۇننى باشقا سادا چىقىپتۇ».

8) قىزىل تۇز ۋە قارا تۇز. ئىككىنچىسى «رۇڭلار تۇزى» غا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلۇمات يوق دېيەرلىك بولغاچقا، مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ئامالسىزمىز. «سۇينامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» نىڭ غەربىي يۈرت تەزكىرىلىرىدە، قارا تۇزنىڭ جاغۇدا بەگلىكى ۋە جەنۇبىي ھىندىستاندىن چىقىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. قىزىل تۇز ھەققىدە «ۋېينامە» قۇرىغار تەزكىرىسى» دە غەزنە دۆلىتىدىن قىزىل تۇز چىقىدۇ، دېيىلىدۇ. غەزنە بولسا جاغۇدا بەگلىكىنىڭ پايتەختى. شۇنداق بولغاندا، بۇ ئىككى خىل تۇز بىردەك جاغۇدانىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ چىقىدۇ. بۇ دۆلەت تۆمۇر قاپقىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، تۆمۇر قاپقىنىڭ شىمالىدىكى خارەزم، كېش، شاش قاتارلىق دۆلەتلەردىن كۆپ يىراق ئىدى. توققۇز غۇزلار سوۋغات قىلغان قىزىل تۇز ۋە قارا تۇز ئېھتىمال جاغۇدادىن كەلتۈرۈلگەن بولسا كېرەك. بۇ ئىككى خىل تۇز ئادەتتە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى.

تى. «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» نىڭ 11 ـ جىلد «رۇك تۇزى» دا، «قارا تۇز قوساققا يەل توشۇپ قالغاندا داۋا بولىدۇ،» «قىزىل تۇز مەننى كۆپەيتىپ زەكەرنى قۇۋۇەتلەندۈرىدۇ» دېيىلگەن.

9) ھېقىق. بۇ غەربىي يۇرتتىكى «يەتتە گۆھەر» نىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى دەۋر ئۇتتۇرا ئەسىرلەردە ناھايىتى شۆھرەت قازانغانىدى㉝. شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىدىكى خېجىيەن ۋاڭى يۈەن چېننىڭ ئۆيىدىكى «غەربىي يۇرت گۆھەرلىرى» قاتارىدا ھېقىقتىن ئىشلەنگەن بىر سىر قاچىسى بار ئىدى («لويادىكى ساڭراملار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» 4- جىلد). «مەشھۇر نامالارنىڭ تەرجىمە شەرھى» نىڭ 3 ـ جىلد «يەتتە گۆھەر» بابىدا، «ھېقىق ئاتىنىڭ مېڭىسىدەك قىممەتلىك» دېيىلىدۇ. ھېقىق قانچە قىزىل بولسا شۇنچە ئېسىل ھېسابلىنىدۇ، «قەدىمكى ھېكمەتلەردىن ئۈزۈندە» نىڭ 2 ـ جىلدىدا، «قەدىمكىلەر رەڭگى قىزىل بولمىغان ھېقىقنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمايدۇ، دېگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. دۇفۇ «ۋېي فېڭلۇنىڭ قەسىردە ساۋ سانغۇننىڭ ئات سىزىشىنى تاماشا قىلىش» دېگەن شېئىرىدا «ئىچكى قەسىرگە قويۇلغان قارامتۇل قىزىل رەڭلىك ھېقىق قاچا» دېگەن ئىبارىنى قوللانغان بولۇپ، بۇنىڭدىن ھېقىقتىن ئىشلەنگەن داڭلىق بۇيۇملارنىڭ جەزمەن قارامتۇل قىزىل رەڭدە بولىدىغانلىقى مەلۇملۇق. توققۇز غۇزلار سۇۋغات قىلغان ھېقىق مانا مۇشۇ خىلدىكىسىدىن ئىدى. ئەن لۇشەننىڭ تۇغۇلغان كۈنىدە پادىشاھ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا كىچىكرەك ھېقىق تەختىدىن ئىككىنى، چوڭ ھېقىق تەختىدىن بىرنى ئىنئام قىلغان㉞. بۇ ئەھۋال ئىنئامنىڭ سۇۋغات بۇيۇملىرىنىڭ ئىچكى ئوردىدىن سىرتقا تارقىلىشىدا ئاساسلىق يول بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھېقىقلىرى كېيىنكىلەرنىڭكىدەك كىچىككىنە بولماستىن، ئادەتتىكى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە يوغانىدى. يېغېئىنىڭ 2 ـ يىلى (677 ـ يىلى) پېي خاڭجىيەن «ئون ئوق قاغان» نى تىنچىتقاندا، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ئارىسىدا «كەڭلىكى ئىككى چىدىن ئاشىدىغان ئاجايىپ ھېقىق» بار ئىدى. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردە

سەرۋازلىرى بۇنى ئاجايىپ گۈزەل، دەپ ئاتاشقان («كونا تاڭنامە» 84 ـ جىلد).

4. توقۇلما بۇيۇملار

10) كوسارا. قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ بىر خىل داڭلىق كىگىزى. لى خې «خانزادىلەرگە مەدھىيە»دە، ئوردا مەلىكىلىرىنىڭ مۇڭلانغان چاغدىكى ھېسسىياتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «تىنىقىدىن كوسارانىڭ ئىسسىقىدەك ھىد كېلەر، يەتتە تىكەن يۇلتۇزىمۇ بۇنى كۆرۈپ تەلپۈنەر». ۋاڭ چې «لى چاڭجى شېئىرلىرىنىڭ شەرھى» دە مەزكۇر بۇيۇم ھەققىدە تەپسىلىي پىكىر يۈرگۈزگەن: «بۇ نەرسە (پىساڭ، ناملىق كىتابتا يۇڭ سېلىنچا دېيىلىدۇ. (شىمالىي قەسىردىكى كىتابلار كۆچۈرۈلمىسى، دە ئىنچىكە يۇڭدىن توقۇلغىنى كوسارا بولىدۇ، دېيىلگەن. (يۇنخۇي) دا بولسا يۇڭدىن توقۇلغانلىرى كوسارا بولىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. (توڭيا) دېگەن ئەسەردە ئوتتۇرا ئەنەتكەكتىن چىقىدىغان كوسارا ھازىر پورۇ دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىلىدۇ». ئومۇمەن، بۇ ئىككى خىل بۇيۇم ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي پەرق «خام ماتېرىيالدا ئەمەس، بەلكى ھۈنەر سەنئىتىدە، كوسارا ئىنچىكە يۇڭدا توقۇلغان زىلچا، پورۇ توم يۇڭدا توقۇلغان زىلچىدۇر»[35]. بېي چىجىنىڭ ئەپسانىۋى ھېكايىلىرىدە كوسارا كاتتا غۇز بايلىرىلا ھوزۇرلىنالايدىغان مەئىشەت قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ: «جى فاسۇن غۇز مىللىتىدىن بولۇپ، گۇاڭجۇ ئايمىقىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. تېبابەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكتىن تەدرىجىي كاتتا بايلاردىن بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ 8 — 9 چى كېلىدىغان بىر چوڭ كوساراسى بولۇپ، رەڭگارەڭ رەسىملەر چۈشۈرۈلگەن، ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدۇ» («تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» 119ـ جىلد). كوسارا — ئىسسىقلىق رولى بولغاندىن باشقا يەنە ئۆي بېزەشكىمۇ ئىشلىتىلىگەن. سېن سەن «قاش قوۋۇقىتا سانغۇنغا ئوقۇلغان مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا:

«ئىسسىق ئۆيگە كەشتىلىك پەردىلەر ھىم تارتىلغان، تامغا رەڭ-

سىم ئورنىغا كوسارالار ئېسىلغان» دەپ رەسىم ئوسخىلىرى چۈشۈ-رۈلگەن بۇ كوسارانىڭ تامغا ئاسقىلى بولىدىغان گىلەم رولىنى ئويند-يالايدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. بۇ ئىككى تۈرلۈك يۈك توقۇلما بۇيۇم-نى تالاڭ دەۋرىدىكى توقۇز غۇزلار ئىشلەپچىقىرالىسىمۇ (« قانۇنلار قامۇسى» 193 ـ جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» گە قارالڭ) ئەمما تېخنىكا سۇپىتى جەھەتتە يەنىلا ۋىزانتىيە (يەنى رۇم) نىڭ ئوخشاش تۈردىكى مەھسۇلاتىغا يەتمەيتتى㊱. كونستانتىپولدىكى ئوردا توقۇما-چىلىق كارخانىسى قەدىمكى ئوتتۇرا شەرقتە يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە ئىدى. «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» نىڭ 30 ـ جىلد «داكچىن ھەققىدە خاتىرە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «جىيەك، كوسارا، زىلچا ـ پاياندار، چېدىر قاتارلىقلارنى ناھايىتى سۈپەتلىك ئىشلەيدۇ. بۇنچە-لىك رەڭدار بۇيۇملارنى دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى ھېچقايسى دۆلەت ئىش-لەپچىقىرالمايدۇ». شۇڭا، كەييۇەننىڭ 7 ـ يىلى (719 ـ يىلى) بۇخارا بۇ خىل توقۇلمىنى سوۋغات قىلغاندا، سوۋغات مەكتۇپىدا «رۇم (رىم) نىڭ كوساراسى» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن، بۇمۇ ئۇنىڭ بۇخارادا ئەمەس، ۋىزانتىيىدە ئىشلەنگەن داڭلىق مەھسۇلات ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش مەقسىتىدە ئېيتىلغانىدى.

11) ۋارنا. «سۇيىنامە» نىڭ 93 ـ جىلدىدا «پېرسىيىدىن ۋارنا رەخت چىقىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ رەختنىڭ سوغدىيانانىڭ ئەمەس، ئىرانىڭ مەھسۇلاتى ئىكەنلىكى مەلۇملۇق. بۇ نامنىڭ ئېت-مولوگىيىسى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت: رافېينىر بۇ سۆزنى ئەسلىگە قايتۇرۇپ پارس تىلىدىكى Var — nax ، يەنى «يىپەك توقۇلما بۇيۇم» ۋە «كىمخاب» تىن تۇزۇلگەن بىرىكمە سۆز دەپ قارايدۇ㊲. پ. پېللىئوت بولسا سانسكرىت تىلىدىكى Varnaka ، يەنى «رەڭ، گۈل» دىن تەرجىمە قىلىنىپ كەلگەن دەپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ㊳. بۇ خىل پېرسىيە كىمخابى ئەرەب خەلىپىلىكى دەۋرىگە كەلگەندە قانداقتۇر ئاق رەڭلىك بولسا ئەتىۋارلىنىدىغان بولغان. «كۆكئارتىنىڭ سىرتىدىكى ئاجايىپ جايلار» نىڭ 3 ـ جىلدى ۋە «ۋاسسالار تەزكىرىسى» نىڭ 1 ـ جىلدىدا «باغداد ئېلى ئاق ۋارنا

رەختى ئىشلەپچىقىرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. شىمالىي سۇلالە-سىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى «ئاق ۋارنا» نى ئەرەبلەر ئىككى قېتىم يەنى چۈنخاۋنىڭ 4- يىلى (993- يىلى) ئىككى توپ، جىداۋ-نىڭ 1- يىلى (995- يىلى) ئۈچ توپ سوۋغات قىلغان㊴.

12) پاياندا㊵. تاڭ ئوردىسى ياكى كاتتىلار يىغىلىشىدىكى ئۇسسۇلچىلار ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتكەندە، يەرگە سېلىپ ئۇستىدە ئۇسسۇل ئويناپىدىغان كىگىزسىمان توقۇلما پاياندا دېيىلگەن. دۇنخۇاڭدىكى تام رەسىملىرىدىن پاياندانىڭ ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: بىرى، ئۇزۇن چاسا شەكىلدە بولۇپ، 172 - ئۆڭكۈردىكى جۇپ كىشىلىك ئۇسسۇلدا ئىشلىتىلگەن؛ يەنە بىرى، 180 - ئۆڭكۈردىكى يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل رەسىمىدە ئۇچرايدىغان يۇمىلاق شەكىللىك نۇسخا. تاڭ نەزمىلىرىدە پاياندا ھەققىدىكى تەسۋىرلەر كۆپ بولۇپ، بۇلارنى تارىخنامىلەردىكى كەم-تۈكلۈكنىڭ ئورنىغا قويۇشقا بولىدۇ. بەي جۈيى «كۆك چېدىردا پۇتۇلگەن 12 قاپىيە» ناملىق شېئىرىدا: «سازەندىلەر ھەممىسى سول پەگاھدا ئولتۇرار، تۆپتۈز قىلىپ پاياندا يەر يۈزىگە سېلىنار» دەپ يازسا، لىيۈيۈشى «كەيپىڭ ئايىمقىدا تەنها بەگزادە بىلەن بازارغا كىرىپ مۆھلەتنى ئۆزگەرتكەنلىكنى ئەسلەش» ناملىق شېئىرىدا:

«ناخشىچىلار سەھنىدە يەلپۈگۈچنى ئوينىتار،
يەرگە سېلىنغان پاياندا جۇلالىنىپ پارقىرار.»

دەپ تەسۋىرلەيدۇ؛ لى شاڭيىن «سۆگەت» ناملىق شېئىرىدا:

«مەشرىقتىن چىققان بوراندا پاياندا قايرىلىپ قالدى،
تاماشادىكى كەيپىيات بىردەملىكتە يوق بولدى.»

دەپ تەسۋىرلىسە، ۋاڭ جيەن «ئوردىغا مەدھىيە» ناملىق يۈز كۆپلەتىلىق شېئىرىنىڭ 84 - كۆپلەتىدا:

«قاشتەشى ئەينەك ئۇدارى لەگلەك كۆينگە ئالماشتى، پاياندازنى يەڭگۈشلەشكە بېشارەتمۇ بېرىلدى.»

دەپ يازىدۇ. يۇقىرىقى بۇ مىسالارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، پاياندازنىڭ ئەقىش تۈتۈپ توقۇلغان بۇيۇم ئىكەنلىكىنى، ئۇنى سەھنىگە ياكى يەرگە سېلىشقا بولىدىغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ئويۇن جەريانىدا ئالماشتۇرۇپ سەھنە كەيپىياتىنى كۆتۈرۈش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. سوۋغات بۇيۇملىرى قاتارىدا ئېلىپ كېلىنگەن پاياندار تەبىئىي هالدا ئوردا ئۈسكۈلچىلىرىنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىلەتتى. تاڭ دەۋرىدىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك پاياندار تېنباۋنىڭ 9- يىلى (750- يىلى) پېرسىيە سوۋغات قىلغان «ئوتقاش گۈللۈك پاياندار» ۋە «قېلىن يۇڭلۇق پاياندار» ئىدى[41] (ئەينى ۋاقىتتا ساسانىيلار سۇلالىسى ئاللىقاچان گۈمران بولغان. شۇڭا، پېرسىيە سودىگەرلىرى سوۋغات ئېلىپ ماڭغۇچى ئەلچى قىياپىتىگە كىرىۋالغانىدى). توققۇز غۇزلار سوۋغات قىلغان «تاپىش پاياندازى» غا كەلسەك ئۇنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى بۇيۇملاردىن ئىكەنلىكى ناتايىن. چۈنكى، «تاپىش» (رافىيىر ئۇنى ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلىدىكى tabix سۆزى، دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن) قانداقتۇر قوپالراق يۇڭ توقۇلما بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇنى خۇيلان «نوملار شەرھى» نىڭ 10- جىلدىدا «بورا» دەپ ئىزاھلىغان.

5. جابدۇقلار

13) كرىستالدىن ئىشلەنگەن كۆز دورىسى قۇتىسى. توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات بۇيۇملىرى ئىچىدىكى «كرىستالدىن ياسالغان كۆز دورىسى قۇتىسى» ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، باشقا تەرەپتىن كەلگەنلىكى ئېنىق. تاڭ دەۋرىدە قۇرىغاردىكى كۆز كېسەللىكلىرىنىڭ مەشھۇر تېۋىپلىرى سوغدىلار ئەمەس، بەلكى ھىندىستان ۋە داكچىن ئەللىرىدىن كەلگەن راھىب-

لار ئىدى. ھىندىستان راھىبلىرى ھەققىدە لىۋىۋشى «كۆز تېۋىپى بىراھمان راھىبىغا مەدھىيە» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆز نۇرى ئاجىزلاشسا،
سەۋر قىلماق تەس كېلۇر.
ئۇستازدا بولسا زەر سۈزگۈچ،
نادانلىقمۇ يوق بولۇر.»

داكچىن راھىبلىرى ھەققىدە بولسا دۇخۇەن «سەپەر خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دەيدۇ: «داكچىنلىقلار كۆز كېسەللىكلىرى ۋە تولۇغاقنى داۋالاشقا ماھىر. بەزىلىرى ئۇشتۇمتۇت كۆرمەس بولۇپ قالغانلارنى داۋالىيالىسا، بەزىلىرى مېڭىنى يېرىپ قۇرتلارنى تازىلايدۇ». داكچىنلىق نېستورىيان راھىبلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك تېخنىكىسى بۇرۇندىنلا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىدا شۆھرەت قازانغانىدى. تاڭ دەۋرىدىكى جۇڭگودا ئۇلارنىڭ قەدىم ئىزى ھەم قالغان. IX ئەسىردە چېڭدۇ شەھىرىدە «داكچىنلىق بىر راھىبنىڭ كۆز كېسەللىكلىرىنى داۋالاش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى» ھەققىدە «لى ۋېنراۋ ئەسەرلىرى» نىڭ 12 - جىلدىدا خاتىرىلەر بار. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ بەيخۇي، ناۋخۇ قاتارلىق ئىككى پەللەسىنى ئۇۋۇلاپ كۆزىنى روشەنلەشتۇرگەن خاس تېۋىپ چىن مىڭخې (秦鸣鹤) ㊷ جۇڭگوغا كەلگەن غۇزلارنىڭ «ئۆز دۆلىتىنىڭ نامىنى قىلمىسۇن» ئەندىزىسى بويىچە قارىغاندا، داكچىنلىق كۆز دوختۇرى بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. بۇنىڭدىن سىرت داكچىننىڭ كرىستال چېقىدىغانلىقى بىلەن مەشھۇر بولغانلىقىنىمۇ دىققەتتىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. كرىستال پارچىراقلىق دەرىجىسى ناھايىتى يۇقىرى بولغان بىر خىل ئەينەك بولۇپ، ۋېي يېڭۈ «كرىستالغا مەدھىيە» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«ھەرنەرسىنىڭ سايىسى شۇنچە ئەينەن چۈشىدۇ،
نەرى تېشى نەرى ئىچى، بۇنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

تۇتساڭ ئەگەر سەن ئۇنى ئون بەش كۈنلۈك شۇ ئايغا،
يالتىرىغان تامچىلارنى بارچە كۆزلەر كۆرىدۇ.»

يۇقىرىقى مۇھاكىمىگە ئاساسەن، كەيپۇەننىڭ 28- يىلى (740-يىلى) سەمەرقەنت سوۋغات قىلغان «كرىستالدىن ئىشلەنگەن كۆز دورىسى قۇتىسى» ئەمەلىيەتتە داكچىن ئېلىدىن توشۇپ كېلىنگەن ئەينەك كۆز دورىسى قۇتىسى، دەپ ھۆكۈم قىلساق خاتا كەتمەيدۇ.

14) ئېسىل كارىۋات. غۇز كارىۋىتى ۋېي - جىن، سۇي - تاڭ زامانىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان يېنىك تىپتىكى ئولتۇرۇش جابدۇقى بولۇپ، قاتلاپ ئېسىپ قويۇشقا ياكى بىللە ئېلىپ يۈرۈشكە بولاتتى. لىياڭ خانلىقى دەۋرىدىكى شائىر يۈجيەنۇ «غۇز كارىۋىتىغا مەدھىيە» نامىلىق شېئىرىدا تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«تارالدى ئېسىل نامى بارچە ياقا يۇرتلاردا،
كۆندى ئاڭا ھەممە كىشى ئوتتۇرا ئاستانىدا.
پۇتى يانتۇ بولسىمۇ كارىۋات ئۆزى رۇس تۇرار،
ئوخشايدۇ بەجايىكى چۇڭالچاق دۇردانىغا.»

دۇنخۇاڭدىكى سۇي دەۋرىگە مەنسۇپ 402 - نومۇرلۇق تام رەسىمىدە بىر ياساۋۇلنىڭ غۇز كارىۋىتىدا ئولتۇرغان ھالىتى تەسۋىرلەنگەن، غەرب خەنزۇشۇناسلىرى يېقىندا غۇز كارىۋىتى ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يازدى. ئۇنىڭدىن مۇڭاپىق پايدىلىنىپ كۆرۈشكە بولىدۇ㊸. تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ غۇز كارىۋىتى ئارقا - ئارقىدىن سوۋغات قىلىنىپ تۇرغان، تەيزابۇنىڭ 6 - يىلى (747 - يىلى) پېرسىيە ئەلچى ئەۋەتىپ ھېقىق كارىۋاتتىن بىرنى سوۋغات قىلغان㊹. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ھېقىق «يەتتە گۆھەر» نىڭ بىرى بولۇپ، توققۇز غۇزلار تەقدىم قىلغان «ئېسىل كارىۋات» ئېھتىمال ھېقىق بىلەن بېزەلگەن غۇزچە كارىۋات بولسا كېرەك.

6. يېمەكلىكلەر

15) تاش ھەسەل. قەدىمكى ئاسىيادا تاش ھەسەل ئۇچ خىل بولاتتى. بىرىنچى، تاغ ھەسىلى، يەنى تەبئىي تاش ھەسەل. لى چاڭجى «جەنۇبىي گۈلزار» دېگەن شېئىرىدا قوللانغان «پۈتىغا چورۇق كىيىپ تاش ھەسەلدىن يىغىپتۇ» دېگەن ئىبارە دەل مۇشۇ خىل تەبئىي تاش ھەسەلگە قارىتىلغان مەدھىيە ئىدى. تاۋ خۇڭجىڭ «گىياھلارغا ئىزاھات» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تاش ھەسىلى تاغ ھەسىلىدۇر. ئۇ ئېگىز تاغلاردىكى تاغ جىنسلىرى ئارىسىدا بولىدۇ، رەڭگى كۆكۈچ، ئاچچىقراق، يېسە كۆڭۈل ئايىنىيدۇ. ئۇنىڭ ھەرىسى قارا رەڭلىك بولۇپ، كۆكۈيۇنگە ئوخشىشىپ قالىدۇ». بۇ يەردىكى «يېسە كۆڭۈل ئايىنىيدۇ» دېگەن سۆز ئەكس تەسىر قوزغايدۇ دېگەنلىك. شۇڭا، بۇنداق خۇسۇسىيەتتىكى بۇيۇمنىڭ سوۋغاتلىققا تاللىنىشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ؛ ئىككىنچى، سولۇر شېكىرى. «ئەدەبىيات ژەسقىلىرى توپلىمى» نىڭ 87 - جىلد «شېكەر قومۇشى» بابىدا، «جەنۇبتىكى سەككىز ژىلايەت تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق يېزىلغان: «جياۋجىدا شېكەر قومۇشى كۆپ، بىر سۇئ تومۇقتا، بىرەر جاڭ ئېگىزلىكتە ئۆسىدىغان بۇ خىل شېكەر قومۇشى بامبۇكقا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنى ئوشتۇپ سۈيىنى ئىچىشكە بولىدۇ، تەمى تاتلىق. سۈيىنى سىقىپ ئالغاندىن كېيىن، بىرنەچچە ژاق ئاپتاپقا قاقلاپ قويسا سولۇرغا ئايلىنىدۇ، ئېغىزغا سالسا دەرھال ئېرىيدۇ. ئۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى تاش ھەسەل، دەپ ئاتايدۇ». بۇ نەرسە «تەمى تاتلىق» بولغانىكەن، سوۋغات بۇيۇمى بولالىشى ئېنىق. بىراق، غەربىي ئاسىيادىكى تاش ھەسەلنىڭ ھالىتى سولۇر شېكىرىگە پەقەتلا ئوخشىمايدۇ. دۇخۇەن «سەپەر خاتىرىلىرى» دە مۇنداق يازىدۇ: «تاش ھەسەل ئويمىچىلىقىنى ئۇلار روشا دەپ ئاتايدىكەن. جۇڭگونىڭكىدەك شاھىنشاھ مەپىلىرى بولىدىكەن. ھەر قېتىم بايرام بولغاندا ئۇنى بايلارغا سوۋغات قىلىشىدىكەن». تاش ھەسەلگە بىر نەرسىلەرنى ئويغىنىدىنلا بۇ خىل

ھەسەلنىڭ يۇمشاق - ئەڭرىشىم سولۇر شېكىرنىگە ئوخشىمايدىغان- لىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ؛ ئۇچىنچى، سارىكارا (Sarkarā) . قايـ- نىتىش ئۈسۈلى ھىندىستاندىن تارقالغان. ئۇنىڭدا قومۇش شېكىر- نىڭ شىرنىسىگە سۈت ۋە ماي قوشۇپ قايناتىپ چەككىلىگەندىن كېيىن، پارچە- پارچە بولۇپ قېتىشىدۇ⑮. توققۇز غۇزلار سوۋغات قىلغان تاش ھەسەل ئالدىنقى ئىككى تۇرلۇكى ئەمەس، پەقەت ئاخىر- قى بىرى يەنى سارىكارا، دەپلا تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يەردە يەنە سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ بەزىبىر ئادەتلىرىنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆ- تۈشكە توغرا كېلىدۇ: «سەمەرقەنتلىكلەر يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى تاش ھەسەل بىلەن ئېغىزلاندۇرۇپ، ئالىقىنىغا يېلىم سۈركەپ قويـ- دۇ. بۇ چوڭ بولغاندا گېپى بالدەك تاتلىق بولسۇن، پۇل - مالنى ياريېلىمدەك چىڭ تۇتسۇن، دېگىنى» («يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى») . كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا غۇزلىرى- نىڭ نەزىرىدە تاش ھەسەل خام ئەشياسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ئاق رەڭلىك ۋە قارا رەڭلىك، دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلاتتى، ئەمما بۇخارا- لىقلار سوۋغات قىلغان تاش ھەسەلنىڭ قايسى خىلدىكى ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلمىگەنلىكتىن ھۆكۈم قىلىشقا ئامالسىزمىز.

16) مۇسەللەس. توققۇز غۇزلار ھەم سودىغا ماھىر، ھەم مەي- خۇمار خەلق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى بولغان مۇسەل- لەس خەن - جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا جۇڭگودا كەڭ شۆھرەت قازانغان. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: سوغدىيانادا تۇرلۇك - تۇمەن مېۋىلەر ئۈستۈرۈلىدۇ. بۇ جايىنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى تاتلىق. شۇڭا، مۇسەللەسنىڭ تەمى ئالاھىدە ياخشى» دېيىلىدۇ. جاڭ خۇا «مەۋجۇداتلار تەزكىرىسى» نىڭ 5 - جىلدىدا تېخىمۇ تەپسىلىي قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ مۇسەللىسى يىل - يىللاپ ساقلىسىمۇ بۇزۇلمايدۇ. ئون يىل بولغـ- نىنى ئىچكەندىمۇ كەيپى ئەتسىلا قايتىدۇ» . شۇڭا، «غۇزلار ھەر يىلى مۇسەللەس سوۋغات قىلىپ تۇراتتى» دېگىنى ئۆزىگە خاس ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئەھۋالىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلەتتى. غەربىي يۇرت

مۇسەللەسنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش تارىخىنى ئىلگىرىكىلەر تولىمۇ تەپسىلىي تەتقىق قىلغان[46]. شۇڭا، بۇ يەردە تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز. ئەمما، توققۇز غۇزلارنىڭ مۇسەللەسچىلىكى بىلەن مۇناسىۋىتى ئىككى تۈرلۈك تارىخىيولوگىيىلىك ماتېرىيالنى قوشۇمچە قىلىپ قويماقچىمىز: بىرى، ھېسابات تالونى. مۇغ تېغىدىن تېپىلغان 69- نومۇرلۇق ۋەسىقە مەي تالونى يېزىلغان ياغاچ تارىشا بولۇپ جەمئىي سەككىز قۇر خەت يېزىلغان. ئۇنىڭدا 11 نەپەر غۇزنىڭ مەي گەمىسىدىن ئۇچ قاپىش، تۆت قاپىش ۋە بەش قاپىش(سوغدىچە ھەجىم بىرلىكى، تەخمىنەن 10 لىتىرغا تەڭ) دېگەندەك ئوخشىمىغان مىقداردا مەي ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن[47]. يەنە بىرى، كاسىپخانا. VII — VIII ئەسىردىكى مۇسەللەس ئىشلەيدىغان كاسىپخانىلار خارابىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ پەنجىكەنت، خارەزىم ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا بايقالدى. بۇ ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھر ۋادىسىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ غەربىي يۇرتتىكى مۇسەللەس «بازىسى» ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. 1979 - يىلى تاڭ دەۋرىدىكى شەرقىي ئۆرتۆپە دۆلىتى (سۇتروشانا) تەۋەسىدىن بىر كاسىپخانا قېزىپ چىقىرىلدى. ئۇ كەچكەرەك بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، تۈرۈبا بىلەن مەي ئورنىكىگە تۆتىشىدۇ، بۇ يەردىن بىللە قېزىۋېلىنغان نەرسىلەردىن يەنە ساپال قۇمرىلار بار[48]. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، توققۇز غۇزلار تاڭ تەيزۇڭ «قوچۇنى ئىشغال قىلىپ قىمىز چىقىرىش ۋە ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ئۈسۈللىرىنى ئۆگىنىپ، ئوردا بېغىدا سىناق قىلغان ۋە مۇسەللەس ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئىگىلىۋالغان»[49]دىن كېيىنمۇ كەيىۋەن يىللىرى مەزگىلىدە داۋاملىق مۇسەللەس سۇۋغات قىلىپ تۇرغان، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتىكى ئوردا بېغىدا ئۆتكۈزۈلگەن گۈل تاماشاسىدا ياڭ گۈيفېي يەنىلا «قوچۇ ۋە لياڭجۇ مۇسەللەسلىرىدىن توختىماي ئىچكەن»[50]. بۇ ئەھۋال ئاردىدىن 70 — 80 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ دوراپ ئىشلەنگەن مۇسەللەسنىڭ يەنىلا سۇۋغات قىلىنغان مۇسەللەس بىلەن تەڭ تۇرالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئومۇمەن، قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ سۇۋغات پائالىيىتى قويۇق

سودا تۇسىنى ئالغانىدى. سەمەرقەنت، بۇخارا، تۈركەش خانلىقى قاتارلىق ئەللەرنىڭ «پۇتۇنلەي ئاجايىپ ـ غارايىپ بۇيۇملارنى سۇۋغات قىلىشى» دەك ئەھۋالغا قارىتا، تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ كەيپىۋەن 7ـ يىلى (719 ـ يىلى) «باھاغا سۈندۈرۈپ ھەق بېرىش، ئېسىللىرىنى ئىلغۇۋلىش» پرىنسىپى («كىتابلار جەۋھىرى» 168 ـ جىلد) نى بېكىتكەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇنىڭ ھەم سۇۋغات تاپشۇرۇش، ھەم سودا قىلىشتەك قوش خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكى، بۇنىڭ ئۇتتۇرا ئەسىردىكى خەلقئارا مۇناسىۋەت پائالىيىتىنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى بولغانلىقى ئېنىق. ئالاھىدە تاۋارلارنىڭ سۇۋغات قىلىپ يوللىنىشى ۋە بۇ خىل سۇۋغات بۇيۇملىرى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى بولسا ئاشۇ بۇيۇملارنىڭ كېلىش مەنبەسىنىڭ كۆپ خىل ئىكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. تۆۋەندە مۇشۇ مەسىلە ھەققىدە ئاز ـ تولا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ببقىشقا تىرىشىپ كۆرمەكچىمىز.

4 § . سۇۋغات بۇيۇملىرىدىن توققۇز غۇزلارنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت پائالىيىتىگە نەزەر

تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ شەھەر ـ قەلئەلىرى شەرق ـ غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش غول لىنىيىسىنىڭ ئاساسلىق بېكەتلىرىگە جايلاشقانىدى. جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى، پېرسىيە مەدەنىيىتى ۋە ئىزانتىيە مەدەنىيىتى قاتارلىق تۆت چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇزئارا قوشۇلغان بۇ رايونى مۇھىم خەلقئارالىق ئورۇنى ئىگىلەيتتى.

توققۇز غۇزلارنىڭ سۇۋغات تاپشۇرۇش پائالىيىتىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان سەمەرقەنت دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مال يۆتكەش مەركىزى ئىدى، «يات ئەللەردىكى قىممەتلىك ماللار ھەمىشە مۇشۇ دۆلەتكە يىغىلىدىكەن» («بۇ-

يۇك تالۇ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى») . تاكى مىلۇ سۇلالە-
سىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە سەمەرقەنت يەنىلا سودا پائالىيىتى-
لىرىدە ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپ كەلگەنىدى. «ماللارنىڭ تۇرى
ساناقسىز، ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى مەزكۇر ئەلدىن چىقىدىغان ،ەھ-
سۇلات بولماستىن ھەرقايسى ئەللەردىن بۇ يەرگە توشۇپ كېلىنگەن»
(«غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى») . بۇ خىل تاۋار
قۇرۇلمىسى تەبىئىي رەۋىشتە سوۋۇغات بۇيۇملىرىغا ئۆز تامغىسىنى
باسقان. ئالدىنقى پاراگرافتىكى سوۋۇغات قۇرۇلمىسى ھەققىدىكى مۇ-
لاھىزىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارەئۇننەھر ۋادىسىنىڭ ھەقىقىي
يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن شىر، ئات، ئالتۇن شاپتۇل، كۈمۈش شاپ-
تۇل، ئوسما ۋە مۇسەللەس قاتارلىقلارنىڭلا بارلىقىنى مۇقىملاشتۇ-
رۇشقا بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا سوۋۇغات بۇيۇملىرى كۆپىنچە
يات شەھەر قەلئەلىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن. مەسىلەن، رىم چوڭ
كوساراسى ۋە رىم ئىتى قاتارلىقلار ۋىزانتىيىدىن چىقىدۇ؛ تۇتىيا ۋە
ۋارنا رەختى پېرسىيىدىن كەلتۈرۈلگەن؛ كۈركۈمگۈلى ۋە خام تاشھە-
سەل ئېھتىمال ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن بولسا كېرەك. توققۇز
غۇزلارنىڭ بۇ سوۋۇغات بۇيۇملىرىنىڭ ئۇچ تۈرلۈك كېلىش لىنىيىلە-
رىنىڭ ھەرقايسىسى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ئاساسقا ئىگە ئىدى.
بىرىنچى، ۋىزانتىيە ئېمپېرىيىسىنىڭ سۇرىيە ئۆلكىسى قەدىمكى زا-
ماندا دۇنيانىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت مەركىزى ئىدى[51] . «كونا تاڭنامە»
198 ـ جىلد «رۇم تەزكىرىسى» دە ئېنىق قىلىپ مۇنداق خاتىرىلەن-
گەن. «غەربىي يۇرتتىكى تۈرلۈك ـ تۈمەن مەرۋايىتلارنىڭ كۆپىنچە-
سى مۇشۇ ئەلدىن توشۇلغان» . VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۈرك
قاغانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن كونىستانتىنوپولغا ئەلچىلىككە بارغان
مانىياچ يىپەك ـ گۆھەر سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سوغدى
سودىگىرى ئىدى[52] . شۇڭا، توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋۇغات بۇيۇملىرى
تەركىبىدە داكچىن مەرۋايىتلىرىنىڭ بولۇشىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ؛
ئىككىنچى، سوغدى شەھەر ـ قەلئەلىرى بىلەن شەرقىي ئىران تېررە-
تورىيىسى تۇتىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى

ئالاقە ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىدى. پېرسىيە پادىشاھى دارىئوس مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە تىكىلگەن «بېھىستۇن ئابىدىسى» دە، خارەزىم ۋە سوغدىيانانىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئاخمەندىلار سۇلالىسىنىڭ 16- باج رايونىغا تەۋە بولغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. يەنە كېلىپ پېرسىيە زورو-ئاستىر دىنىنىڭ ماكانى ئىدى. «كونا تاڭنامە» نىڭ 198 - جىلد «پېرسىيە تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «غەربىي يۇرتتىكى بارچە غۇزلار ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادىدا بولۇپ، بۇ دىن ئۇلارغا پېر-سىيىدىن كىرگەن». توققۇز غۇزلار رايونى پۈتۈنلەي ئاتەشپەرەسلىك ئومۇملاشقان جاي بولغاچقا، ئۇلار پېرسىيىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، ماددىي مەدەنىيەتتىمۇ كۆپلىگەن پارسچە ئېلېمېنتلارنى ساقلاپ قالغانىدى (مەسىلەن، بىناكارلىق، زىبۇزىنە-نەت). شۇڭا، پېرسىيىدىن چىقىدىغان بەزى مەھسۇلاتلارنى سوۋغات بۇيۇمى قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى ئوڭايلا چۈشىنىشكە بولىدۇ؛ ئۇيغۇ-چى، بىراھمانلار بىلەن غۇزلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاشۇكا ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا بۇددا دىنىنى تارقىتىشقا كىرىشكەن-دى. پەنجىكەنتتىن قېزىۋېلىنغان بىر پارچە تام رەسىمگە ھىندىستان داستانى «ماخابخاراتا» نىڭ تۆتىنچى بابىدىكى شاھزادە يىچى ھەققىدە-كى ھېكايە ماتېرىيال قىلىنغان[53]. بۇ ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ توققۇز غۇزلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى يېتەرلىك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئاخىرىدا تۆۋەندىكى مۇھىم بىر تارىخىي بايانىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. «يېڭى تاڭنامە» 221 - جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «خۇا دۆلىتى كۇشانكا ياكى كۇشان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كانگىيىنىڭ كىچىك خانى تۇرغان قوشانىيە شەھىرى مۇشۇ يەر شۇ. شەھەرنىڭ سول تەرىپىدە ئىككى قەۋەتلىك بىر راۋاق بار. ئۇنىڭ شىمالىي يۈزىگە جۇڭخۇا ئېلىدىكى قەدىمكى ئىمپېراتورلار، شەرقىي تۈرك، بىراھمان، غەربىي پېرسىيە، رۇم قاتارلىق ئەللەردىكى خان - پادىشاھلارنىڭ رەسىمى سىزىلغان. بۇ ئەلنىڭ پادىشاھى بۇنى ھۆرمەت بىلەن تاۋاپ قىلىپ تۇرىدۇ».

خۇا — سەمەرقەنت ۋە بۇخارانىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، «سوغدىيانانىڭ يۇرىكى» دەپ تەرىپلىنىپ كەلگەن. راۋاق تېمىغا سىزىلغان پادىشاھلارنىڭ سۈرەتلىرى كىشىگە ئىختىيارسىز «تۆت تەڭرىقۇت رىۋايىتى» نى ئەسلىتىدۇ. «تۆت تەڭرىقۇت» يەنە «تۆت ھۆكۈمران» دەپمۇ ئاتىلاتتى، يەنى «ئىنسانلار ھۆكۈمرانى» جۇڭگو؛ «پىل ھۆكۈمرانى» ھىندىستان؛ «گۆھەر ھۆكۈمرانى» پېرسىيە ياكى رۇم؛ «ئات ھۆكۈمرانى» توخرىلار ياكى تۈركلەر. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەرق، جەنۇب، غەرب ۋە شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى[54]. خۇانىڭ پايتەختىدىكى راۋاق تېمىغا سىزىلغان تام رەسىمى پادىشاھنىڭ جەنۇب يۆنىلىشىدە تۇرۇپ تېۋىنىش ماسلاشتۇرۇپ سىزىلغاچقا، رەسىم يۈزى راۋاقنى ئايلاندۇرۇپ سىزىلمىغان، پەقەت ئوڭ، ئوتتۇرا ۋە سول تەرەپلىرىلا ماس كەلتۈرۈلگەن. بۇلاردىكى «تۆت ھۆكۈمران» نىڭ يۆنىلىشى رىۋايەتتىكىدىن باشقىچىراق بولسىمۇ، ئەمما ئاساسىي مەزمۇنى ئوخشاش. روشەنكى، خۇا پادىشاھى تېۋىنىپ كەلگەن بىر قاتار تام رەسىمى «تۆت ھۆكۈمران» كۆچ - ھەيۋىسىنىڭ ئىپادىسى ۋە توققۇز غۇزلارنىڭ خەلقئارالىق پائالىيىتىنىڭ كىچىكلىتىلگەن كارتىنىسى ئىدى. بۇنىڭدىن تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ سوۋغات بۇيۇملىرىنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشى پۈتۈنلەي چۈشىنىشلىك ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

ئىزاھلار

① «خەننامە»، 96 - جىلد، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

② «تاڭ نەزمىلىرى» 5- قاپ 6- كىتاب، 307- جىلد.

③ «يېڭى تاڭنامە»، 43 - جىلد.

④ ج. كلاۋسون: «ئاق بېشىم — سۇياب»، «خان جەمەتى ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1961- يىل 4- سان، 1 — 13 - بەتلەر.

⑤ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، 1 - جىلد.

⑥ «يېڭى تاڭنامە»، 111- جىلد، «ۋاڭ فاڭيىنىڭ تەرجىمھالى».

⑦ «يېڭى تاڭنامە» ، 221- جىلد، «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» .
⑧ «كونا تاڭنامە» ، 198- جىلد، «ئاگىنى تەزكىرىسى» .
⑨ «كونا تاڭنامە» ، 198- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى» .
⑩ «يېڭى تاڭنامە» ، 221- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى» .
⑪ «تۇرپان ۋەسىقىلىرى» ، 7- قىسىم، 1986 - يىل، 88 — 94، 389 — 390 - بەتلەر.
⑫ ۋ. خېننىڭ: «قەدىمكى سوغدى مەكتۇپلىرىنىڭ دەۋرى» ، لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات يۇرتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1948 - يىل، 12 - جىلد، 609 - بەت.
⑬ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 1 - جىلد.
⑭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، 219 - جىلد.
⑮ لېۋشىس: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان قانۇن ھۆججەتلىرى» ، 78-، 81- بەتلەر.
⑯ نارشاھى: «بۇخارا تارىخى» ، 1954 - يىل ئىنگلىزچە تەرجىمە نۇسخا 40 — 41 - بەتلەر.
⑰ ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «قىسقىچە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تارىخى» ، «سوۋېت شەرقشۇناسلىقى» ، 1957- يىل 2- سان، 119 — 133 - بەتلەر؛ يۇقىرىقى ئاپتورنىڭ «712 - يىلىدىكى سەمەرقەنت توختامى ھەققىدە» ، «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەييارلىغان دوكلات» ، 28- قىسىم، 1960 - يىل، 69-، 79- بەتلەر.
⑱ ئا. م. بېلىنىسكى، ب. ئى. مارشاك: «ئوتتۇرا ئاسىيا پالاخمانلىرى ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى رەسىم» ، «قەدىمكى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرق مەدەنىيىتى» ، لېنىنگراد، 1978 - يىل، 215 — 221 - بەتلەر.
⑲ ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 1979- يىل 1- قىسىم، 241 — 243 - بەتلەر؛ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئوچېركى» ، خۇنەن ماۋارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىل، 244 — 252 - بەتلەر.
⑳ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، «دېزۋاڭ خاتىرىلىرى» ، جېنىيۇەننىڭ 3 - يىلى (787 - يىلى).
㉑ لى جاۋ: «دۆلەت تارىخىغا تولۇقلىما» ، 1 - جىلد.

㉒ «مىلك سۇلالىسى تارىخى» ، 332 ـ جىلد، «فەرىپي يۈرت تەزكىرىسى» .

㉓ «تاڭ مەكتۇپلىرى» ، 169 ـ جىلد.

㉔ «تاڭ نەزمىلىرى» ، 2- قاپ 3- قىسىم، 81 ـ جىلد.

㉕ يۇ. ئا. زويېۋ: «ۋاسسال كېنەزلىرىنىڭ ئات تامغىلىرى» ، «قازاقستاننىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا دائىر يېڭى ماتېرىياللار» ، ئالمۇتا، 1960- يىل 110- بەت.

㉖ پ. ۋ. كرول: «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇسسۇلچى ئاتلار» ، «توڭباۋ» ، 1981- يىل، 67- جىلد، 240 — 268 ـ بەتلەر.

㉗ دۇەن چېڭشى: «يۈياڭ مەجمۇئەسى» ، 1 ـ جىلد؛ ۋاڭ رېنيۈ: «كەييۈەن ـ تيەنباۋ يىللىرىدىكى خاتىرە» ، 2 ـ جىلد.

㉘ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 970 ـ جىلد.

㉙ «قانۇنلار قامۇسى» ، 193 ـ جىلد.

㉚ رافېيىر: «جۇڭگو ۋە ئىران» ، 1964- يىل خەنزۇچە نەشرى، 340— 343 ـ بەتلەر.

㉛ راۋ زوڭيى: «تۇتىيا ھەققىدىكى تەتقىقات مافالىلىرى توپلىمى» ، 2- قىسىم، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 1983- يىل، 627 — 630 ـ بەتلەر؛ جاڭ خۇڭجاۋ: «ئاجايىپ تاشلار. گۆھەر تاش» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1993- يىل، 343 — 355- بەتلەر.

㉜ ئا. ئا. ئېرۇسالىمسكايا: «كاۋكاز سودا يولىدىكى قەدىمكى تۇتىيا» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1986- يىللىق 4- سان، 100 — 109 ـ بەتلەر.

㉝ ۋ. ئى. ماركوۋىن: «ھېقىق — بەخت تېشى» ، «ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 130 ـ كىتاب، 1965 ـ يىل نەشرى.

㉞ ياۋرۇنېك: «ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرە» ، 1- جىلد.

㉟ فۇجىتا تويوخاچى: «كوسارا ھەققىدە تەتقىقات» ، «جۇڭگو جەنۇبىي دېڭىزىنىڭ قەدىمكى قاتناش تارىخى ھەققىدە تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، 1936- يىل، شاڭخەي نەشرىياتى؛ مايوك: «شىنجاڭ قارۇشتى ۋەسىقلىرىدىكى كوسارا» ، «جۇڭگودىكى مىللىي قەدىمكى يېزىقلار ھەققىدە تەتقىقات» ، 1983- يىل، 50 — 55 ـ بەتلەر.

㊱ ئا. م. بېلىنسكى، ئى. ب. بېنتوۋىچ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېپەكچە-

لىك تارىخى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1961- يىل 2- سان، 66 — 78 - بەتلەر؛ «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان كىمخاب رەختلەر» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1963- يىل 4- سان، 108 — 119- بەتلەر.

㊲ رافېيىر: «جۇڭگو ۋە ئىران» ، 323 — 325 - بەتلەر.

㊳ ئى. شافېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇلى» ، بېركلېي، 1963- يىل 201- بەت؛ پ. پېللىئوت: «ماركوپولوغا ئىزاھ» ، پارىژ، 1959 - يىل، 483 — 484 - بەتلەر.

㊴ «سۇلالىسى تارىخى» ، 490 - جىلد، «ئەرەب تەزكىرىسى» .

㊵ رېن بەنتاڭ: «تاڭ ئويۇنلىرى» نىڭ 2- قىسىم، 976- بەتتە: «پاياندىن دېگىنى سەھنىگە سالىدىغان سېلىنچا بولسا كېرەك» دەيدۇ.

㊶ «كونا تاڭنامە» ، 198- جىلد، «پېرسىيە تەزكىرىسى» .

㊷ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، 203- جىلد، خۇڭداۋنىڭ 1 - يىلى (683 - يىلى) .

㊸ ك. پ. فىزگېرالد: «غۇز كارىۋىتى: جۇڭگودا ئورۇندۇقنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، لوندون، 1965 - يىل 1 — 88 - بەتلەر.

㊹ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 971 - جىلد.

㊺ جى شىيەنلىن: «ھىندىستاننىڭ شېكەر ياساش ئۇسۇلىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك بىر پارچە دۇنخۇاڭ فراگمېنتى» ، «تارىخ تەتقىقاتى» 1982 - يىل 1 - سان، 124 — 136 - بەتلەر؛ «قەدىمكى ھىندىستاندا قۇم شېكەرنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى» ، «تارىخ تەتقىقاتى» ، 1984- يىل 1- سان، 25 — 42- بەتلەر.

㊻ رافېيىر: «جۇڭگو ۋە ئىران» ، 43 — 70 - بەتلەر؛ ئى. شافېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇلى» ، 141 — 145 - بەتلەر.

㊼ م. ن. بوگولىۇبوۋ، ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «مۇغ تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە ئېقتىسادىي ھۆججەتلەر» ، موسكۋا، 1963- يىل، 32 — 33 - بەتلەر.

㊽ ئا. ئې. بەردى مۇرادوۋ: «سۇتىرشانانىڭ شىمالىدىكى مەي كاسپىخانىسى» ، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ، 1986- يىل 4- سان، 210 — 214- بەتلەر.

㊾ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 970- جىلد.

㊿ يۆشى: «ياڭ تەيجېن ھەققىدە قىسسە» ، 1 - جىلد.

(51) خىرت: «داكچىن دۆلىتى ھەققىدىكى تولۇق خاتىرە» ، 1964- يىل

خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، 98 — 106 ـ بەتلەر.

㊷ ئا. ئا. ئېروسالىمسكايا: «سوغدىيانانىڭ ئۇنزانتىيە ۋە مىسىر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە»، «ئاسىيا ـ ئافرىقا خەلقى»، 1967ـ يىل 3ـ سان، 119 — 126ـ بەتلەر.

㊸ گ. ل. سېمېنوۋ: «پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىكى ماخابخاراتا، سۇزىتى» — «شەرق مەدەنىيەت مىراسلىرى»، لېنىنگراد، 1985 ـ يىل، 216 — 228ـ بەتلەر.

㊹ پ. پېللىئوت: «تۆت تەڭرىقۇت توغرىسىدا»، «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەللىلەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى»، 3ـ كىتاب، 1962ـ يىل، 84 — 103 ـ بەتلەر.

VI باب بېتىك دۆلىتى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

بېتىك دۆلىتى بۇخاراغا بېقىندى شەھەر دۆلىتى بولۇپ، توققۇز غۇزلارنىڭ ئارىسىدا مۇستەقىل ئورنى يوق ئىدى. ئۇنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى مۇرەككەپ بولغانلىقى، يەنە كېلىپ بېتىك دۆلىتىنىڭ «غۇز تائاملىرى» تاك دەۋرى مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بېتىك دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئاز - تولا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ بېقىش ھەققىقەتەنمۇ ئەرزىيدىغان ئىش. گەرچە ھازىر بىز توپلىغانلار پەقەت پارچە - پۈرات ماتېرىياللار بولسىمۇ، شۇلارغا قارىتا مەلۇم دەرىجىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ بېقىش ھەر ھالدا جىم تۇرغاندىن ياخشىراق بولۇپ قالار، شۇنداقلا تاك دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنى تەتقىق قىلىشقا ياردىمى تېگىپ قالار.

§ 1 . بېتىك دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە خەلق تۇرمۇشى

«سۇينامە» دىكى توققۇز جاۋۇپلار ھەققىدە بېرىلگەن خاتىرىلەردە بېتىك دۆلىتى ھەققىدە مۇستەقىل بايانلار يوق، پەقەت بۇخارا دۆلىتى ھەققىدىكى بايانلار ئارىسىدا بەزى پارچە ۋە ئۇزۇك قوشۇمچە خاتىرىلەر بار: «بۇخارانىڭ غەربىگە يۇز نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا مىڭ نەچچە تۇتۇنلۇك بېتىك دۆلىتى بار. بۇ ئەلنىڭ پادىشاھى يوق بولۇپ، بۇخارالىقلار باشقۇرىدۇ».

«بېتىك دۆلىتى» مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەيۋەت-

لىك قىلىپ Bai kand دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، نامى دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى ھازىرقى ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق مەزكۇر شەھەرنىڭ ئەسلىدە 20 گېكتار كۆلەمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئىچكىرى ۋە تاشقىرى دەپ ئىككى چوڭ بۆلەك قىلىپ سېلىنغانلىقى، شەھەرنىڭ سۇنئىي خەندەك بىلەن ئورالغانلىقى ئېنىقلاندى. بۇخارا بىلەن تۇتىشىپ كېتىدىغان بۇ خەندەكنى كېيىنچە كىشىلەر «بېتىك خەندىكى» دەپ ئاتىۋالدى. بېتىك بۇخارادىنلا كېيىن تۇرىدىغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە بۇخارا بوستانلىقىدىكى بىر چوڭ سودا مەركىزى بولغانىدى①. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەرەبچە تارىخ ئەسەرلىرىدىكى «بېتىك دۆلىتى» گە ئائىت بايانلارنى «سۆينامە» دە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان ئىككى تۈرلۈك ئەھۋالغا تولۇقلىما قىلىشقا بولىدۇ:

1) «مىڭ تۈتۈندىن كۆپرەك» بى ⁂ فامىلىلىك ئايالنىڭ زادى قانداق تىرىكچىلىك قىلىدىغانلىقىنى ئەرەب تارىخشۇناسلىرى ناھايىتى ئېنىق خاتىرىگە ئالغان: «بېتىك پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سودىگەرچىلىك قىلىدۇ. ئۇلار جۇڭگو ۋە ياقا يۇرتلارغا مال ئاپىرىپ ھەسسىلەپ پايدا ئالىدۇ»②. «ياقا يۇرتلارغا مال ئاپىرىدۇ» دېگەنلىك ئۇلارنىڭ لىق مال قاچىلانغان كېمىلەرنى ھەيدەپ كاسپىي دېڭىزى بويىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە بېرىپ سودا قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە جۇڭگوغا كېلىپ سودا قىلىدىغان بى فامىلىلىك غۇز سودىگەرلىرى «سۇغات بېرىپ شەرەپ قۇچۇش» ئەنئەنىسى بويىچە سۇغات توشۇغۇچى ئەلچى قىياپىتىگە كىرىۋالاتتى. دايېنىڭ 11 - يىلى (615 - يىلى) باش باھاردا بېتىك دۆلىتىنىڭ بۇخارا، ئۆرتۆپە، خۇجا، مەرۋى (ماۋۇرا) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئوردىغا سۇغات تاپشۇرۇشقا كەلگەنلىكىنى③ بۇنىڭغا ئىسپات قىلىشقا بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى پەۋقۇلئاددە شارائىتتا بېتىكلىكلەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا سىز ھالدا يېپەك توشۇش بىلەن شۇغۇللانغانىدى. «تەبەرى يىلنامىسى» نىڭ 2 - جىلدىدا

خاتىرىلىنىشىچە، 706 - يىلى (تالاش سۇلالىسىنىڭ جوڭ زوڭ خان-
لىڭ شېنلۇڭ 2 - يىلى) ئەرەب نەۋكەرلىرى شەھەرگە قىستاپ
كەلگەندە بېتىكلىكلەر قوتەيبە بىلەن سۇلھىلىشىشكە مەجبۇر بولۇپ،
بەش مىڭ قوللىنىڭ باھاسىغا توغرا كېلىدىغان بەش مىڭ توپ يىپەك
سوۋغا قىلغان. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاسىيادىكى بۇ مەشھۇر يىپەك
شەھىرىنىڭ قانچىلىك ئىقتىسادىي قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈ-
ۋېلىش مۇمكىن. جۇڭگوغا كەلگەن بېتىكلىك سودا كارۋانلىرى سان
جەھەتتىمۇ زور سالماقنى ئىگىلەيتتى. 722- يىلى (تالاش شۇەنزۇڭ-
نىڭ كەيىۋەن 10- يىلى) ئەرەب قوشۇنىنىڭ باش مۇپەتتىشى ئەلى.
قاراشى جۇڭگودىن مال ئېلىپ قايتقان 400 نەچچە كىشىلىك بېتىك
سودىگەرلىرىنى جازادىن كەچۈرۈم قىلغان.

2) «پادىشاھى يوق» دېگەن ئىبارە بېتىك دۆلىتىنىڭ ئۆزىگە
خاس مەمۇرىي تۈزۈلمىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. توققۇز جاۋۇپ-
لارنىڭ ھەممىسىنىڭ پادىشاھى بار تۇرسا بېتىك دۆلىتىنىڭ بۇنىڭدىن
مۇستەسنا بولۇپ قالغىنى قانداق ئىش؟ «سۇينامە» دىكى ئاشۇ بىر قۇر
بايان ھەرگىزمۇ تاسادىپىي يېزىلىپ قالمىغانىدى. بېتىك دۆلىتى
تاغلىق ۋە ئېدىرلىق رايونغا جايلاشقانلىقتىن، ناھايىتى مۇستەھكەم
ھىسابلىناتتى. مۇسۇلمان تارىخشوناسلار مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمدە
بېتىك دۆلىتى ھۇجۇم قىلىشقا ئەپسىز ۋە مۇستەھكەم بولغانلىقتىن،
قورۇل دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ھەم پولات ئىستېھكام دەپ تەرىپ-
لەنگەن»④. ئەرەب ئىستېلاسىنىڭ ھارپىسىدا بېتىك ئاللىقاچان كۈ-
چىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان «سودىگەرلەر شەھىرى» گە ئايلا-
نىپ بولغانىدى. گەرچە «بۇخارا باشقۇرىدۇ» غان بولسىمۇ، ئەمەلە-
يەتتە سودىگەرلەر ئاپتونومىيىلىكىدىكى «ئەركىن شەھەر» ياكى
«سودىگەرلەر جۇمھۇرىيىتى» ئىدى⑤. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ-
شى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى راۋاجلانغان تاۋار -
پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ ئورا كۆز، قاڭشارلىق «ئۇچىنچى تەبىقە» گە،
شۇنداقلا «مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەك» بولغان چەكلىك كۆلەمدىكى «پا-
دىشاھسىز» شەھەر كوممۇنىسى قۇرۇشقا ئاساس سالغانلىقىنىڭ ئىپا-

دىسى ئىدى. شۇڭا، زامانىمىزدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەر ئاپتونومىيىسىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملارنىڭ ئىشنى توققۇز جاۋۇپلاردىكى بېتىك دۆلىتىدىن باشلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ⑥.

§ 2. بېتىك دۆلىتىنىڭ ئاتەشپەرەسلىك ۋە بۇددىزم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

تاڭ دەۋرىدىكى سوغدىيانا ئاتەشپەرەسلىك دىنى ئەۋج ئالغان رايونلاردىن ئىدى. خۇي چاۋ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە قىلىنغان سايا-ھەت» تە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئالتە دۆلەت يەنى بۇخارا، ئۆرتۆپە، كېش، شاش، ماغيان، سەمەرقەنتلەردە ھەممىلا كىشى ئوتقا چوقۇنىدىكەن، بۇددا تەرىقىتى دېگەندىن ئەسلا خەۋەرسىز ئىكەن. پەقەت سەمەرقەنتتىلا بىر بۇتخانا بار ئىكەن. بۇتخانىدىكى بىر دىنبىر راھىپ بولغان ھېلىقى كىشىمۇ بۇددا ھۆرمەت بىلدۈرۈشنى ئۇقۇپ كەتمەيدىكەن». بۇ VIII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى ئەھۋال، شۇەنزاڭ «شۇەنزاڭ-نىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 2 - جىلدىدا VII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى سەمەرقەنتنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەھۋالىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پادىشاھ ۋە پۇقرالار بۇددا تەرىقىتىگە ئىشەنمەيدۇ. ئوتقا چوقۇنۇشنى تەرىقەت دەپ قارايدۇ. شەھەردە ئىككى ئىبادەتخانا بولسىمۇ، مۇقىم ئولتۇرۇشلۇق راھىبلار يوق. سەپەردىكى راھىبلار بۇ جايغا چۈشۈپ قونماقچى بولسا بارچە غۇزلار ئوت قويۇپ قوغلايدۇ، قونۇشقا رۇخسەت قىلمايدۇ». كۆرۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، يۇز يىل مابەينىدە ئاتەشپەرەس-لىكنىڭ ئەۋج ئېلىپ، بۇددىزمنىڭ چەتكە قېقىلىشىدەك ئەھۋالدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان. بېتىك دۆلىتى «بۇخارانىڭ باشقۇ-رۇشى» دا بولغانىكەن، ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادتا بۇخارادىن باشقىچىراق يول تۇتۇشى مۇمكىن ئەمەس. سۇڭ سىداۋنىڭ «شەرقىي ئاستانە خاتىرىلىرى» دە، «يات قوۋملارنىڭ سوۋغات تاپشۇرۇش توپلىمى»

دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلگەن: «سەمەرقەنتتە زورو ئاس-تىر (ئاتەشپەرەسلىك) ناملىق ئىلاھ بار. بېتىك دۆلىتىدە زورو ئاستىر ئىبادەتخانىسى بار»⑦. بۇنىڭدىن تاق دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلاردىن بى فاملىلىكلەرنىڭمۇ ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادىنىڭ مۇرىت-لىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

بىراق، ئېتىقاد ئادەملەرنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش بولۇۋەرمەي-دۇ، بى فاملىلىك بولغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاتەشپەرەسلەردىن بولۇشى ناتايىن. تاق سۇلالىسىگە كەلگەن بېتىكلىكلەرنىڭ بەزىلىرى بۇددا دىنىغا كىرگەن. تاق دەۋرىدىكى يۇەن جاۋجۇەننىڭ «پادىشاھ دەيزۇك ئالىيلىرى ئىلتىپات قىلغان ئەمىر مىمار مەنسىپىدىكى ئۇلۇغ ۋەزخان گۇاڭجى سامىستو راھىبنىڭ يۇقىرىغا سۇنغان مەلۇماتنامە-سى» نىڭ 2 - جىلدىدا دالىنىڭ 2 - يىلى (767 - يىلى) ئالىي راھىب بۇكوڭنىڭ تۇغۇلغان كۇننىنى ئۆتكۈزۈشكە بەش راھىبنى تەك-لىپ قىلغانلىقى، بۇ بەش كىشىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، يېشى ۋە قىسقىچە ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن:

راھىب بى شۇيەن 55 ياش، ۋۇجۇ ئايمىقىدىن. سانسكرىتچە «تاتاگاتانىڭ ئۈچ ئەڭگۈشتىرى توغرىسىدىكى سۈترا» نىڭ بىر بۆلۈ-مىنى يادقا بىلىدۇ. تۈرلۈك نۇسخىدىكى «تارانى» سۈتراسىدىن يادقا خەۋەردار. راھىبلىق نامى «خۇي دا»، جۇڭىيەن ئىبادەتخانىسىدا تۇرىدۇ.

راھىب كاك شۇجۇك 43 ياش، ۋۇجۇ ئايمىقىدىن. 120 ۋاراق نومنى يادقا بىلىدۇ. «تارانى» سۈتراسىنىڭ تۈرلۈك نۇسخىلىرىنى پىششىق يادلىغان. راھىبلىق نامى خۇي گۇەن. شەرقىي ئاستانىدىكى گۇاڭفۇ ئىبادەتخانىسىنىڭ سامىستو ئاچارىسى بارۇشانىنىڭ قورۇسىدا ئولتۇرىدۇ.

راھىب بى يۈيەن 43 ياش، ۋۇجۇ ئايمىقىدىن. سانسكرىتچە «لاكرىتتى سۈترا» سىنى يادقا بىلىدۇ. «ۋاجراسسىدىكا پىراجنا پارامىتا سۈترا» ۋە تۈرلۈك نۇسخىدىكى «تارانى» سۈتاراسىنى پىش-شىق يادلىغان. راھىبلىق نامى خۇي رى. جۇڭىيەن ئىبادەتخانىسىدا

ئولتۇرىدۇ.

بالا راھىب شى خۇيسەن 13 ياش، ۋۇجۇ ئايمىقىدىن. سانسكرىت- چە «بۇددا ۋاتامساكا ماخاۋايپۇليا سۇترا» نى يادقا بىلىدۇ. ھازىر «تارانى» سۇتراسىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ. راھىبلىق نامى خۇي گۇاڭ. شىمىك ئىبادەتخانىسىدا تۇرىدۇ.

بالا راھىب لوچۇەن 15 ياش، ۋۇجۇ ئايمىقىدىن. سانسكرىتچە «بۇتساتۋانىك تۇغۇلۇشىنىك تۆت مىزانى توغرىسىدىكى سۇترا» نى يادقا بىلىدۇ. ھازىر «تارانى» سۇتراسىنى ئۆگىنىۋاتىدۇ. راھىبلىق نامى خۇي جۇن. شىمىك ئىبادەتخانىسىدا تۇرىدۇ⑧.

بۇ ئىسىملىكتىن تەھلىل قىلىپ كۆرۈش ئارقىلىق تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئۇچۇرنى ئىگىلەشكە بولىدۇ:

1) بەش كىشىنىك ھەممىسىلا «ۋۇجۇ ئايمىقىدىن» بولۇپ، تاك سۇلالىسى تەۋەسىدە تۇغۇلغان ياكى شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قال- غان ئەمەس. ئېھتىمال چېگرىدىن يېڭى كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى بولسا كېرەك.

2) بەش كىشىنىك ئىسىم- فامىلىسىدىن قارىغاندا، لو (罗) فا- مىلىسى توخرى (吐火罗) نىك قىسقارتىلمىسى بولۇش مۇمكىنچە- لىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى پۈتۈنلەي توققۇز غۇزلارنىك كاك (康)، شى (石)، بى (毕) فامىلىلىكلىرىدۇر.

3) بۇ بەش كىشىدىن ئۇچ كىشى خەنزۇچىلاشقان ئىسىم قوللان- غان (شۇجۇك 忠守 ، خۇيسەن 惠璨 ، چۇەن 诠).

4) بى فامىلىلىك ئىككى كىشى يەنىلا غۇزچە ئىسىم قوللانغان (شۇيەن 延数 ، يۆيەن 延越). «يەن» (yan) بولسا سوغدىلاردىكى ئەرەنچە ئىسىملاردا دائىم ئۇچرايدىغان ئارقا قوشۇمچىلاردىن بولۇپ، توققۇز غۇزلاردىكى قائىدە - يوسۇنلار بايان قىلىنغان ئالدىنقى بابتا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

ئومۇمەن، Ⅷ ئەسىردىكى بېتىك دۆلىتىنىك ئوتتا چوقۇنغانلىقى- غا «ئاتەشپەرەسلىك ئىبادەتخانىسى» نىك بارلىقى ئىسپات بولالايدۇ، ئەمما بەزى بېتىكلىكلەرنىك تاك سۇلالىسىگە كېلىپ راھىب بولغانلى-

قىغىمۇ ھۆججەتلىك ئىسپاتلار كەم ئەمەس. پەقەت يۈەن جاۋجۈەننىڭ ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەنلىكى ئۈچۈنلا، كېيىنكى كىشىلەر تالاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەننىڭ جۇاڭيەن ئىبادەتخانىسىدا تۇرۇۋاتقان راھىبلاردىن خۇي دا ۋە خۇي رى قاتارلىق ئىككى كىشىنىڭ ئەسلىدە 40 — 50 ياشلاردىكى بېتىكلىك غۇزلاردىن ئىكەنلىكىنى بىلەلىدى.

§ 3 . پىلاۋ ۋە ئۇنىڭ جۇڭگودا ئومۇملىشىشى

تالاڭ دەۋرىدىكى غۇز سودىگەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا بېتىك سودىگەرلىرى سەمەرقەنت، بۇخارا، كېش، شاش سودىگەرلىرىچىلىك شۆھرەت قازىنالمىغان. سەنئەت جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ئۇلاردىن «بۇخارا كۈيى»، «سەمەرقەنت كۈيى» دېگەندەك مەدەنىيەت تۈرىدىكى نەرسىلەر تارقالغان ئەمەس. ئەمما، بېتىك دۆلىتىدىن تارقالغان بىر خىل يېمەكلىك «غۇز تاۋاملىرى» نامى ئالدى بولۇپ قالغان، ئۇ بولسىمۇ «پىلاۋ» ئىدى. خۇيلاننىڭ «نوملار شەرھى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 37 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «غۇز تاۋاملىرىدىن پىلاۋ، داغ نان، غۇز توقمچى، تاۋانان قاتارلىقلار بار».

پىلاۋ ئەسلىدىنلا بېتىكلىكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكى ئىدى. بۇ ھەقتە تالاڭ دەۋرىدىكى لى جىۋېڭ «زىجيا توپلىمى» دا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پىلاۋ» — بى ۋە لو (ﷺ) جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىكى. ئۇلارنىڭ بۇنى يېيىشى مۇشۇ دەۋردىن باشلاندى دېيىش پۈتۈنلەي خاتا». ئەمەلىيەتتىمۇ، پىلاۋنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى تالاڭ دەۋردىن باشلانغان ئەمەس. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا گۈيېۋاڭ «سۆزلەر جەۋھىرى» دە مۇنداق دېگەن: «پىلاۋ» «قوتۇرماچقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇپ ئوتتۇرىسىغا قىيما سېلىنىدۇ». بۇنىڭدىن ئۇندىن ئىشلەنگەن بۇ خىل قىيمىلىق نانىنىڭ تالاڭ دەۋردىن ئىلگىرىلا جۇڭگوغا تارقالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ تالاڭ دەۋردىن باشلاپ

ئۇنىڭ ئاندىن كەڭ تۇردە ئومۇملاشقانلىقىمۇ راست.

تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەندە ئاشكارا تىجارەت قىلىدىغان پىلاۋخانىلاردىن باشقا، كاتتىلارنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ پىلاۋ ئېتىلەتتى: «ھازىرقى باي ئائىلىلەردە يېيىلىدىغان داڭلىق تاڭلار مۇنۇلار: چۆچۈرە. بۇنىڭ شورپىسى (سۇيى) ناھايىتى قۇۋۇەتلىك بولۇپ، يېگەندىن كېيىن چاينى كۆپ ئىچىشكە توغرا كېلىدۇ؛ گۈرۈچلىرى ئاق مەرۋايىتتەك يالتىراپ تۇرغان تاڭزوڭزا. خەن يۆ ئۇستام ئەتكەن گىلاسلىق پىلاۋ، بۇنىڭدا گىلاسنىڭ رەڭگىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ»⑨. يەنە ۋېي جۇيۈەننىڭ «دۇملىمە تاڭلار» دېگەن ئەسىرىدە «چېچەك پىلاۋسى» دېگەن بىر بۆلۈم بار، شۇ بەتنىڭ يېنىغا «توققۇز قېتىم داغلىساڭ خۇش پۇراق بولار» (九炼香) دەپ ئىزاھلانغان بولۇپ، زادى نېمىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، تاماق خۇرۇچىنىڭ توققۇز قېتىم ئوتتا قۇرۇتۇلۇشىنى كۆرسىتەمدۇ - يوق، بۇنىڭغىمۇ بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ.

تېخىمۇ بەكرەك كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغىنى شۇكى، تاڭ دەۋرىدە پىلاۋ گۈڭدۇڭ تەۋەسىگىچە تارقالغان ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى خۇرۇچ قىلىنىپ يېڭى ئۇسلۇبتىكى «قىسقۇچپاقا پىلاۋسى» ياسالغان: «چىشى قىزىل قىسقۇچپاقىنىڭ قېپىنىڭ ئىچى تەرىپى سېرىق ۋە قىزىل شىلىمشىق بولىدۇ. چوڭە گۆشى سېرىق بولغاندەك ئۇنىڭ گۆشى خۇددى چوشقا گۆشىدەك ئاپپاق كېلىدۇ. لوق گۆش ئادەتتە قېپىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. ئۇنىڭغا دورا - دەرمانلارنى مۇڭاپىق سېلىپ، نېپىز خېمىر بىلەن پىشۇرسا قىسقۇچپاقا پىلاۋسى بولۇپ پىشىدۇ. بۇ ناھايىتى مەززىلىك ھەم ئېسىل بولۇپ، يېگەن كىشىنىڭ ئاغزىدىن تەمى كەتمەيدۇ.» بۇ ئەھۋال لیۇ شۇننىڭ «گۈڭدۇڭدىكى غەيرىي ئىشلار ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىنىڭ 2 - جىلدىدا بايان قىلىنغان. لیۇشۇن تاڭ جاۋزوڭ تەختتىكى ۋاقىتتا (889 — 904) گۈڭچوغا ئەمرلەشكەر بولۇپ تەينىلەنگەن ۋە نەنخەي دېگىزى بويىنى كېزىپ چىققانىدى. غۇزچە پىشۇرۇلغان بۇ خىل «جەنۇبچە تاماق» «يېگەن كىشىنىڭ ئاغزىدىن تەمى كەتمەيدىغان» بولغانلىكەن، جەز-

مەن «گىلاس پىلاۋسى» دىن قېلىشمىسا كېرەك. تاك دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرى يەنە «پاك ـ دىيانەت ۋە ئاددىي ـ ساددا» لىقنىڭ ئىپادىسى بولغان «قۇشقونماس پىلاۋ» مۇ بولغان. بۇ بىر خىل غورىگىل تاماق بولۇپ، «شىمالىي قەسىردىكى چۈش ھەققىدە ئۇششاق پاراڭلار» نىڭ 3 ـ جىلدىدا تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە پىلاۋ جۇڭگودا تېخىمۇ بەكرەك ئومۇملاشتى. بۇنىڭ ئىپادىسى مۇنۇ ئىككى جەھەتتىن كۆرۈلىدۇ:

بىرىنچى، دۆلەت زىياپىتىدىن ئورۇن ئالدى. لۇ يۇنىڭ «لاۋشۆ-ئەن خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1 ـ جىلدىدا مۇنداق خاتىرە بار: «جىيىڭدىيەن ئوردىسىدا جىن دۆلىتى ئەلچىلىرىگە بېرىلگەن زىياپەتتە توققۇز خىل تائام چىقىرىلدى. (1) تۇزلانغان گۆش ياپراق-چىسى؛ (2) ياغدا قورۇلغان گۆش ياپراقچىسى؛ (3) نېلۇپەر ياپرىقىغا ئېلىپ پىشۇرۇلغان گۆشنان؛ (4) قارا گۆشتە ئېتىلگەن غۇزچە گۆشنان؛ (5) ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇلغان شاھانە پىلاۋ؛ (6) جىيايۇەن بېلىقى؛ (7) نەيخۇا تالقىنى؛ (8) جياشا بېلىقى؛ (9) سۇدا پىشۇرۇپ تۇزلانغان مېۋە قېقى». 5 ـ خىل تائامنىڭ قانداق پىشۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە ھېچ نەرسە بىلمىسەكمۇ، ئەمما ئۇنىڭ نامىدىن (群仙炙太平) ئاللىقاچان خەنزۇچە تۈس ئېلىپ بولغانلىقى مەلۇملۇق.

ئىككىنچى، يېمەكلىك ئارقىلىق داۋالاشقا ئىشلىتىلگەن. سوڭ دەۋرىدىكى ئوردا تېۋىپى ۋاڭ خۇەييىن قاتارلىقلار تۇزگەن «تەيپىڭ مۇقەددەس رېتسېپلىرى» دا كېسەل داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچ خىل «پىلاۋ» تىلغا ئېلىنىدۇ: (1) چوشقا جىگىرى پىلاۋسى. مىجەز بۇزۇلۇپ قوساق كۆپۈش ۋە ئىچ سۇرۇش، ھەددىدىن زىيادە جۇدەپ كېتىش قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالايدۇ؛ (2) قوي بۆرىكى پىلاۋسى. قورساقنىڭ تۆۋەن تەرىپى ياداپ ـ تارتىلىپ كېتىش، بەل تېلىپ ئاغرىش، كىچىك تەرەت كۆپ كېلىش قاتارلىق كېسەللەرگە داۋا؛

(3) قوي جىگىرى پىلاۋسى. مىجەزى بوشاپ كېتىش، يېمەك - ئىچمەكتىن قېلىش، پۇت - قوللار كىچىكلەپ كېتىش قاتارلىقلارغا داۋا بولىدۇ. يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئۇسۇلنىڭ ھەممىسىدىلا مۇئاپىق ھالدا دورا ئارىلاشتۇرۇپ قىيىملىق نان تەييارلانغاندىن كېيىن ئوتتا قاقلاپ پىشۇرۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ⑩.

پىلاۋدىن ئىبارەت بۇ غۇزچە تائام جەنۇبىي سۇلالىلەردىن تاڭ - سۇڭ دەۋرلىرىگىچە بولغان نەچچە ئەسىرلىك جەريانىدا خەنزۇ خەلقىنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە ئۆزگەرتىشى ئارقىلىق كاتتا ئائىلىلەردىن ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگىچە ئومۇملىشىپ، جۇڭگو يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. شۇنداق بولغاچقىلا، يۇەن سۇلالىسى دراما سى «پىپا خاتىرىلىرى» گە «گۈرۈچ پوستى پىلاۋسى» ئارقىلىق جان بېقىپ تۇرۇش كۆرۈنۈشى قىستۇرۇلغان.

پىلاۋ بىلەن غەربىي يۇرت تامىقى بولغان «پولۇ» ۋە غەربىلىكلەرنىڭ «گۆشنان» (Pie) ى ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى، غۇزچە تائاملارنىڭ غەربكە تارقىلىش ۋە غەربچە گۆشنانىنىڭ كېلىپ چىقىشى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا «بىلمەيدىغانلىق بىلىمەيمەن دېيىش كېرەك» دېگەن قەدىمكى ساۋاق بويىچە قارىسىغا سۆزلىمەسلىك كېرەك⑪.

قوشۇمچە:

§ 4 . تارىخىي يىلنامە

تۆۋەندە يىلنامە ئەندىزىسى بويىچە قىسقىچە مۇلاھىزىدىن كەلگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى «تائىنامە» دېكى خاتىرىلەرنىڭ كەمتۈك جايىغا

قوشۇمچە قىلىشنى لايىق تاپتىم.

615 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 11 ـ يىلى) : بېتىك دۆلىتى ئەلچىلىرى بۇخارا، ئۆرتۆپە، خىۋا، ماۋرا قاتارلىق دۆلەت لەرنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە سۇي ئوردىسىغا سوۋغات ئالغاچ كەلگەن.

706 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭلۇڭ 2 ـ يىلى) : بېتىك دۆلىتى ئەرەبلەر بىلەن سۇلھىلىشىپ، ئەرەبلەرگە جۇڭگو يىپىكىدىن 5000 توپ تەقدىم قىلغان.

722ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 10 ـ يىلى) : ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ باش مۇپەتتىشى جۇڭگودىن مال يۆتكەپ ماڭغان بېتىك سودىگەرلىرىدىن 400 كىشىنى جازادىن كەچۈرۈم قىلغان.

767 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 2 ـ يىلى) : بى شۇيەن، بى يۆيەن چاڭئەندە چېچىنى چۇشۇرۈپ راھىب بولغان.

ئىزاھلار

① ئا. م. بىلنىسكى‌قاتارلىقلار: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» ، لېنىنگراد، 1973ـ يىل 184ـ بەت؛ ۋ. ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ، 156ـ بەت.

② نار شاھى: «بۇخارا تارىخى» ، 1954 ـ يىل ئىنگلىزچە تەرجىمە نەشرى، 18 ـ بەت.

③ «سۇيىنامە» ، 4 ـ جىلد، «پادىشاھ ياڭدى ھەققىدە خاتىرە» .

④ «بۇخارا تارىخى» ، 44 ـ بەت.

⑤ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» ، 150 ـ بەت.

⑥ ئو. د. چېخوۋىچ: «فېئوداللىق دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەر ئاپتونومىيىسى» ، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى يېقىن شەرقنىڭ تاۋار- پۇل مۇناسىۋە- تى» ، موسكۋا، 1979 ـ يىل، 230 — 231 ـ بەتلەر.

⑦ ياۋ كۇەن: «شىشى پاراڭلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993ـ يىل 12ـ ئاي 1ـ نەشرى، 42 ـ بەت.

⑧ «داجىك يىللىرى يېڭىلانغان تىرى پىتاكا» ، 52- توم، 835— 836- بەتلەر.

⑨ دۇەن چېڭشى: «يۇيالۇك مەجمۇئەسى» ، 7- جىلد.

⑩ جۇۋېي: «يېيىش ھەققىدە تەتقىقات» ، جۇڭگو كىتابخانىسى، 1997- يىل 78 — 79 - بەتلەر.

⑪ شيالۇك دا: «تالۇك دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، 49 — 50 - بەتلەر.

ئىككىنچى بۆلۈم

تۈرك مەدەنىيىتى

وهابية ويحشلكة

وحبسلانه تاريخ

I باب تۈرك قانۇنى ۋە تۈرك جەمئىيىتى

1§ . مەسىلە ۋە ئۇسۇل

VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈرگەن تۈرك خانلىقى ئاشقىنا ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە ئىدى. مۇقان قاغان دەۋرىدە (553— 572) «ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخەينىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئابىسكۇن دېڭىزىغىچە تۇمەن چاقىرىم، جەنۇبتا قوملۇقنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، شىمالدابايقالغىچە 5 — 6 مىڭ چاقىرىم دائىرىگىچە سوزۇلدى»①. بۇنداق زور ھەم كۆپ قەبىلىلىك دۆلەتكە ئاشىنا ئۇرۇقى ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىش، قانۇن - تۈزۈم ۋاستىسىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. جۈڭگو ۋەسىقىلىرىدە تۈركلەردە «ئائىلە قانۇنى» بارلىقى② خاتىرىلەنگەن، ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ «تۈركلەرنىڭ قانۇنى» ۋە «ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانۇنى»③ دېگەن ئىبارىلەر كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇڭا، تۈركلەرنىڭ قانۇنى توغرىسىدا چوڭقۇرراق ئىزدىنىپ بېقىش بەكمۇ زۆرۈر. بۇ يەردە تۈرك قانۇنىنىڭ پۈتۈن قىياپىتىنى تولۇق تەسۋىرلەپ بېرىشكە تېخى ئىمكانىيەت يوق، پەقەت بەزى پارچە - پۈرات مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىپ تۈرۈپ VI — VIII ئەسىرلەردىكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى ۋە سىياسىي تۈزۈمىنى بىرنەچچە نۇقتا بويىچە تەتقىق قىلىپ كۆرمەكچىمىز. مەسىلىنىڭ مۇرەككەپلە-

كىنى كۆزده تۇنقاندا مۇنداق ئىككى نۇقتىنى ئالدىن ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

1) دائىرە مەسىلىسى. «تۈرك» سىياسىي بىرلەشمىنىڭ نامى بولغانلىقتىن، مىللىي مۇناسىۋەت نوقتىسىدىن مۇرەككەپ ئاربلاشما گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەرقىي (شىمال) تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككى چوڭ خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. «غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلىدىلا شىمالىي تۈركلەر بىلەن قېرىنداش»④ بولۇشى تۈركلەرنىڭ شەرقتىن غەربكە كېڭەيگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولغانلىقتىن، تۈرك قانۇنى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىدە شەرقىي تۈركلەرنى ئاساس قىلىش كېرەك. بىراق، شەرقىي تۈركلەردە يەنىلا ئانا قەبىلە ۋە تارماق قەبىلە دېگەندەك قەبىلە پەرقى مەۋجۇت ئىدى. تۈركلەرنىڭ ئانا قەبىلىلىرىنىڭ ئەسلىدە ئالتۇنتاغ (ئالتاي) ۋادىسىدا ياشاپ، كېيىنچە «ئۆتۈكەن ۋە ئورخۇن بويلىرىغا كۆچكەن»⑤ لىكىگە ئاساسەن تۈرك قانۇنى ھەققىدىكى مۇھاكىمىدە يەنە ئورخۇن - يېنىسەي ۋادىسىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك. بۇنداق بېكىتىش بەكمۇ ئەتراپلىق بولۇپ كەتمىسىمۇ، تۈرك قانۇنىنىڭ ساپ ھالىتىنى چۈشىنىشىمىزدە تولىمۇ قولايلىق بولىدۇ.

2) ماتېرىيال مەسىلىسى. تۈركلەر دەۋرىدىن قېپقالغان قانۇن ھەققىدىكى ماتېرىياللار مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان ھۆججەتلەردىن ئەمەس، ئەكسىچە تارىخىي ۋەسىقىلەر ۋە مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىكى پارچە ۋە ئۈزۈك خاتىرىلەردىن كۆزگە چېلىقىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئورخۇن - يېنىسەي بويلىرىدىن تېپىلغان تۈركچە مەڭگۈ تاشلار ۋە ئالتاي، شۇنداقلا جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تۈرك قەبرىلىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان قېزىش خىزمەتلىرى تۈرك تارىخىغا دائىر ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. ئەمما، بۇ بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلار تۈركلەرنىڭ قانۇنى توغرىسىدا بىزگە يېتەرلىك مەلۇمات بېرەلمەيدۇ، يەنە كېلىپ يىل دەۋرى ئېنىقلانغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ كۆپىنچىسى قۇتلۇق قاغان (682 — 691) دىن كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ. شۇڭا، ماتېرىياللارنى توپلىغان ۋاقىتتا، خەنزۇچە كلاسسىك ۋەسىقىلەر ۋە ئۇنىڭ بىلەن زامانداش

بولغان تۈرك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بىر - بىرىنىڭ كەمتۈك جايلىرىغا قويۇشتا ئۆزئارا ماسلىشالماسلىق جەھەتتە زور قىيىنچىلىق-لار مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن سىرت، مەزكۇر بابتا بەزىدە يەنە باشقا كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ قانۇنىغا دائىر ماتېرىياللار قوشۇمچە ئىسپات قىلىنىدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، تۈركلەر ھونلار، ئاۋارلارنىڭ ئەۋ-ئىنلىرىنى داۋاملاشتۇرغان، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللار بولسا تۈركلەر-نىڭ ئەنئەنىسىنى ئۆزىنىڭ قىلغانىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، مۇشۇ تارىخىي تەرتىپنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىكى تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈ-مىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ھالقىلاردىن قو-شۇمچە پايدىلانماي بولمايدۇ.

2 § . تۈرك قانۇنى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

1. «ئۇلۇش يەر» ۋە «مال تامغىسى»

تۈرك قانۇنىدىكى ئىگىدارچىلىق مەسىلىسىنى «ئۇلۇش يەر»، «مال تامغىسى» ۋە «قۇل» دېگەندەك ئۇچ خىل ئۇقۇمغا يىغىنچاقلاش-قا بولىدۇ. ماركس خېلى بۇرۇنلا: «ھەربىر تارىخىي دەۋردە ئىگىدار-لىق ھوقۇقى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئاستىدا راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇر-ژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى توغرىسىدىكى تەبىرى بۇر-ژۇئازىيە سىنىپى ئىشلەپچىقارغان بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى بىر قېتىملىق تەسۋىرلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس»⑥ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. خۇددى شۇنىڭدەك يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۈركلەر دەۋرىدىكى بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى بىر قېتىم بايان قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. ئەمما، ماتې-رىياللارنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن بايانلىرىمىز سەل تومتاق بولۇپ قالدى.

بۇ يەردە بايان قىلماقچى بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقلىرىدىن «قۇل» مەسىلىسى «قاراملىق» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغاچقا، يەنە

بىر ماۋزۇدا ئايرىم مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

«ئۇلۇش يەر» ياكى «يەر بۆلۈپ بېرىش»، يەنى يايلاق چېگرا-سىنى بەلگىلەپ بېرىش. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىكى ھونلار «سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى، مۇقىم ئولتۇراق-لاشقان شەھەرلىرى بولمايتتى، دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يېرى بولاتتى»⑦. VI ئەسىردىكى تۈركلەرمۇ ھونلارغا ئوخشاش «دائىم كۆچۈپ تۇراتتى، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ماكانى بولمايتتى. ئەمما، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان يېرى بولاتتى»⑧. تارىخىي ماتېرىياللاردا «ئۇ-لۇشلۇك يەر» نىڭ كىمگە تەۋە بولىدىغانلىقى ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى بەزى ئۇرۇنۇشلىرىمىزنى بايان قىلماقچىمىز.

598- يىلى تاردۇش قاغان ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى موريۇسقا يوللىغان شاھانە مەكتۇپتا تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بىلەن «ئالتۇنتاغ» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بايان قىلىدۇ: «يەرلىك خەلقنىڭ بۇ تاغنى ئالتۇنتاغ، دەپ ئاتىشىدىكى سەۋەب، ئۇ يەردە مېۋە - چېۋىلەر تۆكمە بولىدۇ، مال - ۋارانلار تېز ئاۋۇيدۇ. تۈركلەردە شۇنداق بىر قانۇن بارکى، ئەڭ قۇدرەتلىك قاغان ئالتۇن-تاغنى ئىدارە قىلىدۇ»⑨. مەكتۇپتا ئېيتىلغان «ئالتۇنتاغ» چاۋاز-نىس قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تارىم دەرياسىنىڭ شە-مالىي، كۆسەنگە يېقىن جايىدىكى «ئاق تاغ» يەنى تۈرك قاغانلىقى ئوردىسى جايلاشقان ئورۇننى كۆرسىتىدۇ⑩. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈ-رۈلگەندەك، «ئالتۇنتاغ» ئوت - سۇيى ئەلۋەك يايلاق بولۇپ، تار-دۇش قاغانلىقى بۇ جايغا بولغان ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى تۈرك قانۇنى ئېستىراپ قىلىدۇ. تاردۇش قاغانلىقى نەۋرىسى تۇن يابغۇ قاغان (618 — 628) دەۋرىگە كەلگەندە، «قاغان ئوردىسى شاش (ھازىرقى تاشكەنت) دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن جايغا يۆتكەل-دى»⑪. شۇنىڭدەك «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 1 - جىلدىدا مىڭبۇلاقنىڭ ناھايىتى گۈزەل يايلاق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ: «مىڭبۇلاقنىڭ دائىرىسى 200 چاقىرىمدىن ئاشىدىكەن. جەنۇبىدا قارلىق تاغ بار بولۇپ، قالغان ئۈچ تەرىپى تۆپتۈز كەتكەن

يايلاق ئىكەن. سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، گۈل- گىياھلار ۋە دەل- دەرەخلەر بۇككىدە ئۆسكەن، تۈمەن خىل گۈللەر، تۈمەن خىل مەنزىرە ھاسىل قىلغان بۇ جايدا مىڭلىغان بۇلاقلار بار ئىكەن، شۇڭا بۇ جاي مىڭبۇلاق دەپ ئاتالغانىكەن. تۈرك قاغانى ھەر يىلى يازلىغىلى كەلگەندە ئۆزى بىلەن بىللە توپ - توپ بۇغىلارنى ئالغاچ كېلىدىكەن. بۇ بۇغىلارنىڭ كۆپىنچىسىگە قوڭغۇراق ئېسىلغان بولۇپ، ئادەملەرگە بەكمۇ ئۆگىتىۋېتىلگەنىكەن، ئادەمدىن پەقەت قاچمايدىكەن. قاغان بۇ بۇغىلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلىغاچقا، پۈتكۈل ئەلگە بۇغىلارغا چېقىلماسلىق پەرمانى چۈشۈرگەنىكەن. كىمدەكىم بۇ بۇغىلارنى قەستەن ئۆلتۈرسە، قاغان ئۇنىڭ جەددى - جەمەتىنى قۇرۇتۇۋېتىدىكەن. شۇڭا، بۇ يەردىكى بۇغىلار ئەجىلى توشقۇچە ياشىيالايدىكەن» . بۇ ئەھۋال تۇن يابغۇ قاغان ئۆزىنىڭ يازلىغان رايونىنى ئوۋ ئوۋلاش مەنئى قىلىنغان رايون، دەپ بېكىتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ⑫ ، شۇنداقلا «جەددى - جەمەتىنى قۇرۇتۇش» دېگەن قاتتىق قانۇن ئارقىلىق بۇ رايوننىڭ دەخلى - تەرۇزسىزلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. «مىڭبۇلاق» ۋە «ئالتۇنتاغ» توغرىسىدىكى بۇ ئىككى مىسالدىن قاغان ئوردىسى ئەترابىدىكى ئەلۋەك يايلاقلارنىڭ تۈرك قاغانى تەرىپىدىن مونوپول قىلىنىپ، ئۇنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى رايونغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى «قەبىلە ئاقساقاللىرى» بىلەن «ئۇلۇش يەر» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە نەزەر سېلىپ كۆرەيلى: جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ تۈركلەرنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، چېگرىنى ئەمىن تاپتۇرۇش پەرمانىنى چۈشۈرگەن. يانداش ھۇدەيچى يەن شىگو «ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىدارە قىلىش» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان: «كەم ئەقىل ۋەزىرلىرى شۇنداق دەپ قارايدۇكى، تۈرك، تېلې دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى دەريانىڭ شىمالىدىكى قوۋم. بىز ئۇلاردا قەبىلە ئاقساقاللىرى تۈرغۇزۇپ، شۇلار ئارقىلىق قەبىلىلەرنى باشقۇرساق، قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ۋە زېمىن چېگرىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى كېڭىشىپ تۈرۈپ بەلگىلەپ بەرسەك

ۋە بۇنى قانۇنلاشتۇرۇۋەتسەك ئوردىدا ئولتۇرۇپلا يېراقتىكى بۇ قەبىلىلەرنى ئەمىن تاپتۇرغىلى، ئۇلاردىن ئەبەدىي خاتىرجەم بولغىلى بولىدۇ» ⑬. شۇبھىسىزكى، تۈركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە قەبىلە ئاقساقللىرىنىڭ دەرىجىسى ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان قەبىلەرنىڭ ۋە زېمىن چېگرىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن ئۆزئارا ماس كېلەتتى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، «ئۇلۇش يەر» ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالسا قەبىلە ئاقساقلىق ئاقساقال بولمايتتى. شۇڭا، جېنگۆەننىڭ 20 - يىلى (646 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ سىر - تاردۇشلارنى بىتچىت قىلغاندىن كېيىن، تېلې (تېگرىك)، ئۇيغۇر قاتارلىق 11 قەبىلىنىڭ ئەلچىلىرى نامە يوللاپ: كەمىنە قۇللىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بۆلۈشۈ ۋالغان يېرىمىز بار، شۇڭا بىزنى تاردۇشلار زېمىنىغا سۈرۈۋەتمەسلىكلار» ⑭ دەپ ئۆتۈنگەنىدى. ئۇلۇش يەر بولسا ئاندىن قەبىلە بولىدۇ. قارا قاغانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئاشىناشىر شۇ سەۋەبتىن «قەبىلىدە كىلەر باياشات بولغاچقا ھېچ نەرسىدىن قىسىلچىلىقىم يوق» ⑮. دەپ ماختىنالغانىدى. چۈنكى، ئۇ يايلاققا بولغان باشقۇرۇش ئىمتىيازى ئارقىلىق ماددىي جەھەتتىكى توقلۇققا كاپالەتلىك قىلالىغانىدى.

تۈرك خانىدانلىقى دەۋرىدە يايلاقلارنى قەبىلە ئاقساقللىرى كونترول قىلىۋالغان بولسىمۇ، كۆرۈنۈشكە يايلاقلار يەنىلا كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. «كونا تاڭنامە» 3 - جىلد «پادىشاھ تەرىزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلىنىشچە، جېنگۆەننىڭ 22 - يىلى (648 - يىلى) «4 - ئايدا گوبى سىرتىدىكى تۈركلەر يايلاق تالىشىپ جەڭگى - جېدەل قىلغاندا، پادىشاھ شەخسەن ئۆزى ۋاقتىلىق ھۆكۈم چىقىرىۋىدى، ھەممىسى قوبۇل قىلدى». ئاشۇ قېتىملىق ماجىرا تىنچىغاندىن كېيىن، چۈسۈيلياڭ «شاھ ئالىيلىرىنىڭ پەزلى - ئېكرامى ئوكيانەڭ كەڭدۇر. مەيلى يېراق، مەيلى يېقىندىكىلەر بولسۇن بۇ شاپائەتتىن شادلانمىغىنى يوق. چۆللۈكنىڭ بېرىسىدىكى يات قوۋملەرمۇ زېمىن چېگرىسى ھەققىدە ئادىل ھۆكۈم چىقىرىپ بېرىشنى تىلەپ ئىلتىپات كۈتمەكتە» ⑯ دەپ مەدھىيە ئوقۇدى. تاڭ تەيزۇڭ ھۆكۈم چىقىرىپ بەرگەن «زېمىن چېگرىسى» شەك - شۇبھىسىزكى،

«تۇركلەرنىڭ يايلاق تالىشىش» ماجراسىدىكى ھەل بولمىغان زېمىن-نىڭ چېگرىسى بولۇپ، ھەرگىزمۇ خۇسۇسىي ماجىرا ئەمەس ئىدى. قارىغاندا يايلاق كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولغاچقا، ئۇلار كوللېك-تىپ ھالدا يايلاق چېگرىسىنى قوغدىماقچى بولغاندەك قىلىدۇ. ئەمما، يايلاقنى ئەمەلىيەتتە قەبىلە ئاقساقىلى باشقۇرغانىكەن، ئۇنداقتا بىز-نىڭ مۇنداق بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ: مال باققۇچىلار قانداق مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ؟ تۆۋەندىكى پەقەت ۋاستىلىك ماتېرىياللاردىن چىقىرىلغان جاۋاب، خالاس.

كەيخۇاڭنىڭ 19 - يىلى (598 - يىلى) چىمەن (رامغان) قاغان سۇي ۋېندىنىڭ ئۆز قەبىلىلىرىگە يايلاق كېسىپ بەرگەنلىكىگە تەشەككۇر ئېيتىپ: «بەزى قەبىلىلەر سەددىچىنىنى كۆزلەپ جەنۇبقا سۈرۈلدى؛ بەزىلىرى بەيداۋ (ھازىرقى كۆكخوتۇنىڭ شىمالىدىكى بەي-داۋ) ۋادىسىدا تۇرۇپ قالدى. ئادەمزات ۋە مال - ۋارانلار تاغ - جىلغىلارغا بىر كەلدى. كەمىنە رامغان قۇرۇپ قالغان دەرەخكە يېڭى شاخ، سۆڭەككە يېڭىۋاشتىن گۆش قونۇپ تېرە ھاسىل بولغاندەك بولۇپ قالدىم. ئەمدى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇلۇغ سۇي دۆلىتىنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىمىز»⑰ دېگەن. سىياسىي جەھەتتىكى بۇ خىل بېقىندىلىق مۇناسىۋىتە تەبىئىي يوسۇندا ئىقتىسادىي جەھەتتە-كى تايىنىش مۇناسىۋىتىدىن پەرقلىنەتتى. ئەمما، بۇ يەردىن كۆرۈۋې-لىش تەس ئەمەسكى، تۇركلەرنىڭ نەزىرىدە «مال - چارۋىسىنى بېقىپ بېرىش» باشقىلارنىڭ (ياكى باشقىلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە-كى) تاغ - جىلغىلىرىدا پادا بېقىۋېلىشقا مۇناسىپ كېلىدىغان مەجبۇ-رىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش ئىدى. Ⅵ ئەسىرنىڭ ئاخىرى Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ 5 - قۇرىدىمۇ ئاشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان خاتىرە بار: «تابغاچلارنىڭ شىمالىدىكى ئوغۇز بەگلىرىدىن يەتتە كىشى دۈشمەن بولۇپتۇ. (ئۇلاردىن) باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئاتامنى مۇقەددەس باغا دەپ تونۇپتۇ ۋە بۇ يەردە ئاتام ئۈچۈن قوي بېقىپ كۈچ چىقىرىپتۇ»⑱. بۇ يەردىكى «كۈچ چىقىرىپتۇ» دېگىنى ئېنىقكى، چارۋا بېقىش ئىمتىيازى ئۈچۈن تۆلىگەن بەدەلنى كۆرسىتەتتى. يايلاقتىن پايدىلانغۇچىلار يايلاقتىكى چارۋىنىڭ ھالىدىن

خەۋەر ئېلىشتەك ھاشارنى ئۇستىگە ئېلىشى شەرت بولغانلىقتىن، يايلاقنى كونترول قىلىش ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلۇش يەر» ئىقتىسادي جەھەتتىكى قۇللۇققا ئاساس بولۇپ بەرگەن، شۇڭا تۈرك جەمئىيىتىدىكى ئاساسي زىددىيەت بولغان «بەگلەر ۋە پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت» نىڭ ماددي مەنبەسى بولۇپ قالغانىدى⑲.

تۈركلەر دەۋرىدىكى «ئۇلۇش يەر» نىڭ قالدۇق ئىزلىرى ئالتاي ۋادىسىدىكى يايقان ئاتخانىسىدىن تېپىلدى. ئۇ جىلغىنى ئىككى بۆلەك-كە ئايرىپ تۇرغۇچى زور يۇمىلاق تاش بولۇپ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئاشۇ يوغان تاش بۇرۇنقى زامانداا يايقان يايلىقىدىكى سىرلىق باتۇرنىڭ ھۈدۈد (چېگرا) بەلگىسى ئىكەن. كېسىلۈ بولسا بۇنىڭ ھېچقانداق كۆلكىلىك يېرى يوق، ئۇ دەر ھەقىقەت ئومۇم (كومۇنا، ئورۇقداشلىق گۇرۇھى ياكى قەبىلىلەر) ئىگىدارلىقىدىكى يايلاقنى ئاقساقال (بەگ، خان ياكى باشقا كاتتىلار) باشقۇرغانلىقىنىڭ بىۋاستە ئىسپاتى، دەپ كۆرسىتىدۇ⑳.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى «ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا يېرى بولىدۇ» دېگەن ئىبارىنى مۇنداق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

1) «ئۇلۇش يەر» كۆرۈنۈشتە كۆچمەن توپ كوللېكتىپ پايدىلىنىدىغان مۈلۈك.

2) «ئۇلۇش يەر»نى ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى كونترول قىلىدۇ.

3) قاغانىنىڭ ئۆز ئالدىغا «ئۇلۇش يەر»ى، يەنى ئوردا ئەتراپىدا بىۋاستە قاراشلىق زېمىنى بولىدۇ.

4) «ئۇلۇش يەر» — ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چارۋىچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ ماددي ئاساسى.

مۇئەييەن «ئۇلۇش يەر» تەۋەسىدە بېقىلىدىغان چارۋىلار توپى تۈركلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاشتا تايىنىدىغان ماددي ئاساس ئىدى. «تۈركلەرنىڭ گۇللىنىشى ۋە ھالاكىتى مال ـ چارۋىلارنى ئۆلچەم قىلىدۇ»㉑ دېگەنلىك مال چارۋىلارنىڭ مۇھىملىقىنى يېتەرلىك

چۇشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۆۋەندە «مال تامغىسى» نى چىقىش نۇقتا قىلغان ئاساستا چارۋىدارلارغا بولغان ئىگىدارلىق مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى.

قەدىمكى چارۋىچىلىق پائالىيىتىدە مال تامغىسى ئىگىدارلىق هوقۇقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇڭا، V ئەسىردىكى قاڭقىللار «ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى ئۆزلىرى پىششىق بىلگەچكە، ماللار كەڭ دالىدا چېپىشىپ يۈرگە ئارىلىشىپ كەتسىمۇ ئاسان تونۇۋالاتتى»㉒. ئەگەر قاڭقىللار دەۋرىدىكى مال تامغىسى مالنىڭ ئۇرۇقلا ئورتاق تەۋە ئىكەنلىكىنىڭ بەلگىسى دېيىلسە، ئۇ هالدا «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇهىم خاتىرىلەر» نىڭ 72 - جىلدىدا ئېيتىلغان تۈرك قەبىلىلىرىدە مال تامغىسى مالنىڭ چارۋىدار ئۇرۇقلارغا ئورتاق تەۋە ئىكەنلىكىنىڭ قالدۇق ئىپادىسى ئىدى. چۈنكى، تارىخىي ماتېرىياللار تۈركلەردە خۇسۇسىي مال - چارۋىنىڭ بولۇشى كەڭ ئومۇملاشقان هادىسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدە موڭغۇل ژاڭ. گۈڭلىرىغا ئوخشاش خۇسۇسىي مال تامغىسى ئىشلىتىش هادىسىسى مەۋجۇت بولۇپ㉓، ئەمما ئۇلارنىڭ قولىدىكى خۇسۇسىي چارۋىنىڭ سانى بەكمۇ كۆپ بولغان. بىلگە قاغاننىڭ ئىنىسى كۆل تېكىننىڭ «تۆت مىڭ ئايغىرى»㉔ بولغان. «يوق تۇران ئابىدىسى» دىمۇ قەبرە ئىگىسىنىڭ «ئالتە مىڭ ئېتى» بار دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ㉕. بۇ چوڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ماللىرى تەبىئىي كۆپىيىش قانۇنىيەتلىرى ئارقىلىق كۆپەيگەندىن سىرت، يەنە مۇنداق ئىككى خىل ۋاسىتىنى قوللىنىش ئارقىلىق كۆپەيگەن: بىرى، زورلۇق كۈچ بىلەن تارتىۋېلىش. VII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى تۈركلەرگە يولباشچىلىق قىلىپ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن قۇتلۇق (ئىلتېرىش قاغان) ئىشنى «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئېتىنى بۇلاش» تىن باشلىغان㉖. يەنە بىرى، «مال- ۋاران بېجى» يىغىش㉗. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىدا ئاشۇنداق كۆپ ساندىكى «سوۋغاتلىق ئات» ۋە «بازار- لىق ئات» نى تەييارلىيالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تۈركلەردىكى ئاددىي چارۋىچىلاردىمۇ ئاز - تولا خۇسۇسىي چارۋا

بولاتتى. ئۇلار مېيىتنى يەرلىككە قويغاندا ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىرنەچچە ئاتنى ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلاتتى㉘، ئاندىن قالسا ئۆزى ئات تەييارلاپ سوقۇشقا چىقىش تۇرك چارۋىچىلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى㉙. ئۇنىڭدىن سىرت، ئالتايدىكى قەدىمكى تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى ئىككى ئاتىنى بىلىلە دەپنە قىلغانلىقتەك ئەھۋالنىڭ پاكىتلىرى بايقالدى㉚. بۇلارنىڭ ھەممىسى مال چارۋىلارنىڭ خۇسۇسىيلىرىنىڭ مۇلۇكلىرىدىن بولۇپ قالغانلىقىنى، شۇڭا تۇرك قانۇنىنىڭ چارۋا مالىلارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قوغداش جەھەتتە مۇناسىپ بەلگىمە لىمىلەرنى چىقارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ (تەپسىلاتىنى «جازا قانۇنى» قىسمىدىن كۆرۈڭ). چارۋا مالىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال ۋە ئەڭ مۇكەممەل ھالەتتە خۇسۇسىيلىشىشقا يۈزلىنىشى ئۇنىڭ «بىۋاستە ئۆتكۈزگىلى» بولىدىغان «كۆچمە مۇلۇك»㉛ بولغانلىقىدا ئىدى.

يۇقىرىقى مۇھاكىمىلەرگە ئاساسەن تۈركلەر دەۋرىدىكى يايلاققا ئىگىدارلىق قىلىش ۋە چارۋىغا ئىگىدارلىق قىلىشنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ماركسنىڭ تۆۋەندىكى سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ: «بۇ يەردە ئىگىلىۋېلىنغىنى ۋە قايتا ئىشلەپچىقىرىلغىنى ئەمەلىيەتتە پەقەت چارۋا مال، ھەرگىزمۇ يەر ئەمەس، ئەمما يەرنىڭ ھەممىلا يېرى ۋاقىتلىق ھالدا ئورتاق پايدىلىنىلىدۇ»㉜.

2. «قۇل» ۋە «پېقىر»

تۈركلەر دەۋرىدە «قۇل» (奴) دېگەن ئۇقۇم كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە ئىدى. ئالدى بىلەن ئۇ «پېقىر» (臣) نىڭ مەنىدىشى ئىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 4 ـ يىلى (584 ـ يىلى) ئىشبارا قاغان قول ئاستىدىكىلەردىن «پېقىر» (臣) دېگەن نېمە گەپ؟ دەپ سورىغاندا، ئۇلار جاۋابەن «سۇي دۆلىتىدىكى «پېقىر» (臣) دېگەن گەپ بىزچە «قۇل» دېگەنلىك بولىدۇ㉝ دەپ جاۋاب بەرگەن. تاڭ سۇلالىسى كەييۇەننىڭ 13 ـ يىلى (725 ـ يىلى) بىلگە قاغان قول ئاستىدىكى قارامىلارنى تىلغا ئالغاندا «تاتابى ۋە قىتانلار ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ قۇللىرى ئىدى»㉞ دەيدۇ. بۇنىڭدىن VI — VIII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە تۈركلەردە «پېقىر دېگەنلىك

قۇل دېگەنلىكتۇر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ساقلىنىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. يالغۇز شەرقىي تۈركلەردىلا ئەمەس، بويسۇندۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانلىرىمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قوبۇل قىلغان. VI ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە قوچۇ پادىشاھى شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىپ نوم ئېلىپ كېلىشىگە يارەملىشىش ۋە ئۇنى قوغداش يۈزىسىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىغا يوللىغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «قاغاننىڭ بىچارە قۇللىرىغا ئىچ ئاغرىتقاندەك ئۇستازغىمۇ ئىچ ئاغرىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن»㉟. شۇڭا، شۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى «قۇل» ئۇقۇمىنىڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلىرىنىڭ بىرى بولغان، ئاندىن قالسا مەنبەلەر يەنە شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇ يەنە قۇل - دېھقانلارنىڭ سالاھىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئەمەلىي مەنىگە ئىگە ئىدى. مەسىلەن، (1) مۇقان قاغان (553 — 572) جۇ خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى شى نىڭغا «يۈز نەپەر قۇل - دېھقان سوۋغا قىلغان»㊱؛ (2) VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سىر - تاردۇش قاغانى تاڭ تەيزۇڭغا: «تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ قۇل - دېھقانلىرىنى پۈتۈنلەي بىلەن قوشۇپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىمىز كېرەك»㊲ دېگەن تەكلىپنى بەرگەن؛ (3) VII — VIII ئەسىرلەرگە مەنسۇپ «قوشۇ سەيدام 10 - نومۇرلۇق ئابىدىسى» دە مۇنداق بىر قۇر سۆز بار: «...يىل ئونىنچى ئايدا كۈسۈدا قۇللارنى قولغا چۈشۈردۇم»㊳. دېمەك، VI — VIII ئەسىرلەردە «قۇل» سۆزى «پېقىر»غا ئوخشىمايدىغان ئىككىنچى خىل مەنىدە قوللىنىلغان، يەنى سوۋغا قىلىنغان، تەقسىم قىلىنغان ۋە ئەسىر ئېلىنغان قۇل - دېھقانلارنى كۆرسەتكەن.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا تۈركلەر دەۋرىدە «قۇل» دېگەن بۇ ئىجتىمائىي ئاتالغۇ مەزمۇن جەھەتتە ئىككى قىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغان: ئۇ كوللېكتىپ (بېقىندى قوۋم) نى كۆرسەتكەندە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئورۇننى بىلدۈرسە، شەخسنى كۆرسەتكەندە قۇللۇق ھالەتنى بىلدۈرگەن. «قۇل» ئاتالغۇسىنىڭ ئىچكى مەزمۇنىدىكى ئىككى قىرلىقلىقنى ئايدىڭلاشتۇرغاندىلا ئاندىن مەنبەلەردىكى ئېنىق-

سىنزلىقنى توگىتىپ، تۇركلەر دەۋرىدىكى ھۆكۈمران ۋە ئاۋام - پۇقرا، قۇلدار ۋە قۇل - دېھقان قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كونكرېت مۇھاكىمە قىلغىلى بولىدۇ.

تۇركىچە «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» گە ئاساسلانغاندا، بېقىندىلارنىڭ ھۆكۈمرانغا قارىتىلغان مۇناسىۋىتى «ئىقتىسادىي جەھەتتە «يارداەمچى قوشۇن ماڭدۇرۇش» ، سىياسىي جەھەتتە «باش ئېگىپ تىزلىنىش»㊴ ، بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا «تارتۇق تاپشۇرۇپ پېقىرلىقنى ئېتىراپ قىلىش» ئىدى.

«باش ئېگىپ تىزلىنىش» ئالدى بىلەن تۇركلەر ئەۋەتكەن «تۇدۇن» نىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىشتىن دېرەك بېرەتتى. شېرۇىلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، «تۇركلەر ئۇچ تۇدۇننى تۇرغۇزۇپ باشقۇردى»㊵. قىتانلارمۇ شۇنداق بولدى: «تۇركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى تۇدۇن پەندىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى باشقۇردى㊶. «غەربىي يۇرتتىكى بارچە ئەللەر پادىشاھلىرىغا ئىلتەبىر ئۇنۋانى بېرىلدى ھەمدە بىردىن تۇدۇن ئەۋەتىلىپ ئۇلارنى باشقۇردى ۋە باج - سېلىق يىغىشقا نازارەتچىلىك قىلدى»㊷. تۇرك خانلىقى يەنە بەزىدە «قۇدىلىشىش» ۋاستىسى ئارقىلىق قارام قوۋملارغا بولغان كونترول‌لۇقىنى كۈچەيتتى. مەسىلەن، بىلگە قاغان سىڭلىسىنى بارسبەگكە ياتلىق قىلىغان㊸، سەمەرقەنت پادىشاھى «قۇشچى غەربىي تۇركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ قىزىنى ئالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي غەربىي تۇركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالغان»㊹ قاتارلىقلار. مەيلى قايسى ۋاستە بولسۇن ھەممىسى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش، شۇ ئارقىلىق «ئادەم ۋە ئات چىقارغۇزۇپ چارۋا بېجى»㊺ ئېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ تارتۇق يوللاش شەكلى «يار-دەمچى قوشۇن ئەۋەتىش» بولۇپ، بۇنىڭ پەۋقۇلئاددە مۇھىم رولى بولىدىغانلىقىنى تېلى (تېگرىك) لارنى مىسال قىلىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: «تۇركلەر دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، شەرق ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشتا تېلىلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ شىمالىي دالىنى تىنچىتتى»㊻. «ھەر يىلقى يامغۇر مەۋسۈمىدە قىرغىزلار تۆمۈر قازاتتى،

بۇ تۆمۈر جياشا (铁) دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭدىن لەشكىرى ئىشلار-
دا ئىشلىتىلىدىغان ناھايىتى ئۆتكۈر قوراللارنى ياساشقا بولغاچقا،
دائىم تۈركلەرگە تاپشۇراتتى»⑰. دېمەك، تۈرك خانلىقىنىڭ قۇدرەت
تېپىشى قارام قوۋملارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىدا ئىشقا
ئاشقانىدى. قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاش تېكىستلىرىدىكى بايانلارغا
ئاساسلانغاندا، پۈتكۈل قەبىلىنىڭ «قۇل» قىلىنغانلىقىنىڭ ئاساسىي
بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر ئىدى: (1) ئۆز قوۋمىنىڭ قاغانىدىن ئايرى-
لىش؛ (2) ئۆز ئىلىدىن ئايرىلىش؛ (3) ئۆز قوۋمىنىڭ ئەسلىي
قائىدىلىرىنى ئۇنتۇش؛ (4) ئۆزى مەنپەئەتلىنىش ئېھتىماللىقىنى
يوقىتىپ قويۇش؛ (5) ئۆز قوۋمىنىڭ زېمىنىنى قولدىن بېرىپ
قويۇش⑱. شۇڭا، ھۆكۈمران ۋە قارام قوۋم ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-
قارشىلىق مۇناسىۋەت تۈرك جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەرنىڭ
بىرى بولۇپ قالغانىدى.

تۈركلەردىكى قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ماچاڭشۇ ئە-
پەندى تەپسىلىي تەتقىق قىلغان⑲. بۇ يەردە ئاساسەن قۇلدارلار ۋە
قۇل - دېدەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى مۇھاكىمە
قىلىمىز.

«قۇل» ئورخۇن ئابىدىلىرىدە qul دېيىلىدۇ، بۇ سۆز پېئىل
qulmaq (ئەمگەك قىلىش) دىن كەلگەن بولۇپ، يات يۇرتلاردىن
كېلىپ قالغان ئەمگەكچىلەرنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئىسىم يەنە باشقا بىر
ئىسىم بولغان Orul (ئوغۇل) نىڭ تەركىبىي قىسمى، يەنى Oq (ئوق
يەنى ئۇرۇق) قا qul (قۇل) نى قوشۇش بىلەن قاتار كەلگەن ئىككى
rبوغۇمى q غا نۆۋەتلىشىپ ھاسىل بولغان سۆز ئىدى⑳. بۇ بىر قاتار
تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى تۈركلەردىكى قۇللارنىڭ تاشقى مەنبەسى-
نى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، يەنە قۇللارنىڭ ئۇرۇق تەرىپىدىن ئاسرە-
لىپ «ئوغۇل» دەپ قارالغانلىقىنى چۈشەندۈرەتتى. بۇ ئەھۋاللاردىن
شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، تۈركلەردە ئۇرۇق ئىگىدارلىقىدىكى
بىر خىل قۇللار مەۋجۇت بولغان بولۇپ، موڭغۇللار دەۋرىدىكى «چار-
ۋىچى قۇللار» (unagan bogol) غا باراۋەر كەلگەن. ئۇنىڭدىن

سىرت يەنە ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان خۇسۇسىي قۇللارمۇ بار بو-
لۇپ، بۇلار كۆپىنچە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى. تارىخىي كىتابلاردا
تۈركىلەر «بۇلاك- تالاك قىلىپ كەلگەن جەڭ ئولجىلىرىنى سانغۇن-
سەرۋازلارغا تارقىتىۋېتىدۇ» دېيىلىدۇ(51). شۇنىڭسىزكى، بۇ ئەھۋال
ھونلارنىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى جەڭچىلەرگە بۆلۈپ بېرىپ، ئۇ-
لارنىڭ غەيرىتىنى ئاشۇرىدىغان كونا ئۇسۇلنى داۋاملاشتۇرغانلىق ئى-
دى: «ئېرىشكەن غەنىيمەت - ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە
قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادەمنى ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك،
ھونلار جەڭ قىلىدىكەن، ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش
قىلاتتى»(52). ئالدىنقى بەتتە نەقىل كەلتۈرگەن «كۈسۇدا قۇللارنى
قولغا چۈشۈردۇم» دېگەن ئەھۋال بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. بۇلاپ -
تالىنىدىغانلار ئەلۋەتتە ئەر - ئايال، ئوغۇل- قىز ھەممىسىلا بولىدۇ.
ئەمما، تۈركىلەر قىز - ئاياللارغا بەكرەك ھېرىسمەندەك قىلىدۇ.
ۋۇدىنىڭ 3 - يىلى (620 - يىلى) قارا قاغان بىڭجۇ ئايمىقىغا
تېگىش قىلغاندا، «شەھەردىكى ساھىبجامال قىز - ئاياللارنىڭ ھەم-
مىسىنى بۇلاپ كەتكەن»(53). شۇڭا، دايىنىڭ 3 - يىلى (607- يىلى)
سۇي ياڭدې قىتانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا ئەسىر ئېلىنغان قىز- ئايال-
لارنىڭ يېرىمىنى تۈركىلەرگە ئىنئام قىلغانلىقىغا ئەجەبلىنىش ھاجەت-
سىز(54). ئېھتىمال باشقا كۆچمەن خەلقلەرگە ئوخشاش بۇلاپ كېتىل-
گەن قىز - ئاياللارنىڭ كۆپىنچىسى «شىرمەت ئوقياچى» تۈركىلەرنىڭ
خوتۇنلىرى بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. بۇ ئاياللاردىن تۇغۇلغان
بالىلار قائىدە بويىچە باشقىلاردىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرغان. شۇڭا،
مۇقاننىڭ ئوغلى تاراس «ئانسىنىڭ تېگى پەس بولغانلىقتىن خەلقنىڭ
لەم قايىل بولماي»(55) ئۇنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى
تارتىۋېلىنغان. ئەر قۇللارنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى يازما ھۆججەت-
لەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلاردا پەقەت
بەزى تايىنى يوق ئۇچىلا كۆزگە چېلىقىدۇ. ئارخېئولوگلار
VI — VIII ئەسىرلەردىكى ئالتاي قەبرىلىرىنى شەكلى ۋە دەپنە بۇيۇملى-
رىغا قاراپ ئۇچ دەرىجىگە ئايرىغان، شۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككىنچى

دەربەلىك قەبرىلەر قۇللارنىڭ ياكى نامراتلارنىڭ قەبرىسى بولۇپ، بىللە كۆمۈلگەن بۇيۇملار ئارىسىدا سۆڭەكتىن ئىشلەنگەن ئوق باشلىرى، چارۋىدارنىڭ قەبرىسىدىن تۆمۈر ئوق ببشى چىققان. ئەينى ۋاقىتتىكى ئالتايلىقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، سۆڭەك ئوق ببشى ئوۋچىلىققا ئىشلىتىلەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قۇللار ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان بولسا كېرەك. بىراق، ئۇلارنىڭ قوي - كالا ببقىشىغىلا بولاتتى، يىلقا ببقىشىغا بولمايتتى، يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇللار يىلقىچىلار ئەمەس، بەلكى قوي - كالا چوپانلىرى ئىدى[56].

قۇل - دېھقانلار تۈركىلەرنىڭ ئائىلىلىرىدە ببتېمە - قوپسىمۇ، ئۇلار يەنىلا خوجايىننىڭ مال - مۈلكى ھېسابلىناتتى. ناۋادا ئەركىن ئادەم بولماقچى بولسا تۆلەم تۆلەپ، جىسمانىي ئەركىنلىكىنى سېتىۋېلىشى كېرەك ئىدى. جېنگۆەننىڭ 5 - يىلى (631 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ: «سۇي خانىدانلىقىدا جاھان قالايمىقانلىشىپ، كۆپلىگەن خەنزۇ پۇقرالىرى بۇلاپ كېتىلگەن. دەرھال ئەلچى ئارقىلىق تۆلەم يەتكۈزۈلۈپ، 80 مىڭ ئەر - ئايالنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈرگەن[57]. يۆخۈينىڭ 4 - يىلى (653 - يىلى) تاڭ گاۋزۇڭ قىرغىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان «خەنزۇ پۇقرالىرى» ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىپ، «زور مىقداردا پۇل-پۇچەك ئىنئام قىلىغاندىن كېيىن بەزىلىرى دەرھالا سېتىۋېلىنغان»[58].

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى تۈركىلەر «قۇل» قىلىۋالغان «خەنزۇ پۇقرالىرى» ئىلتەرىش قاغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى «ئۆزلۈكىدىن توپلىنىپ تاغ - جىلغىلارنى ماكان قىلغان»[59]. يەنە بەزىلىرى «ئىلتەرىش مەغلۇپ بولغاندا قوچۇغا قېچىپ كەتكەن»[60]. بۇ ئەھۋاللار تۈرك خانلىقىدىكى خەنزۇ قۇللارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ياكى قېچىپ كېتىش شەكلىدىكى سىنىپىي كۈرەشلەرنى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، قۇلدارلار بىلەن قۇللار

ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتى كۆك تۇرك جەمئىيىتىدىكى بىر ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالغانىدى.

«قوۇل» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئىپادىلىگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، تۇركلەر جەمئىيىتىدە قوۇللۇق تۇزۇم ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، قوۇللارنى ئەركىن چوپاندارلاردىن كېلىپ چىققان «تۆت يۈزمىك شىرمەت ئوقيا-چى»[61] بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قوۇل - دېدەكلەر تۇركلەرنىڭ نوپۇس سانىدا ھېچقانچە سالماقنى ئىگىلىيەلمەيدۇ، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇلار يەنىلا «ئۇرۇق» نىڭ ئوغلى ياكى ئائىلە ئەزاسى سالاھىيىتى بىلەن بىۋاسىتە تۇرمۇش ئەشيالىرىنى يىغىپ كەلگەن. شۇڭا، قوۇلدارلار بىلەن قوۇللار مۇناسىۋىتى تۇركلەر جەمئىيىتىدىكى ئاساسلىق زىددىيەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغىنىمىزدا قوۇللۇق تۇزۇمىنىڭ ئوينايدىغان رولىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇۋەتمەسلىكىمىز كېرەك. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، Ⅵ — Ⅶ ئەسىردىكى تۇركلەر «ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئىگىلىكنىڭ ئاددىي خاراكتېرى چوپاندارلارنىڭ يىل ئوبدان كېلىپ بەرگەندىلا، ئاددىي ھالدا قايتا ئىشلەپچىقىرالايدىغانلىقىنى، «پەۋقۇلئاددە قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ چېكەتكىلەر يامراپ كەتسە» دەرھال «يەرلەر قاغجىراپ، ئىلاجسىز چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچىدىغانلىقىنى»، ھەتتا «ئۇۋسىنى كولاپ چاشقانىنى، يىلتىزىنى كولاپ ئوت-چۆپلەرنى، ھەتتا بەزىلىرى بىر - بىرىنى يېيىش ئارقىلىق جان ساقلاشقا مەجبۇر بولىدىغانلىغىنى[62]» بەلگىلىگەنىدى. بۇ خىلدىكى ماددىي جۇغلانما كەمچىل بولۇش ھادىسىسى قوۇللارنىڭ ئەمگىكىنى زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچرىتىپ قويياتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قوۇللارنىڭ ئەمگىكىنى توقۇق نازارەت قىلىپ كەتكىلى بولمايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا قوۇللارنىڭ سانى بەك كۆپ بولۇپ كەتسە كۆچمەنلەرنىڭ ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ كۆچۈش ھەرىكەتچانلىقىغا دەخلى بولاتتى. بۇ ئەھۋاللار

تۇركلەرنى قۇللار ئەمگىكىنى تار دائىرىدە چەكلەپ ئۇلارنى ئۆيلەشتۈ-
رۈش (توقاللىققا ئېلىش ياكى «ئوغۇل» قىلىۋېلىش) ئۇسۇلى ئارقە-
لىق بۇ خىل ئەمگەكچىلەرنى تۇرغۇزۇپ قېلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ
ئارقىلىق ئاتىلىق ھوقۇق شەكلىدىكى قۇللۇق تۈزۈم شەكىللەندى.

3. ئائىلە ۋە نىكاھ

VI — VIII ئەسىرلەردىكى تۈرك كۆچمەن جەمئىيىتىدىكى ئەڭ كىچىك ئىقتىسادىي بىرلىك ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمىدىكى ئائىلە بو-لۇپ، جۈڭگو ۋەسىقلىرىدە «ئۆيلۈك» ياكى «تۇتۇن» دەپ خاتىرىلەن-گەن. قەدىمكى تۈرك تىلىدا بولسا inijügün ۋە arqarun دېگەن ئىككى سۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئاۋۋالقىسىنىڭ سۆز يىلتىزى ini (ئىنى، ئۇكا) بولۇپ، «بالىلار ئۆيى» دېگەن مەنىدە؛ كېيىنكى سۆزنىڭ سۆز يىلتىزى arqa (دۇمبە، ئارقا تەرەپ) بولۇپ، «ئۆيئۇاق» دېگەن مەن-دە. ئۇلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا ئائىلە- تاۋابىئاتلىرى ياكى ئائىلە باشلىقى دېگەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى نۇقتىدىن «ئائىلە — بالىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى ئەجدادتىن تۈزۈلىدۇ» دېگەن بىر ئورتاق رېئاللىقنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ، inijügün ۋە arqarun بىر جۈپ مەنداش سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ سۆز مەنىسىنى تارىخىي ئەمەل-يەتكە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، تۈركلەردىكى ئۇ-رۇقداشلىق تۈزۈم يىمىرىلىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا يېڭىدىن باش كۆتۈ-رۈپ چىققان ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەر ۋارىسلىق ھوقۇ-قىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بالىلار ۋە چوڭلارنى ئاساس قىلاتتى.

كۆچمەن خەلقلەردە ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى تارىخىي شەرت - شارائىتلار ھەققىدە ئېنگېلس مۇنداق نۇقتىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويغان: «چارۋا مالىلار يېڭى تىرىك-چىلىك ۋاستىسى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى كۆندۈرۈش ۋە كېيىنكى ئەھۋاللاردىن خەۋەر ئېلىش ئىشلىرىنى ئەرلەر قىلغان، شۇڭا چارۋە-لار ئۇلارغا مەنسۇپ بولغان. ھازىرقى كۈندە ئىشلەپچىقىرىشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن بارلىق ئېشىنچا ئەرلەرگە مەنسۇپ بولۇۋاتىدۇ؛ ئايالىلار

ئۇنى ئىستېمال قىلىشقا قاتناشسىمۇ، ئەمما مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىقتا ئاياللارنىڭ نېسىۋىسى بولمايدۇ»(63). بىز تەنقىد قىلىۋاتقان ئاشۇ دەۋردە تۈرك ئائىلىلىرىدىكى ئاياللار ئاللىقاچان ئىككىنچى ئورۇنغا ئۆتكۈزۈۋېتىلگەن بولۇپ، ئۆي ئىشىنى قىلىش شۇلارنىڭ ئىشى ئىدى. مەسىلەن، «بىرەر يولۇچى ئۆي ئىگىسىدىن يەيدىغان نەرسە سورىسا ئۇنى چېدىرغا تەكلىپ قىلىپ ئەكىرىپ خوتۇنىغا ئاش - تاماق تەييارلاشنى بۇيرۇيدۇ»(64). سايان ئالتايدىكى قورا قەبرىستانلىقىدىكى VIII — IX ئەسىرگە مەنسۇپ ئايال قەبرىسىدىن قول بىلەن چۆرۈلىدىغان تاش يارغۇنچاق تېپىلغان(65). بۇ «ئاش - تاماق تەييارلايدىغان خوتۇن» نىڭ ئۆي ئىشلىرىنى قىلىدىغانلىقىنىڭ پاكىتى. بىراق، «ئانىلىق هوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىمۇ يەنىلا ساقلىنىپ تۇرغان»(66) بولۇپ، VI — VIII ئەسىردىكى تۈركلەردە تېخىمۇ كۆپ ساقلىنىپ قېلىشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى، ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ مال باقىدىغان ۋە لەشكىرىي توقۇنۇشلار كۆپ يۈز بېرىدىغان ئەھۋال ئاستىدا ئەرلەر كۆپىنچە سىرتتا يۈرۈپ قالىدۇ، ئۆي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىۋاتقان ئاياللار ئائىلە ئىقتىسادىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ هوقۇقنى ئىگىلەيدۇ. كۆچمەن تۇرمۇشنىڭ چەكلىمىلىرىگە ئۇچراشتىن كېلىپ چىققان بۇ خىل ئەمگەك تەقسىماتى تۈرك ئاياللىرىنى نىسبەتەن يۇقىرى ئىجتىمائىي ئورۇندىن بەھرىمەن بولۇشتا رېئال ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئانىلىق هوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ماددىي شارائىت يارىتىپ بەردى. ئانىلىق مۇناسىۋەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان تۆۋەندىكى ئىككى تۈرلۈك تۇغقاندارچىلىق چۈشەنچىسى ئانىلىق هوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىغا دەلىل بولالايدۇ: (1) كۆيئوغۇلنى ئوغلىدەك كۆرۈش. ئىشبارا قاغان سۇي گاۋزۇغا يوللىغان نامىدە: «شاھ ئالىيلىرى ئايالىمنىڭ ئاتىسى، شۇنداقلا مېنىڭ ئاتام بولىدىلا، قىزلىرىنىڭ مۇرەببىسى بولغان كەمىنە ئۆزلىرىنىڭ ئوغۇللىرىدۇر»(67) دېگەن. بىلگە قاغان پادىشاھ شۇەنزۇڭنىڭ ئۆزىگە مەلىكە

ياتلىق قىلغانلىقىغا تەشەككۈر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا: «پەخىر سىلىنىڭ ئوغۇللىرىدۇر»⑱ دەپ يازغان. (2) ئايال تەرەپنىڭ جىيەنلىرىنى ئەر تەرەپنىڭ جىيەنلىرىدەك كۆرۈش. تۈركچە «كۆلتەكىن مەڭگۈتېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى» نىڭ ئاپتورى «مەكى جىيەنى يوللىغ تېكىن» دەپ ئىمزا قويغان. تۈركلەرنىڭ ئەمەل - مەنسەپ سىستېمىسىدا «تېكىن» قاغانىنىڭ بالىلىرى ۋە ئىنىلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولسىمۇ، شەرەم تۇغقانلاردىن بولغان جىيەنىگە «تېكىن» ئۇنۋانىنى ھەدىيە قىلغانلىقىنىڭ ئۆزى تۈركلەرنىڭ ئاچا - سىڭىللارنىڭ بالىلىرى ۋە ئوغۇل قېرىنداشلىرىنىڭ بالىلىرىنى ئوخشاش .كۆزدە كۆرگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى ئىدى⑲.

ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئىزچىل ساقلىنىپ تۇرۇشى تۈرك ئاياللىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا مۇئەييەن ئورۇن ئىگىلىشىنى بەلگىلىدى. تارىخ كىتابلىرىدا «شىمالىي دىلارنىڭ ئادەتتىدە كۆپىنچە ئىچكى كېڭەش ئاساس قىلىنىدۇ»⑳ دەپ خاتىرىلەنگەن. تۆۋەندىكى بىرنەچچە مىسال بۇنىڭ دەلىلى:

1) خاتۇننىڭ لەشكىرىي ئىشلارغا قول تىقىشى. «شىمالدىكى يات قوۋملەرنىڭ ئادىتىدە خاتۇن لەشكىرىي ئىشلارغا قول تىقىدۇ... يى چېكى مەلىكە ئىشبەگ قاغانغا جىددىي ئايغاقچى ئەۋەتىپ شىمال تەرەپتىن ياۋ كېلىۋاتىدۇ، دەپ ئۇقتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر مۇھاسىرىنى بوشاتقان»㉑.

2) خاتۇننىڭ قاغانىنى تەختكە چىقىرىش ۋە تەختتىن چۈشۈرۈش ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىشى. «قارا قاغان ۋاپات بولغاندا، مەلىكە يى چېكى ئۇنىڭ ئوغلى ئاۋۇشنى كېسەلمەن دېگەن باھانە بىلەن تەختكە چىقىشتىن توسۇپ قويدى. كېيىنچە قارا قاغانىنىڭ ئىنىسى دومىنى تەختكە چىقىرىپ ئېلىك قاغان، دەپ ئاتىدى»㉒.

3) خاتۇننىڭ قاغان ۋە باشقا ۋەزىر - ۋۇزرالار بىلەن بىرلىكتە چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىشى. «ھۆددەيچى يۈەن جېن خان ئالىيلىرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئەلچىلىككە بارغاندا ئارقا - ئارقىدىن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋېلىندى، خاتۇن، كۆلتېكىن، تۇنيوقۇق

قاتارلىقلار چېدىردا يانمۇ يان ئولتۇرۇشتى» .⑬.

4) خاتۇنىنىڭ دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى: «بۇساتـ-نىڭ ئانىسى ئورقۇن خاتۇن‌ئاساسەن دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئىشلاردا ئادىل ۋە دانا بولغانلىقتىن پۈتۈن ئەلنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى»⑭.

5) خاتۇنىنىڭ قاغانىنى قەتلىئامدىن توسقانلىقى. «قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ قەتلىئام قىلماقچى بولغاندا، خاتۇن‌ئۇنىڭغا چىرايلىق سۆز قىلىپ قاغانىنى توختىتىپ قويدى»⑮.

ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ھازىرقى مەۋجۇت ۋەسىقىلەردىن پەقەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئايالىلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار تېپىلىدىغان بولۇپ، ئادەتتىكى ئايالىلارنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە تېخى بىۋاستە خاتىرىلەر تېپىلمىدى. ئەمما، قەدىمكى باشقا كۆچمەن قەبـ-ىلىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئادەتتىكى تۈرك ئايالىلىرى ئىجتىمـا-ئىي پائالىيەتلەردە يەنىلا ئاز - تولا پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان⑯.

ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ كۆچلۈك ھاياتىي كۈچى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى بەزى كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ قال-دۇقلىرىنى ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەرگىچە سۆرەپ كىردى.

بىرىنچى، بېقىۋېلىش. ئەن لۇشەننى ئەن جېنجيې ئائىلىسى بېقىۋالغان⑰. تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىشىپراق كەـ-تىدىغان مىساللار ئۇچرايدۇ. «بارلىق 2 - نومۇرلۇق ئابىدە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «مەنكى كۈنتىرىڭ ئۈچ يېشىمدا ئاتامدىن ئايرىلـ-دىم. قېرىندىشىم شانۇشەۋكەتىلىك تۈتۈق مېنى بەقمې چوڭ قىلىدى»⑱. بېرىنىشتامنىڭ ئىزاھلىشچە، «كۈنتىرىڭ» دېگەن ئىـ-سىم küni (توقال) ۋە tirig (تىرىك) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكـ-مىسىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، «توقالدىن تۇغۇلغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈـ-رىدۇ. ئاتىسى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنى بىر كاتىتا ئائىلە بېقىـ-ۋالغان⑲. ئەن لۇشەن ۋە كۈنتىرىڭنىڭ ئەھۋالى VIII ئەسىردىكى

تۇرك كۆچمەن جەمئىيىتىدە بېقىۋېلىنغان بالىنىڭ ئائىلە ئەزاسى سۈپىتىدە ياشايدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، ئەن لۇشەننىڭ «پادىچىدىن» ئىسيانكارغا ئايلىنىشى[80] دەك تارىختىن بېقىۋېلىنغۇچىنىڭ يەنە ئۆيدە قۇللۇق مەجبۇرىيەتنى ئۆستىگە ئالمىدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى، بېقىشقا بېرىش. «يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «جېنگۈەننىڭ 8-يىلى ئېلىك قاغان ۋاپات بولدى... ۋەزىر قۇل تارقان تۇيغۇنيا ئەسلىدە ئېلىك قاغاننىڭ ئانىسى بوش خاتۇننىڭ مەھرىمى ئىدى. ئېلىك خان يېڭى تۇغۇلغاندا تۇيغۇنياغا بېقىشقا بېرىلگەن. ئۇ بالىنى ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن خاتۇن زار ـ زار يىغلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان». ئېلىك خان كىچىكىدىن تۇيغۇنيا ئائىلىسىدە تۇرغان. «تارقان» دېگىنى ئېھتىمال ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنى بېقىپ ئۆستۈرگەن ئەجرىگە تەشەككۈر ئېيتىش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئىنئام قىلغان مەنسەپ بولسا كېرەك. بېقىۋېلىش ۋە بېقىشقا بېرىش بىردەك ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرك خانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىشى ئاتىلىق ھوقۇق تۇزۇمىدىكى ئائىلىلەر ئۇچۇن كەڭ ئەمگەك كۈچى مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇ شۇنى چۈشەندۈردىكى ئۇرۇقلاردىكى ئۆزئارا ياردەملىشىش ئەنئەنىسى ئېكسپىلاتاتسىيىنى ياپىدىغان قالقان بولۇپ قالغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسەن VIII — VI ئەسىردىكى تۇرك ئائىلىلىرىنىڭ تۈپ خاراكتېرى، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئومۇمەن «ئانىلىق ھوقۇق تۇزۇمىنىڭ قالدۇقلىرى كۆپلەپ ساقلانغان ئاتىلىق ھوقۇق تۇزۇمىدىكى ئائىلە» دەپ يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

ئەمدى دەققىتىمىزنى ئائىلە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان نىكاھ مەسىلىسىگە يۆتكەيلى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 ـ جىلد «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، تۇركلەردىكى نىكاھ ئەھۋالى توغرىسىدا مەخسۇس بايانلار خاتىرىلەنگەن: «ئوغۇل ـ قىز، ئەر ـ

ئاياللار چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىپ دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جايغا يىغىلىدۇ. مۇشۇ سورۇندا بىرەر ئايال زاتنى ياقتۇرۇپ قالغان كىشى قايتىپ ئۆزاق ئۆتمەيلا قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىگە ئەلچى ماڭدۇرىدۇ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىمۇ كۆپىنچە رەت قىلمايدۇ. ئاتا-سىنىڭ قېرىنداشلىرى ياكى تاغىلىرى ۋاپات بولسا ئوغۇللىرى، ئە-نىلىرى ياكى جىيەنلىرى، ئۆگەي ئاپىلىرى، يەڭگىلىرىنى خوتۇنلۇق-قا ئالىدۇ. پەقەت ئۆگەي ئاپىلىرى ياكى يەڭگىلىرىدىن ئۆزىدىن چوڭىنى خوتۇن قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ.» بۇ يەردىكى «ئۆزىدىن چوڭ-لىرىنى خوتۇن قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ» دېگەنلىك ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى، بۇ ئاددىيغىنە نىكاھ ئادىتى بولماستىن بەلكى تۈركلەردىكى نىكاھ ئادەت قانۇنى ئىدى. تۆۋەندە بىرنەچچە كىچىك ماۋزۇلار بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزە-مىز:

1. نىكاھ جەھەتتىكى پۇتۇشۇش

يۇقىرىقى نەقىلگە قارىغاندا، تۈرك يېگىتلىرى قەبرىستانلىقتىكى يىغىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ جورا ئىزدىگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل «يۈزلىرىنى تىلىپ، قۇلاقلىرىنى كېسىپ، قان ـ ياشلىرى دەريا كەبى ئاقىدىغان» سورۇندا جورا تاللىشى ھەرگىزمۇ خۇراپىيلىقتىن ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، كۆچمەن ئېگىلىكنىڭ تارقاقلىق ۋە ھەر-كەتچانلىقى ئىجتىمائىي ئالاقە پائالىيەتلىرىنى (چەكلىك مەنبەدىن ئېيتقاندا) يوققا چىقارغانلىقتىن، «ئەر ـ ئايال، ئوغۇل ـ قىزلار چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ، دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جايغا يىغىلغان» پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جورا تاللاشقا مەجبۇر بولغا-نىدى. يات قوۋملارنىڭ بۇ ئادەتلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كىشىلەر-نىڭ نەزىرىدە ئېھتىمال «يىغلايمۇ ياكى كۈلەيمۇ» دېگەندەك ئىش بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ «شادلىق بىلەن ئازاب ئارىلىشىپ كەت-كەن يىغىلىش» ئىدى، ئاندىن قالسا «قىز تەرەپكە ئەلچى ماڭدۇرغاندا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى كۆپىنچە رەت قىلمايدۇ» دېگەن ئەھۋالدىن، ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ قىزلارنىڭ شەخسىي ھېسسىياتىغا ھۆرمەت قە-

لىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. يۇقىرىقى نەقىلدە تويلۇق توغرىسىدا بىر-نەرسە دېيىلمىگەن، ئەمما تۈركلەرنىڭ جازا قانۇنىدا «ئايالىنىڭ تويلۇق مال- مۇلكىنى تاپشۇرىدۇ» دېگەن تۆلەم ئۇسۇلى بار (تەپسىلىي مەزمۇنىنى «جازا قانۇنى» دىن كۆرۈڭ). مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، خوتۇن ئالغاندا تويلۇق بېرىشى ئېنىق. مال- مۇلۇك ئىلەشتۇرۇلگەن شارائىتتا ئادەتتىكى تۈرك چارۋىچىلىرىنىڭ يېتەرلىك «تويلۇق مال- مۇلۇك» يېغىشى ئاسان ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئايال ئەسىرلەرگە بەكمۇ قىزىققان.

2. نىكاھقا ۋاراسلىق قىلىش

تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدا يى چېكى مەلىكە نىكاھ ۋاراسلىقىدىكى مەشھۇر شەخس بولۇپ قالغان. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چىمەن قاغان، ئۇنىڭ ئوغلى شىبى قاغان، ئۇنىڭ ئىنىسى قارا قاغان، ئۇنىڭ ئىنىسى ئىلىك قاغان قاتارلىقلارغا خاتۇن بولغان. بۇ نىكاھ ئەھۋالى تۈرك قانۇنىنىڭ چوڭلارنىڭ نىكاھ ۋاراسلىقى بىلەن تەڭ قوراملىقلارنىڭ نىكاھ ۋاراسلىقىغا يول قويىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى نەقىلگە ئاساسلانغاندا تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا نىكاھقا ۋاراسلىق قىلىشقا بولمايدۇ:

1) نىكاھىغا ۋاراسلىق قىلىنغۇچى ئايالنىڭ ئېرى ھايات بولسا؛

2) نىكاھىغا ۋاراسلىق قىلىنغۇچى ۋاراسلىق قىلغۇچىنىڭ ئۆز ئانىسى بولۇپ قالسا؛

3) نىكاھقا ۋاراسلىق قىلغۇچى ياش جەھەتتە چوڭ بولۇپ قالسا.

بەزىدە ۋاراسلىق نىكاھ شارائىتىنى ھازىرلىماي تۇرۇپمۇ تۇل ئاياللار باشقىدىن ياتلىق بولالايتتى. مەسىلەن، ئەن لۇشەن «كىچىك ۋاقتىدا يېتىمچىلىكتىن ئاپىسى بىلەن بىللە تۈركلەر ئارىسىدا ياشىغان. ئاپىسى كېيىنچە غۇز سانغۇنى ئەن بوجۇنىڭ ئىنىسى ئەن يەنيەنگە ياتلىق بولغان»[81]. ئەن لۇشەن ئاپىسىنىڭ ئۆز ئوغلى بولغانلىقتىن بۇ نىكاھقا ۋاراسلىق قىلالمايتتى. ئاپىسىنىڭ مەرھۇم بولدىشىنىڭ باشقا بالىلىرى، ئىنىلىرى ياكى جىيەنلىرى ھەققىدە تارىختا بىرەر خاتىرە بولمىغاچقا بىرنەرسە دېيىشكە ئىلاجسىزمىز.

قارىغاندا، ئەن لۇشەننىڭ ئاپىسى ۋارىسلىق نىكاھىنى داۋاملاشتۇ. رۇشقا ئىلاجسىز قالغان ئەھۋالدا باشقا كىشىگە ياتلىق بولغاندەك قىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئەر تەرەپنىڭ ئائىلىسىدە نىكاھقا ۋارىسلىق قىلغۇ. دەك قانۇنلۇق كىشى بولمىسا، تۇل ئايال باشقا ئەرگە ياتلىق بولسا ۋە ئوغلى ئاپىسى بىلەن بىللە كەتسە يول قويۇلىدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ۋارىسلىق نىكاھ ئادىتى تۇركىلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن داۋاملىق ساقلاپ قېلىنغان. مەسىلەن، Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرى يابغۇ قاغانىنىڭ چوڭ ئوغلى تاردۇشاد ۋاپات بولغاندا «كىچىك ئوغلى تېكىن ئاكىسىنىڭ شادلىق ئورنىنى قولغا ئالدى ۋە ئۆگەي ئاپىسىنى خوتۇن قىلىۋالدى»㉜.

3. تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەننىڭ ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسىدە ئومۇملاشقان «تۇركچە ئادەت»

سۇي لىڭچىن «ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىدە: «ئەلنەغمە مەھكىمىسىدىكى قىز - چوكانلارنىڭ خۇلق - مىجەزى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئىسرىق يېقىپ قېرىنداشلىققا ئەھدىلەشكەنلەر ھەر قېتىمدا كۆپ بولسا 14 — 15 كە يېتىدۇ، ئاز بولغاندىمۇ 8 — 9 كىشىدىن ئاشىدۇ. بىرەر ئوغۇل بۇلاردىن بىرەرىنى ئالسا، قالغانلار شۇ قىزنى 〈خانىم〉 دەپ چاقىرىشىدۇ، ئالغۇچى يىگىتنىڭ ئاكىسى 〈كېلىنچەك〉 دەپ ئاتايدۇ، ئىنىسى بولسا 〈يەڭگە〉 دەپ چاقىرىدۇ... ئوغۇل بۇ قىزلاردىن بىرەرسىنى رەسمىي ئەمرىگە ئالغاندىن كېيىن، ئىسرىق يېقىشىپ قېرىنداشلىققا ئەھدى قىلىشقانلار يېڭى كېلىنگە 〈تۇركچە ئادەتنى ئۆگىنىڭ〉 (学突厥法) دەپ چۈۋرلىشىدۇ. يەنە تېخى 〈قېرىنداشلىرىم ھەممىسى خوتۇنلۇق بولۇپ كەتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ ئايالىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسام بولاتتى〉 دەپ تىللىرىنى چاكىلدىتىشىدۇ. قىزنىڭ ئىگىسى بولغان كىشى بۇنىڭغا ھېچقانداق قىزغانمايدۇ، قالغانلارمۇ بۇنىڭغا ھەيران قالمايدۇ». بۇ نەقىلدىكى «ئادەت» ئىبارىسى نىكاھ ئادىتىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، شەرقىي تۇركلەردە ئومۇملاشقان «ئىسرىق يېقىپ» ئىتتىپاق تۈزۈش ئادىتى بىلەن ئوخشاش نامدىكى باشقا

نەرسە ئىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تۈركلەردە ۋارىسلىق نىكاھ ۋە بىر ئەرنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ھادىسىلىرىدىن[83] باشقا يەنە ئەلنەغمە-چىلەر مەھكىمىسىدىكى سازەندىلەر «تۈركچە ئادەت» دەپ ئاتىۋالغان «بىر نەچچە قېرىنداشنىڭ بىر خوتۇن بىلەن ئۆتۈشى» دەك ئۆزگەرگەن شەكىلمۇ بولغان دېيىشكە مەلۇم ئاساس بارەك قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئېنگېلس ئېيتقان «كۈلۈب نىكاھى» غا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، «يەلتا-پان ھەقەمسايىلەر» بەجايكى بىر «نىكاھ كۈلۈبى» غا ئايلىنىپ قالغان بولۇپ[84]، بۇ خىل «تۈركچە ئادەت» دېگەن ئاتالغۇ «ئەلنەغمە-چىلەر مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرە» دىن باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرى-مايدۇ[85]. يەنە كېلىپ ھونلار دەۋرىدىن بۇيان[86] موڭغۇل يايلىقىدا بۇ خىل نىكاھ ئادىتى مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسىدىكى سازەندە - ئۇسسۇلچىلارنىڭ كۆپىنچىسى غەربىي غۇزلار (西胡) ياكى غەربىي غۇزلارنىڭ قېنى ئارىلاشقان[87] كىشىلەردىن بولغاچقا، ئۇلارغا يۇققان بۇ ئادەتنىڭ مەنبەسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىزدەپ بېقىش بىرقەدەر ئاقىلانىلىك بولسا كېرەك[88]. شۇڭا، «تۈركچە ئادەت» دېگىنى تۈركلەردىكى «ئادەت» دېگەن مەنىدىمۇ - يوق، بۇ يەنىلا گۇمانلىق.

ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئاكا - ئىنى قېرىن-داشلارنىڭ بىر ئايالنى ئورتاق خوتۇن قىلىشى ئېفتالىتلاردىكى خاس نىكاھ ئادىتى. «جۇنامە» نىڭ 50 - جىلد «ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «جازا قانۇنى ۋە ئۆرپ - ئادىتى تۈركلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ يەنە بىر ئادىتى ئاكا- ئىنى قېرىنداشلار بىر ئايالنى ئورتاق خوتۇن قىلىدۇ. ئېرىنىڭ قېرىنداشى يوق بولسا ئايال بىر تال مۇڭگۈز چىقىرىلغان قالپاق كىيىۋالىدۇ. ئەگەر ئېرىنىڭ قېرىنداشلىرى بولسا، شۇلارنىڭ سانىغا قاراپ قالپىقىغا شۇنچە تال مۇڭگۈز چىقىرىۋالىدۇ». «قانۇنلار قامۇسى» 193-جىلد «توخرىلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «توخرىلار ئېفتالىتلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان... بۇ ئەلدە ئەرلەر كۆپ، ئاياللار ئازراق. شۇڭا، ئاكا - ئۇكا قېرىنداشلار بىر ئۆيدە يېتىپ

قوپىدۇ. بەش ئاكا ـ ئۈكىغا خوتۇن بولغان ئايال بەش مۇڭگۈزلۈك زىننەت بۇيۇمى تاقىۋالىدۇ، ئون ئاكا ـ ئۈكىغا خوتۇن بولغان ئايال ئون مۇڭگۈزلۈك زىننەت بۇيۇمى تاقايدۇ. قېرىنداشلىرى يوق ئەر باشقا ئەرلەر بىلەن شېرىكلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئۇسۇلى بويىچە خوتۇنى بىرىنچى بولۇپ ئالغان كىشى ئۆمۈر بويى قايتا ئۆيلىنىشكە بولمايدۇ. تۇغۇلغان بالا قېرىنداشلارنىڭ چوڭىغا مەنسۇپ بولىدۇ». خۇي چاۋ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ساياھەت»[89] دە، يەنە مۇنداق دەيدۇ: «توخرىلار دۆلىتىدىن كەشمىر، فانيان، جاگۇدا قاتارلىق ئەللەرگىچە ئون بەش، بەش، ئۈچ، ئىككى قاتارلىق ساندىكى قېرىنداشلار بىر ئايالنى خوتۇن قىلىدىكەن، ھەربىر ئەركەكنىڭ بىردىن خوتۇن ئېلىشى چەكلەنگەن بولۇپ، بۇنى ئائىلىنى بۇزىدىغان چارە دەپ قارايدىكەن». يۇقىرىقى نەقىللەردىن مەلۇمكى، قېرىنداشلارنىڭ بىرلا ئايالنى خوتۇن قىلىش ھادىسىسى ئەڭ ئالغان رايون ئاساسەن ئېپتالىتلار ياشىغان ماكان بىلەن چەكلىنىدۇ. «جۇنامە» دىكى «ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ئاكا ـ ئۈكا قېرىنداشلار بىرلا ئايالنى خوتۇن قىلىدىكەن» دېگەن جۈملە «تۈركلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ» غان ئادەتلىرى ئارىسىدا يەنە ئۇلارنىڭكىگە ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغان ئالاھىدە ئادەتنىڭمۇ بارلىقىنى تەكىتلەش مەقسىتىدە ئىشلىتىلگەن؛ «قانۇنلار قامۇسى» دا ئېيتىلغان «باشقا ئەرلەر بىلەن شېرىكلىشىدۇ» دېگەن سۆز ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسىدىكى سازەندە ـ ئۈسسۇلچىلارنىڭ «ئىسرىق يېقىشىپ قېرىنداشلىققا ئەھدىلىشىشى» نىڭ نەق ئۆزى ئىدى. قەدىمكى پۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئاشۇ خىل ئورتاق نىكاھنىڭ تاشقى بەلگىسى بولغان مۇڭگۈزلۈك قالپاق كۇشانىيلار دەۋرىدىلا بار بولۇپ، ئاساسەن كافىرىستان (بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ نۇرىستان رايونى) يەنى ئېپتالىتلار رايونىدىن تارقالغانلىكەن[90]. تەخمىنەن 556ـ يىلدىن كېيىن تۈركلەر ئېپتالىتلار رايونىغا كىرگەن، قىسمەن ئېپتالىتلار سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى بوستانلىققا كۆچۈپ كېتىپ Ⅷ ئەسىرگە كەلگەندە يەرلىك ئاھالىگە پۈتۈنلەي سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا، سۈرىيە مەنبەلىرىدە

ئېغتالىتلارنىڭ «تۈركلەر» دەپ ئاتالغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى[91]. بۇ ئەھۋاللار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بىرىنچىدىن، سىيا-سىي جەھەتتىكى كۆچۈش نەتىجىسىدە ئېغتالىتلاردىكى قەبىلىداشلار بىر ئايالدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش تۈزۈمى كېيىنچە غەربىي تۈرك تېررىتورىيىسىدىكى بىر خىل نىكاھ ئادىتى بولۇپ قالغان؛ ئىككىن-چىدىن، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئېغتالىتلار «توققۇز جاۋۇپلار» بىلەن سىڭىشكەن، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ نىكاھ ئادەتلىرى بۇخارا بوستانلىقى ۋە زەرەپشان جىلغىلىرىغا تارالغان. «ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرە» نىڭ كەيپىيات يىللىرى-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئىشلار ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇ ئېغتا-لىتلار دۆلىتى ئاللىقاچان مۇنتەزز بولۇپ تارىخ بېتىدىن ئۆچۈپ كەت-كەن، غەربىي تۈركلەرمۇ چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەن، ئەمما ئۇتمۇشتىن بەكمۇ يىراقلاپ كەتمىگەن ۋاقىتلار بولۇپ، مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەلنەغمىچى سەنئەتكارلارنىڭ ئېغتالىتلاردىكى قەبىلىداشلار بىرلا خوتۇندىن بەھرىمەن بولىدىغان تۈزۈمنى «تۈركچە ئادەت» دەپ ئاتىۋېلىشى خۇددى «ئەسلىنى ئۇنتۇپ قالماق» ئارقىسىدا كېلىپ چىققان «ئەمەتنىڭ دوپپىسىنى سەمەتكە كىيدۈرۈپ قويۇش» ھادىسە-سى بولسا كېرەك. ناۋادا بۇ قىياس پۈت تىرەپ تۈرالايدىغان بولسا مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ: بىر خىل نىكاھ ئادىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەننىڭ ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسىدە ئو-مۇملاشقان ئاتالمىش «تۈركچە ئادەت» ئەمەلىيەتتە، «ئېغتالىتچە ئا-دەتتۇر؛ ناۋادا «تۈركچە ئادەت» دەپ ئاتاشقا توغرا كەلسە پەقەت غەربىي تۈركلەرنىڭلا ئادىتى دېيىشكە بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ شەرقىي تۈركلەردىكى ئادەت دېيىشكە بولمايدۇ.

4. تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى

ھازىرقى مەۋجۇت ۋەسىقىلەردىن تۈركلەرنىڭ مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنىغا ئائىت بىۋاستە ماتېرىياللار تېپىلمىدى. شۇڭا، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا

مۇھاكىمە نۇقتىسىنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى دائىرد-
سىدىلا چەكلەشكە مەجبۇرمىز.

تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمى ئۇستقۇرۇلمىدىكى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسىم. تۇرك جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە خانلىقنىڭ سىياسىي تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى نارقا-
سىدا، تۇركلەردىكى تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمى بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىشتىن، ئىنى ئاغىغا ۋارىسلىق قىلىش، جىيەن تاغىسى-
غا ۋارىسلىق قىلىش دېگەندەك شەكىللەرنى باشتىن كەچۈردى. تۇۋەن-
دە بۇ جەريانىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرەيلى.

«جۇنامە» 50 ـ جىلد «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ناردۇلانىڭ ئون خوتۇنى بولۇپ، تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنى فامىلە قىلىدىكەن. ئاشىنا ئەڭ كىچىك خوتۇن-
دىن بولغان ئوغۇل ئىكەن. ناردۇلا ۋاپات بولغاندا، ئون ئايالىنىڭ بالىلىرى ئىچىدىن بىرسىنى خان قىلىپ تىكلەشكە توغرا كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن بىر تۇپ چوڭ دەرەخنىڭ تۇۋىگە يىغىلىشىپ «كىم ئەڭ ئېگىزدىكى شاخنى سەكرەپ تۇتالىسا شۇنى خان قىلىپ تىكلەيلى» دەپ ئەھدى قىلىشىپتۇ. ئاشىنا يېشى كىچىك بولسىمۇ، ھەممىدىن ئېگىز سەكرىيەلىگەچكە، ھەممەيلەن ئۇنى خان قىلىپ تىكلەپتۇ ۋە ئاكىن شاد، دەپ ئاتاپتۇ». بۇ نەقىلدىكى «تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنى فامىلە قىلىدىكەن» دېگەن ئەھۋال ئانىلىق ھوقۇق تۇزۇمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، ئەمما، تەختكە ۋارىس-
لىق قىلىش ھوقۇقى بولسا «ھەرقايسى ئوغۇللار» بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، بۇ ئاتىلىق ھوقۇق تۇزۇمىنىڭ بەلگىلىرى ئىدى. شۇڭا، بۇ ئىككى خىل ئالاھىدىلىك مۇجەسسەملەشكەن ناردۇلا دەۋرىنى ئانىلىق ھوقۇق تۇزۇمىدىن ئاتىلىق ھوقۇق تۇزۇمىگە يۇزلىنىۋاتقان ئوتتۇرىچى دەۋر، دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى خان «شاد» دەپ ئاتال-
غان بولۇپ، شۇبھىسىز ھەربىي سەردار ئىدى، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا كېيىنچە «يات قەبىلىدىكى لەشكىرىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلغۇچىلار شاد، دەپ ئاتىلىدىغان بولغان»⑨② . ھەرقايسى ئوغۇللار-

نىڭ دەرەخ تۈۋىدە شاخقا سەكرىگەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەت ئۇ ۋاقىتتا كىچىك ئوغۇلنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى تېخى مۇقىملاش-مىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، بولمىسا ئاشىنا سەكرىمىگەن بولاتتى. بۇ ئەھۋال ئالدىنقى ماۋزۇدا بايان قىلىنغان تۈرك ئائىلىلىرىنىڭ كەنجى ئوغۇلنىڭ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدىغانلىقى بىلەن ھېچقانداق زىت كەلمەيدۇ. چۈنكى، «شاد» لىق ئۇنىنغا بولغان ۋارىسلىق مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىشقا ئوخشىمايدۇ، ھەربىي سەردارنىڭ تاللىنىشى ئوغۇلنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى تەرتىپىنى ئەمەس، قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى ئۆلچەم قىلىدۇ. ئەمما، ئاكىن شادنىڭ غەلىبىسى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ «ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاللىقاچان ئالاھىدە ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ بىخ سۈرۈپ كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقى»㊸ دىگەن دېرەك بېرەتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاشىنا ئۇرۇقنىڭ خاس ھۆكۈمرانلىق دەۋرى باشلاندى.

ئاكىن شاد تەختكە چىقىقاندىن كېيىن، 435 - يىلىدىن 460 - يىللىرىغىچە㊹ «بەش يۈز ئائىلىلىك كىشى ئاۋارلار تەرەپكە كېتىپ قالدى. ئۇلار ئالتۇن تاغدا ماكانلىشىپ تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللىنىدى»㊺. «تۆمەن دەۋرىگە كەلگەندە قەبىلىلەر كۆپەيدى»، ئۇلارمۇ چېگرىدىكى بازارلارغا كېلىپ يېپەك - كىمخاب سودىسى قىلىشنى باشلىدى. ئۇلار جۇڭگو بىلەن مال ئالماشتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى»㊻ تۈركچە «تۆمەن» دېگەن سۆز «ئون مىڭ چەۋەندار» ياكى «ئون مىڭ ئەركەكنىڭ سەردارى» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، «قەبىلىلىرى كۆپەيدى» دېگەن بايان بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جەريان ئالتۇنتاغ (ئالتاي) غا كۆچكەندىن كېيىنكى تۈرك مىللىتىنىڭ تۆۋەندىكىچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ:

بىرىنچى، «تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغان»، يەنى تۆمۈردىن قورال ياساش ۋە ئىشلىتىشكە ماھىر بولغان. ئاۋارلارنىڭ تۈركلەرنى «تۆمۈرچى قوللىرىمىز»㊼ دەپ ئاتىشىدىكى سەۋەبمۇ دەل تۈركلەر-

نىڭ تۆمۈر تارتۇق قىلىدىغان بېقىندى قەبىلە ئىكەنلىكىدە ئىدى.

ئىككىنچى، «چېگرىدىكى بازارلارغا بېرىپ يېپەك - كىمخاب سودىسى قىلغان»، يەنى چېگرا سودىسى قىلغان. بۇ خىل ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاللىقاچان ئۆز ئىستېمالىدىن ئارتىپ كەتكەن قوشۇمچە مەھسۇلاتلارغا ئېرىشىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇچىنچى، ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ بەش يۈز كىشىلىك «شاد» تىن «ئون مىڭ ئەرنىڭ سەردارى» بولۇشى تۈرك ئاھالىسىنىڭ كۆنسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنىلا ئەمەس، ئىراس قالىدىغان ھەربىي سەردارلىق ھوقۇقىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆمۈر قورۇللارنىڭ ئىشلىتىلىشى، سودا پائالىيەتلىرىنىڭ ژۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتورلۇقى قاتارلىق «قەھرىمانلار دەۋرى» نىڭ ئالامەتلىرى تۈرك مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت دەرۋازىسىغا ئاياغ باسقانلىقىدىن دېرەك بېرىشكە باشلىدى.

546 - يىلى «تېلېلار (تېگرىكلار) ئاۋارلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، تۆمەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر - سەرۋازلىرىنى باشلاپ تېلېلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى بىتچىت قىلدى. بەش تۆمەن ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشى ئەل قىلىندى»[98]. بۇ غەلىبە تۈرك مىللىتىنى «شەرق ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىش» تىكى قۇدرەتلىك ماددىي زاپاس كۈچ بىلەن تەمىن ئەتتى. 552 - يىلى تۆمەن دەشتىنىڭ شىمالىدا ئاۋارلارنى تارمار كەلتۈردى، تۈركلەر پۈتۈنلەي مۇستەقىل بولۇپ، «تۆمۈرچى قۇللار» دىن بىراقلا خوجايىنغا ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئەھۋاللار بىۋاستە ھالدا مۇنداق ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى: «بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ ئاۋانگارت ۋەكىلى ھەربىي سەردارۇر. بويسۇندۇرۇلغان رايوندىكى ئىچكى ۋە تاشقى مۇداپىئەنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەربىي سەردارنىڭ ھوقۇقىنى زورايتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەربىي سەردارنىڭ ھوقۇقى پادىشاھلىق ھوقۇقىغا ئايلىنىدىغان پەيت يېتىپ كېلىدۇ. بۇ خىل بۇرۇلۇش ھەقىقەتەن ئىشقا ئېشىپ بولدى»[99]. «ئون مىڭ ئەرگە سەردارلىق قىلىۋاتقان

تۇمەن» دەرۋەقە، «ئۆزىنى ئىلىك قاغان» دەپ ئاتىدى ⑩.

تۇمەن قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى كېروك تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ «ئىل ئىشىگ قاغان» دەپ ئاتالدى. 553 ـ يىلىغا كەلگەندە «كېروك قاغان ۋاپات بولۇپ، ئىنىسى ئېركىن تەختكە چىقتى ۋە مۇقان قاغان دەپ ئاتالدى». مانا مۇشۇ يىلدىن تارتىپ «تەختكە ئوغۇل چىقىدىغان» كونا قائىدە «تەختكە ئىنى چىقىدىغان» يېڭى قائىدىگە ئورۇن بوشاتتى. تۈرك خانلىقىدىكى تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى نېمە ئۈچۈن مۇقان قاغان دەۋرىگە كەلگەندە مۇشۇنچە ۋالا زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ؟ بايان قىلىشقا ئاساس بولۇش ئۈچۈن «سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى تۆۋەندىكىچە رەتلەپ چىقتۇق:

«كېروك كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندا ئوغلى ئىشبارا تەختىتىن ئىستىپا سورىدى. كېروكنىڭ ئىنىسى ئېركىن تەختكە چىقىپ مۇقان قاغان دەپ ئاتالدى. مۇقان قاغان تەختتە 20 يىل (553 — 572) ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى تالاچ تەختىتىن يىراقلاشتۇرۇلۇپ مۇقاننىڭ ئىنىسى تەختكە چىقىپ تابار قاغان، دەپ ئاتالدى.»

«تابار قاغان ئون يىل تەختتە ئولتۇرۇپ (572 — 581) كېسەلدىن ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلۈش ئالدىدا ئوغلى ئەنلوغا: (ئاڭلىشىمچە تۇغقاندارچىلىق ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكىدىنمۇ چوڭقۇر بولماسمىش. ئەپسۇسكى، قېرىندىشىم ئۆز ئوغلىغا تۇغقاندارچىلىقنى يەتكۈزمىدى، ئەلنى ماڭا ھاۋالە قىلدى. مەن ئۆلگەندىن كېيىن تالاچتىن كۆپرەك پەخەس بولغىن.) دېدى، كېيىن يۇرت چوڭلىرى تالاچنى قاغانلىققا كۆتۈرمەكچى بولۇۋىدى، پۇتكۈل ئەل ئاپىسىنىڭ تېگى پەس، دەپ قوشۇلمىدى. ئەنلو ئىسىلزادە ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى. شۇ چاغدا ئىشبارا يېتىپ كېلىپ يۇرت چوڭلىرىغا: «ئەگەر ئەنلو تەختكە چىقىدىكەن، پۇتۈن قېرىنداشلىرىمنى باشلاپ كېلىپ

ئۇنىڭغا بەيئەت قىلمەن؛ ناۋادا تالاچ قاغان بولىدىكەن، ئۆز چېگرامدا شەھشەر ـ قىلىچلىرىمنى تەق قىلىپ ئەلنى قوغدايمەن» دېدى. ئىشبا- را چوڭ ئوغۇل بولغانلىقى ۋە ئابر ۋىلۇق بولغىنى ئۈچۈن ئەل- يۇرت- ىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن قورقاتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئاخىرىدا ئەنلو تەخت ۋارىسى قىلىپ كۆرسىتىلدى. تالاچ تەختكە چىقالمىغاندىن كېيىن كۆڭلىدە ناھايىتى نارازى بولۇپ ھەر كۈنى ئادەم ئەۋەتىپ ئەنلونى قارغاپ تىللاتتى. ئەنلو ئاخىر تاقەت قىلالماي تەختىنى ئىشبا- راغا ئۆتۈندى. يۇرت چوڭلىرى كېڭىشىپ كۆرۈپ: «تۆتىنچى قاغان- ىنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ئىشبارا دانالارنىڭ داناسى، دېيىشتى ۋە ئۇنى تەختكە چىقىرىپ ‹ئىل كولوگ شاد باغا ئىشبارا قاغان› دەپ ئاتىدى. ئادەتتە ئۇ ‹ئىشبارا قاغان› دەپ ئاتىلىدۇ».

«دەسلەپتە ئىشبارا ئوغلى يارلۇقنى باغرى يۇمشاق، دەپ ئىنىسى يابغۇ چۇلۇقنى تەخت ۋارىسى قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. يارلۇق شەخسەن ئۆزى چۇلۇققا ئەلچى ئەۋەتىپ تەختكە چىقارماقچى بولۇۋىدى، چۇلۇق «بىز تۈركلەردە مۇقان قاغاندىن تارتىپ كۆپىنچە ئىنىسى ئاكىسىنىڭ ئورنىغا چىقىپ كېلىۋاتىدۇ، تەخت ئۈچۈن تۈغ- قاندارچىلىقتىن كېچىپ كېتىۋاتىمىز، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېكرام قىلىشىپ ئۆتۈشىنى ئونتۇدۇق. ئەگەر سەن تەختكە چىقساڭ مەن ساڭا باش قويۇشتىن ھەرگىز خىجىل بولمايمەن» دەپ جاۋاب ئەۋەت- تى. يارلۇق يەنە ئەلچى ماڭدۇرۇپ چۇلۇققا: «تاغام، ئاتام ۋە مەن ھەممىمىزنىڭ يىلتىزى بىر، مەن پەقەت بىر شاخ، خالاس. مەن ئالمادىس قاغان بولۇۋالسامۇ شاخنىڭ يىلتىزىغا ئىش ئۆگەتكىنى نەدە بار؟ تاغام مەن ئۈچۈن ئاتامدەكلا ھۆرمەتلىك، ئۇنىڭ ئالدىدا مەن يەنىلا بالا. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەرھۇم ئاتامنىڭ بۇيرۇقى تۈرسا ئۇنىڭغا بويسۇنماسلىققا نېمە ھەددىم؟ شۇڭا تاغامنىڭ شۇبھىلەنمەسلە- كىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ ئېيتتى. مۇشۇنداق بەش ـ ئالتە قېتىم ئۆتۈنۈشكەندىن كېيىن چۇلۇق ئاخىر قاغانلىق تەختكە چىقىپ يابغۇ قاغان (581 — 587) دەپ ئاتالدى».

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ بايانلاردىن تۈركلەردىكى تەخت

ژارىسلىقنىڭ «ئەجدادلارنىڭ قائىدە - يوسۇنى» ، يەنى قانۇندا بەلگە-
لەنگەن تەخت ژارىسلىقى ۋە «مەرھۇم ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقى» ، يەنى
تەخت ژارىسلىقى ھەققىدىكى ۋەسىيەت بويىچە ئىككى خىل شەكىلگە
ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلمۇالالايمىز، بولۇپمۇ كېيىنكىسىدە ئاغزاكى
ۋەسىيەت شەكلى قوللىنىلغان. ناھايىتى روشەنكى، «ئىنىسى ئاكا-
سىنىڭ ئورنىغا چىقىدىغان» ژارىسلىق پرىنسىپى «ئەجدادلارنىڭ قا-
ئىدە - يوسۇنلىرى» نى بۇزۇپ قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ،
شۇنداقلا «مەرھۇم ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقى» نى ئىجرا قىلىشقا تۇرتكە
بولۇپ ئەنئەنىۋى كۈچلەرگە قارشى چىقىشقا جۇرئەت قىلدۇرىدىغىنى
تېخىمۇ قۇدرەتلىك بولغان بىر خىل رېئال كۈچ ئىكەنلىكى ئېنىق.
كېشىنى ئويلاندۇرىدىغىنى، يېڭى ژارىسلىق پرىنسىپى ئورنىتىلىشى
بىلەنلا غايەت زور قۇدرەتكە ئىگە بولدى، ھەتتا «شەمشەر، قىلىچىنى
تەڭ قىلىپ» ئەنلونى ئاتا تەختىگە ژارىسلىق قىلدۇرغان ئىشبارامۇ
پۈتى گۆرگە ساڭگىلىغاندا «ئىنىسى چۈلۈقنى خانلىق تەختكە چىقا-
رىش» ھەققىدە ۋەسىيەت قىلدى. كونا تارىخنامىلەردە «يارلۇقنىڭ
باغرى يۇمشاق» دېيىلىپلا مەسلىنىڭ ماھىيىتى چۈشەندۇرۇلمىگەن.
«ئىنىسىنىڭ ئاكىسىغا ژارىسلىق قىلىشى» دەك يېڭى تۈزۈمنىڭ VI
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كېلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق
ئەمەس ئىدى. كېروك قاغان ژاپات بولغان مەزگىللەردە تۈركلەر
ئاللىقاچان مۇستەقىل بولۇپ، سىرتقا قارىتا زېمىن كېڭەيتىش يولىغا
مېڭىۋاتاتتى. مۇقان قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاۋارلار ۋە
ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئۈزۈل - كېسىل سۇپۇرۇپ تاشلاپ،
تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملىدى. زېمىننىڭ كېڭىيىشى
ئاشنا جەمەتىگە يېڭى سىياسىي باش قېتىمچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى:
بىر تەرەپتىن «قەبىلىلەرگە يېڭىدىن - يېڭى يات خەلقلەر قوشۇلۇپ،
ھەربىر قەبىلىنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپلىشىپ كەتتى، دۇش-
مەنلەرنىڭ غۇدۇراشلىرى كۆپەيدى» (101) ، يەنە بىر تەرەپتىن «گۈرۈھ-
ۋازلىق، تەخت تالىشىش، ئاتا بىلەن تاغا ئوتتۇرىسىدا گۇمان، تاشقى

جەھەتتىن يوچۇق، ئىچكى جەھەتتىن بۇزۇلۇش» [102] پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ خىل ئەھۋالدا ئەگەر يەنىلا ئەسلىدىكى «ئەجدادلارنىڭ قائىدە - يوسۇنى» بويىچە تەختكە ئوغلى ۋارىسلىق قىلىۋېرىدىغان بولسا، تەبىئىيلا ئىقتىدارسىز «ئوغۇل قاغان»لار پەيدا بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار يېتىلگەن تەقدىردىمۇ، ھەرقايسىسى بىردىن تەۋەلىكنى بېسىپ يانقان قاغانىنىڭ قېرىنداشلىرىمۇ ئۆز نېسىۋىسىگە شۇكۇر قىلىپ يۇرۇۋەرمەيتتى. شۇڭا، قاغانلار ئىلاجسىزلىقتىن «ئوغلى بىلەن بولغان تۇغقاندارچىلىق» قا قارىماستىن قېرىنداشلىرى ئارىسىدىن يارامليق ئىز باسار تاللاشتى. كېروكىنىڭ ئىنىسى مۇقان دەل مۇشۇنداق «لەشكىرىي يۇرۇشكىلا تۇغۇلغان» كىشى ئىدى [103]. مۇقاننىڭ ئىنىسى تابارمۇ قانلىرى ئۇرغۇپ تۇرغان رەھىمسىز ھۆكۈمرانىدى [104]. تابارنىڭ جىيەنى ئىشبارامۇ يۇقىرىقى نەقىلدە كۆرگىنىمىزدەك «ئوغۇللارنىڭ چوڭى ۋە باتۇرى ئىدى». ئىشبارانىڭ ئىنىسى چۇلۇقمۇ ھۆكۈمرانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك «باتۇر ۋە تەدبىرلىك بولۇش» شەرتىنى ھازىرلىغانىدى [105]. بۇ شەخسلەرنىڭ خاراكتېر جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئەمەلىي كۆچىنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، خانلىق تەخت ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشتىن ئاۋۋالقى كىچىكرەك شاھزادىلەرنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان. مەسىلەن، شىبى قاغان ۋاپات بولۇش ئالدىدا «ئوغلى سۇببەبەگنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقتىن، ۋارىسلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، نىبۇشاد قىلىپ تەينىلىدى ۋە شەرقە ئورۇنلاشتۇرۇپ يۇجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىغا قويدى، ئاندىن ئىنىسى ئىلگىبەگ شادنى تەختكە چىقىرىپ چۇلۇق قاغان، دەپ ئاتىدى». چۇلۇق ۋاپات بولغاندىمۇ ئوخشاش ئەھۋال يۈز بەردى: «ئوغلى ئاۋۇش شاد كىچىلىمەن بولغاچقا، تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرۇلدى. چۇلۇقنىڭ ئىنىسى تۇربەگ تەختكە چىقىرىلىپ ئىلىگ قاغان، دەپ ئاتالدى» [106]. مۇقان قاغاندىن ئىلىگ قاغانغىچە بولغان خانلىق تەختىنىڭ داۋاملىشىش تارىخىدا، «ئىنىسى

ئاكسىنىڭ ئورنىغا، جىيەنى تاغىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىدىغان» ئىشلار ئەڭ كۆپ يۈز بەردى، شۇڭا بۇ ئەھۋالنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشتىكى ئومۇمىي پرىنسىپ، دەپ قاراشقا بولىدۇ. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندىمۇ قۇتلۇق تۈركلەرگە يولباشچىلىق قىلىپ تۈرك دۆلىتىنى قايتا قۇرغاندىن كېيىن، «ئوغلى تېخى كىچىك» بولغاچقا خانلىق تەخت قۇتلۇقنىڭ ئىنىسى بەگچۇرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ئەمما، بەگچۇر تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە «ئوغلى بوگۈنى كىچىك قاغان، دەپ جاكارلاپ، ئىككى شادىتىنمۇ ئۈستۈن ئورۇنغا چىقىرىپ قويغان»، بۇنىڭ بىلەن تەختنى ئوغلىغا مىراس قالدۇرۇش تەييارلىقى پۈتكەن. ئەمما، ئاقىۋىتى قانداق بولغان؟ «قۇتلۇقنىڭ ئوغلى كۆلتېكىن ئەسلىدىكى ھەممە قەبىلىلەرنى توپلاپ، بەگچۇرنىڭ ئوغلى كىچىك قاغانىنى ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىنى، شۇنداقلا ئىشەنچلىك ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى ھەمدە ئاكىسى سول قول بىلىك خان بەگلەننى تەختكە چىقىرىپ بىلگە قاغان دەپ ئاتىدى» (107). بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئالدىنقى تۈرك خانلىقىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپلىرى كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يەنىلا كۈچلۈك ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، بۇ ئۇسۇل ئوغلى ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان «ئەجدادلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى» غا قارىغاندا تېخىمۇ زور جانلىقلىققا ئىگە بولۇپ، تۈرك خانلىقى دۇچ كېلىۋاتقان مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتكە بىرقەدەر ئۇيغۇن كېلەتتى، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇ ئۇزاق دەۋرلەرگىچە قوللىنىلغان.

ئومۇمەن، تۈركلەر دەۋرىدىكى تەختكە ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى «ئاتىغا ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش» تىن «ئاكىغا ئىنى ۋارىسلىق قىلىش، تاغىسىغا جىيەنى ۋارىسلىق قىلىش» تەك ئۆزگىرىش جەريانىدا، «مەرھۇم ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقى» نىڭ «ئەجدادلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى» نى ئىنكار قىلىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ،

ئەمما ماھىيەتتە خانلىقتىكى سىياسىي كۆرەشلەرنىڭ ئەڭ ئېلىشى ۋە خان جەمەتى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قالدى (108).

تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى دائىرىسىگە مەنسۇپ يەنە ئىككى مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ:

1) تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مۇراسىمى. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بۇ ھەقتە مۇنداق بايانلار بار: «قاغان تەختكە چىققاندا ئالدى بىلەن ئوردىدىكى ئاساسلىق ۋەزىر - ۋۇزرالار قاغاننى كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ قۇياشنىڭ يۇنىلىشى بويىچە توققۇز مەرتەم ئايلاندۇرىدۇ، ھەربىر قېتىم ئايلانغاندا ۋەزىر - سەرۋازلار تىز پۈكۈپ باش ئۇرىدۇ. سالام بېرىپ بولۇنغاندىن كېيىن، قاغان ئات مىنىشكە بۇيرۇلىدۇ، ئاندىن كىمخاب بەلۋاغ بىلەن قاغاننىڭ بوينى كۆزلىرى ئالىيىپ قالغۇچە سقىلىپ، ئارىلىقتا سەل بوشتىلىپ سەن نەچچە يىل قاغان بولماقچى؟ دەپ سورىلىدۇ. كۆزلىرى ئالا چەكمەن بولۇپ كاللىسى ئايلىنىپ كەتكەن قاغان مانچە يىل دېيىلمەي قالىدۇ. ۋەزىر ۋە سانغۇنلار ئۇنىڭ گېپىدىن ئۆزلىرى كېڭىشىپ بىر قىسقىراق سانىنى چىقىرىدۇ». ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ تۈركلەردىكى كۈنگە چوقۇ-نۇش ۋە كۆكنى ئۇلۇغلاش دىنىي ئادىتىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مۇراسىمىدىكى ئىنكاسى ئىدى. ھۆكۈمران سىنىپ بۇ خىل مۇراسىم-دىن پايدىلىنىپ قاغاننى ئىلاھلاشتۇرغان ۋە خانلىق ھوقۇقىنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىگە سەۋەب تېپىشقان (109). بۇلاردىن يەنە شۇنىمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى ئەينى ۋاقىتتىكى دىندىن خالىي ھاكىمىيەتكە يەنە بىر قەۋەت «سىرلىق» ئىلاھىي نۇر يالتىلغانلىقتىن، كىشىلەر خانلىق ھوقۇقنى تەڭرى ئاتا قىلغان دەپلا قارايتتى، ئۇلاردا خانلىق ھوقۇق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دېگەن ئۇقۇم تېخى شەكىللەنمە-گەنىدى.

2) تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تەرتىپى. «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن تابار قاغاننىڭ ۋاپاتىدىن

كېيىنكى تەخت ماجىراسى توغرىسىدىكى بايانلاردىن «قاغاننىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى يەنە يۇرت چوڭلىرى قۇرۇلتىيىنىڭ ماقۇللۇشىدىن ئۆتۈشى كېرەك» ⑩ لىكى مەلۇم. ئەمما، ئىشبارانىڭ «شەمشەر - قىلىچلارنى تەڭ قىلىپ» تۇرغان تەھدىتى ئالدىدا «يۇرت چوڭلىرى ئۇنىڭدىن قورقۇپ ياق دېيىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئەنلو تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتىلدى». بۇنداق بولغاندا «يۇرت چوڭلىرىنىڭ قاغان تىكلىشى» نى ھەمىشە پەقەت مۇراسىم تەرتىپىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارىساق خاتا بولمايدۇ. ئەمما، بۇ قەدىمىي ئەنئەنە تارىخىنىڭ گرانىتتېشى ئەمەس ئىدى. «ئەنلو تاقەت قىلالمىغان» ۋاقىتتا «يۇرت چوڭلىرى كېڭىشىپ كۆرۈپ «تۆتىنچى قاغانىنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا ئىشبارا دانالارنىڭ داناسى، دېيىشتى ۋە ئۇنى تەختكە چىقاردى». بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەيۋىسى ئەلنى ھەيرەتتە قالدۇرغان ئىشبارامۇ «سايلام» دېگەن نىقاب ئاستىدا خانلىق تەختكە چىققان.

يۇقىرىقى پىكىرلىرىمىزنى خۇلاسىلىسەك، تۇركلەر دەۋرىدە خانلىق ھوقۇقىنىڭ قولغا كېلىشى نەسەب، ئىلاھىي تۈس ۋە سايلام قاتارلىق ئۇچ ئامىلغا باغلىق بولغان. نەسەب خانلىق تەختىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئاساس، سايلام نەسەبنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى ئىدى. ئىلاھىي تۈس بولسا قاغاننى «تەڭرىنىڭ ئەلچىسى» قىلىپ بېزەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا، بۇ ئۈچ ئامىل بىر - بىرىگە بەكمۇ ماسلىشىدىغان بولۇپ، زىددىيەتلىك ھېچ يېرى يوق ئىدى.

5. جازا قانۇنى

جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدىكى تۇركلەرنىڭ جازا قانۇنىغا ئائىت خاتىرىلەردىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلد «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» ئەڭ مۇكەممەل سانىلىدۇ: «ئۇلار (تۇركلەر — ت) نىڭ قانۇندا ئاسىيلىق قىلغانلار، قاتىللار، باشقىلارنىڭ ئايالىغا باستۇرۇنچىلىق قىلغانلار، ئات چېدەرىنى ئوغرىلىغانلار بىر دەك ئۆلۈمگە

ھۆكۈم قىلىنىدۇ، پاھىشىۋازلىق قىلغانلارنىڭ زەكىرى كېسىپ تاشـ
لىنىدۇ ۋە بېلى ئوشتۇلىدۇ. باشقىلارنىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلـ
غانلارغا ئېغىر بولغان مال - مۈلۈك جەرىمانىسى قويۇلىدۇ ۋە ئۆزى
باسقۇنچىلىق قىلغان قىزنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. باشقىلارنى ئۇرۇپ
زەخمىلەندۈرگۈچىلەرگە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ
جەرىمانە قويۇلىدۇ، كۆزنى زەخمىلەندۈرگۈچىلەر قىزنىنى تۆلەمگە
تۇتۇپ بېرىدۇ، قىزى بولمىسا ئايالىنىڭ تويلۇق مال - مۈلكىنى
جەرىمانىگە تۆلەيدۇ، باشقىلارنىڭ پۇت - قولىنى سۇندۇرۇۋەتكۈچىلەر
ئات بىلەن تۆلەم تۆلەيدۇ. ئات ۋە باشقا نەرسە - كېرەك ئوغرىلىغۇـ
چىلار ئوغرىلىغان نەرسىنىڭ ئون ھەسسىسى بويىچە جەرىمانە تۆلەيـ
دۇ» (111).

بۇ نەقىلگە ئاساسەن جىنايەتلەرنى مۇنداق تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) دۆلەت ئىشلىرىغا چېتىشلىق جىنايەت. ئىسيان يەنى «تۈرك-
لەردىن يۈز ئۆرۈش» (112)، «قاغانغا سۇيىقەست قىلىش» (113)، لەشكـ
ىرىي مۇددەتكە ئەمەل قىلالماسلىق (114) ۋە قوشۇنغا يول باشلىغاندا
يولدىن ئېزىپ قېلىش (115) قاتارلىقلار.

2) مال - مۈلۈككە دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش جىنايىتى. ئات
چېدىرى، ئات ۋە باشقا نەرسە - كېرەك ئوغرىلاش قىلمىشى؛

3) ئائىلىنى بۇزۇش جىنايىتى. باشقىلارنىڭ ئايالى ۋە قىزلىرى-
نىڭ نومۇسىغا تېگىش، پاھىشىۋازلىق قىلىش؛

4) جىسمانىي ھوقۇقتا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش جىنايىتى.
قاتىللىق ۋە سۇيقەستچىلىك باشقىلارنى يارىلاندۇرۇش (كۆزنى قويۇۋې-
تىش، پۇت - قولىنى سۇندۇرۇۋېتىش).

جازانىمۇ مۇنداق تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۆلۈم جازاسى. دۆلەت ئىشلىرىغا چېتىشلىق جىنايەت
سادىر قىلغۇچىلار ۋە ئىشتەتىزلار، ئات چېدىرى ئوغرىلىغۇچىلار
قاتارلىقلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. ئالاھىدە ئۆلۈم جازاسى بولغان

«زەكىرىنى كېسىپ، ھېلىنى ئوشتۇش» تىن باشقا يەنە «ھېلىنى سۈندۈرۈش» ⑯، كاللىسىنى ئېلىش ⑰ ۋە «ئورەك» ⑱ (تىرىك كۆمۈۋېتىش) قاتارلىق جازا تۈرلىرىمۇ قوللىنىلغان.

ئىككىنچى، تەن جازاسى. تولۇشادنى ئېلىگ قاغان بىر قېتىم «ئۆيگە سولاپ قويۇپ قاتتىق قامچىلىغان» ⑲، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە (تۈزۈككە ياكى دەرەخكە) «پۈتىنى ئاسمانغا قىلىپ ئېسىپ قويۇش» جازاسىمۇ بولغان ⑳.

ئۈچىنچى، جەرىمانە ۋە تۆلەم. جەرىمانە مىقدارى جىنايەتنىڭ ئېغىر- يېنىكلىكىگە قاراپ بېكىتىلگەن، تۆلەم ۋاستىلىرى مال - مۈلۈك، ئات ۋە قىز بولغان.

تۆتىنچى، ئېغىر ئەمگەككە سۈرگۈن قىلىش ۋە «قوشۇندا نەزەر- بەند قىلىش. بۇلار كۆپىنچە چەت ئەل ئەلچىلىرىگە قوللىنىلغان. مەسىلەن، ۋۇدىنىڭ 5- يىلى ۋېن يەنبونى ئېلىگ قاغان «چوغاي ۋادىسىدىكى چەت ۋە سوغۇق جايغا پالىۋەتكەن» ㉑، شېڭلى يىللىرى پېي خۇەيگۇنى بەگچۇر «بىر مەزگىل قوشۇندا نەزەربەندكە ئالغان» ㉒.

جىنايەت ۋە جازا بەلگىلىمىلىرىدىن تۈركلەردىكى جازا قانۇنىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

1) خۇسۇسىي مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش. ئات ۋە چارۋىچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق خۇسۇسىي مۈلۈكلەرنىڭ دەخلى - تەرۇزسىزلىقى قاتتىق جازا تەدبىرلىرى ئارقىلىق قانۇنىنىڭ كاپالىتىگە ئېرىشكەن. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئات ئوغرىلىغۇچىغا جەرىمانە قويۇلغان، ئەمما ئات چېدىرى ئوغرىلىغۇچى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. بۇ ئەھۋال تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە ئارقاداشنىڭ ئاتتىنى- مۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چۈنكى، ئارقان يالغۇز ئاددىيغىنە چارۋىچىلىق سايمىنى بولۇپلا قالماستىن يەنە بىر تۈرلۈك ھەربىي قورال ئىدى.

2) ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىنى قوغداش. «ئاسى-

لىق» ئۇقۇمى «تۈركلەرگە خائىنلىق قىلىش» ۋە قاغانغا سۇيىقەست قىلىش دېگەندەك ئىككى خىل جىنايى قىلمىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غان بولۇپ، بۇ ئەھۋال بۇ ۋاقىتتىكى تۈركلەرنىڭ ھوقوقچىلىق ئىدىيىسىدە «پادىشاھ بىلەن دۆلەت بىر گەۋدە بولۇش» ئۇقۇمىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. تۈركچە مەڭگۈ - تاشلاردا «ئەل» ۋە «قاغان» ئاتالغۇلىرىنىڭ ھەمىشە بىللە تىلغا ئېلىنىشى ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئىدى. قاغانىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئېغىر جازا بېرىشكە تېگىشلىك بولغانلىرىنى «مەنسەپتىن چۈشۈرۈپ ئەسلىي قەبىلىگە قايتۇرۇۋېتىش ⑫③ ئۈسۈلى جۈڭگونىڭ فېئودالىلىق قانۇنى بولغان «سەكەكىز لايىھە» گە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، بۇمۇ ئالاھىدە ئىمتىيازنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

3) ئەرلەر ھوقۇقىغا ئېتىبار قىلىش. تۈرك قانۇنىدا باشقىلارنىڭ ئايالىغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، باشقىلارنىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارغا ئېغىر مال - مۈلۈك جەريمانىسى قويۇلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئوخشاش بىر «باسقۇنچىلىق» (تارتىخىي ئەسەرلەردە بۇنىڭ زىنا ياكى باسقۇنچىلىق ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلمىگەن) جىنايى قىلمىشىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ سالاھىيىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىنلا جىنايەتچى ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان جىنايى جاۋابكارلىقنىڭ ئېغىر - يېنىكلىك پەرقى شەكىللىنىپ قالغان. قانۇننىڭ «ئايال» لارغا «قىز» لار نىسبەتەن چوڭراق كاپالەتلىك ھوقۇقى بەرگەنلىكىمۇ ئاياللار ھوقۇقىنىڭ ئەرلەر ھوقۇقىغا بېقىندى بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

4) ئاتىلىق ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىش. قىزنىڭ تۆلەم ژاستىسى بولغانلىقى ئاتا بولغۇچى ئۆز قىزىنى ئۆزىنىڭ جىنايىتىگە قۇربان قىلىۋەتسە قانۇنلۇق بولدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دەرۋەقە، تۈرك قانۇنىنى قىز بالىنىڭ ئورنىنى تۆۋەنلىتىپ ئائىلە باشلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنىڭ ئوبيېكتى بىلەن تەڭ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغان. جازا قانۇنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان دەۋا تەرتىپى ھەققىدە

ده ماتېريالنىڭ كەملىكىدىن بىرنەرسە دېيىشكە ئاجىزمىز. پەقەت تۈرك ئەدەل سىستېمىسىدا «رېغاننىڭ قانۇنىغا خىلاپ ئىشلارنى تەپتىش قىلىپ، بىرنەچچە قېتىملىق ماجىرانى بېسىقتۇرغان» (24) لىقىنىلا بىلىمىز. بۇ ئېھتىمال ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار بولسا كېرەك. «كونا تاڭنامە. 186 - جىلد، «لەي جۇنچېننىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەر بار:

«شۇ ۋاقىتتا كۇنېپتىشتىكى قەبىلە ئاقساقىلى ئاشىنا كۈلچاينىڭ ئۆيىدە ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بىر زىلۋا دېدەك بار ئىدى. لەي جۇنچېن كۈلچاينىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە «كۈلچاي ئىسيان قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» دەپ ئەرز قىلدۇرۇپ، ھېلىقى دېدەكنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ھەرقايسى قەبىلىلەردىن ئون نەچچە مۆتىۋەر دەۋادا ئۇۋالچىلىق بولدى، دەپ يۇزلىرىنى تىلىپ قۇلاقلىرىنى كېسىپ ئەرز سۇندى. شۇنداق قىلىپ، ئاران دېگەندە كۈلچاينى جەددى - جەمەتى بويىچە قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالدى». بۇنىڭدىن تۈرك مۆتىۋەرلىرىنىڭ نەزىرىدە يۇزلىرىنى تىلىپ قۇلاقلىرىنى كېسىشنىڭ مۇھىم قانۇنىي ئىسپات، دەپ قارىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ خىل دەپنە مۇراسىمىدىكى جازا ئادەتلىرىنى دەۋا ۋاستىسى قىلىۋېلىش ھادىسىسى تۈرك قانۇنىنىڭ تېخى ئىچكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

§ 3 . خۇلاسە

ئورخۇن - يېنىسەي ئابىدىلىرىدە törü سۆزى «ئادەت» ، «قانۇن» ۋە «ھوقۇق» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ (25). بۇ ئۇقۇمنىڭ كۆپ قىرلىق مەنىگە ئىگە بولۇشى تۈرك قانۇنىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭمۇ تۆۋەندىكى ئورتاق قانۇنىيەتكە بويسۇنغانلىقىنىڭ ئىنكاسى ئە-

دى: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن بولغان مەلۇم باس-
قۇچىدا ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسى-
مات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى بىر ئورتاق قائىدە
ئارقىلىق چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىش ھەمدە شەخسلەرنى بىر ئامال قىلىپ
ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئادەتتىكى شەرتلىرىگە بويسۇن-
دۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك بىر ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ. بۇ دەسلەپتە
ئادەت ھالىتىدە ئىپادىلىنىپ، كېيىنچە قانۇنغا ئايلىنىدۇ. قانۇننىڭ
پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، قانۇننى ساقلاپ قېلىشنى مەسئۇلىيەت
قىلغان ئورگان — ئاممىۋى ھوقۇق يەنى دۆلەت مۇقەررەر يوسۇندا
مەيدانغا چىقىدۇ» ⑫⑥. VI — VIII ئەسىرلەردىكى تۈرك دۆلىتى قاغان
باشچىلىقىدىكى دەرىجە تۈزۈمى ۋە نەسەب تۈزۈمىنى ئاساسىي ئالاھىدە-
لىك قىلغان ھەربىي - مەمۇرىي ئورگان بولۇپ، «يابغۇ، شاد،
تېكىن، ئېلتەبىر، تۇدۇنبار قاتارلىق تەرتىپتە كەلگەن چوڭ - كە-
چىك 28 دەرىجىلىك ئەمەل - مەنسەپ تەسىس قىلغان. بۇلار ئۆزلاد-
مۇئەۋلاد مىراس قالىدۇ» ⑫⑦ بۇ ئەمەل - مەنسەپ سىستېمىسىنىڭ
ئەزالىرى «جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ چىققان ھوقۇقنىڭ ۋەكىللىرى
بولۇپ، جەزمەن ئالاھىدە قانۇن ئارقىلىق ئۆزىگە بولغان ھۆرمەتنى
قولغان كىرگۈزۈشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ قانۇن بولغانلىقى ئۈچۈنلا
ئۇلار مۇقەددەس ۋە دەخلى - تەرۇزسىز بولۇپ قالدى» ⑫⑧.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرك دۆلىتىنى ھىمايە قىلە-
ۋاتقىنى قەغەزگە چۈشۈرۈلمىگەن ئادەت قانۇنلىرى ئىدى. بۇ قەبىلە
دەۋرىدىكى ئادەت قانۇنىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى، يەنى ئەسلىدىكى
پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئورتاق قائىدە-
نىڭ ھۆكۈمراننىڭ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان قورالغا ئايلىنىپ
قېلىشى ئىدى. تۈرك جازا قانۇنىنىڭ روشەن سىنىپىيلىقى بۇنىڭغا
ئىسپات بولالايدۇ.

ئەمما، بۇنداق دېگەنلىك دۆلەت باشلىقى بولغان قاغان قانۇندىن
ئۈستۈن تۇرىدىغان چەكسىز ھوقۇققا ئىگە دېگەنلىك ئەمەس، ئەمەلە-

يەتتە پەقەت قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىدىلا «ئەجدادلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى قايرىپ قويۇپ» ، ئۇرۇق - توغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىگە قارىماي تەختنى ئىنىسىگە ئوتكۈزۈپ بېرەلىگەن. پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشتا «قائىدە - يوسۇنلار ئۇزاق دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەچكە ئۆزگىرىشچىلىكى بولمايتتى» (129) ، قاغان ئىزچىل تۈردە «ئاتا - بوۋىسىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئۆز خەلقىنى باشقۇرۇپ كەلگەن» (130) قانۇن ئىجراچىسى ئىدى. بىلگە قاغان (716 — 734) نىڭ «يالىڭاچ خەلقىنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقىنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم» (131) دەپ ھەۋەس بىلەن سۆزلىگەنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆزئارا يارەملىشىشىدەك قەدىمكى ئەنئەنىلەر ئارىسىدىن يۇغۇرۇپ چىققان ئەلنى ئەمىن تاپتۇرۇش تەدبىرلىرى ئىدى. خانلىق ھوقۇقى ئەنئەنىۋى تۈزۈملەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۈرغانلىقتىن، تۈركلەر دەۋرىدە «پادىشاھ بىلەن دۆلەت بىر گەۋدە بولۇش» ئۇقۇمى مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما «خانلىق ھوقۇق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان» چۈشەنچە تېخى يوق ئىدى.

تۈركلەردىكى قەدىمكى ئادەت خاراكتېرى نېمە ئۈچۈن ئۆز - ئۆزىدىكى يېڭىلىنىش جەريانىدا يەنىلا مۇئەييەن نوپوزغا ئىگە بولۇپ كېلەلىدى؟ قارىغاندا ئۇ پەيدا بولغان ئىجتىمائىي ئاساس تېخى ئۈزۈل-كېسىل بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغاندەك قىلىدۇ. ئالدىنقى ماۋزۇلاردا بايان قىلغىنىمىزدەك، تۈركلەر دەۋرىدە يەنىلا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى كۆپلەپ ساقلىنىپ تۇرۇۋاتاتتى. بىز يالغۇز چارۋىلارنىڭ خوسۇسىيلىشىش ھادىسىسى ۋە يايلاقنىڭ ئورتاقلىقىدەك قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى كۆرۈپلا قالماستىن، يەنە ئانىلىق ھاكىمىيەت تۈزۈمى دەۋرىدىكى شانۇشەۋكەتلىنىڭ شىرەم تۇغقانلارغا ئالاھىدە قاراش چۈشەنچىسى ۋە «ئۆي ئىچى سىياسىتى كۆپرەك بولۇش» ئادىتى ئارقىلىق ئاتىلىق ھاكىمىيەت تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەرگە ئۆز شولىسىنى چۈشۈرگەنلىكىنى بايقىدۇق.

هەتتا ئەمگەك كۆچلىرىگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىمۇ بېقىشقا بېرىش ۋە بېقىۋېلىش تۈزۈملىرىدەك ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئۆزئارا يارەمـ لىشىش ئەنئەنىسىنى نىقاب قىلمۇالغانىدى. گەرچە ئىجتىمائىي تۈرـ مۇش يەنىلا «ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى دەۋرى» بىلەن چەمبەرچاس مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقان بولسىمۇ، قانۇن چۈشەنچىلىرى قەدىمكى ۋە ئاددىي بولغان ئۆرپ ـ ئادەتلەردىن مۇتلەق ئايرىلىپ كەتمىگەنىدى. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك قانۇنىغا روشەن سىنىپىي تامغا بېسىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يەنىلا ئۆرپ ـ ئادەتلەردىن كېلىپ چىققانـ لىقىدەك ئەسلىي قىياپىتىنى ئىلغا قىلغىلى بولمىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلىرىمىز ئىختىيارسىز ھالدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى غەربىي ياۋروپا گېرمان پادىشاھلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپراق كېتىدىغان ھوقۇقشۇناسلىق ھادىسىلىرىنى يادىمىزغا كەلتۈرىدۇ: «قانۇن ئۆرپ ـ ئادەتتىن كېـ لىپ چىققان، پادىشاھلىق ھوقۇق قانۇندىن تۆۋەن تۇرىدۇ. بۇ گېرـ مان قەبىلىلىرىنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە بېۋاستىلا ئۆتكەن ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنىڭ ئىنكاسى». بىراق، ئادەت قانۇنى بىلەن ئىمتىياز قانۇنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ يۇغۇـ رۇلمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈرك قانۇنى ھەققىدە تەمىنلىگەن ماتېرىياللىرىمىز VI — VIII ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىنىڭ خاراكـ تېرىنى مۇھاكىمە قىلىشتا ئاز ـ تولا يارىدىمى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس!

ئىزاھلار

① «جۇنامە»، 50 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

② «سۇينامە»، 84 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

③ «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» شەرقىي يۈزى 13 ـ قۇر. سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 ـ قىسىم، جۇڭخۇا كىتابخانـ سى، 1958 ـ يىل نەشرى، 881 ـ بەت.

④ «كونا تاڭنامه» ، 194 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
⑤ «يېڭى تاڭنامه» ، 217ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
⑥ ماركس: «پەلسەپە نامراتلىقى» ، «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، IV توم 180 ـ بەت.
⑦ «تارىخىي خاتىرىلەر» ، 110 ـ جىلد، « ھونلار ھەققىدە قىسسە» .
⑧ «جۇنامه. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» . تۈركلەر باش كۆتۈرۈشتىن ئاۋۋالقى ئالتاينىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەزمۇنلاردا ك. جېتمارىنىڭ: «تۈرك-لەردىن ئىلگىرىكى ئالتاي» دېگەن ئەسىرىگە قارالا. «يىراق شەرق قەدىمكى مۇزېيخانىسىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1951 ـ يىل 23 ـ جىلد، 135 ـ ، 223ـ بەتلەر.
⑨ س. سىموكاتا: «تارىخ» V توم، 8 ـ پاراگراف 12ـ بۆلەك، 1957ـ يىل نەشرى، 161 ـ بەت.
⑩ يۇقىرىقى ئەسەر 212ـ بەت، چاۋانېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1958 ـ يىل تەرجىمە نەشرى، 212 ـ بەت.
⑪ «كونا تاڭنامه» ، 194ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
⑫ موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭمۇ چەكلەنگەن ئۇۋچىلىق رايونى بولاتـ تى: «ماركوپولۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1954 ـ يىل نەشرى، 373 — 374 ـ بەتلەر.
⑬ «تالا سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» ، 73 ـ جىلد.
⑭ يۇقىرىقى ئەسەر 96 ـ جىلد.
⑮ «يېڭى تاڭنامه» ، 110 ـ جىلد، «ئاشنا شىرنىڭ تەرجىمھالى» .
⑯ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 37 ـ جىلد.
⑰ «سۇينامه. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
⑱ س. ئې. مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ-تاشلىرى» ، 1959 ـ يىل نەشرى، 10 ـ بەت، «باغا» سۆزى «ئاتا» دېگەن مەنىدە. پېللىئوت «تۇيغۇنلارنىڭ موڭغۇل تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئـ كەنلىكى توغرىسىدا» نامـلىق ماقالىـسىده (« غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەللىلەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇ-ئەسى» 7 ـ كىتاب، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1957ـ يىل نەشرى، 33ـ بەت) بۇ نامنى تۈركلەر ئاۋارلاردىن قوبۇل قىلغان، دەپ قارايدۇ. ج. كلاۋسۇن «ئون-گىن مەڭگۈتېشى» نىڭ 5 ـ قۇرىنى باشقىچە تەرجىمە قىلغان: «تابغاچلارنىڭ شىمالىدىكى ئازى (؟) ۋە ئوغۇزدىن يەتتە كىشى (بىزگە قارشى) دۈشمەنلىك

غەرىزدە بولۇپتۇ. مېنىڭ ئاتام... شۇنىڭ بىلەن خانغا ئەگىشىپ يۇرۇشكە ئاتلىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا خىزمەت كۆرسىتىپتۇ» (ج. كلاۋسۇن: «ئونگىن مەڭگۈ-تېشى»، «خان جەمەتى ئاسىيا تەنقىقات جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»، 1957 - يىل قوشما 3 — 4 - سان، 188 - بەت).

⑲ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 - قىسىم 880 - بەت.

⑳ س. كىسېلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 1954 - يىل نەشرى، 514 — 515- بەتلەر؛ س. گ. كىلياشتورنىي: «تۈرك خانلىقىدىكى يەر ئىگىدارچىلىقى»، «يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق فېئودالىز-مىدىكى يەر ئىگىدارچىلىقى»، موسكۋا، 1979 - يىل نەشرى، 98 — 99- بەتلەر.

㉑ «كونا تاڭنامە»، 62 - جىلد، «جىڭ يۈەنتاڭنىڭ تەرجىمھالى».

㉒ «ۋېينامە»، 103 - جىلد، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە».

㉓ «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ھەرقايسى بەگ - پادىشاھلار ۋە باشقىلار ئات، تۆگە ياكى باشقا يوغانراق چارۋىلىرىغا تامغا بېسىپ قويىدىكەن ۋە كەڭ يايلاققا قويۇۋېتىدىكەن، مەخسۇس ئادەمنىڭ قارىشى ھاجەتسىزكەن. ئېگىلىرى ئوخشىمىغان ماللار ئارىلىشىپ كەتسىمۇ بەلگىگە قاراپلا ئايرىۋالغىلى بولىدىكەن، يايلاقتىن يانغاندا ھەرقايسى چارۋىلار بەلگىسى بويىچە ئىگىسىنىڭ قوتانلىرىغا قايتىدىكەن («2 - قىسىم 284 - بەت).

㉔ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 - قىسىم، 887 - بەتكە ۋە 907 - بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

㉕ س. مالوۋ: «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي يېزىقلىرى»، 1952 - يىل نەش-رى، 19 - بەت.

㉖ «يېڭى تاڭنامە»، 215- جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉗㉘ «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉙ پېقىرنىڭ ئاددىي ئەسىرى: «تۈرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلىي ۋە ئۇرۇش تېخنىكىسى» — «ئىلمىي تەنقىقات» ژۇرنىلى، 1963 - يىل، 5 - سان 45 - بەت.

㉚ كېسىلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 531- بەت.

㉛ ماركس: «كاپىتال»، I تۇم، خەلق نەشرىياتى، 1953 - يىل نەشرى، 75 - بەت.

㉜ ماركس: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرىكى ھالەتلىرى»،

خەلق نەشرىياتى، 1953 ـ يىل 75 ـ بەت.

㉝ «سۆينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉞ «كونا تاڭنامە»، 194ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉟ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، 1 ـ جىلد.

㊱ «جۇنامە»، 28 ـ جىلد، «شى نىڭنىڭ تەرجىمھالى».

㊲ «كونا تاڭنامە»، 194ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊳ مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلىرى»، 53 ـ بەت. ئۇ بۇ يەر نامىنى «قىش» دەپ ئوقۇيدۇ.

㊴ «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ كىچىك تېشى 8ـ قۇر ۋە 5ـ چوڭ تېشى 2 ـ قۇر، مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى»، 1951 ـ يىل نەشرى، 35 — 36 ـ بەتلەر. «باش ئېگىپ تېزلىنىش» تەك بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ئەملىي پاكىتلار بار. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى گورنو-ئالتاي ئاپتونوم ئۆلكىسىدىكى چۇراشمان دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا مەنسۇپ قەبرىدىن بىر يۈمىلاق تاش ئويما رەسىم تېپىلغان. رەسىم ئۈچ بۆلەكتىن تۈزۈلگەن: سول تەرەپتىكى كاتتىلاردىن بولغان ۋەزىرنىڭ يۈز شەكلى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۈرك بالبال-لىرىنىڭ قىياپىتىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ ئوتتۇرىدا ئۈچىلىق قىلىۋاتقان ئۈچ چەۋەندازنىڭ ئاتتىن چۈشۈپ ئوڭ تەرەپتىكى ئاقسۆڭەك ئايالغا باش ئۇرۇۋاتقان، ئايالنىڭ يېنىدا ئوغلى ئۇرە تۇرغان ھالىتى تەسۋىرلەنگەن. بۇ تاش ئويما يەنە «شىمالدىكى يات قوۋملارنىڭ ئادىتىدە خاتۇن لەشكىرىي ئىشلارغا قول تىقىدۇ» دېگەن خاتىرىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. «ئائىلە ۋە نىكاھ» قىسمىغا قارالسۇن.

㊵ «سۆينامە»، 84 ـ جىلد، «شېرۋىلار ھەققىدە قىسسە».

㊶ «سۆينامە»، 84 ـ جىلد، «قىتانلار ھەققىدە قىسسە».

㊷ «كونا تاڭنامە»، 194ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊸ سېن جۇڭمىەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2-قىسىم، 882 ـ بەت.

㊹ «كونا تاڭنامە»، 198ـ جىلد، «سەمەرقەنت تەزكىرىسى».

㊺ «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊻ «سۆينامە»، 84 ـ جىلد، «تېلىلار ھەققىدە قىسسە».

㊼ «يېڭى تاڭنامە»، 217ـ جىلد، «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».

㊽ س. گ. كىلياشتورنىي: «ئىچكى ئاسىيا كۆچمەن دۆلەتلىرىدىكى ئىجتىمائىي بېقىندىلىق شەكىللىرى»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق ئەللىرىدە قوللۇق تۈزۈم»، موسكۋا، 1986 ـ يىل نەشرى، 335 ـ بەت.

㊾ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىدىكى جەمئىيەت ئالمىشىش توغرىسىدا» ، «تارىخ تەتقىقاتى» ، 1958 ـ يىل 4 ـ سان، 52 ـ بەت. ئۇنىڭدىكى 1 ـ ۋە 2 ـ مەنبەنى پۈتۈنلەي ئىشەنچلىك دەپىشكە بولىدۇ. 3 ـ مەنبەنى چۈشەندۈرۈشتە بىرىلگەن تېكىست مۇنداق: «بۇ يەتتە يۇز كىشى ئۆز ئىلىدىن ئايرىلىپتۇ، قاغانىدىن ئايرىلىپتۇ. ئەجدادلارنىڭ قانۇنىدا ئېلى ۋە قاغانىدىن ئايرىلغانلار قۇل ۋە دەدەك بولىدۇ، تۈركلەرنىڭ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغان كىشىلەردىن بولۇپ قالىدۇ» . تۈركچە «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ چوڭ تاش 13 ـ قۇرىنى مالۇڭ مۇنداق تەرجىمە قىلغان: «يەتتە يۇز كىشىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئاتام قاغان ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى بويىچە ئىلىدىن، قاغانىدىن ئايرىلىپ قالغان خەلقلەرنى، دەدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقلەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ» («قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» 37 — 38 ـ بەتلەر) . خەن رۇلىن ئېپەندى («تۈركچە كۆلتېكىن مەڭگۈتېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھلىرى» ، دۆلەتلىك بېيپىڭ تەتقىقات يۇرتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» 6 ـ جىلد، 6 ـ سان 20 ـ بەت) ۋە سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىلەرنىڭ («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ قىسىم 881 ـ بەت) نېمىسچە ۋە ئىنگلىزچە يەشمىسىگە ئاساسەن خەنزۇچىگە قىلغان تەرجىمىسىمۇ يۇقىرىقى تەرجىمە بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

㊿ ئا. ن. بېرنىشتام: « VI — VII ئەسىرلەردىكى ئورخۇن- يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي- ئىقتىسادىي تۈزۈمى» ، 1946- يىل نەشرى 116 — 125- بەتلەر.

(51) «كونا تاڭنامە» ، 62 ـ جىلد، «جىڭ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمھالى» .

(52) «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» .

(53) «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(54) «كونا تاڭنامە» ، 75ـ جىلد، «ۋېي يۈنچىنىڭ تەرجىمھالى» .

(55) «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(56) كىسېلبۇ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 534- بەت؛ كىلياشتورنىي: «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» ، يېڭى سىبىرىيە 1985 ـ يىل نەشرى، 166 ـ بەت.

(57) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(58) «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» ، 199 ـ جىلد، «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» .

(59) «كونا تاڭنامە» ، 68- جىلد، «جاڭ گوڭجىننىڭ تەرجىمھالى» .

(60) «كونا تاڭنامە» ، 198 ـ جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى» .

⑥① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 99- جىلد، «تۈركىلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑥② سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 - قىسىم، 314 - بەت.

⑥③ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، خەلق نەشرىياتى، 1954 - يىل نەشرى، 155 - بەت.

⑥④ «تەپىلەك ھېكايەتلىرى» ، 297 - جىلد.

⑥⑤ كېسلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 543 — 551 - بەتلەر.

⑥⑥ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 134 - بەت.

⑥⑦ «سۆزىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑥⑧ «كىتابلار جەۋھىرى» ، 979 - جىلد.

⑥⑨ «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 2 - قىسىم، 891 — 892 - بەتلەر.

⑦⓪ «جېنگىزخان يىللىرىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەر» ، 9 - جىلد.

⑦① «كونا تاڭنامە» ، 63 - جىلد، «سۆيۈنىڭ تەرجىمھالى» .

⑦② «كونا تاڭنامە» ، 194- جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑦③ «يېڭى تاڭنامە» ، 215- جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑦④ «كونا تاڭنامە» ، 195- جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .

⑦⑤ «كونا تاڭنامە» ، 109- جىلد، «جۇبە قالىنىڭ تەرجىمھالى» .

⑦⑥ «كېيىنكى خەننامە» ، 89 - جىلد، «ئوغانلار ھەققىدە قىسسە» .

«ئادەتتىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئاياللارنىڭ پىكرى بويىچە بولىدۇ» دېيىلىدۇ. تاشتو «گېرمانىيە تەزكىرىسى» دە ناھايىتى قىزىقارلىق بىر جۈملە سۆز قىلىدۇ: «ئۇلار (گېرمان ئەرلىرى) ئەزەلدىن ئاياللارنى كەمسىتمەيدۇ؛ ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ» (سەنلىيەن كىتابخانىسى 1958 - يىل تەرجىمە نەشرى، 58 - بەت) .

⑦⑦ «كونا تاڭنامە» ، 200- جىلد، «ئەن لۇشەننىڭ تەرجىمھالى» .

⑦⑧ مالوۋ: «يېنسەي تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» ، 21 - بەت.

⑦⑨ بېرنىشتام: يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئەسەر 115 - بەت.

⑧⓪ «يېڭى تاڭنامە» ، 225 - جىلد، «ئەن لۇشەننىڭ تەرجىمھالى» .

⑧① ياۋ رۇنبىڭ: «ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرە» ، 1 - جىلد.

⑧② «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 2 - جىلد.

(83) تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئەھۋالى توغرىسىدا «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ شىمالىي يۈز 9 - قۇرى ۋە «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 886- بەتكە قارالسۇن.

(84) ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 59 - بەت.

(85) «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» نىڭ 20 - جىلدىدا، سىمدارو ئايالىرىنىڭ باش كىيىمىگە ياغاچ تاقىۋالىدىغانلىقى سۆزلىنىپ كېلىپ «زېمىن تۈركلەر بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزى ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغان» دېيىلمىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئاكا - ئۇكا قېرىنداشلارنىڭ بىر خوتۇندىن ئورتاق بەھرىمان بولۇش ئادىتىنىڭ تۈركلەردىن كەلگەنلىكىگە ئىسپات بولالمايدۇ. چۈنكى، ئېرىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى بىلدۈرىدىغان «ياغاچ مۈڭگۈز» بىلەن ئېرىنىڭ قېرىنداشلىرىنى بىلدۈرىدىغان «مۈڭگۈزلۈك قالپاق» نىڭ ئىشلىتىلىشى ئوخشىمايدۇ.

(86) سېن جۇڭمىيەن ئېپەندى ھونلاردىكى «ئاتىسى ئۆلسە، ئۆگەي ئاپىسىنى خوتۇن قىلىدىغان، قېرىندىشى ئۆلسە ئايالىنى خوتۇن قىلىدىغان» نىكاھ ئادىتى بىلەن «ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرە» دىكى «تۈركچە ئادەت» نى «ئاساسەن بىر دەكلىككە ئىگە» دەپ قارايدۇ («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم 1117 - بەت)، ئۇ ئەملىيەتتە ۋارىسلىق نىكاھ ۋە قېرىنداشلارنىڭ ئورتاق نىكاھ ئادەتلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان. رېن بەنتاڭ ئېپەندى «ئەلنەغمىچىلەر مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرىگە ئېنىقلىما» (جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1962 - يىل، 51 - بەت) دېگەن ئەسىرىدە ئاشۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن.

(87) چېن يىنكې: «يۈەن بەي شېئىرلىرىغا ئېنىقلىما»، ئەدەبىيات قەدىمكى ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1955 - يىل نەشرى، 149 - بەت.

(88) شىاڭ دا ئېپەندى ئەلنەغمىچىلەرنىڭ «تۈركچە ئادەت» نى ئۆگىنىشىنى «ئەينى ۋاقىتتا تۈركلەر بەكمۇ قۇدرەت تاپقان بولۇپ، پايتەخت چاڭئەنده توپ-توپ تۈرك سەرگەردانلىرى لاغايلاپ يۈرەتتى، ئۇلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى مۇشۇ شەكىلسىز ئارىلىقتا يەرلىك ئاھالىگە سىڭگەن» دەيدۇ («تاڭ دەۋرىدىكى چاڭ-ئەن ۋە غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى»، سەنلىەن كىتابخانىسى 1957- يىل، 44- بەت). ئەملىيەتتە، كەيىۋەن يىللىرى چاڭئەندىكى «غۇزلىشىش» شامىلى «تۈركلىشىش» تىنمۇ ئېغىر ئىدى.

(89) «داجېك يىللىرى تۇزىتىلگەن تىرېپىتاكا»، 51- جىلد، 978- بەت.

(90) ئېفتالىتلارنىڭ نىكاھ ئادەتلىرى توغرىسىدا ئېنوكى كازۇئو يازغان

«ئېفتالىتلار دۆلىتى ھەققىدە تەتقىقات» ، شەرقىي ئوكيان ئەدەبىيات تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقات خاتىرىلىرى، 58- قىسىم، 1959- يىل نەشرى، 51 — 55 - بەتلەر.

(91) فىراي ۋە سايىلى: «سالجۇقلاردىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا شەرق تۈركلەرى» — «ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1943 - يىل نەشرى، 63 - جىلد، 3 - سان، 205 - بەت.

(92) «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(93) ئېنگېلس: « ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 102 - بەت.

(94) ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىدىكى جەمئىيەت ئالمىشىش توغرىسىدا» — «تارىخ تەتقىقاتى» ، 1958 - يىل نەشرى، 3 - سان، 13 - بەت.

(95) «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(96)(97)(98) «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(99) ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 147 - بەت.

(100) «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(101) «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(102) (103) «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»

(104) تابار قاغان: « جەنۇبتىكى ئىككى ئوغلۇم (شىمالى چى سۇلالىسى ۋە شىمالى جۇ سۇلالىسى) ۋاپادارلىقىنى ئىپادە قىلىۋاتسا پۇل - پۇچەكتىن قانداقمۇ قىسىلىپ قالاي» دېگەن.

(105) «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(106) (107) «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(108) تۈركلەر دەۋرىدىكى پۈتكۈل خانلىق ھوقۇق مەسىلىسىدە تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىدىن باشقا يەنە باشقا خىل ھوقۇق قۇرۇلمىسى يەنى «ئوتتۇرا قاغان» نىڭ «شەرقىي قاغان» ۋە «غەربىي قاغان» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى مۇ بار. بۇ ھەقتە خۇيافۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «تۈرك دۆلىتى شىبى قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنى بۇرۇلۇش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ ھوقۇق پارچىلىنىپ كەتكەن ۋېئودالىلىق دۆلەتتىن ھوقۇق مەركەزلەشكەن ۋېئودالىلىق دۆلەتكە يۈزلەنگەن» ، «تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 1 - كىتاب، شىنجاڭ نەشرىياتى، 1967 - يىل،

ياپونچه نەشرى، 277 ـ بەت.

(109) ئىشبارا قاغان ئۇزىنى «تەڭرىدىن تۇغۇلغان» دەۋالغان («سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»)؛ بىلگە قاغاننىڭ ھۆرمەت نامىدىمۇ «تەڭرىگە ئوخشاش ۋە تەڭرىدىن بولمىش» دېگەندەك ئىبارىلەر بار («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ قىسىم 908 ـ بەت).

(110) ماجاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 ـ يىل نەشرى، 22 ـ بەت.

(111) «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى»نىڭ جياچىڭنىڭ 8- يىلى تۇزىتىلگەن نۇسخىسىدا مۇنداق بىر غەيرىي جۈملە بار: «باشقىلارنىڭ پۈت ـ قولىنى سۇندۇرسا، قۇل بىلەن تۆلەم تۆلەيدۇ». سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى مەزكۇر ئەسەرنىڭ چىيەنلۇڭ دەۋرىدىكى خۇلوڭچى نۇسخىسى ۋە «قانۇنلار قامۇسى»دا بىرەك «ئات تۆلەيدۇ» دېيىلگىنىگە ئاساسەن ئىزاھلىغاندا، «بۇ جايدىكى قۇل بىلەن تۆلەم تۆلەيدۇ، دېگىنى خاتالىق» دەپ ھۆكۈم قىلىۋەتكەن («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ قىسىم 605 ـ بەت). ھازىرقى تەتقىقاتتىن قارىغاندا ئىش مۇنداق ئاددىي بولمىسا كېرەك. «ئات» بىلەن «قۇل» شەكلى ناھايىتى پەرقلىق بولغان خەتلەر بولۇپ، ئاساسلىقچە خاتا بېسىلىپ قالمايدۇ، ئاندىن قالسا «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» گەرچە «قانۇنلار قامۇسى»نى ئاساس قىلسىمۇ، نۇرغۇن كەمتۈك جايلارنى تولۇقلاپ قويغان. مەسىلەن، «تۈركلەر» قىسمىدىكى «يەرلىك مەسئۇلاتلىرى» دېگەن ماۋزۇنىڭ ئاخىرىغا باشقا كىتابلاردا ئۇچرىمايدىغان تاغ ـ دەريا ناملىرى ۋە شەھەر ناملىرىدىن 13نى قىستۇرۇپ قويغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئاشۇ ماۋزۇدىكى «قۇل بىلەن تۆلەم تۆلەيدۇ» دېگەن ئىبارىنىمۇ قارىسىغا قوشۇپ قويغاندەك قىلمايدۇ. ئومۇمەن، بۇ بايان ھەققىدە بەزى گۇمانلار مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئىنكار قىلىۋېتىش زۆرۈر ئەمەس.

(112) «ۋۇدىنىڭ 3- يىلى(620- يىلى) سۇڭ جىنگاڭ تۈركلەرگە خائىنلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى، شاڭگۇ تەۋسىگە كەلگەندە تۈرك چەۋەندازلىرى قوغلاپ يېتىشىپ تىرىك تۇتتى ۋە بېلىنى سۇندۇرۇپ تاشلىدى» («كونا تاڭنامە» 55- جىلد، «لىيۇ ۋۇجۇنىڭ تەرجىمىھالى»).

(113) «كەييۇەننىڭ 22 ـ يىلى (734 ـ يىلى) بىلگە قاغان «بۇيرۇق چۈر تەرىپىدىن زەھەرلەنگەندىن كېيىن بۇيرۇق چۈر پارە ـ پارە قىلىۋېتىلدى، ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادىمۇ قۇرۇتۇۋېتىلدى» («يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»).

⑭ «شىنگوڭنىڭ 1 ـ يىلى (697 ـ يىلى) سۇن ژەنرۇڭ بەش كىشىنى قاراقۇمغا لەشكىرىي ئاخبارات يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. بۇلاردىن ئىككى كىشى كېچىكىپ قالغانلىقتىن بەگچۇر قاتتىق خاپا بولۇپ ئۇ ئىككىسىنى قەتل قىلدى» («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ قىسىم، 338 ـ بەت، « ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» نىڭ 206 ـ جىلدىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل) .

⑮ «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» نىڭ 1 ـ ئابىدە شىمالىي يۈز 26 ـ قۇرىدا: « يول باشلىغۇچى ئاداشقاچقا بوغۇزلاندى» دېيىلىدۇ (« تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ قىسىم 860 ـ بەت) .

⑯ «كونا تاڭنامە» ، 55ـ جىلد، «لىيۈژۇجۇنىڭ تەرجىمھالى» .

⑰ «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم 132 ـ بەت.

⑱ «يېڭى تاڭنامە» ، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە قارا قاغان «كاتتىلاردىن نەچچە يۈز كىشىنى يىغىپ كېلىپ بىراقلا كۆمدۈرۈۋەتكەن» دەپ خاتىرىلىنىدۇ.

⑲ «كونا تاڭنامە» ، 194 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑳ «تاڭغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1ـ قىسىم 335 ـ بەت.

㉑ يۇقىرىقى ئەسەر 162 ـ بەت.

㉒ يۇقىرىقى ئەسەر 340 ـ بەت.

㉓ «يېڭى تاڭنامە» ، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە » دە مۇنداق دېيىلىدۇ: « بەگچۇر ئۆلگەندە كۆلتېكىن ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى تامام قىرىپ تاشلىدى. تۇنيۇقۇقنىڭ قىزى سابۇق خاتۇن بەگلەن (بىلگە قاغان) نىڭ خانىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئامان قالدى ۋە ئەسلى ـ ۋەسلىدىن ئايرىلىپ ئۆز قەبىلىسىگە قايتىپ كەتتى. «كەڭ ئايچۇر تارقانىنىڭ مەڭگۈتېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: « بەگچۇرنىڭ ئىنىسى باسمىلتېكىن قاغاننى دورا بېرىپ جايلىۋېتىشىنىڭ پۈر-سىتىنى ئىزدەپ يۈرگەن ۋاقىتلاردا كەڭ ئايچۇر تارقان دورىنى ئوغرىلىۋېلىپ يوشۇرۇپ قويدى ۋە مەخپىي ھالدا بەگچۇرغا ئاپىرىپ بەردى. بەگچۇر ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرغەزەپكە كېلىپ باسمىلنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى، كەڭ ئايچۇر تارقان ئۇنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. ئاقىۋەت باسمىل ئۆز قەبىلىسىگە قايتۇرۇۋېتىلدى» (تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2-قىسىم 851-بەت) . بۇنىڭدىن قارىغاندا، قاغانغا سۇيىقەست قىلغۇچىنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقى ئېنىق. باسمىلتېكىننىڭ ئۆلۈمدىن كەچۈرۈلۈشى قانداقتۇر ئايچۇر تارقانىنىڭ تۆھپىسىدىن ئەمەس، بەلكى سۇيىقەستنىڭ ئىشقا ئاشمىغانلىقىدىن بولغانىدى.

(124) «قانۇنلار قامۇسى» ، 197 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(125) رادلوۋ: «تۈرك دىئالېكتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى» ، II توم 1 ـ قىسىم 1254 ـ بەت؛ تالات، تېكىن: «ئورخۇن تۈرك تىلىنىڭ گراماتىكىسى» 1968 ـ يىل نەشرى، 385 ـ بەت.

(126) ئېنگېلس: « تۇرالغۇ ئۆيى مەسىلىسى» ، «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ، I توم خەلق نەشرىياتى، 1962ـ يىل نەشرى، 559 — 560ـ بەتلەر.

(127) (129) «سۆزىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(128) ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 164 — 165 ـ بەتلەر.

(130) «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 2ـ قىسىم، 881ـ بەت.

(131) يۇقىرىقى ئەسەر 883 ـ بەت.

II باب تۇرك خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى

تۇرك خانلىقى VI — VIII ئەسىرلەردە شىمالىي چۆللۈكتىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تارد-خىدا قوشنا رايونلارغا ئىزچىل تۇردە تەھدىت بولۇپ كەلدى. مەزكۇر خانلىقنىڭ ھەربىي مەمۇرىي تۈزۈلمىسىدە تۇرك لەشكەرلىرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. 588 — 589 - يىللىرى ژىزانتىيە قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ساسانىيلار دۆلىتىگە ھۇجۇم كىرگەنلەر تۇرك قوشۇ-نى ئىدى؛ سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى 11 - يىلى (615 - يىلى) يەنمېنىنى قورشاۋغا ئېلىپ سۇي ياڭدىنى «جاۋ بېگى گاۋزنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق ئېيتىپ يىغلاپ كۆزلىرى ئىششىپ كەتكەن» ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانمۇ تۇرك قوشۇنى ئىدى①. تاڭ گاۋزۇنىڭ شىبى قاغانغا قوللۇق بىلدۈرۈشى يەنىلا تۇرك قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى تۈشمۈتۈشتا باھادىرلار باش كۆتۈرۈۋاتقان ۋەزىيەتتە ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغانىدى…

تۇركلەرنىڭ ھەربىي تۇرمۇشى قەبىلە تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇرۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن تۇركلەر «كېسەل بىلەن قازا تېپىشنى نومۇس، جەڭگاھتا جان تەسەددۇق قىلىشنى شەرەپ»② دەپ بىلەتتى. تۇركلەرنىڭ ھەربىي تارىخنى تەتقىق قىلماغاندا تۇركلەرنىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخنى چۈشەندۈرۈش قىيىنغا چۈشىدۇ. ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ قۇشۇننىڭ تەشكىلىي، قوراللىنىشى ۋە جەڭ سەنئىتى قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى مۇھاكىمە قىلىش تۇرك تارىخىدىكى ئاتلاپ

ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان تېمىلارنىڭ بىرى.

1 § . لەشكىرىي تۈزۈمى

تۈركلەردىكى لەشكىرىي پائالىيەت بىلەن كۆچمەن تۈرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا جۈڭگو تارىخ كىتابلىرىدا قەدىمكى زامانلاردىلا خاتىرىلەر يېزىلغان. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى باھادىرلار شەجەرىسى» نىڭ 1 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى مەرگەن، چەۋەندازلارنىڭ بولغانلىقىدا. ئۇلار پايدىنى كۆرسە ئالدىغا ئېتىلىدۇ، مۇشكۈلاتقا يولۇقسا بەدەر قاچىدۇ، كېلىپ - كېتىشى قۇيۇندەك تېز بولغاچقا ئۇلارنىڭ سەپ تۈزۈش ئۇسۇلىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئوق - يانى قورال، ساۋۇت - دۇبۇلغىنى كىيىم قىلىۋالغان بۇ قوشۇننىڭ مۇقىم جەڭ سېپى، مۇقىم لەشكىرىي قونالغۇسى يوق. ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ ياشايدۇ، قوي ۋە ئاتنى لەشكەرىي ئۈزۈق قىلىدۇ. جەڭدە يەڭسە بۇلاڭ - تالاڭغا چۈشۈپ كېتىدۇ، يېڭىلىشنى ھار ئالمايدۇ. ئۇلاردا كېچىسى ياكى كۈندۈزى قوشۇننى چارلاپ پوستا تۈرىدىغان ئىش يوق. ئاشلىق ۋە پۇل - پۇچەك ساقلايدىغان ئامبار سالىدىغان ئىش تېخىمۇ يوق». تاڭ تەيزۇڭنىڭ بۇ بىر ئابزاس سۆزى ۋاڭ رېنگوڭنىڭ دۇشمەندىن قورقۇش كەيپىياتىنى تۈگىتىش مەقسىتىدە ئېيتىلغان بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ ھەربىكەتچانلىقىنى تەشكىلسىزلىك دەپ بۇرمىلاپ چۈشەندۈرگەن. ئەمما، ھەقىقىي ئەھۋال Ⅷ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى تۈرك ۋەزىرى تۇنيۇقۇقنىڭ تۆۋەندىكى قارىشى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ: «تۈركلەر قوۋمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇزدىن بىرىگە يەتمەيدۇ. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىركىشەلەيدۇكى، ئۇلاردا مۇقىم تۇرالغۇ بولمايدۇ، لەشكىرىي ئىشلارغا ماھىر كېلىدۇ، كۈچلۈك ۋاقىتدا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئاجىز ۋاقىتدا يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. شۇڭلاشقا، تاڭ لەشكەرلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنى ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ» ③. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

كى، تۇركلەرنىڭ كۆچمەن تۇرمۇش شەكلى ئۇلارنىڭ جەزمەن مۇنا-سىپ لەشكىرىي تۇرمۇش شەكلىدىن پايدىلىنىشنى بەلگىلىگەن، تۇركلەردىكى «لەشكىرىي ئىشلار» نىڭ كېلىپ چىقىشى بولسا «ئوۋ-چىلىق» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان.

تاڭ دەۋرىدىكى راھىب شۇەنزاڭ غەربكە بېرىپ نوم ئېلىپ كې-لىش سەپىرىدە تۇركلەرنىڭ قورشاۋ ئوۋ قىلىش ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: «سۇيياب شەھىرىگە كەلسەك تۇركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى شىكار قىلىۋېتىپتۇ، ئاتلار توپ - توپ بولۇپ تۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. قاغان يېشىل كىمخاب يېپىنچا ئارتقان، يالاڭ ئاياق، پېشانىسىدىن ئايلاندۇرۇپ يىپەك ياغلىقنى بېشىغا چەمبەر-سىمان چىگىۋالغان بولۇپ، ئوڭ - سول تەرەپتىكى چاچلىرى رەتلىك تارالغان، تاۋار - دۇردۇن كىيىملەرنى كىيىشكەن 200 دىن كۆپرەك تارقاقلىنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپتۇ، لەشكەرلەردىن باشقىلار جۇڭا ۋە باشقا كىيىملەرنى كىيىشكىنىچە قوللىرىغا تۇرلۇك تۇغ - ئەلەملەر بىلەن ئوقيا ئالغىنىچە سانجاق - سانجاق تۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئۇلارنىڭ باش - ئاخىرىغا كۆز يەتمەيدىكەن④. «يابغۇ قاغانلىنىڭ ئوۋچىلىق مەيدانىدىكىلەر باش - ئايىغىغا كۆز يەتكۈسىز» بولغاند-كەن، ئۇنىڭغا يەنە شۇنچىلىك ئات قوشۇلسا قانداق بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما، شۇەنزاڭ بۇ ھەقتە تەپسىلىي ۋە ئېنىق ئەھۋاللارنى خاتىرىگە ئالمىغان. شۇڭا، باشقا كۆچمەن مىللەت-لەرنىڭ ئالاقىدار ئەھۋاللىرى ئارقىلىق تۇركلەردىكى قورشاۋ ئوۋنىڭ تەشكىللىنىش شەكلىنى مۇھاكىمە قىلىشقا مەجبۇرمىز: «موڭغۇللار ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بىلىپ كېلىشكە بىر كىشىنى ئەۋەتىدۇ. خەۋەر كەلگەندىن كېيىن ئەتراپتىكى بىر ئايلىق مۇساپە دائىرىسىدىكى قەبىلىلەردىن نۇرغۇن كىشىلەرنى ھايۋانلارنى قوغلاپ بەلگىلەنگەن دائىرىگە سۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. بۇ قوشۇندىكىلەر سول قانات، ئوڭ قانات ۋە ئوتتۇرا قوشۇن دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ، ھەرقايسى-سىنىڭ ئۆز ئالدىغا قوماندانى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ خوتۇن- بالىلىرى ئۇلار بىلەن بىرگە يۈرىدۇ»⑤. جورجىتلارمۇ قورشاۋ ئوۋ قىلغاندا

«ئوتتۇرىدىكى سېرىق ئەلەم مەركىزىي لەشكەرلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئوك - سول ئىككى قانات قوشۇن قىزىل ۋە ئاق ئەلەملەر بىلەن بىر - بىرىنى پەرقلەندۈرەتتى»، ئۇلارمۇ ئوخشاش هالدا «ئوۋ باشلىنىش ئالدىدا هەربىرى بىردىن ئوقنى تەق قىلىپ تۇرىدۇ. هەر 10 كىشىدىن بىر ئاتارمەن بېكىتىلىپ قالغان توققۇز كىشىگە مەسئۇل بولىدۇ. هەرقايسى گۇرۇپپىلار بەلگىلەنگەن يۆنىلىشتە ماڭىدۇ، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىشقا بولمايدۇ»⑥. بۇنداق دېگەنلىك كۆچمەنلەر ئوۋ ئوۋلىغاندا دائىم تۇغ - ئەلەملەر ئارقىلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ، هەر ئون كىشىنى بىردىن گۇرۇپپا قىلىپ شەكىللەندۈرىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. ئوۋچىلىقتىكى بۇ خىل سەپكە تىزىلىش ئۇسۇلى لەشكەرىي ساهەگە كۆچۈرۈلگەن ۋە ئوك - سول ۋە ئوتتۇرا يۆنىلىشتىن ماسلىشىدىغان شەكىل هاسىل قىلىنغان، شۇنداقلا ئونلۇق تەشكىلىي پرىنسىپى بولۇپ قالغان. بۇ نۇقتا ئايدىڭلاشقاندىن كېيىن شۇەنزاڭ-نىڭ خاتىرىسىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك تارقان (ئاقسۆڭەكلەر دېگەن مەنىدە، هەممىسىنىڭ «تارقان» مەنىسىدىكى كىشى بولۇشى ناتايىن) لارنىڭ «ئوك - سولدىن ئوراپ تۇرۇشى» نى قاغاننىڭ مۇلازىملىرى نۇقتىسىدىن ئەمەس، پۇقرالارنىڭ قوللىرىدىكى تۇغ - ئەلەملەر ۋە ئوقيالار بىلەن باغلاپ قاراش توغرىسىدىكى قىلدۇ. بۇ ئەهۋال لەشكەر-لەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىغۇچى تۇغ - ئەلەملەرنىڭ شۇەنزاڭنىڭ كۆزلىرىنى ئالا چەكمەن قىلىۋەتكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. ناۋادا بۇ قىياس خاتا بولمىسا تۇركلەرنىڭ هەربىي - مەمۇرىي سىستېمىسىدىكى «ئوك قانات شاد»، «سول قانات شاد» دېگەنلەر پۈتۈنلەي ئوۋچىلىق تۈزۈمىنىڭ قېلىپىدىن چىققان نەرسىلەر بولۇپ قالىدۇ، خالاس. ئونلۇق سەپ هەققىدە شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدە بىرنەرسە دېيىلمىگەن، باشقا تارىخىي ۋەسىقلەردىمۇ بۇاستە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بەزى قالدۇق ئىزلارنى تېپىش مۇمكىن. قەدىمكى رىۋايەت دەۋرىدىلا تۇركلەردە ئونلۇق سان ئۇقۇمى بىخ سۇرۇشكە باشلىغان. مەسىلەن، «بۆرىدىن ئون بالا تۇغۇلۇپتۇ»، «ناردۇلانىڭ ئون خوتۇنى بارکەن». كېيىنچە تۇرك خانلىقىغا ئۇل

سالغۇچى «تۇمەن»⑦ دەپ ئاتالغان، بۇمۇ «ئون مىڭ ئەركەكنىڭ سەرداری» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئونلۇق تۈزۈمنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىرىدىن ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، مويۇنچۇر (ئۇيغۇر بىلگە قاغان) مەڭگۈتېشى شىمالىي يۈز 6 ـ قۇردىمۇ «مىڭبېشى»⑧ دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن قالسا ئونلۇق تۈزۈمدىكى قوشۇن شتاتى قەدىمدىنلا شىمال مىللەتلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان. مۇڭغۇل، جورجىتلارلا شۇنداق بولۇپ قالماستىن، ھون، ئاۋارلارمۇ شۇنداق قىلغان⑨. تۈرك خانلىقىنىڭ ئالدىنقى خانلىقلارنىڭ نام ـ ئەمەللىرىنى قوللانغانلىقىغا⑩ ئاساسلانغاندا ئۇلارنىڭ بۇ خىل تۈزۈمگە ۋاريىسلىق قىلىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن. بۇنىڭغا ئاساسەن تۈرك قوشۇنلىرى ئونلۇق سىستېما بويىچە تۈزۈلگەن، شۇنداقلا بۇ ئۇسۇل ئۇۋچىلىق شەكلىدىن كېلىپ چىققان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

تۈركلەرنىڭ ھەربىي تۈزۈمى ئۇۋچىلىق شەكلىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى تاشقى جەھەتتە ئۇۋچىلىق ئادەتلىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئالغان، بۇنىڭ بىلەن تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئۆز قوشۇنىنىڭ ھەم لەشكەرلەرگە، ھەم ئۇۋچىلارغا ئوخشايدىغان قوش خاراكتېرىدىن پايدىلىنىپ رەقىبلىرىنى كۆپ قېتىم قايمۇقتۇرالىغاندى. مەسىلەن، دايېنىڭ 11ـ يىلى «شىبى قاغان ئوۋ ئوۋلاش باھانىسىدە يەنمېنگچە كېلىۋالغان»⑪. جېنگۈەننىڭ 1 ـ يىلى «ئېلىگ قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز ھېيلىسىنى بېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ شوجۇ ئايمىقىغا يۆتكەلگەن قوشۇنلىرىنى ئۇۋچىلىققا ماڭغانلار دەپ تونۇشتۇردى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇلارنىڭ جەڭ تەييارلىقى ئىدى»⑫. تۈرك قوشۇنىنىڭ لەشكىرىي جەھەتتىكى تاشقى ئالاھىدىلىكىنىڭ ئوڭ ـ سول ۋە ئوتتۇرا دەپ ئۈچ رايونغا ئايرىلىش ۋە ئونلۇق سىستېما بويىچە تەشكىللىنىش ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئەمدى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تۈرك قوشۇنىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ھەققىدە توختالماقچىمىز.

تۈرك خانلىقى غايەت زور ساندىكى لەشكىرىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇلارنىڭ سانى «نەچچە

يۇزمىك»⑬ بولغان. بۇ زور قوشۇن ئاساسەن ياساۋۇللار، ئوقياچى سەرۋازلار ۋە شاشلار قاتارلىق ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. «جۇنا-مە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ياساۋۇللار فۇلى دەپ ئاتىلىدۇ، خۇاشيا تىلىدا بۇ ‹بۆرە› دېگەن سۆز بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ بۆرە نەسلىلىك بولغاچقا ئەجدادىنى ئۇنتۇمىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ». دېمەك، تۈركلەرنىڭ نەچچە يۈزمىڭ قوشۇننىڭ بىر قىسمى قاغانىنىڭ مۇلازىم قوشۇنى بولغان، بۇ قوشۇندىكىلەر ئاشىنا ئۇرۇقى يەنى بۆرە ئۇرۇقىدىن ⑭ بولغان ئۆز لەشكەرلەر بولغاچقا، «بۆرە» دەپ ئاتالغان. بۇ قوشۇندىكىلەر تۈركلەرنىڭ خانلىق قۇرۇ-شىدا زور تۆھپە قوشقان. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن «بۆرىلەر» ئادەتتىكى نەۋكەرلەردىن دەرىجە جەھەتتىن يۇقىرىراق بولغان. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى پۈتۈكلىرى بۇ قوشۇندىكىلەرنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. ئەمما، «ياساۋۇللار» نىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىغاچقا تۈرك قاغانىنىڭ مۇشۇ ئاز ساندىكى ئۆز نەۋكەرلىرىگە تايىنىپ شەرق - غەربكە يۈرۈش قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنداقتا تۈرك قوشۇ-نىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى كىملەر؟ ل. گۇمىلىيۇۋ: «تۆت يۈزمىڭ كىشىلىك تۈرك قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەر-نىڭ يارەمچى نەۋكەرلىرىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ قوشۇندىكىلەر ‹ئوقياچى سەرۋازلار› دەپ ئاتالغان»⑮ دەپ قارايدۇ. مەن ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىمەن. ئوقياچى سەرۋازلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ئەسلىي تۈرك قەبىلىسىدىكى ئاددىي چارۋىچىلاردىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. خۇددى بېرنىشتام ئېيتقاندەك: «تۈركلەرنىڭ قو-رال تۆتالايدىغانلىكى قەبىلە ئەزالىرىمۇ جەڭگە قاتنىشىشى كېرەك ئىدى. لەشكىرىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش كۆچمەنلەرنىڭ دائىملىق كەس-پى»⑯ ئىدى. نەۋكەرلەرنىڭ يىغىلىش مەسىلىسىنى تۆۋەندە ئايرىم مۇھاكىمە قىلىمىز. بىز بۇ يەردە داۋاملىق ھالدا تۈرك قوشۇنىنىڭ 3 - تەركىبىي قىسمى توغرىسىدا ئىزدەنمەكچىمىز. شاشلارنىڭ مىل-لەت تەۋەلىكى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملە-رى ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان⑰. ئومۇملاشتۇرۇپ

ئېيتقاندا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىدىن تەركىب تاپقان خىللانغان قوشۇندۇر. تۈرك قاغانى غۇزلارنى كۆپلەپ ئىشلەتكەنلىكتىن تۈرك قوشۇنىنىڭ غۇز تەركىبى بەكلا قويۇق ئىدى، بولۇپمۇ ئىلىگ قاغان دەۋرىدە (620 — 630) «غۇز قەبىلىسى» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، غۇزلار بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ ئۆكتەم بولۇپ كەتكەن: «ئىلىگ ھەرقېتىم ئۇلارنى ئانا يۇرتىدىن يىراق جايلاردىكى مۇھىم ئىشلارغا سالاتتى. غۇزلار ئاچ كۆز ۋە تەلۋە بولۇپ خۇي - پەيلى تولا ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، پەرمان بويىچە مۇكاپاتلىنىپ تۇ-رۇشنى باھانە قىلىپ ھەر يىلى لەشكىرىي ئۆزگىرىش قىلىپ تۇرىدۇ» ⑱. «مۇھىم ئىشلارغا سېلىش» نىڭ «يىلدا لەشكىرىي ئۆزگىرىش قىلىش» نىڭ سەۋەبى بولۇپ قالغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ ۋاقىتلاردىكى غۇز نەۋكەرلىرىنىڭ ھەل قىلغۇچ كۈچ بولۇپ قالغانلى-قى ئېنىق. شۇڭلاشقا، شاشلارنىڭ ئىلىگ قاغان ھالاك بولغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى خالىماسلىقىنى⑲ ئەسلىدىكى ئىگىسىگە سادىق بولدى دېگەندىن كۆرە، تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ھەر يىلى لەشكىرىي ئۆزگىرىش قىلىش» تىن ھېساب ئىلىشىدىن قورقىقانلىقى-دىن بولغان دېگەن تۈزۈك. قىزىقارلىقى، ئىلىگ قاغانىنىڭ ھەر يىلدىكى لەشكىرىي يۈرۈشتە شاشلارنى كونكرېت ئۇرۇشلارغا سالغان-لىقى رەسمىي تارىخنامىلەردە پەقەتلا تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئايرىم غەيرىي رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ھەقتە ئانچە - مۇنچە مەلۇماتلار كۆزگە چېلىقىدۇ: «ۋۇدى يىللىرىنىڭ ئاخىرى تۈركلەر ۋېيشۇي كۆۋرۈكى-گىچە قىستاپ كەلدى، ئوقياچى سەرۋازلىرى تۆت يۈز مىڭ كىشى ئىدى... غۇزلارنىڭ تاللانغان چەۋەندازلىرى ئاتلىرىنى چاپچىتىپ كۈن-دە نەچچە قېتىم جەڭگە چاقىردى» ⑳. تۈركلەر دەۋرىدىكى «غۇزلار» سوغدىلارنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، تۈركىي تىلدىكى ياكى موڭغۇل تىلىدىكى خەلقلەردىن پەرقلىنىدۇ. ㉑ بۇنىڭدىن قارىغاندا «غۇزلارنىڭ تاللانغان چەۋەندازلىرى» شاشلارنى كۆرسەتسە كېرەك. مەسىلىگە بۇنداق قارىمىغاندا ئىلىگ قاغان دەۋرىدىكى غۇزلارنىڭ مۇھىملىقى ۋە شاشلارنىڭ نامى چىقماسلىقىدەك زىددىيەتلىك ھادىسىنىڭ سەۋەبىنى

چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. شاشلار مەسلىسىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا بار. «يېڭى تاڭنامە. جالۇ شۇننىڭ تەرجىمىسى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «جالۇ شۇن نەنچىيۇن قاتارلىق كىشىلەرنى قوۋۇقنى ئېچىۋېتىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار زىچى تۇرۇۋاقان جايدىن ئۇرچاپ قىلىپ باستۇرۇپ ئۆتتى. دۇبۇلغا - ساۋۇت كىيگەن ئاتامان شاشلارنىڭ مىلۇ چەۋەندىزىنى باشلىغىنىچە تۇغ - ئەلەمىلىرىنى لەپىلدىتىپ جالۇ شۇننىڭ ئالدىغا چىقتى». بۇ ئىشلار VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يۈز بەرگەن. ناۋادا ئېلىگ دەۋرىدىكى شاشلار قۇمۇل ۋە لوپنۇردىكى سوغدى مەھەللىلىرىدىن كەلگەن㉒ دەپ قارالسا ئەن لۇشەن (ئۆگلۇك) — شى شىمىلۇ (سۆيگىن) ئىسيانىغا ئىشتىراك قىلغان شاشلار ئوردۇسىنىڭ جەنۇبىدىكى «ئالتە جۇپ سوغداق» (لۇ-جۇ، لىجۇ، خەنجۇ، سەيجۇ، يىجۇ ۋە چىجۇ) دىن كەلگەن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۆگلۇكنىڭ سەپەرۋەر قىلغىنى بۇاستە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا غۇزلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى.

تۆۋەندە تۈرك قوشۇنىنىڭ سەپكە ئېلىنىشى، تەمىنلەش ۋە باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالى توغرىسىدا ئاز - تولا مۇھاكىمە قىلىمىز.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۆز قەبىلە ۋە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ ئادەتتىكى نەۋكەرلىرىدىن تەشكىل تاپقان. شۇڭا، لەشكەر ۋە ئاتلارنىڭ سەپكە ئېلىنىشى ئەھۋالىنى ئىككى قاتلامغا بۆلۈپ مۇھاكىمە قىلىش كېرەك. ئۆز قەبىلىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ھونلارغا ئوخشاش «قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى»㉓ دېگەندەك بولسا كېرەك. ئەرەب تارىخشۇناسلىرى مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەر ھەم چوپاندار، ھەم ئاتباقار، ئات سودىگىرى، تېۋىپ ۋە چەۋەنداز»㉔. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پۇقرادىن لەشكەرگە ئايلىنىش بىردەملىك ئىش ئىدى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى سۇياب ۋادىسىدىكى يات ئۇرۇق تۈركلىرى «دۇبۇلغا - ساۋۇتنى كىيىپ تۇرۇپ تېرىقچىلىق

قىلغان»㉕، بۇمۇ تۈركلەردىكى «لەشكەر - پۇقرا بىر گەۋدىلىكى» ئاڭ ئىسپاتى بولالايدۇ. يەنە بىرى، بېقىندى قەبىلە نەۋكەرلىرىنىڭ سەپكە ئېلىنىشى ھەققىدە جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدە كۆپلەپ خاتىرىلەر بار: «شىمالىي چى سۇلالىسى خېچىڭنىڭ 3 - يىلى تۈركلەر قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ چېگرىغا ئورۇنلاشتۇردى. يەنە ھەرقايسى قەبىلىلەرنى يىغىپ پۈتۈن ئەلنىڭ دىققىتىنى چى دۆلىتىگە قاراتتى»، «جۇ سۇلالىسى شۇەنجېڭنىڭ 1 - يىلى تابار قاغان بانگىنىڭ پىڭجۇ ئايمىقىنى ئىشغال قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال ھەرقايسى قەبىلىلەرنى توپلاپ تارام - تارام قوشۇنلارنى جەنۇبقا ماڭدۇردى»، «سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 1 - يىلى ئىشبارا قاغان ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنى تەكلىپ قىلىپ دەرقەمتە تۈرۈپ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشنى بىرلىكتە پىلانلاشتى»㉖. بۇ يەردىكى «يىغىپ»، «توپلاپ» ۋە «تەكلىپ قىلىپ» دېگەنلەر ئەمەلىيەتتە «سەپكە ئېلىش» نى كۆرسىتىدۇ. لەشكەر ۋە ئات قوبۇل قىلىشنىڭ چارىلىرى «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە ئېنىق خاتىرىلەنگەن: «ئۇلاردىكى لەشكەر ۋە ئات ئېلىش، چارۋىچىلاردىن باج - سېلىق ئېلىش قاتارلىق ئىشلار دەرەخ-لەرگە بەلگە ئويۇش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئالتۇن ئوق بېشىغا شامدىن پېچەت سېلىپ تامغىلاپ مەكتۇپ قىلىپ قوللىنىدۇ». لەشكەر ۋە ئات ئېلىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان قوشۇننىڭ لاۋازىمەت ئىشلىرى توغرىسىدا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ئاشلىق ۋە پۇل - پۇچەك ساقلايدىغان ئامبار سالمايدۇ» دېگەن سۆزلىرىدە بەزىبىر سىر-لار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋالنى يەنىمۇ چوڭقۇر ئىسپات-لاش كېرەك. ئەرەب تارىخشۇناسلىرى تۈركلەرنىڭ لەشكىرىي يۈرۈش-كە ياكى ئوۋغا چىقىپ ئولجىغا ئېرىشىلمىگەن ۋاقىتلاردا، «يىمەك-لىككە موھتاج بولۇپ قالسا ئايغىردىن بەرەرنى ئۆلتۈرۈپ قورسىقىنى تويدۇرىدۇ، ئۇسسۇز قالغاندا بەرەر بايتالنى سېغىپلا سۇتىنى ئېچىۋا-لىدۇ»㉗ غانلىقىنى خاتىرىلىگەن. قارىغاندا تۈركلەرمۇ موڭغۇللارغا ئوخشاش «لەشكىرىي يۈرۈشكە چىققاندا ئۆز ئوزۇقى ئۈچۈن بىر قىسىم ھايۋانلارنى ئېلىپ ماڭىدىغان»㉘ بولسا كېرەك. بۇنى چۈشە-

ىنىش تەس ئەمەس: لەشكەر ۋە پۇقرا بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا نەۋكەرلەرگە ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش تەلىپى قويۇلىدۇ، بېقىنىدى قەبىلىلەردىن ئېلىنغان لەشكەرلەرمۇ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭدىن تۈركلەر جەڭدە يېڭىلگەندە نېمە ئۈچۈن جەك مەيدانىدا شۇنچىۋالا كۆپ «ھەر خىل ھايۋانلار»㉙ نىك قېچىقالىدىغانلىقىنىك سەۋەبىنى چۈشىنىۋالالايمىز. نەۋكەرلەرگە تەقسىملەپ بېرىلىدىغان لەشكەرىي لاۋازىمەت بولمىغان ئەھۋالدا، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئۇلار-نى لەشكەرىي ئىشلارغا پۈتۈن كۈچى ۋە زېھنى بىلەن بېرىلىشۈن دەيدىكەن، ئۇلارغا ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى بۆلۈپ بېرەي بولمايتتى. تارىخنامىلەردىكى تۈركلەرنىك «بۇلاپ كەلگەن مال - مۈلۈكلەرنى پۈتۈنلەي سانغۇن ۋە نەۋكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىۋېتىدىغانلىقى»㉚ بۇنىڭغا يېتەرلىك دەلىل بولالايدۇ. شۇڭا، غەربىي تۈركلەرنىك تۇغ-لۇق قاغانى «قولغا چۈشكەن بايلىقنى قول ئاستىدىكىلەرگە بۆلۈپ بەرمىگەندە سانغۇن نىشورچۇرنىك غەزەپلىنىپ ئۇ نەرسىلەرنى تارتى-ۋالغانلىقى»㉛ غا ھەيران قېلىش ھاجەتسىز ئىدى. مېنىڭچە، نىشور-چۇرنىك ھەربىكتى سەرۋازلار توپىنىك نارازىلىق كەيپىياتىنىك ئىنكاسى.

تۈرك قوشۇنىنىك باشقۇرۇلۇش مەسىلىسى توغرىسىدا مەنبەلەر-نىك چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىك ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە بىر-نەرسە دېيىشكە مۇمكىن بولمىدى. ئەمما، «شاد» نىك پەۋقۇلئاددە ئۇرۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق. جۈڭگو مەنبەلىرىدە مۇنداق دېيىلى-دۇ: «باشقا ئۇرۇقنىك (قەبىلىنىك) لەشكىرىي ئىشلىرىغا يېتەكچى-لىك قىلغۇچى (شاد) دېيىلىدۇ»،㉜ «بەگلىرىنىڭ تاشەم-بەگنى سول قانات شاد، قۇتلۇقنىك ئوغلى بۆگۈنى ئوك قانات شاد قىلىپ بېكىتىپ ھەربىرىنىك باشقۇرۇشىغا ئىككى تۈمەندىن قو-شۇن بەردى»، «كۆلتېكىن قوبۇل قىلماي سول قول بىلىك خان بولدى ۋە مەخسۇس لەشكىرىي ئىشلارغا مەسئۇل بولدى»، «تەڭرى ئاتا ۋە تاغىسىغا ئايرىم - ئايرىم لەشكەر بەردى. كۈنچىقىشتا تۈرغىنى سول شاد، كۈنپېتىشتا تۈرغىنى ئوك شاد دېيىلدى. ئۇنىك بارلىق

سەرخىل كۆچى ئىككى شادقا بېرىۋېتىلدى»㉝. بۇ يەردىكى «سول قول بىلىگخان» دېگىنى پۈتۈكچىنىڭ ھونلارنىڭ قەدىمكى مەنسەپ نامى بىلەن تۈركلەرنىڭ ئەمەل سىستېمىسىنى خاتىرىلىگىنى بولۇپ، «شاد» ۋە «سول قول بىلىگخان» دېگەنلەر «يات قەبىلىلەرنىڭ لەشكەرلىرىگە يولباشچىلىق قىلىدىغان» قوماندانلارنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردىن «شاد» بولىدىغان كىشىنىڭ قاغانىنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرى بولىدىغانلىقى، يەنى تارىخنامىلەردە ئېيتىلغاندەك «دائىم قاغاننىڭ ئوغلى، ئىنىسى ياكى جەمەتىدىن بىرەر-سى شاد بولىدۇ»㉞ غانلىقىنى بىلۈالايمىز. ستاتىستىكا قىلىنىشچە، «بىرىنچى تۈرك خانلىقى» (552 — 630) دەۋرىدىكى «شاد» ئاتالغان 16 كىشىنىڭ ئىچىدە ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغانلار 12 ئىدى㉟. قانداشلىق مۇناسىۋىتى گۇمانلىق بولغان كىشى «شاد» بولالمايتتى. مەسىلەن، ئاشىنا سىمۇ «تەقى - تۈرقى تۈركلەرگە ئەمەس، غۇزلارغا بەكمۇ ئوخشايدىغان بولغاچقا»، ئاخىر «شاد» بولالمىغان㊱. تۈرك ئوردىسى «شاد» سايلىمىدا «شەجەرە» ۋە «قانداشلىق» دېگەن ئىككى چوڭ پىرىنسىپنى چىڭ تۇتىدىغان بولۇپ، بۇ دەرىجىدىكى ئەتىۋارلىقلىق بۇ ئەمەلنىڭ مۇھىملىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. چۈنكى، تۈرك خانلىقى ھەربىي - مەمۇرىي بىرلەشمە بولۇپ، لەشكەرىي ھوقۇق ھاكىمىيەتنىڭ تۈۋرۈكى ئىدى، شۇڭا بۇ ھوقۇق باشقىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتسە «تەختتىن ئايرىلىپ قېلىش» خەۋپى مەۋجۇت ئىدى. مانا مۇشۇ ئاساسلىق سەۋەب تۈپەيلىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىشبارا تىرىش قاغانى پۈتۈن مەملىكەتنى 10 بۆلەككە بۆلۈپ ھەربىر بۆلەككە بىردىن «شاد» قويغان. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق خاتىرە بار: «قاغان ئۆز ئېلىنى 10 بۆلەككە بۆلۈپ ھەربىرىگە بىردىن كىشىنى باش قىلدى. ھەربىر باشقا بىردىن ئوق بېرىپ ئون ئوق، يەنى ئون شاد دەپ ئاتىدى: سول بەش تۈغلۇقتا بەش چۈر تەسىس قىلىنىپ سۈيابنىڭ شەرقىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئوڭ بەش نۇرسادپۈتلۇقتا بەش ئۇلۇغ ئېركىن تەسىس قىلىنىپ سۈيابنىڭ غەربىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ

قول ئاستىدىكى ھەربىر ئوق بىر قەبىلە دېيىلىپ بۇلار 10 ئوق قەبىلىسى دەپ ئاتالدى» . بۇ 10 نەپەر «شاد» قاغانىنىڭ 10 ھەربىي-مەمۇرىي بىرلىكتىكى ۋاكالەتچىلىرى ئىدى. ئۇلار تىنچ زاماندا مەمۇ-رىي باشلىق، ئۇرۇش مەزگىلىدە لەشكىرىي قوماندان ئىدى. ئاشىنا جەمەتىنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرىدىن باشقىلارنىڭ بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشىغا بولمايتتى.

يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن تۈرك قوشۇنىنىڭ قەبىلە تەشكىلىنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ قورشاۋ ئوۋ تۈزۈلمىسىنى شەكىل قىلغانلىقى-نى، شۇنداقلا ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ لەشكەر - پۇقرا بىر گەۋدىلە-شىش ۋە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى سەپكە ئېلىشنى بىر-لەشتۇرۇشنى ئالاھىدىلىك قىلغانلىقىنى بىلمۇالايمىز. بۇ خىل لەش-كىرىي تۈزۈم مۇئەييەن دەرىجىدە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن ھەربىي پائالىيەتنى بىرلەشتۇرۇپ، جەمئەت مۇناسىۋىتى بىلەن لەشكە-رىي مۇناسىۋەتنى گىرەلەشتۇرىۋېتىدۇ (قەدىمكى تۈرك تىلىدا «جەڭ-چى» دېگەننى qadaš دەيدۇ. ئاساسەن «قانداش» ، «تۇغقان» دېگەن-دەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، سۆز مەنىسى كېڭەيتىلسە «ھەمراھ» ، «دوست» دېگەنلىمۇ بىلدۈرىدۇ) ، ئۇنىڭدا يادرولۇق تۈزۈلۈش ۋە تاشقى تۈزۈلۈش ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغاچقا، تەشكىللىنىش دەرىجىسى ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك دۆلەتلىرى قوشۇنىدىن يۇقىرى ئىدى، ئەمما ھەرگىزمۇ بۇنى «ئىتتىپاقلاشقان لەشكەرلەر» دەپ قارىماسلىق كې-رەك. گەپنىڭ راستىنى ئېيتقاندا تۈركلەرنىڭ لەشكىرىي تۈزۈمى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

1) قەبىلە ئاقساقىلى ۋە قەبىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىدد-يەت. لەشكەر - پۇقرا بىر گەۋدىلەشكەن شارائىتتا سىنىپىي زىدد-يەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى سانغۇن - نەۋكەرلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى يامانلاشتۇرۇۋېتىشى، بۇنىڭ بىلەن تۈرك قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلاپ خانلىقنىڭ ھالاكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن ئى-دى. «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ شەرقىي يۈز 6 - قۇرىدىكى

«بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سۈغۇقچىلىق چۈشكەنلىكى ئۈچۈن تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بوپتۇ»㊲ دېگەنلەر دەل تۈرك ھۆكۈمرانلىرى تۈگىتەلمەيۋاتقان زىددىيەت ئىدى.

2) ھۆكۈمران قەبىلە بىلەن بېقىندى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. تۈرك خانىدانلىقىدا بېقىندۇرۇلغان قەبىلە جەزمەن ھۆكۈمران قەبىلىگە قۇللۇق بىلدۈرۈپ ئولپان تاپشۇرۇشى ۋە لەشكەر چىقىرىپ جەڭگە يارەملىشىشى كېرەك ئىدى. بۇ خىل ھاقارەتلىك بېقىندىلىق شەرقتىكى يات قوۋملارنى «ئۆچمەنلىكنى يۇرىكىدە ساقلاشقا، غەربىي روڭلارنى دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا»، «چىشنى قاتتىق چىشلەپ قولاي پۇرسەت كۈتۈش»㊳ كە مەجبۇر قىلاتتى. بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ دۈشمەنلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ ئاسىيلىق قىلىشلىرى كۆپ قېتىم يۈز بەرگەنىدى. ۋۇدېنىڭ 9- يىلى (626- يىلى) ۋېيشۇيدىكى جەڭ مەيدانىدا تاڭ تەيزۇڭ بۇ زىددىيەتنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن: «تۈركلەر كۆپ بولغىنى بىلەن تەرتىپلىك ئەمەس. قاغان بىلەن قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىلا پايدىنى كۆزلەيدۇ. قاغان قارشى قىرغاقتا تۈرسمۇ ئاقساقال - ئاتامانلار ماڭا سالام بېرىش ئۈچۈن بۇياقتا ئۆتۈپ تۈرىدۇ»㊴. جېنگۇەننىڭ 3- يىلى (629- يىلى) تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى دۇجىڭ بۇ خىل زىددىيەتتىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغان: «يوشۇرۇن ھالدا ئۆز ئادەملىرىنى ئولارنىڭ قەبىلىسىگە كىرگۈزدى، يۇشي شاد قەبىلىسىدىكى يۈگۈنى قاتارلىق توققۇز ئېركىن ئۆز قوۋمىنى باشلاپ بەيئەتكە كەلدى»㊵.

3) مەركەزدىكى خان جەمەتى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. يەرلىك قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى دېگىنىمىز «بەگ» لەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ سەپكە قاتنىشىدىغانلىقى ئۈچۈن تۈرك قوشۇنىدىكى ئاساسىي قاتلامنى بۇاستە كونترول قىلىۋالاتتى. بىر تۈركۈم «قولداشلار» ۋە «ئوغلانلار»㊶ ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئاساسى بولۇپ بەردى. ئۆزلىرىنىڭ بۇ «دەسمايە» سىنىڭ جەڭلەردە خورىتىۋەتىلىشىگە ئۈچۈن ئۇلار دائىم دېگۈدەك مەركەزدىكى خان جەمەتى ئاقـ

سۆزلەشكلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئىرادىسىگە قارشى چىقاتتى. «تۇنيۇ-قۇق مەكتىۋى» نىڭ 36 ـ، 37 ـ قۇرلىرىدا ئېيتىلىشىچە، ھەر-قايسى تۈرك بەگلىرى يارىس تۈزلەشكىلىكىدە ياۋنىڭ توپلانغانلىقىنى ئاڭلىغاندا «يانايلى، ساپ نومۇس ئەلا» ⑫ دەپىشكەن. «ئونگىن مەك-تۇتېشى» نىڭ 7ـ، 8ـقۇرلىرىدىمۇ تۈرك بەگلىرىنىڭ جەڭ ئالدىدىكى توخۇ يۈرەكلىكى بايان قىلىنىدۇ: «ئاتامنىڭ ئادەملىرى ئاز بولۇپ، گەپ ـ سۆزلىرىدىن ئەنسىزلىك چىقىپ تۇرىدىكەن» ⑬. «ساپ نو-مۇس» نى ساقلاپ قېلىشى شۇبھىسىزكى ئۆزىنىڭ «ئاز» بولغان ئەمە-لىيى كۆچىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورقانلىقى ئىدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار ئاقساقال ـ ئاتامانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەرقاچان ئاشنا جەمەتى ئۈچۈن جان پىدا قىلىۋەرمەيتتى.

يۇقىرىقى بۇ زىددىيەتلەر ئۆز نۆۋىتىدە سىياسىي كرىزىسقا ھامە-لىدار ئىدى. ھەربىي ـ مەمۇرىي بىرلەشمە بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ ھالاكىتى تۈرك لەشكىرىي تۈزۈمىنىڭ يېمىرىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالغانىدى. تارىخىنىڭ يەكۈنى ئاشنا جەمەتى زادىلا كۆتمىگەن يەردىن چىقتى: سىنىپىي زىددىيەت ۋە قەبە-لىلەر زىددىيىتى (ماھىيەتتە يەنىلا سىنىپىي زىددىيەتنىڭ باشقا بىر خىل شەكلى) نىڭ توختاۋسىز ئۆتكۈرلىشىشى بىلەن ئاخىر تۈرك خانلىقىنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدى.

§ 2 . قوراللىنىش ئەھۋالى

تۈرك قوشۇنىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قورال ـ ياريقى جەڭ ئاتلىرى ۋە جەڭ قوراللىرى ئىدى. جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ھەقتە خاتىرە-لەر بولسىمۇ بەكلا چولتا. شۇڭا، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق ۋەسىقىلەردىكى كەمتۈكلۈكنى تۈگەتكەندىلا تۈرك قوشۇنى-نىڭ قوراللىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا كونكرېت چۈشەنچىگە ئىگە

بولغىلى بولىدۇ:

«تالاق سۆلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 72 - جىلد، «ۋاسسال ئات تامغىلىرى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈرك ئاتلىرىنىڭ ماھارەتلىرى كارامەت. پۇتلىرىنىڭ يىغىلىپ - ئېچىلىشلىرى، يۈراقلا چاپالايدىغانلىقى، ئوڭۇغا ماس كېلىدىغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە تەڭدىشى يوق». بۇ نەقىل تۈرك ئاتلىرىنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسى ۋە ئەمەلىي ئىقتىدارىنىڭ ئىخچام تەسۋىرىي بولۇپ، تۆۋەندىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىشقا بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مەددىي مەدەنىيەت ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئالتايدىكى چارۋىچىلارنىڭ قەدىمكى قەبرىلىرىنى قازغاندا 23 يۈرۈش ئات سۆڭىكىنى تاپقان. ئۇنىڭ ئىچىدە Ⅶ — Ⅷ ئەسىر يەنى تۈركلەر دەۋرىگە مەنسۇپ بولغىنى 12 يۈرۈش، پۈت سۆڭەكلىرى 10 دانە، باش سۆڭىكى 6 دانە. سالكىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ 12 يۈرۈش ئات سۆڭىكىنىڭ 11 يۈرۈشى تەن ئېگىزلىكى 134 — 142 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى يايلاق ئاتلىرى تىپىغا كىرىدىكەن، يەنى ئومۇمىي سانىنىڭ 92%نى ئىگىلەيدىكەن. شۇڭا، تۈركلەر دەۋرىدىكى ئالتاي ئاتلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى ھازىرقى قازاق ئاتلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ㊹. قازاق ئېتى ئېلىمىزدە «ئىلى ئېتى» دېيىلىدىغان ئەلا سورتلارنىڭ بىرى㊺. بۇنىڭدىن قارىغاندا «تالاق سۆلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى يۇقىرىقى خاتىرە توغرا بولسا كېرەك.

ئات بولغانىكەن، جەزمەن ئاتقا كېرەكلىك جابدۇقلار بولىدۇ. ئەمما، ۋەسىقىلەردە بۇ توغرۇلۇق بىرەر خاتىرە ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا، پۈتۈنلەي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئېگەر ئېھتىمال ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللىنىڭ ئۇزاق ساقلانمايدىغانلىقى تۆپەيلىدىن بۇگۈنگۈچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسا كېرەك، ئەمما يۇگەن ۋە ئۈزەڭگە كۆپلەپ تېپىلدى. تۈركلەر دەۋرىدىكى ئالتاي ئاتلىرىنىڭ يۇگەنلىرى بىر جۈپ بولۇپ تۆمۈردىن ياسالغان، ئەمما ئوست-

ئۇستىگە دەل چۈشمەيدۇ. يۇگەنگە ئىككى ھالقا ئۆتكۈزۈلگەن، ھالقىغا تۆشۈك تېشىلىپ چۈلۈۋۇرغا باغلانغان. چۈلۈۋۇر ھالقىسى تۆمۈر، مىس ياكى سۆڭەكتىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ھالقا ئىچىدە ھەرىكەتچان ئوق بار، بۇنىڭ بىلەن چۈلۈۋۇرنى بوشاتقىلى ۋە چىڭىتقىلى بولىدۇ⑯. ئۇزەڭگىلەر قورۇي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) ئەڭ مودا بولغىنى كەڭ تۆشۈكلۈك 8 شەكىللىك ئۇزەڭگە.

2) شەكلى ئاددىيراق، بىر تۆشۈكلۈك يۇمىلاقراق ئۇزەڭگە. بۇنىڭ ئاستى ۋە ئۈستى تەرەپلىرى ئاساسەن تەڭ.

3) شەكلى ئەڭ مۇرەككەپ بولغان ئۇزەڭگە. بۇنىڭ تۆشۈكى توغرىسى ئۇزۇن، ئۈستى تەرىپى ئۇچلۇقراق بولىدۇ.

بۇ ئۇزەڭگىلەرنىڭ ياسىلىشى سىپتا، تۆشۈكلىرى ۋە ئاستىنقى تەگ قىسمىغا ئويۇلغان نەقىشلەر ھەمدە بەزىلىرىگە چاپلانغان گۈل - گىياھ ئويمىلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇزەڭگىنىڭ ئىشلىتىلىشى تۈرك قوشۇنى ئۇچۇن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى، چەۋەندازلارنىڭ پۈتىدا تايىنىدىغان كۈچ نۇقتىسى بولغاندىلا قىرىپ - چاپقىلى ۋە ياۋنى ئۆلتۈرۈش - يارىدار قىلىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

تۈرك قوشۇنى ئىشلەتكەن لەشكىرىي قوراللار ھەققىدە «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «قورالىلىرىدىن ئوقيا⑰، ئاۋازلىق ئوقيا، ساۋۇت، غىلاپ، شەمشەر - قىلىچ قاتارلىقلار بار». تۆۋەندە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بويىچە يىراقتا ئاتقۇچى قوراللار، قوغدىنىش قوراللىرى، قىسقا قوراللار ۋە ئۇزۇن قوراللار قاتارلىق تۆت تۈر بويىچە مۇھاكىمە قىلىمىز.

1) يىراقتا ئاتقۇچى قوراللار. ئوقيا ۋە ئاۋازلىق ئوقيانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالتايلىقلار برونزا ۋە تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە ئادەتتىكى ئەگمەك ياغاچلارنى ئوقيا قىلىپ ئىشلەتكەن، Ⅸ — Ⅶ ئەسىرلەردە ئاندىن شەكلى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان ئوقيا ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئالتايدىكى تۈرك قەبرىلىرىنىڭ قېزىلمـ

شى ئارقىسىدا بۇ قورالنىڭ ياغاچ دەستە، تۇتقۇچ ۋە ئىككى ئۇچىدىكى سۆڭەك قاپلىما قاتارلىق قۇرۇلمىلاردىن تۈزۈلگەنلىكىنى بىلدۈق. يا كىرىچىنىڭ ئادەتتىكى تۈز تۈرغان ھالىتى 1.25 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، تولۇق تارتىلغاندا ئىككى ئۇچى ئېگىلىپ M شەكلىگە كېلىدۇ. بۇ خىل سۆڭەك قاپلىمىلىق M شەكىللىك ئوقيا مۇساپىسى، كۆچلۈكلۈكى ۋە دەللىكى قاتارلىق جەھەتلەردە قەدىمكى ئوقيالارنى بېسىپ چۈشەتتى[48]. تۆمۈردىن ياسالغان ئوق بېشى كۆپىنچە ئۈچ بۇلۇڭلۇق ياپراق شەكلىدە بولاتتى. ئوق بېشى ياپراقچىسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە تۆشۈك تېشىلىپ تۆشۈكلۈك يۇمىلاق شارچىدىن بىرى ئېسىپ قويۇلسا ئاڭقاندا ۋىزىلداپ ماڭىدىغان بولۇپ، بۇ «ئاۋازلىق ئوقيا» دېيىلەتتى[49].

2) قوغدىنىش قوراللىرى. ئالتاي قەبرىلىرىدىن ھازىرغا قەدەر تېخى تۈركىلەر كىيگەن دۇبۇلغا - ساۋۇتلار تېپىلمىدى[50]. ئەمما، جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدە بۇ ھەقتە كۆپلەپ مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تاڭ تەيزۇڭنىڭ «دۇبۇلغا - ساۋۇتىنى كىيىم ئورنىدا كىيىدۇ» (ئالدىنقى نەقىل) دېگەن سۆز؛ خېي چىچاڭنىڭ «قاراقچىلار (تۈرك-لەرنى دېمەكچى) نىڭ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈشۈپ، دۇبۇلغا - ساۋۇت-لىرىنى كىيگەنلىكلىرىنى كۆرگەنلىكى»[51] نىڭ ھەممىسى مۇشۇنىڭ دەللىلى. گۇمىلېۋ «دۇبۇلغا - ساۋۇتنىڭ بار - يوقلۇقى ياساۋۇللار بىلەن ئوقياچى سەرۋازلارنىڭ قوراللىنىش جەھەتتىكى ئاساسىي پەرقى» دەپ قارايدۇ[52]. بۇ ئېھتىمال دۇبۇلغا - ساۋۇتنىڭ ئالتاي قەبرىلىرىدە كۆزگە چېلىقماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولسا كېرەك.

3) قىسقا قوراللار. ئالتايدىكى تۈرك قەبرىلىرىدىن چىققان دەپنە بۇيۇملار ۋە موڭغۇلىيە - سىبىرىيە تۈرك بالبال-لىرىنىڭ زىننەت-لىرىدىن[53] قارىغاندا قىلىچ، خەنجەر، شەمشەر قاتارلىقلارنى مۇشۇ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. قىلىچ دەستىسى توغرىسىغا تۈز بولۇپ، قىلىچ قىنى بىلەن كرېست بەلگىسى ھاسىل قىلىدۇ (ئەگرى دەستە-لىك قىلىچلارمۇ بولۇپ، ئۇلار كرېست ھاسىل قىلالمايدۇ)، قىلىچ

ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. خەنجەرمۇ تۇز دەستىلىك بولۇپ، قىنىغا نەقىش ئويۇلغان(54)، شەمشەر ناھايىتى سىپتا سوقۇلغان بولۇپ، مەنزىرە رەسىمى چېكىلگەن بۇ ئاقسۆڭەكلەر شەمشىرى ئېھتىمال يات ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن سوۋغات بۇيۇملىرى بولۇشى مۇمكىن(55).

4) ئۇزۇن قوراللار. ھازىرچە مەلۇم بولغىنى پەقەت نەيزە ۋە ئات چېدىرى (ئارقان) دىنلا ئىبارەت. ئالتاي قەبرىلىرىدىن چىققان تۆمۈر نەيزىلەردە ياغاچ دەستىسىگە تۆشۈك ئورنى قالدۇرۇلغان بولۇپ، نەيزە ئۇچى ناھايىتى ئۆتكۈر، ساۋۇتنىمۇ تېشىۋېتىدۇ (56). ئات چېدىرى — ئارقانىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ چارۋىچىلار ئۆچۈن ھەم جاڭدۇق، ھەم قورال ئىدى(57). شۇڭا، تۈرك قانۇنىدا ئات چېدىرى ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن(58).

تۈرك قوشۇنىنىڭ يۇقىرىقى قوراللىنىش ئەھۋالى ئەينى دەۋر شارائىتىدا خېلىلا ئىلغار ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بىلكە قاغانلىق «ئاتام قاغانلىڭ قوشۇنلىرى بۆرىدەك ئىكەن، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىكەن»(59) دەپ پەخىرلىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

تۈرك قوشۇنىنىڭ ئاشۇنداق ياخشى قوراللىنىشى «تۆمۈرچىلىك قىلىپ» ئىلگىرىكى كۆچمەنلەرنىڭ تېخنىكىلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىدىن باشقا(60)، يەنە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ بايلىقىدىن بېۋاستە پايدىلانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، قىرغىزلار «ھەر يىلى يامغۇر پەسلىدە تۆمۈر تاۋلايدۇ، ئۇلار بۇ تۆمۈرنى (جياشا) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلار دائىم مۇشۇنىڭ بىلەن تۈركلەرگە خىراج تۆلەيدۇ»(61). شۇڭا، بەزىلەرنىڭ قىرغىزلار ياشىغان مىنۇسىنسىك ئويمانلىقىنى «تۈرك خانلىقىنىڭ تۆمۈر قورال ۋە جەڭ قوراللىرى ياساش بازىسى»(62) دەپ ئاتايدىغانلىقىغا ھەيران قېلىش ھاجەتسىز. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە تۈركلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ھەر يىلى بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلاردا بولاپ كېتىش ۋە قېچىپ كېتىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن تۈركلەرگە قوشۇلۇپ قالغان خەنزۇلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە

قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى جاھان مالىمانچىلىقىدا جۇڭگولۇقلاردىن سان - ساناقسىز كىشى قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن تۇركلەر قۇدرەت تاپتى». دېمەك، تۇركلەرنىڭ «قۇدرەت تېپىشى» ئاشۇ «جۇڭگولۇقلار» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇركلەرنىڭ ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدا سالنامىلەردە ئېنىق خاتىرە يوق. تۆۋەندىكىسى پەقەت بىر ھادىسە: «تۇركلەرنىڭ ئېلىگ قاغانى مايى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا گاۋ كەيداۋنىڭ لەشكەرلىرى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ماھىر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن مايى شەھىرىنى قولغا چۈشۈردى، كېيىن چېكىنىپ كەتتى»[63]. قارىغاندا تۇركلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئەل بولغان لەشكەرلەردىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگەنىدەك تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تاڭ دەۋرىدىكى خېدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ «شىمالىدا تۇركلەر»[64] بولغانلىقى، يەنە كېلىپ بۇ رايون ئوقيا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن داڭلىق بولغانلىقى ئۈچۈن لى دېيۇ «لەشكىرىي كۈچ ئارقىلىق تىنىچلاندۇرۇش ۋە ئوقىياچى ئۇستىلارنى خېدوڭغا قايتۇرۇپ كېلىش»[65] تەكلىپىنى قويغانىدى. ئوقيا مۇھىم ھەربىي قورال بولغانلىقى، شۇنداقلا خېدۇڭ كۆپ قېتىم تۇركلەر تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بىر تۇركۈم ئوقياچى ئۇستىلار تۇركلەر تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ شىمالىي چۆللۈكىنىڭ ئوقياچىلىق تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولغان تاشقى ئامىللاردىن بولۇپ قالغان بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

3 § . ئۇرۇش سەنئىتى

تۈرك قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش سەنئىتى تېز سۈرئەتلىك ھەرىكەت، يەنى تاڭ تەيزۇڭ ئېيتقاندەك «قۇيۇندەك ھەرىكەت» بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۈرك نەۋكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمغا چىقىشىدا قانۇنىيەت يوقلۇقىنى

بىلدۇرمەيدۇ. جاڭ جونىڭ «تەبىئەتكە تەلپۈنۈش» دېگەن ئەسىرىدە تۈركلەرنىڭ سەددىچىندىن ئۆتىدىغانلىقى ھەققىدىكى بېشارەت مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ تياۋلۇ يىللىرىدىن كېيىن پاختەك چوڭلۇقىدىكى، قۇشقاچ رەڭگىدىكى بىر قۇش پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ قۇش توپ - توپ بولۇپ ئۇچسا بوراندەك شاۋقۇن قالدۇرۇپ ماڭىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئۇنى چۆل قۇشى دەپ ئاتىغان، ئۇ تۈرك قۇشقىچى دەپمۇ ئاتالغان. ئەلمىساقتىن بېرى تۈركلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى ئاشۇ قۇشتىن كېيىنلا بولۇپ كەلگەن». بۇ خاتىرىدە ھېچقانداق ئەپسانىۋى تەركىب يوق (بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ «تۈرك مەھسۇلاتلىرى قىسمى» دىكى تۈرك قۇشقىچى ھەققىدە بېرىلگەن بايانغا قارالا). تۈرك قۇشقىچى چۆللۈك ياكى يېرىم چۆللۈك رايونلارغا تارقالغان، يەتتىسۇ ۋادىسى ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا ماكانلاشقان بولۇپ، ئوت - چۆپ ۋە سۇ بويلىرىدا دانلايدۇ، قىشتا جەنۇبقا ئۇچۇپ بېرىپ قىشلايدۇ، ئىنتايىن تېز ئۇچىدۇ[66]. بۇنىڭدىن تاڭ دەۋرىدىكى تۈرك قۇشىنىڭ جەنۇبقا ئۇچۇش مەزگىلىنىڭ جەزمەن قىش پەسلى ئىكەنلىكىنى بىلۋالالايمىز. چۈنكى، «غۇز زېمىنىدا قىش قاتتىق بولىدۇ. گۆل - گىياھلار قۇرۇپ، بۇلاقلارنى مۇز قاپلايدۇ»[67]. بۇ قۇشنىڭ نېمە ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ سەددىچىندىن ئۆتۈپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغانلىقىنىڭ شەرتى بولۇپ قالغانلىقى «ھەر يىلى دەريادا مۇز قاتقاندا تۈركلەرنىڭ تالان - تاراجغا كېلىدىغانلىقى»[68] دىن ئىدى. «مۇز قېتىش» ئىبارىسى تۈرك قۇشىنىڭ جەنۇبقا ئۇچۇشى بىلەن تۈرك چەۋەندازلىرىنىڭ سەددىچىندىن ئۆتۈشىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇراتتى. تۈركلەرنىڭ «مۇز قاتقان» مەزگىلىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېسىپ كىرىشى دائىم كۆرۈلىدىغان ھادىسىلەر-دىن ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شىمال ۋىلايەتلىرىنىڭ لەشكىرى قوشۇنلىرى شىمالدا تۈركلەر بىلەن دەريانى چېگرا قىلىدۇ. دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بىر بۇتخانا بار. تۈركلەر بۇلاڭ- تالاڭغا ئاتلىنىشتىن ئاۋۋال مۇشۇ بۇتخانىدا نەزىر ئۆتكۈزۈپ، ئەرۋاھلارغا مەي- تائام قويىدۇ. لەشكەر-

لەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، ئاتلارنى دەم ئالدۇرغاچ دەريا سۇيىنىڭ مۇزلىشىنى كۈتۈپ ياتىدۇ». تاڭ دەۋرى ئەدىبلىرىنىڭ «مۇز قاتسا قاراقچىلار كېلەر» دېگەن ئىبارىنى ماۋزۇ قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى: «سانغۇن مۇداپىئە ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى: مۇز قاتقاندا قاراقچىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دەريا مۇداپىئەسىگە لەشكەر ئەۋەرتىلىشى زۆرۈردۇر. ئەۋەتىلگەن لەشكەرلەر نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى دەريا مۇزلىرىنى چوقۇۋېتىشلىرى لازىمدۇر. شەھەردە پۇقرالار قالسىلا كۈپايە⑲. مۇز قاتسا دەريادىن ئۆتۈش ئوڭاي بولىدۇ. سۇغا ئادەتلەنمىگەن تۈركلەرنىڭ مۇشۇنداق پەيتنى تاللاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىشى پۈتۈنلەي چۈشىنىشلىك. تېخىمۇ مۇھىمى ئاتلارنىڭ كۈچىگە كېلىپ، نەۋكەرلەرنىڭ جانلىنىشى بۇنىڭ بىلەن زىچ باغلىنىشلىق ئىدى، يەنى «كۈز پەسلىگە كەلگەندە ئاتلار سەمرىيىدۇ»⑳. كۈزدىن كېيىنلا كەلگەن قىش پەسلىنىڭ تۈركلەرنىڭ لەشكىرىي ئىشلاردىكى «ئالتۇن پەسلى» بولۇپ قالىدىغانلىقى ئۆز- ئۆزىدىن مەلۇملۇق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، «غۇز زېمىنىدا قىش قاتتىق بولىدىغان، گۈل - گىياھلار قۇرۇپ، بۇلاقلار مۇزلاپ كېتىدىغان» ئەھۋالنىمۇ دىققەتتىن ساقىت قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ، چۈنكى بۇ ۋاقتتىكى يېقىن دېھقانچىلىق رايونلىرىنى تالان - تاراج قىلىش يايلاق رايونىدىكى ئادەملەر ۋە مال - چارۋىلارنىڭ تەمىنات مەسلىسى ھەل قىلىش ئۈچۈن بولاتتى. بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ بېسىپ كىرىشىنىڭ پەسىل خاراكتېرى كۆچمەن تۈرمۇشنىڭ لەشكىرىي پائالىيەتكە بولغان چەكلىمىسىنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى بېلىۋېلىش مۇمكىن.

ئوۋدىن بۇرۇن ھايۋانلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغانغا ئوخشاش، جەڭدىن ئىلگىرى ياۋنىڭ ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلىپ ماڭغۇچى ئايغاقچىلار ئەترىتى بولاتتى. جېنگۈەننىڭ 4- يىلى (630- يىلى) جاڭ گوڭجىن لەشكىرىي يۈرۈش قىلىپ چوغاي تاغلىرىغا كەلگەندە، تۈركلەرنىڭ «مىڭ نەچچە كىشىلىك ئايغاقچى قىسى-

مى» غا دۇچ كەلگەن. بۇ خىل ئايغاقچى قىسىم موڭغۇللارنىڭ «كۆزەتچى» لىرىگە ئوخشاش ناھايىتى چاقماندى. شۇڭا، تالاي تەيـ زۇك ۋاقتى رېنگوڭغا ئاشۇ خىل ئۇسسۇلنى ئولگە قىلىپ «يىراققا ئايغاقچى قوشۇن تۇرغۇزۇش» نى بۇيرۇغان. كېيىنچە جالاي تىڭگۈيمۇ تالاي شۇەنزۇڭغا «قاراقچىلارنىڭ ئايغاقچى قىسمى» دىن بەكمۇ ھوشيار بولۇش كېرەكلىكىنى ئەسكەرتكەن⑦1. دېمەك، «ئايغاقچىلىق» تۇرك لەشكىرىي پائالىيىتىدىكى مۇھىم بىر ھالقا ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىـ دە خاتىرىلەنگەن بۇ خىل «ئايغاقچى» لار تۇركچە يازما يادىكارلىقلارـ دىكى körgü (چارلىغۇچى) كە توغرا كەلسە كېرەك.

گەرچە «تۇركلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى چەۋاندازلىق ۋە مەرگەنلىك» (تالاي تەيزۇڭنىڭ سۆزىدىن نەقىل) تە بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۇركلەر خاس ئاتلىق ئۇرۇشلا قىلىدۇ، دېگەندىن دېرەك بەرمەيدۇ. خۇددى كۆچمەن چارۋىچىلىققا قول ھۇنەرۋەنچىلىك ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە بولغىنىدەك، پىيادە نەۋكەرلەرمۇ تۇرك قوشۇنىدا مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلىگەن. مەسىلەن، Ⅶ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۇرك دۆلىتى ئەسـ لىگە كەلگەن ۋاقىتلاردا، «قوشۇننىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمى ئاتـ لىق، ئۇچتىن بىرى پىيادە» ئىدى⑦2. تۇرك چەۋاندازلىرى ۋە پىيادە نەۋكەرلىرى ماسلىشىپ ھەربىكەت قىلىپ شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، «كۆلتېكىن پىيادە جەڭگە كىردى. ۋاقتى تۇتۇق ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرىنى قورال - ياراغلىرى بىلەن قولغا چۈشۈرۈپ قاغانغا تەقدىم قىلدى» دېگەن بايان بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

پىيادە نەۋكەرلەر تۇرك قوشۇنىدا گەرچە يارەمچى قوشۇن ھېسابـ لىدا بولسىمۇ، ئەمما تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان لەشكەرلەردىن دېيىشـ كە بولىدۇ. قەدىمكى تۇرك تىلىدا sü «قوشۇن» دېگەننى بىلدۈرگەن، «قوشۇنغا يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇغان» نى sü jorytdim، «لەشكىرىي كۈچىنى يىغماق» نى sü bük دېگەن. sü بىلەن at (ئات) ئوتتۇرىسىدا مەنە باغلىنىشلىقى يوق، ئەمما süŋüg (نەيزە) بىلەن بىۋاستە باغلىـ نىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. قەدىمكى تۇرك لەشكەرلىرى ئۇزۇن نەيزە بىلەن جەڭ قىلىدىغان قوشۇن ئىدى⑦3. ئۇلار توغرىسىدا جۇڭگو

ۋەسىقىلىرىدە «تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ» دېيىلگەن بولۇپ، «چەۋەندازلىق ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر» دەپ كەتكىلى بولمايتتى. «ئاتلىق قوشۇن» يەنى atlyγsü ئات كۆندۈرۈش تېخنىكىسى ئىگىلەنسىپ، ئۇزەڭگە ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن قوشۇننىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولالىغان.

ئاتلىق قوشۇن تۈرك قوشۇنىنىڭ ئۆچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلىگەنىكەن، ھەربىي يۈرۈش پائالىيەتلىرى ئاتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بولۇشى ئېنىق. يې لۈجۇ «شۇاڭشىدىكى كەيپلىك خاتىرىلىرى» نىڭ 2 - جىلد، «كېيىنكى تۈركلەرنىڭ ئۆچ سۈپىسى» دىكى «بىر مەھەللىك كىشىنەش - پۈشقۇرۇش داۋام قىلدى» دېگەن جۈملىنى شەرھلەپ: «تۈركلەر يۈرۈشكە ئاتلانغاندا ئاتنىڭ پۈشقۇرۇشى ۋە كىشىنىشىنى يېڭىش - يېڭىلىشىنىڭ بېشارىتى دەپ قارايدۇ» دەپ يازغان.

ھازىرقى بار ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، تۈرك قوماندانلىرىنىڭ جەڭگە قوماندانلىق قىلغاندا بېقىندى قەبىلە نەۋكەرلىرىنى ئاۋانگارت سەپكە تىزىپ قويىدىغانلىقى مەلۇم. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» نىڭ 43 — 44 - قۇرلىرىدا «... ئون ئوق ئەسكەرلىرىنى چىقارتتىم، بىزمۇ ئەسكەر چىقاردۇق، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ماڭدۇق» دېيىلىدۇ. بۇ ئەھۋال «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «ھەر قېتىم جەڭگە چىققاندا ئىككى بېقىندى قەبىلە تۇرشاۋۇل بولىدۇ» دېگەن بايانلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى، بويسۇنىدۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ بېقىندىلىق ئورنى ئۇلارنى جەڭ مەيدانلىرىدا ناھايىتى خەتەرلىك ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر قىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا تۈرك جەڭ سەنئىتىدە يەنە «سانغۇنلار بەسلىشىش» ئۇسۇلىمۇ بولغان: «قاراقچىلار توپىدىن بىر سانغۇن ئات چاپتۇرۇپ چىققىنىچە ئېلىشىشقا تەييارلاندى»، «تۈركلەر بىر سانغۇننى سەپ ئالدىدا ئېلىشىشقا چاقىرىتقاندا دۇرۇڭدىك دەرھال شۇ ۋەزىيىنى تاقابىل تۇرۇشقا بۇيرۇدى»(74). قارىغاندا ۋۇدېنىڭ 7 - يىلى (624 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ بىلەن ئېلىگ قاغانىنىڭ بىنجۇ

ئايمقىنىڭ غەربىدىكى تىللىشىشى ئەملىيەتتە بىر قېتىملىق «ساز-غۇنلار بەسلىشىش» جېڭى بولۇپ، «تىل دەرىجىسى» قورال دەرىجە-سىدىن كۆچلۈكرەك بولغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنلىرىمىز مۇكەممەل بولۇپ كەتمە-سىمۇ، ھەر ھالدا تۈركلەرنىڭ جەڭ سەنئىتىنىڭ لەشكىرىي تۈزۈم ۋە قوراللىنىش ئەھۋالى بىلەن ماس كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئاخىرىدا كونكرېت بىر ۋەقەنى مىسال قىلىش ئارقىلىق تۈرك خانلىقى ئوردىسىنىڭ لەشكىرىي تۈزۈم ۋە جەڭ سەنئىتىگە ئاساسەن لەشكىرىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى قانداق قىلىدىغانلىقىغا قاراپ باقايلى. «كونا تاڭنامە. لياڭ شىدۇنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(ۋۇدېنىڭ 3 - يىلى 11 - ئايدا) لياڭ شىدۇ ئالاقزادە بولغىنىدىن دېڭانبېگى لۇجىلەننى قارا قاغانغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ۋە مۇنداق دېگۈزدى: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھازىر مالىمانغا پاتتى، پۈتۈن ئەل پارچە - پارچە بولۇپ چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتتى، ھەر خىل كۆچلەرنىڭ ھەممىسى ئاجىزلاپ ھالسىراپ قالدى، شۇڭا بىز شىمالدىكى تۈركلەرگە بېقىنماقچى. بۈگۈن ۋۇجەمەتىنىڭ جۇ خانىدا-لىقى يوقىتىلدى. تاڭ دۆلىتى قۇدرەت تېپىپ كېتىۋاتىدۇ. لياڭ شى-دۇ بۇ مالىمانچىلىقتا قاغان جانابلىرىغا يارەملىشىشنى خالايدۇ. قاغانىنىڭ ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندىنى ئۈلگە قىلىپ جەنۇبقا قوشۇن ئەۋەتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز. لياڭ شىدۇ بۇ قوشۇنغا يول باشلىغۇ-چى بولۇشقا رازى، . قارا قاغان بۇنىڭغا قوشۇلغاندىن كېيىن دەرھال كېڭىشىپ باغا شاد يۇەنجۇدىن، نىبۇر شاد ۋە لياڭ شىدۇ يەنجۇدىن، قارا قاغان بىڭجۇدىن، تولىش قاغان ۋە تاتابىلار، بولشارلار، قىتاڭ-لار، موغاللار يۈجۇدىن كىرىپ دۇجىيەندىبا توپىلاندى، ئاندىن فۇكوداۋدىن ئۆتۈپ ھەممە قوشۇن جىنجياڭدا ئۇچراشتى. قوشۇن يولغا چىقىشقا ئاز قالغانىدا قارا قاغان ۋاپات بولۇپ، پىلان ئەملىدىن قالدۇرۇلدى».

بۇ بىر بۆلەك خاتىرە تۈرك قوشۇنىنىڭ پائالىيىتىنى ئومۇمىيۈز-لۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، ئۇنىڭدىكى بىرنەچچە نۇقتا ئال-

مدنىقى بايانلىرىمىز بىلەن ئۇزئارا ماس كېلىدۇ:

بىرىنچى، بۇ 11 - ئايدىكى ئىش بولۇپ، پەسىل جەھەتتە «مۇز قاتىدىغان» پەسلىگە ئاز قالغان.

ئىككىنچى، لىياڭ شىدۇ شىمالدىكى تۈركلەرگە بېقىنغاندىن كېيىن «تاردۇش بىلگە قاغان» ئۇنۋانى بېرىلگەن. بۇ يەردىكى «يول باشلىغۇچى بولۇشنى تەلەپ قىلىش» دەل بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ «ئاۋانگارت» بولۇش ئەھۋالى ئىدى.

ئۈچىنچى، ئىككى شاد يۈەنجۇ ۋە يەنجۇدىن يەنى غەربىي يولدىن بېسىپ كىرگەن بولۇپ، ئوك قاناتنى شەكىللەندۈرگەن. تولىش باشچىلىقىدىكى تاتابى قاتارلىق قەبىلىلەر شەرقتىكى يۈجۇدىن كىرگەن بولۇپ، سول قاناتنى تەشكىل قىلغان. قارا قاغان بىڭجۇدىن كىرگەن بولۇپ، شۇبھىسىزكى مەركىزىي قوشۇنغا شەخسەن قوماندانلىق قىلغان. «جىنجياڭدا ئۈچراشتى» دېگىنى ئوك - سول ئىككى قاناتنىڭ ئوتتۇرا يول قوشۇنغا يېقىنلاشقىنى ئىدى. روشەنكى، قارا قاغاننىڭ ئۇرۇش پىلانى يەنىلا ئوك - سول ۋە ئوتتۇرا قوشۇنلارنىڭ ماسلىشىش پرىنسىپى بويىچە تۈزۈلگەن. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ قېتىمقى يۈرۈش لىنىيىسى تاريختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان شىمالىي دالا بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى قاتناش يولى، يەنى خەن - تاڭ دەۋرلىرىدىكى «سەددىچىندىن ئۆتىدىغان ئۇچ يول»⑮ بويىچە بولغانىدى.

§ 4 . خۇلاسە

تۆۋەندە يۇقىرىقى بايانلىرىمىز توغرىسىدا قىسقىچە خۇلاسە قىلىپ ئۆتىمىز.

1) تۈركلەرنىڭ كۆچمەن تۇرمۇش شەكلى ئۇلارنىڭ ھەربىي پائالىيىتىنىڭ شەكلىنى بەلگىلىگەن. تۈرك خانلىقىنىڭ لەشكىرىي تۈزۈمى قورشاۋ ئۇۋ تۈزۈمىدىن ئۆزگەرگەن. ئۇۋچىلارنىڭ قوراللى-

نىشى چەۋاندازلارنىڭ قوراللىنىشى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ دەريا-دىن ئۆتۈپ سەددىچىندىن كىرىدىغان پەسىل خاراكتېرىمۇ كۆچمەن تۇرمۇش شەكلىنىڭ چەكلىملىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى «قوشۇننىڭ بارلىق تەشكىللىنىش ئەھۋالى، ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى، شۇنداقلا بۇلارغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان مەغلۇبىيەت ۋە غالىبىيەت بىرەك ماددىي يەنى ئىقتىسادىي شارائىتقا باغلىق بولىدۇ-غانلىقى»(76) نى چۈشەندۈرىدۇ.

2) تۈركلەرنىڭ لەشكىرىي تۈزۈمى «ئاسىيا لەشكىرىي تۈزۈمى» نىڭ بىر ۋاريانتى(77) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ئۆز قەبىلىسىدىكى لەشكەر - پۇقرالارنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش تۈزۈمى بىلەن بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى قوبۇل قىلىش تۈزۈمى-نىڭ بىرلىشىشى ئىدى. بۇنىڭدا «شاد» باشچىلىقىدا بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ باشقۇرۇش ۋە ئونلۇق تۈزۈمدىكى سىستېما قوللىنىش ئۇ-سۇللىرى ئىشلىتىلگەن. قەبىلە تەشكىلىنى ئاساس قىلغان بۇ خىل ھەربىي تەشكىلدە، قەبىلە ئەزالىرى بىلەن قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرى نەۋكەرلەرنىڭ قوماندانغا بولغان بې-قىندىلىق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملىگەن، بۇنىڭ بىلەن تۈرك نەۋ-كەرلىرىنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقى كۈچەيگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ قوشۇننىڭ زورىيىشىنى ئىلگىرىكى كۆچمەنلەرنىڭ تېخنىكا مىرا-سىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ بايلىقىدىن پايدىلى-نىشتىن سىرت يەنە خەنزۇلارنىڭ بەزى ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. دەل مۇشۇ ئامىللار بولغانلى-قى ئۈچۈن تۈرك قوشۇنى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى شىمالىي چۆللۈكتىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان بىپايان زېمىندا ئات چاپتۇرۇپ يۈرەلىگەنىدى.

3) تۈرك لەشكىرىي تۈزۈمىدە ساقلانغان زىددىيەتلەر تۈرك جەم-ئىيىتىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى ئىدى. شۇڭا، تۈرك خانلىقىدا قوشۇن سىياسىي كۈرىسىنىڭ مەنبەسى، لەش-كىرىي ئۆزگىرىش خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ

قالغاندى. تۈرك سىياسىي تارىخىنىڭ ھەربىي تارىخ بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ[78] مۇشۇ سەۋەبتىن ئىدى.

4) قەبىلە تەشكىلى ۋە ئاتلىق ئوقيا ئېتىش تېخنىكىسى تۈرك قوشۇنىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنبەسى يەنىلا كۆچمەن تۇرمۇشتا ئىدى. خۇددى چىن يىنكې ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «چەۋاندازلىق تېخنىكىسىنى كۆچمەنلەر ئىجاد قىلغان، بۇ تېخنىكا قوشۇندا دۇشمەن ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلىش ۋە دۇشمەن ئىستېھكامىغا بۆسۈپ كىرىشتەك ئىككى چوڭ ئىشقا خىزمەت قىلغان. ھازىرقى كۈندىكى ئايروپىلان، تانكا قاتارلىقلارنىڭ رولىدەك ئاتلىق قوشۇن ھەربىكەتتە تېز ۋە چاققان بولۇپلا قالماستىن، ھەمىشە پىيادە ئەسكەرلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ»، «قوشۇننىڭ تەشكىللىنىشىدىكى كىچىك بىرلىك بولغان قەبىلىدە قەبىلە ئاقساقىلى ئاتا ئورنىدا سەردار بولىدۇ. قول ئاستىدىكىلەر يەنى قوۋم - قېرىنداشلىرى لەشكەر بولىدۇ. ھەممىسى بىر ئۇرۇقتىكى قانداشلارنىڭ بىرلەشمىسى بولغاچقا، ھېسسىيات جەھەتتە يېقىن، پايدا - زىيانداش ئورتاق» ئىدى[79]. شۇڭا، تۈرك خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن ئاشنا جەمەتىنىڭ ئابرۇيى يەر بىلەن يەكسان بولغان بولسىمۇ، ئەمما تۈرك قوشۇنى يەنىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ كەلدى. تاڭ ئىمپېراتورلىرى ۋە ئەرەب خەلىپىلىرىنىڭ[80] تۈرك سانغۇن - نەۋكەرلىرىنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشى بۇنىڭ بىر دەلىلى. بۇ نۇقتىدىن تۈرك قوشۇنىنىڭ تۈرك خانلىقىدىنمۇ بەكرەك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالىشىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس.

ئىزاھلار

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 182 - جىلد.

② «سۈيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

③ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

④ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، 2 - جىلد.

⑤ «دوسا موڭغۇل تارىخى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1962- يىل نەشرى،

156- بەت.

⑥مودۇئېيىن: «مانجۇ تارىخىغا دائىر مەجمۇئەلەر» ، خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 64 — 65 - بەتلەر.

⑦ «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑧ سى. يې. مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ-تاشلىرى» ، 1959 - يىل نەشرى، 39 - بەت.

⑨ جيەن نېيگېن: «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1934 - يىل نەشرى، 34 - بەت.

⑩ پ. پېللىئوت: «خەنزۇچە 突厥 نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1934- يىل نەشرى، 58 — 60- بەتلەر.

⑪ «كونا تاڭنامە. شياۋ يۇنىڭ تەرجىمھالى» .

⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، 192 - جىلد.

⑬ «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى گۈمىلىيۇۋ «ئاشىنا» سۆزى موڭغۇل تىلىدىكى بۆرە (шоно) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىگە خەنزۇ تىلىدىكى دائىم قوللى-نىلىدىغان ئالدى قوشۇلغۇچى ھۆرمەت نامى «ئا» (阿) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، شۇڭا «ئاشىنا» دېگەن سۆز «ھۆرمەتلىك بۆرە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. «يوقىلىپ كەتكەن ئۇچ مىللەت» ، «شەرق مەمىلە-كەتلىرى ۋە مىللەتلىرى» ، 2 - قىسىم، 104 - بەت. ئوتتۇرا - قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى « 阿 » خېتىنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدىكى ھۆرمەت - كەمسە-تىش، ئەزىزلەش - پەس كۆرۈش ئەھۋاللىرىنى « 阿奴 » ، « 阿郎 » دېگەن مىساللاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ (جياڭ لىخوڭ: «دۇنخۇاڭدىكى ئۆزگەرگەن يېزىقلار ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1959 - يىل 2 - بەت) . ھالبۇكى، «ئاشىنا» نامى تۈركلەرنى «تۆمۈرچى قۇللىرىمىز» دەپ ئاتايدىغان ئاۋارلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. بۇنىڭغا «ئاشىنا» سۆزىنى «زىدىپەس بۆرە» دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ ئىمكانىيەت يوق ئەمەس. ئومۇمەن، «ئاشىنا» سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىش-نى كۈتمەكتە. زۇيېۋ بولسا «ئاشىنا» سۆزىنى «ئاسىيۇ» (鸟孙) دىن ئۆزگەر-گەن، دەپ قارايدۇ (يۇ. ئا. زۇيېۋ: «تاڭ دەۋرىدىكى ۋاسسالىلارنىڭ ئات

تامغىلىرى» ، «قازاقستاننىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، 1960 ـ يىل نەشرى، 121 ـ 124 ـ بەتلەر. قەدىمكى ئاسىيۇلارمۇ بۆرىنى توتېم قىلغان، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندىمۇ «ئاشىنا» نامى بىلەن «بۆرە» نى ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ.

⑮ ل. ن. گۇمىلېۋ: «تۈيۈق مازاردىن چىققان قورچاق ئەسكەرلەر» ، «ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق مۇزېيخانىسى ژۇرنىلى» XI توم، 252-بەت. بۇ ماقالىدە ئۇ تۈرپان قورچاق ئەسكەرلىرى بىلەن كەلپىن ھەيكەل چەۋەندازلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئالدىنقىسى ئوردا ياساۋۇلى، كېيىنكىسى ئوقيا-چى چەۋەنداز دەپ ھۆكۈم چىقارغان.

⑯ ئا. ن. بېرنىشتام: « VI — VII ئەسىرلەردىكى ئورخۇن - يېنسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى» ، 1946- يىل نەشرى، 127-بەت.

⑰ ئې. چاۋاننېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1958 ـ يىل نەشرى، 127 ـ بەت ④ئىزاھقا قارالسۇن؛ ت. ۋاتتېرس: «شۈەنزاڭنىڭ ھىندىستان سەپىرى» ، 1 ـ قىسىم، 1904 ـ يىل نەشرى، 94 ـ بەت؛ ئې. گ. پۇللېيبلانك: «ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى سوغدى مەھەللىلىرى» ، «توڭباۋ» 41 ـ جىلد، 1952- يىل نەشرى 349- بەت؛ فۇجىتا تويۇخاچى: «غەربىي يۈرت ھەققىدە تەتقىقات» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1937 ـ يىل نەشرى، 173 ـ بەت؛ چېن يىنكې: «تاڭ دەۋرىنىڭ سىياسىي تارىخى ھەققىدە بايانلار» ، سەنلىەن كىتابخانىسى، 1956-يىل نەشرى، 29 — 30 ـ بەتلەر؛ چېن يىنكې: «تاڭ تارىخنامىلىرىدىكى ئارىلاشما غۇزلار ھەققىدە دۆفۇ شېئىرلىرىنى ئىسپات قىلىش» ، «نەنگو» ، 2-سان، لىڭنەن ئونىۋېرسىتېتى 1950 ـ يىل نەشرى، 1 ـ بەت؛ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 2- قىسىم، 539- بەت؛ جاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 4 ـ قىسىم، 296 — 303 ـ بەتلەر.

⑱ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑲ «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئېلىگ قاغان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكىلەردىن بىر قىسمى سىرتاردۇشلارغا قوشۇلدى، بىر قىسمى غەربىي يۈرتقا كەتتى. ئەل بولغانلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ... پەقەت شاشلارلا ئەل بولمىدى» .

⑳ «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ قىسىم، 163 ـ بەت.

㉑㉒ ئى. گ. پۇللىيبلانك: «ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى سوغدى مەھەللە-لەر»، 318 ـ، 319 ـ، 349 ـ بەتلەر.

㉓ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە»

㉔ ئا. ن. ماندېلشتام: «فەتھى. بىن. خاقانغا يوللانغان مەكتۇپتىن IX ئەسىردىكى تۇركلەرنىڭ خاراكتېرىگە نەزەر»، «قازاق س س (پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تارىخ ـ ئارخېئولوگىيە ـ مىللەتشۇناسلىق توپلىمى» I توم، 1956 ـ يىل نەشرى، 232 ـ بەت.

㉕ «يېڭى تاڭنامە. سەمەرقەنت تەزكىرىسى».

㉖ بۇ ئۇچ نەقىل بىرەك «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 1 ـ قىسىم 31 ـ، 39 ـ، 45 ـ بەتلىرىدىن ئېلىنىدى.

㉗ ئا. ن. ماندېلشتام: يۇقىرىقى ئەسەر 231 ـ بەت.

㉘ «دوسان موڭغۇل تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 30 ـ بەت.

㉙ «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 ـ قىسىم، 1 ـ، 50 ـ، 57 ـ، 75 ـ بەتلەر.

㉚ «كونا تاڭنامە. جېڭ يۈەنشۇنىڭ تەرجىمھالى».

㉛ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉜ «قانۇنلار قامۇسى. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉝ بۇ تۆت نەقىل بىرەك «كونا تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنىدى.

㉞ «قانۇنلار قامۇسى. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉟ خۇيافۇ: «قەدىمكى تۇرك مىللىتى ھەققىدە تەتقىقات»، I توم، شەنچۇەن نەشرىياتى 1967 ـ يىل ياپونچە نەشرى، 334 — 335 ـ بەتلەر.

㊱ «كونا تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊲ «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 ـ قىسىم، 880 ـ بەت؛ س. مالوۋ: «قەدىمكى تۇرك مەڭگۈتاشلىرى»، 1951ـ يىل نەشرى، 36 — 37 ـ بەتلەر.

㊳ «سۇينامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊴ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە».

㊵ «كونا تاڭنامە. دۇ جېڭنىڭ تەرجىمھالى».

㊶ مالوژ: «يېنسەي تۈرك يېزىقلىرى»، 1952 ـ يىل نەشرى، 19 ـ، 26 ـ، 50 ـ، بەتلەر.

㊷ مالوژ: «قەدىمكى تۈرك مەدگۈتاشلىرى» 68 ـ بەت.

㊸ مالوژ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەدگۈتاشلىرى» 10 ـ بەت.

㊹ ۋ. ئى. سالكىن: «ئالتاي قەبرىلىرىدىكى ئات سۆڭەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، «سوۋېت ئېتنوگرافى ئارخېئولوگىيە ماتېرىيالىلىرى ۋە تەتقىقاتى»، 24 ـ جىلد، 1952 ـ يىل نەشرى، 154 ـ بەت. تۈرك ئاتلىرىنىڭ قېيالار، ساپال بۇيۇملار، تام رەسىملىرى ۋە كۆمۈش تەدگىلەرگە چۈشۈرۈلگەن شەكىللىرى توغرىسىدا ئېيمىل. ئېيسىننىڭ «تۈرك سەنئىتىدە ئات» («ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» 10 ـ جىلد، 3 — 4 سان 1965 ـ يىل) دېگەن ماقالىسىگە قارالا.

㊺ شې چېڭشيا: «جۇڭگونىڭ ئاتچىلىق تارىخى»، 1959 ـ يىل نەشرى، 275 — 276 ـ بەتلەر.

㊻ س. ۋ. كىسلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 1951 ـ يىل نەشرى، 519 — 520 ـ، 516 — 519 ـ بەتلەر.

㊼ «ئوقيا» خېتى (弓矢) «سۈينامە»، «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلەردە بىردەك« 弓角 » دەپ ئېلىنغان.

㊽ كىسلېۋ: «جەنۇبى سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 511 ـ، 512 ـ، 521 ـ، 522 ـ بەتلەر.

㊾ ئاۋازلىق ئوقيانىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىدە ئالىملار ئادەتتە «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسەن ئۇنى باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 174 ـ يىللار) دىن باشلانغان دېيىشىدۇ. ئې. ژاللاككېر يېڭى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئاۋازلىق ئوق» دېگەن ئاتالغۇنىڭ «جۇڭزى. رەھىمدىللىك» تىكى «كونا تارىخنامىلەردە ئاۋازلىق ئوقيا ئوقى تېگىپ كەتسە ئاغرىق ئازابىنىڭ يۈرەكنى ئېزىۋېتىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن» دېگەن بايانلاردا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى ھەمدە ئاۋازلىق ئوقيانىڭ خاتىرىگە ئېلىنىش دەۋرىنى «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن 200 يىل ئىلگىرى قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا «جۇڭزى» دا ئىشلىتىلگەن بۇ سۆزنى يات تىلدىن كىرگەن ئوخشىتىش ئىبارىسى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاۋازلىق ئوقيانى بىلىش دەۋرىنى« جۇڭزى» كىتاب ھالىتىگە كېلىشتىنمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىدى. «ئاۋازلىق ئوقيانىڭ تارىخى»،

«شەرق» ژۇرنىلى، 11 ـ توپلام، 1958ـ يىل 1 — 2ـ سان، 181ـ 182 ـ بەتلەر.

㊿ كىسلىۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 552 ـ بەت.

(51) «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 1ـ قىسىم، 310ـ بەت.

(52) گومىلىيۇف: «تۇيۇق مازىرىدىن تېپىلغان لەشكەر قورچاق»، 242 ـ بەت.

(53) تۈرك بالباللىرىنىڭ ئۆلگۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەيكىلى ياكى «ئۆلتۈرگەن ئادەمى» ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرغىچە تېخى ئىلىم دۇنياسىدا مۇقىملاشقان پىكىر يوق. شۇڭلاشقا، بۇ تۈردىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغاندا ئالدىنئالا ئەسكەرتمە بېرىش زۆرۈر. مەن «بالبال ئۆلگۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەيكىلى» دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيمەن، شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ياساندۇرۇلۇش ئەھۋالىنى تۈركلەرنىڭ قوراللىنىش ئەھۋالىغا ئىسپات قىلدىم. جۇڭگو مەنبەلىرىنى تۈرگە ئايرىشتا تۈركلەرنىڭ ئۆلگۈچى ئوچۇن ھەيكەل تۈرغۇزۇشى بىلەن بالبال تۈرغۇزۇشى ئىككىگە ئايرىۋېتىلدى (لى خېك: «ئالتاي بالباللىرىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات» — «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1962ـ يىل7 — 8ـ قوشما سان، 106 — 107 ـ بەتلەر). ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ بالبال بىلەن تاش ھەيكەللىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. ئالتايدىكى قۇراغان دەريا-سىنىڭ سول قىرغىقىدىن قېرىۋېلىنغان قەبرىلەردىن 486 دانە تاش بالبال (ئەڭ كۆپ قەبرىدىن 51 دانە) چىققان. بۇتاش بالبالار ئاساسەن ئۇچى ئۇچلۇق ۋە ئۇچى تۈز دېگەندەك ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. گۇمىلىۋ ئۇچى ئۇچلۇق بولغىنى يايلاق خەلقىنىڭ ئۇچلۇق بۆكسىنىڭ، تۈز ئۇچلۇقى يەرلىك ئالتاي ئاھالىسىنىڭ تۈز ئۇچلۇق بۆكسىنىڭ ئىنكاسى، دەپ قارايدۇ («ئالتاي تۈركلەرى» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1959 ـ يىل 1 ـ سان). ئا. د. گراچمۇ تۈركلەرنىڭ دەپنە ئادەتلىرى، تاش بالباللىرى ۋە تاش ھەيكەللىرىنى مەخسۇس تەتقىق قىلغان. «غەربىي تۈۋادىكى تاش ئادەملەر ۋە تۈرك دەپنە ئادەتلىرى» — «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك ئىزلىرى توغرىسىدا» («شەرق ۋە غەرب»، 1971 ـ يىل 21 ـ جىلد، رىم) دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

(54) ئا. د. گراچ: «تۈۋادىكى تۈرك بالباللىرى» 1961ـ يىل، 63 — 64ـ بەتلەر؛ ل. ئا. يېۋتوخوۋا: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيەدىكى تاش

ئادەملەر» — «سوۋېت گىتنېپاقى ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى ژۇ. تەتقىقاتى» ، 24 ـ جىلد، 110 — 113 ـ بەتلەر.

(55) كىسلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 520. بەت.

(56) يۇقىرىقى ئەسەر، 521 ـ بەت.

(57) ئا. پ. ئوكلادنىكوۋ، ژ. د. زاپوروژسكايا: «لېن قىياتاش رەسىملىرى» 117 ـ بەت؛ ئا. ن. ماندېلشتام: يۇقىرىقى ئەسەر 230 — 231 ـ بەتلەر.

(58) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(59) مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» 37 ـ بەت.

(60) كىسلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 432 — 434 ـ بەتلەر.

(61) «يېڭى تاڭنامە. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» .

(62) يۇ. س. خۇدياكوۋ: «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھەربىي قوراللىنىش ئەھۋالى» ، يېڭى سىبىرىيە 1980 ـ يىل نەشرى، 149 ـ 150 ـ بەتلەر.

(63) «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، 149 ـ بەت، مەزكۇر ئەسەرنىڭ 40 ـ بېتىدىن مەلۇم بولۇشچە، جۇۋۇدىنىڭ شۇەنجېڭ 1 ـ يىلى (578 ـ يىلى) تۈركلەر جېيۇچۈەننى قورشۇۋالغاندا «ھۇجۇم قوراللىرى» ئىشلەتكەن، ئەمما ئولجىغا ئېرىشەلمىگەن.

(64) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى» ، 2 ـ جىلد.

(65) جۇۋېي: «جۇڭگو ھەربىي قوراللىرى تارىخىنىڭ ئوچېركى» ، 217 ـ بەت، سەنلىيەن كىتابخانىسى، 1957 ـ يىل نەشرى.

(66) ژ. ن. شىنتىنكوۋ: «يەتتىسۇ قۇشلىرى» ، 1949 ـ يىل نەشرى، 182 — 185. بەتلەر. يەنە قاراڭ «بۇيۇك س س س ر ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 2. نەشرى، 22 ـ توم 548 ـ بەت؛ «ھايۋانلار چوڭ لۇغىتى» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1933 ـ يىل نەشرى، 477 ـ بەت.

(67) «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 322 ـ ژۇ 15 ـ بەتلەر.

(68) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(69) يۇقىرىقى ئەسەر 659 ـ بەت.

(70) «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» ؛ شىياۋدا خېڭ: «شىمال ئادەتلىرى. باقمىچىلىق» تا مۇنداق دېيىلىدۇ: «كۆز كەلگەندە ئاتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يوغىناپ سەمرىپ كېتىدۇ» .

⑦① «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، 190 ـ ، 103 ـ ، 379 ـ بەتلەر.

⑦② مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» 65 ـ بەت.

⑦③ س. ل. قىزلاسوۋ: «تۈرك قوشۇننىنىڭ قەدىمكى تارىخىغا ئىزاھ» ، «روسىيە ئارخېئولوگىيىسى» ، 1996 ـ يىل 3 ـ سان، 75 — 77 ـ بەتلەر.

⑦④ بۇ ئىككى نەقىل «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، 25 — 26 ـ بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑦⑤ «يىجۇ ئايىمىقىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، «خەن ـ تاڭ جۇغراپىيەسىنىڭ كۆچۈرۈلمىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1961ـ يىل نەشرى، 301 — 302 ـ بەتلەر.

⑦⑥ ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى» ، خەلق نەشرىياتى، 1956 ـ يىل نەشرى، 176 ـ بەت.

⑦⑦ ماركس 1857 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئېنگېلسقا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: «ئاسىيانىڭ ھەربىي ئىشلار تۈزۈمى ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان كەلگەن، كېيىنچە موڭغۇللار ۋە تۈركلەردە پۈتۈنلەي باشقىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن» ، «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، IV تۇم، 336 ـ بەت.

⑦⑧ گۈمىلېۋ: «ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىن ئالدىنقى تۈرك قاغانلىقىدىكى چوڭ دەتالاشقا نەزەر» ، «ۋىزانتىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1961 ـ يىل نەشرى، 78 — 89 ـ بەتلەر.

⑦⑨ چېن يىنكې: «تاڭ دەۋرىدىكى ۋاسسال سانغۇنلار ۋە لەشكەرلەر» ، «جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائى پەن قىسمى) 1957ـ يىل 1ـ سان، 165 — 167 ـ بەتلەر.

⑧⓪ ئا. ن. ماندېلشتام: يۇقىرىقى ئەسەر 228 — 234 ـ بەتلەر؛ فراي ۋە سويىل: «سالجۇقىيلاردىن ئاۋۋالقى ئوتتۇرا شەرق تۈركلىرى» ، «ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى» ، 1943 ـ يىل 3 ـ سان، 196 — 200 ـ بەتلەر.

Ⅲ باب تۇركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىك ۋە تەڭرى ئېتىقادى

قەدىمكى تۇركلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا ئاتەشپەرەسلىك بە-لەن تەڭرىگە چوقۇنۇش ئۇزاق تارىخقا، چوڭقۇر يىلتىزغا، يۇكسەك ھۆرمەتكە ۋە ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. قاغان ئوردىسى-دىن چوپاندارلارنىڭ چېدىرلىرىغىچە ئوت ئىلاھى ۋە كۆك تەڭرىگە سېغىنىش ئورتاق ئادەت ئىدى. بۇ ئىككى بۇيۇك ئىلاھ تۇرك دىن تارىخىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۇكـ-سەكلىكى ۋە سىڭىشىش دەرىجىسىنى باشقا ئىلاھلار (تاغ مۇئەككىلى، سۇ مۇئەككىلى ۋە ئايال ئىلاھ) غا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. تۆۋەندە تۇركلەرنىڭ ئوت ۋە تەڭرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

§ 1. تۇركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىكنىڭ مەنبەسى

تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلىپى شۈەنزاڭ نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ھىندىستانغا كېتىۋاتقاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۈياب شەھىرىدە تۇرك قاغانىنىڭ دەبدەبىلىك كۈتۈۋېلىشىغا مۇشەر-رەپ بولغان. «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «قاغان ناھايىتى چوڭ چېدىردا تۇرىدىكەن. قاغانىنىڭ بۇ چېدىرى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە جاۋاھىرلار بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئادەمنىڭ كۆزىنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدىكەن. ھەرقايسى تارقانلار قاغانىنىڭ

ئالدىدا قاتار ئىككى سەپ بولۇپ ئولتۇرىدىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كىمخابتىن تون كىيىۋالغانىكەن. قاغاننىڭ ياساۋۇللىرى قاغاننىڭ ئارقىسىدا سەپراس قاراۋۇللۇقتا تۇرىدىكەن. گەرچە كۆچمەنلەرنىڭ پادىشاھى بولسىمۇ، ساۋابلىق ئىشلارنى قولدىن بەرمەيدىكەن. ئاچارى ئۇستاز چېدىرغا 30 قەدەمچە قالغاندا قاغان چېدىردىن چىقىپ ئۇستاز-دىن ھال - ئەھۋال سورىدى ھەمدە ئولتۇرۇشقا ئورۇن كۆرسەتتى. تۈركلەر ئوتقا چوقۇنغانلىقتىن كارىۋات ئىشلەتمەيدىكەن. ياغاچتىن ئوت چىقىرىدىغان بولغاچقا، ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇنىڭدا ياتمايدىكەن، يەرگە بىرنەچچە قات كۆرپە سېلىپلا ئۇستىدە يېتىۋېرىدە-كەن، شۇنداقتىمۇ ئاچارى ئۇستازغا بىر تۆمۈر كارىۋات ئېلىپ كە-لىپ ئۇستىگە بىرنەچچە قات كۆرپە سېلىپ بەرگەندىن كېيىن ئولتۇ-رۇشقا تەكلىپ قىلدى. خۇي لىنىڭ قەلبىدىكى بۇ «كۆچمەن-لەر پادىشاھى» نىڭ تۇن يابغۇ قاغان ياكى ئىس يابغۇ قاغان ئىكەنلىكى ھەقىقىدە كېسىپ بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ①. ئەمما، «تۈركلەر-نىڭ ئوتقا چوقۇنىدىغانلىقى» ھەققىدىكى خاتىرىدە ھېچقانداق گۇمانلىق نەرسە يوق، ۋېنزانتىيە تارىخشۇناسى دىئوفولاكاتنىڭ «تارىخ» دېگەن ئە-سىرى بۇنىڭغا گۇۋاھ بولالايدۇ. بۇ ئەسەردە تاردۇش قاغانىنىڭ 598-يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 18 - يىلى) شەرقىي رىم ئىمپېراتورى موريۇسقا يوللىغان مەكتۇپى خاتىرىلەنگەن: «تۈركلەر ئوتقا چوقۇنىدۇ، ئاسمان-نى ۋە سۇنى قەدىرلەيدۇ، يەر - زېمىننى مەدھىيىلەيدۇ، ئەمما ئاسمان ۋە زېمىننى ئاپىرىدە قىلغان يېگانە تەڭرىگىلا ئىبادەت قىلىدۇ، ئات - كالا ۋە قويلارنى سويۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىدىغان مۇنەججىملىرى بولىدۇ»②. «ئوتقا چوقۇنۇش» ھادىسىسى Ⅵ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى-دىن Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان تۈرك خانلىقى ئېتىقادىدا بەكمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، دىپلوماتىك خەت - ئالاقە بولسۇن ياكى دىپلوماتىك قائىدە - يوسۇنلار بولسۇن ھەممىسىدىلا روشەن ئىپادىسىنى تاپقان. كۆچمەنلىككە مەلۇم بولغىنىدەك «غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلىدىنلا شىمالىي تۈركلەر بىلەن يېلتىزداش»③

بولغانلىقى ئەھمىيەتتە تۈركلەرنىڭ شەرقتىن غەربكە كېڭەيگەنلىكىـ
نىڭ نەتىجىسى ئىدى. شۇنىڭ غەربكە سەپەر قىلغان مەزگىللەردىلا
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك خانىدانلىقى بىلەن سامانىيلار سۇلالىسى
جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچلىشىپ قاتتىق دۇشمەنلىشىۋاتقان بولغاچقا،
تۈركلەرنىڭ پېرسىيىنىڭ دۆلەت دىنى بىلەن بولغان زورۇ ئاستېر
(ئاتەشپەرەسلىك) دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىـ
دى. شۇڭا، تۈركلەردىكى «ئوتقا چوقۇنۇش» نىڭ مەنبەسىنى ئۇلارـ
نىڭ ئانا ماكانى بولغان يايلاق دۇنياسىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئالدى بىلەن تۈركلەرنىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردىن
بىرنى كۆرۈپ باقايلى. «جۇنامە» 50 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە
قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سەك (سوك)
دۆلىتىدىن. بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە. ئۇلارنىڭ چوڭ
ئاقساقىلى ئاتامبەگ دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇلار جەمئىي ئاكا ـ ئىنى
17 قېرىنداش ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرى ئىگىل نىشاچۇر بولۇپ، بۆرىـ
دىن تۇغۇلغانىكەن. ئاتامبەگ ئەقىللىق ۋە دانا بولىغاچقا، ئېلى
گۈمران بولۇپ، ئۆزى ھالاك بوپتۇ. ئىگىل نىشاچۇر پەۋقۇلئاددە
غەيرەتلىك ۋە قابىلىيەتلىك ئىكەن، شامال ۋە بوران چىقىرىپ،
يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، بىرى ياز
مۇئەككىلىنىڭ، يەنە بىرى قىش مۇئەككىلىنىڭ قىزى ئىكەن. ئۇلارـ
دىن بىرى ھامىلدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ: بىرى، ياۋا غازغا
ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ؛ بىرى، ئاپار دەريا‌سى بىلەن چۇاكسۇ
دەريا‌سى ئارىلىقىدا دۆلەت قۇرۇپ قىرغىز (كەنكۇن) دەپ ئاتىلىپتۇ؛
بىرى، كۈچ تېغىدا ماكانلىشىپتۇ، بۇ چوڭ ئوغۇل ئىكەن. بۇ تاغدا
ئاتامبەگنىڭ قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرىدىن يەنە بىر تۈركۈم كىشى بوـ
لۇپ، ئۇلار سوغۇقتا يالىڭاچ قېلىپ بەكمۇ توڭلاپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن بۇ چوڭ ئوغۇل ئوت چىقىرىپ ئۇلارنى ئىسىتىپتۇ ۋە ھەممەـ
سىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك
چوڭ ئوغۇلنى سەردار قىلىپ بېكىتىپ ئۇنى «تۈرك» دەپ ئاتاپتۇ.
بۇ كىشى نۇرتورلۇق شاد بولىدۇ. نۇر تورلۇق شادنىڭ ئون خوتۇنى

بولۇپ، تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى قوللانغان. ئاشىنا ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى» : تۈرك-لەرنىڭ ئىپتىدائىي تارىخى ھەققىدىكى بۇ رىۋايەتكە توتېم ئېتىقادى ۋە تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلىرى يوشۇرۇنغان. «ئۇلارنىڭ بىرى ھامىلدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ» دېگىنى، بىر قانداش جەمەتتىن تۆت ئۇرۇقنىڭ بۆلۈنۈپ چىققانلىقى بولۇپ، بۇنىڭ كۆلگىدەك ھېچ يېرى يوق. ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، يۇقىرىقى بايان «ئالتۇنتاغنى ماكان تۇتۇپتۇ» دېگەن رىۋايەتتىنمۇ بەكرەك رىۋايەت تۇسىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ھەر ھالدا بىزنى تۈركلەردىكى ئوتقا چوقۇنۇشنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى تارىخىي ئۇچۇر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ: (1) «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سەك دۆلىتى-دىن» بولغان ئىكەن، سەك دۆلىتى ئەۋلادلىرىنىڭ ئېتىقادلىرى ئارا-سىدىن تۈركلەر دەۋرىدىكى ئېتىقادنىڭ قالدۇقلىرىنى جەزمەن تېپىش-قا بولىدۇ؛ (2) «ئوت چىقىرىپ ئىسىستىپتۇ» ۋە «تۈرك دەپ ئاتاپتۇ» دېگەن بايانلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش شەك - شۈبھىسىز-كى، بىزگە «تۈرك» نامىنىڭ مەنە قۇرۇلمىسىدىن «ئوت» دېگەن ئاساسلىق قېزىپ چىقىرىش كېرەكلىكىنى ئىشارەت قىلىدۇ. تۆۋەندە مانا مۇشۇ يېرىم ئۇچىنى بويىلاپ ئىزدىنىپ كۆرىمىز.

ئېتنوگرافلارنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا، «سوك دۆلىتى»نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئالتاي كۆمانلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، كاچىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ھازىرمۇ «سوق» دەپ ئاتىلىدۇ ④. ئالتايدىكى باشقا قوۋملارغا ئوخشاشلا، كاچىنلار ئۆزلىرى ئەلمىساقتىن بېرى ئاسمان - زېمىن ۋە ئاخىرەتتە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتىدۇ، دەپ قارايدىغان بارچە ئىلاھ - مۇ-ئەككەلىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ «تۆس» (Tös) دەپ ئاتايدۇ. ئاشۇ ئىلاھلاردىن ھەممىدىن بەكرەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغىنى ئوت ئىلاھى «چالباق تۆس» بولۇپ، ئايال ئىلاھ دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئادەتتە قىپقىزىل رەڭدە ئۇزۇنلۇقى 30 — 40 سانتىمېتىر، كەڭلى-

كى 20 — 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئاق كاناب رەختلەرگە سىـ
زىلىپ، پۇپۇكلەرنى تىكىدۇ ھەمدە چېدىردىكى ئەڭ كۆرۈنەرلىك
جاي — ئۆي ئىگىسىنىڭ ياتىدىغان جايى بىلەن غەللە ساندۇقى ئارىسـ
ىدىكى تامغا ئېسىپ قويۇلىدۇ. «چالباق تۆس» — شامان باخشىلىرىـ
نىڭ ئەڭ دەسلەپكى چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولۇپ، ھەممىلا ئۆي ئىگىـ
لىرى بىرىنچى كاپام لوقمىسىنى جەزمەن ئۇنىڭغا ئاتىشى كېرەك
ئىدى. بۇ ئوت ئىلاھىنى كاچىنلار ئائىلىسىنىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى
ساقلاپ، چېدىر ئۆيلىرىدىكى ئوچاقلارنى قوغدايدىغان «ئائىـ
لە ئايالى»⑤ قىلىۋالغانىدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئوت ئىلاھى،
يەنى ئۆي ئىلاھى ئوچاققا چوقۇنۇشنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، ئومۇم
ئېتىراپ قىلغان مۇقەددەسلىككە ئىگە ئىدى. ئالدىنقى نەقىلدە كۆرۈپ
ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرك قاغانىنىڭ چېدىرىغا «كارىۋات قويۇلمايدىـ
غان، ياغاچتىن ئوت چىقىدىغان بولغاچقا، ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىـ
سىدىن ياغاچتا ياتمايدىغان» ئەھۋال «كۆچمەنلەر پادىشاھى» نىڭ
«تۆس» كە دەخلى - تەرۇز قىلىشقا پېتىنالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىـ
دۇ. ئۇنداقتا ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇش بىلەن «تۈرك» دېگەن نام
ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بار؟ تۈركولوگلارنىڭ ئانالىزىغا ئا-
ساسلانغاندا «تۈرك» نامى tür + k دېگەندەك ئىككى بۆلەكتىن
تەركىب تاپقان. ئىككىنچى بۆلىكى بولغان k ئەسلىدە كۆپ ئۇچرايدىـ
غان سۆز ئارقا قوشۇمچىسى kün, gün بولۇپ، küni, güni
(خوتۇن) دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن. بىرىنچى بۆلىكى بولغان
tür/tör نىڭ ئاساسىي مەنىسى «ئوچاق قويىدىغان مۇھىم جاي».
كېيىنچە ئۇنىڭ تەلەپپۇزى ئۆزگىرىپ tüs/tös—tös يەنى بىز كۆرۈپ
ئۆتكەن «تۆس» كە مۇقىملاشقان ۋە «ئىپتىدائىي ئىلاھ» نى كۆرسەتـ
كەن، شۇنداقلا «ھەيكەل»، «ئىلاھ ھەيكىلى»، «ئەزىز ئۇـ
رۇن»، «چېدىردىكى چەكلەنگەن جاي» دېگەندەك تۈرلۈك مەنىلەرنى
بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇ سۆزدىن يەنە «ئادەت»، «قانۇن» دېگەن
مەنىدىكى (törä) törü سۆزى بۆلۈنۈپ چىققان، بۇ سۆز كېيىنچە

ھەتتا«قانۇن ئەملەدارى» ، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرگەن. شۇڭا، «تۈرك» نامىنىڭ بىرىنچى بۇغۇمىدىن «كۆچلۈك، قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىنىڭ چىقىرىلىشىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس⑥.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىنىڭ ۋەسىقىلەردىكى غۇۋالىقلارنى سىيرىپ تاشلاپ، رەڭ ۋايەتنى تارىخ قىلىپ چۈشەندۈرۈشىمىزگە يارىدىمى بولىدۇ: (1) «تۈرك» نامىغا يوشۇرۇنغان ئوچاقنى ئۇلۇغلاش مەزمۇنى «جۇنامە» دىكى«ئوت چىقىرىپ ئىسىستىپتۇ» ۋە«تۈرك دەپ ئاتاپتۇ» دېگەن بايانلار ئوتتۇرىسىدىكى بەكلا يوشۇرۇن بولغان سەۋەبنەتىجە مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىدۇ، ئەمما بۇ چۈشەندۈرۈش ئىپتىدائي جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەھۋالى بىلەن لوگىكا جەھەتتىن پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ؛ (2) ئوت ئىلاھىنىڭ ئايال تەسۋىرىدە بولۇشى ۋە k نىڭ küni دىن ئۆزگەرگىنى ئوت ئىلاھىغا بولغان چوقۇنۇشنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامەسى دەۋرىدە بىخلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. «سەردار» بولۇپ تەيىنلەنگەن «نۇر تورلۇق شادىنىڭ تۆت خوتۇنى بولۇپ، تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئانا جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىدۇ» ، بۇ ئەھۋال دەل ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ⑦. بۇنىڭدىن تۈركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىك ئادىتىنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخى بارلىقىنى بىلىۋالالايمىز. تۈركلەر «غەربىي قاغان» ۋە «شەرقىي قاغان» دەپ ئۆز ئالدىغا دەۋران سۈرگەن ۋاقىتلاردىمۇ يەنىلا ئەسلىنى ئۇنتۇمىغان. بىراق، بەزى ئالىملار ئالتايلىقلاردىكى «تۆس» بىلەن ئۆرتۈپە دۆلىتىدىكى «تاشسىچ ئىلاھى» نى تەڭلەشتۈرۈپ، تۈركلەر «ئوتقا چوقۇنۇش» نى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز جاۋۇپلارنىڭ ۋاسىتىچىلىكىدە ئىراندىن «ئۆگەنگەن» دەپ ھۆكۈم چىقىرىشىدۇ⑧، ئەمما ئۇلار قايمۇقۇپ قالغاندەك قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە «تاشسىچ» بىلەن «تۆس» پۈتۈنلەي پەرقلىق بولۇپ، «سۇينامە» نىڭ 83 - جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ئۆرتۈپە»

ده تەپسلىي قىلىپ مۇنداق دەيىلىدۇ: «بۇ ئەلدە تاشسىچ ناملىق بىر ئىلاھ بار بولۇپ، ئابىسكۇن دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى بارچە ئەللەر ھۆرمەت بىلەن باش ئۇرىدۇ. مەزكۇر ئىلاھقا مەنسۇپ بولغان بىر ئالتۇن پاترا بولۇپ، كەشلىكى بىر جاڭ بەش چى، ئېگىزلىكىمۇ شۇنچىلىك كېلىدۇ. ھەر قېتىمقى ئىبادەت كۇنى نەزىر ھېسابىدا بەش تۆگە، 10 ئات، 100 تۇياق قوي سويۇلىدۇ. بىرەر مىڭ كىشى يىغىلىشىپ بۇ گۆشلەرنى يېيىمۇ تۈگىتەلمەيدۇ».

ئۇتتۇرا ئەسىردە «ئابىسكۇن دېڭىزىنىڭ شەرقى» سوغدىيانا ئىدى. سوغدىشۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، «تاشسىچ» نامى سوغدى تىلىدا (txs'yc)⑨ دەيىلىدىغان بولۇپ، «تۆس» بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قۇربانلىق مالالرنىڭ تۇرى ۋە سانىدىن قارىغاندا، ئۆرتۈپە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىستىخان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى «مەشھۇر ئىبادەتخانا» ⑩ يېقىلغان ئىسرىقلىرى بىلەنلا ھەرقانداق «تۆس» نى بېسىپ چۈشەتتى. ئەگەر يەنە بىر خىل تەشەببۇسنى قۇبۇل قىلىپ، «تاشسىچ» نى پارسچە Teštar⑪ دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قۇۋۋەتلىسەك، ئۇ ھالدا زورو ئاستېر دىنىدىكى «يامغۇر ئىلاھى» بىلەن شامان دىنىدىكى «ئوچاق ئىلاھى» ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور پەرق مانا مەن دەپلا ئاشكارا بولىدۇ.

دەرھەقىقەت «تاشسىچ» بىلەن «تۆس» نىڭ بىرنەرسە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىنكار قىلىش پەقەت ئاشنا ئۇرۇقىدىكى «ئوتقا تېۋىنىش» نىڭ شىمالىي دالادىن كەلگەنلىكىنىلا چۈشەندۈرىدۇ، ئەمما بۇ غەربىي تۈرك خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى ئاتەشپەرەس تۈركلەر بىلەن مەزكۇر رايوندا ئەۋج ئالغان زورو ئاستېر دىنىنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق دېگەنلىك ئەمەس. تۆۋەندە تېخىمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، شەرق بىلەن غەربتىكى ئىككى خىل «ئوت ئېتىقادى» نىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيا دىن تارىخىدا قانداق ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى كۆرۈپ باقماقچىمىز.

2 § . زوروئاستېر دىنى ۋە تۈركلەر

تۈركلەر VI ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا-غا بېسىپ كىردى. 563 — 567 ـ يىللىرى ئىستەمى قاغان باشچى-لىقىدىكى بىر بۆلەك تۈركلەر ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىنى ئىگىلىدى⑫. سۇي ياڭدى دەۋرى (605 — 616) گە كەلگەندە سەمەرقەنت پادىشاھى «قۇشچى غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ، تەدرىجىي تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالدى»⑬. شۇەنزاڭ غەربكە سەپەر قىلغاندا تۈرك خانلىقى ئاللىقاچان ئېفتالىتلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى ئىگىلەپ، تەسىر كۈچى كەشمىر-گىچە يېتىپ بولغانىدى. بۇ كەڭ تېررىتورىيە ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرق ـ غەرب قاتنىشىدا مۇھىم بۆلەك ھېسابلىناتتى. «يېڭى تاڭنا-مە» 221 ـ جىلد «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، «كۈشانىيە پايتەختى» نىڭ سول تەرىپىدە بىر راۋاق بولۇپ، راۋاق-نىڭ شىمالىي تېمىغا جۇڭخۇا ئىمپېراتورى، شەرقىي تۈرك، بىراھ-مى، غەربىي پېرسىيە، رۇم قاتارلىق ئەللەرنىڭ خانلىقلىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغان. كۈشانىيە پادىشاھى ھەر كۈنى سەھەردە بۇ راۋاق-نى بىر قېتىم تاۋاپ قىلىپ ئوردىغا قايتىدۇ». دېمەك، بۇ رايون جۇڭگو، پېرسىيە، ھىندىستان ۋە ۋىزانتىيە قاتارلىق جايلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ئىدى. قەدىمكى شەرق دۇنياسىدىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدە توققۇز جاۋۇپلار رايونى بەجايىكى بىر دىنىي كۆرگەزمىخانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلامىيەت ئومۇملىشىشتىن ئىلگىرى زورو ئاستېر ۋە بۇددىزم ئېتىقادلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، يەنە مانىي دىنى، يۇلتۇز ئېتىقادچىلىقى ۋە خرىستىئان دىنى قاتارلىقلارمۇ بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئەمما، تاڭ دەۋرىدىكى جۇڭگو ۋەسىقىلىرىگە ئاساسلانغاندا، زوروئاس-تېر دىنى ئەڭ ئەۋج ئالغان دىنىمىز قىلىدۇ. VII ئەسىرنىڭ باشلىرى

شۇەنزالڭ سەمەرقەنتتىن ئۆتكەندە كۆرگىنى مۇنداق ئىدى: «پادىشاھ ۋە ئاۋام پۇقرالار بۇددا تەلىماتىغا ئىشەنمەيدىكەن، ئوتقا چوقۇنۇشنى تەرىقەت دەپ بىلىدىكەن. ئىككى يەردە ئىبادەتخانا بولسىمۇ راھىب يوق ئىكەن. سەپەردىكى راھىبلاردىن قونماقچى بولغانلىرىنى غۇزلار ئوت قويۇپ قوغلايدىكەن ۋە تۇرغۇزمايدىكەن»⑭. بۇ بايانداً «ئوتقا چوقۇنۇش» ئىبارىسى ئارقىلىق زورو ئاستېر دىنىغا بولغان ئېتىقاد ئىپادىلەنگەن، چۈنكى تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە «زورو ئاستېر» سۆزى «ياتلار ھەققىدىكى خاتىرىلەردە ئىشلىتىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، ئوردا خاتىرىلىرىدە ئاساسەن قوللىنىلمايتتى»⑮. Ⅷ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە خوتەن يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئالتە دۆلەت (بۇخارا، ئۇرتۆپە، كېش، شاش، ماغيان، سەمەرقەنت) تە ئاتەشپەرەسلىك ئەڭ ئالغان. ئۇلار بۇددا تەلىماتلىرىدىن خەۋەرسىز»⑯. شۇنچە كەڭ ئومۇملاشقان زورو ئاستېر دىنى خېلى بالدۇردىنلا ئوتقا چوقۇنۇپ كېلىۋاتقان تۈركلەردە قانداق ئىنكاس پەيدا قىلغان؟ مەنبەلەردىن نەقىل كەلتۈرۈشتىن ئاۋۋال بەزى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى كۆرۈپ ئۆتۈش ئارتۇقلۇق قىلماس. بارتولد نىڭ تەتقىق قىلىشىچە، روسىيە تۈركىستانىدىكى زورو ئاستېر دىنى بىلەن ساسانىيلاردىكى زورو ئاستېر دىنىنىڭ پەرقلىنىدىغان يەرلىك ئالاھىدىلىكى دەپنە ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆڭەك كۈلى كومزەكىدە ئىكەن. بۇ خىل كومزەكلەر ساپالدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئىچىگە ئۆلگۈچىنىڭ سۆڭەكلىرى سېلىنىدۇ، سەرتىي ھەر خىل قاپارتما نەقىش بىلەن بېزىلىدۇ⑰. سۆڭەك كومزىكى تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى Ⅰ ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن، كۈشان دەۋرى تېپىدىكىلىرى ئەڭ كۆپ. بۇ خىل دەپنە ئادىتىنىڭ پەيدا بولۇشى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىدىكى دالاغا دەپنە قىلىش (مېيىتنى يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە قۇشلارنىڭ يېۋېتىشىگە تاشلاپ بېرىش) ۋە كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش (جەسەت كۈلىنى كۆمۈش) تەك ئىككى خىل دەپنە ئادىتىنىڭ قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى⑱. سۆڭەك كومزەكىنىڭ شەكلىدە تۈركلەر دەۋرىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى ۋە چېدىرسىمان

مان سۆڭەك كومزەكلەر بارلىققا كەلدى. بۇ كومزەكلەرنىڭ سىرتىغا چوپاندارلارنىڭ چېدىرلىرىدىكى گۈللۈك نەقىشلەر سىزىلغان، كومزەكنىڭ ئۈستى تەرىپىگە ئېچىلغان تۆشۈكلەر چېدىر ئۆيلەردىكى ياغاچ جازىلارنىڭ سىمۋولى ئىدى⑲. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن سۆڭەك كومزىكىگە تۈرك كۆچمەن تۈرمۈشىنىڭ بىر قەۋەت تۈسى بېسىلدى؛ يەنە بىرى، سوقلۇقتىن قېزىۋېلىنغان ساپال چىراغپايلاردىمۇ يېڭى قۇرۇلمىلارنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا چىراغپايلارغا دائىم ئىت ۋە قۇشلارنىڭ رەسىملىرى ئويۇلاتتى ۋە بۇ ھايۋانلار زورو ئاستېر دەستۇرلىرىدا «ئۆچمەس ئوت» نى قوغدىغۇچى مۇقەددەس جانلىقلار دەپ قارىلاتتى⑳. تۈركلەر دەۋرىگە كەلگەندە بولسا قوي ۋە ئۆچكىلەرمۇ ئوتنى قوغدىغۇچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغانىدى㉑.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك سۆڭەك كومزىكىنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى چېدىر ئۆينى ئۆرنەك قىلغان ۋە تۈركلەردىكى «قوي» زورو ئاستېرنىڭ «ئوت» لىرىنى قوغدىغان. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ يېڭى ئالاھىدىلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىدە خانلىق يىمىرىلگەندىن (Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يەنى 657- يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ غەربىي تۈركلەر زېمىنىدا تۈتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغانلىقى بۇنىڭ بەلگىسى ئىدى) كېيىن، مەلۇم دەرىجىدە زورو ئاستېرلىشىش ھادىسىسىنىڭ بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. تاڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەرمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ. دۇەن چېڭشى «يۈياڭ مەجمۇئەسى» نىڭ 4 - جىلدىدا تۈركچە ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇشىدا ئىبا-دەتخانا ھاجەتسىز. ئىبادەتخانىنىڭ رەسىمىنى كىگىزگە سىزىۋېلىپ تېرە قاپلىرىغا سېلىپ قويىدۇ. بارغان - تۇرغان جايلاردا ماي سۇر-كەپ قويىدۇ ياكى بولمىسا ھېلىقى كىگىزنى بامبۇك خادىغا ئېسىپ قويۇپ، يىل بويى شۇنىڭغا چوقۇنىدۇ». روشەنكى، «تېرە قاپلىرىغا سېلىۋالسۇن» ياكى «بامبۇك خادىغا ئېسىپ قويسۇن» بۇنىڭ ھەر

ئىككىسى كۆچمەن تۈرمۈشىنىڭ ھەربىرىتچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ماس كېلەتتى. «ئىبادەتخانا ھاجەتسىز» دېگىنى ئەمەلىيەتتە، زورو ئاستېر ئىبادەتخانىسىنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلىدىكى ئۆزگىرىش ھادىسىسى ئىدى. «ماي سۇۋاپ قويۇش» نى «تۇغ- ئەلەمدەرگە ماي سۈركەش»㉒ ئورنىغا دەسسىتىشمۇ گۆش يەپ، قىمىز ئىچىش ئادىتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇنىڭدىن «تۈركىلەرنىڭ ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇشى» دا يەنىلا «شىرمەت ئوقياچى ئەزىمەتلەر» چە ئالاھىدىلىكىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

3 § . تەڭرى ئېتىقادچىلىقى ۋە بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر

شىمالىي چۆللۈك كۆچمەن مىللەتلىرىنىڭ «تەڭرى» گە بولغان ئېتىقادى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «تەڭرى» نامىنىڭ ئاتىلىشىمۇ ئۇلاردا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ھونلار تەڭرىنى تېڭلى «(撑犁) دەيدۇ». تاڭ دەۋرىدە تۈركچە «تەڭرى» نامى «里登» ياكى «里腾» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «تاتار تەرجىمە سۆزلىرى» دە «تەڭرى» سۆزى «腾吉里» دەپ تىلغا ئېلىنغان. بىر مەنبەلىك بۇ سۆزنىڭ ئوخشىمىغان تەرجىمە شەكىللىرى چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرى ياشىغان ئالىم ۋېن تىڭشىڭنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ۋە مۇنداق يەكۈن چىقارغان: «〈خەننامە〉 دە ھونلارنىڭ تەڭرىنى 〈تېڭلى〉 دەيدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ھازىرقى كۈندە موڭغۇللار بۇنى 〈تېڭرى〉 دەيدۇ، بۇ 〈تەڭرى〉 نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى. 2000 يىلدىن بېرى 〈تەڭرى〉 دېگەن بۇ شىمالچە سۆزدە ئۆزگىرىش بولمىدى. بەينياۋ كۆجى (شىراتورى) ئېيتقىنى توغرا، ھازىرقى بارلىق تۈركىي خەلقلەر تەڭرىنى 〈تەڭرى〉 دەيدۇ. تۈركىلەر ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغاچقا، تەڭرىنى 〈تېڭرى〉 دېگەن»㉓.

قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تەڭرى — تېڭرى» نامى يىلتىزى پېئىل «teng» (كۆتۈرۈلمەك، پەرۋاز قىلماق) دىن كېلىپ چىققان. قۇش ناملىرىدىنمۇ بۇنىڭ ئىنكاسىنى تېپىشقا بولىدۇ، مەسىلەن، بۇركۈت ئائىلىسىدىكى قۇرغۇي قەدىمكى تۈرك تىلىدا tengä lgün دېيىلىدىغان بولۇپ، tengri بىلەن يىلتىزداش. ئەسلىدە «كۆتۈرۈلمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بۇ تۈركچە سۆزنىڭ «قۇربانلىق قىلماق»، «چوقۇنماق»، «ھۆرمەت بىلدۈرمەك» دېگەندەك كۆچمە مەنىلىرى بولغان. شۇڭا، «تەڭرى» سۆزى خاس ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈشنىلا ئەمەس، يەنە تەڭرى ئاتا قىلىغان، دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ㉔.

قەدىمكى تۈركلەردىكى تەڭرى ئېتىقادىنى پەسىل خاراكتېرلىك ھالدا تەڭرىگە نەزىر قىلىش ۋە دائىملىق تەڭرىگە چوقۇنۇش دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. پەسلىگە قاراپ تەڭرىگە نەزىر قىلىشتا ئېنىق ۋاقىت، ئورۇن ۋە نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرى تەييارلىنىدۇ، يەنى جۈڭگو مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەندەك: «بەشىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆپلەپ قوي ۋە ئات سويۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلىدۇ»㉕. دائىم تەڭرىگە چوقۇنۇپ تۇرۇش ئەھۋالغا قاراپ تەڭرىدىن بەخت تىلەش، بالا- قازادىن ساقلاش قاتارلىق مەقسەتتە خالىغانچە بولاتتى. مەسىلەن، شېنگوڭنىڭ 1- يىلى(679- يىلى) تۈركلەرنىڭ قاپاغان قاغانى «لياڭجۇ تۇتۇقبېگى شۇچىنمىڭنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىگە نەزىر قىلىۋەتكەنىدى»㉖.

تەڭرىنىڭ ئىقتىدارى توغرىسىدا قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئالتاي يەرلىك ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر مەلۇماتقا ئىگىمىز. ئۇلار ئاي - كۈننى ئۆز ئىچىگە ئالغان يورۇقلۇق تەڭرىسىنى «ئۇلگېن» دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى گۈلدۈرماما - يامغۇر مۇئەككىلى بولۇپ، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئوغۇللىرى ئۇرۇش مۇئەككەللىرى ئىدى. ئۇلگېنگە نەزىر قىلىغاندا ئاق ئات قۇربانلىق قىلىنىدۇ، تېرىسى خادىغا ئېسىپ قويۇلۇ-

دۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئاز ساندا قويمۇ قۇربانلىق قىلىنىدۇ㉗. بۇ خىل نەزىر - چىراغ ئادىتى ئالدىنقى بەتلەردە بايان قىلىنغان تۈركىلەردىكى «كۆپلەپ قوي ۋە ئات سويۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلىدىغان» ئادەت بىلەن يىلتىزداش ئىدى.

تەڭرى تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، سىرلىق-لاشتۇرۇۋېتىلگەن «تەڭرى» مول ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە ئىدى. قەدىمكى تۈركىلەردىكى تەڭرى چۈشەنچىسى خىلمۇخىل بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن تۆۋەندىكىچە ئۈچ تۈرلۈكى بار:

1. خانلىق هوقۇقىنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغانلىقى

قاغان «تەختكە چىققاندا چوڭ - كىچىك ۋەزىر - ژۇزرالار قاغانىنى كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، قۇياش يۆنىلىشى بويىچە توققۇز مەرتىم ئايلاندۇرىدۇ. ھەربىر ئايلاندۇرغاندا ۋەزىرلەر تىز پۈكۈپ، باش ئۇرىدۇ. سالام تۇڭگەندىن كېيىن قاغانىنى ئاتقا مىندۇرىدۇ ۋە يىپەك ياغلىق بىلەن ئۇنىڭ بوينىنى كۆزلىرى ئالىيىپ قالغۇچە سىقىپ تۇرۇپ، ئاندىن «سەن قانچە يىل قاغان بولماقچى؟» دەپ سورىشىدۇ. مېڭىسى ئايلىنىپ كۆزلىرى ئالا چەكمەن بولۇپ كەتكەن قاغانىنىڭ بىرەر ئېنىق سانىنى دېيىشكىمۇ قۇربى يەتمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىرلەر كېڭىشىپ كۆرۈپ، قىسقىراق بىر سانىنى بېكىتىدۇ»㉘. ئىشبارا قاغانىنىڭ ھۆرمەت نامى «تەڭرىدىن بولمىش ئۇلۇغ تۈرك ئېلىنگ قۇتلۇق شاد باغا ئىشبارا قاغان» ئىدى، قاباغان قاغان بولسا «تەڭرىدىن بولمىش ئوغۇل تۈرك تەڭرى ياراتمىش قۇتلۇق قاباغان ئۇلۇغ قاغان» ئىدى. بىلگە قاغانىنىڭمۇ خانلىق نامىدا «تەڭرىدەك ۋە تەڭرى يارانقان» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغان.

2. لەشكەرنى ئىشلاردا تەڭرىنىڭ ئۆز پاناھىدا ساقلايدىغانلىقى

ئۇرۇشخۇمار تۈركىلەر تەڭرىنى ئۆزلىرىنى قوغدايدىغان

ئىلاھ، دەپ قارىغان. تۇركچە «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ شەرقىي يۈزىدە مۇنداق قىسقارتىلغان بىر: «تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەن- لىكى ئۈچۈن، ئاتام قاغانىنىڭ قوشۇنى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى قويەدەك ئىكەن»، «تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، قاغانى بارلارنى قاغانىدىن مەھرۇم قىپ- تۇ»㉙. ئۇلار ھەتتا پايدىلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىمۇ «تەڭرى ئاتا قىلغان» دەپ قارىغان: «(كەيخۇاڭنىڭ، 18- يىلى (598- يىلى) تۇركلەرنىڭ تاردۇ قاغانى چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالغاندا ياڭ سۇ لىڭجۇ مەھكىمىسىدىكى لەشكەرلىرى قوشۇنىنىڭ باشبۇغلىقىغا تەينىل- ىنىپ، شىمالدىكى بەدۇىلەرنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىلدى، ئۇنىڭغا 2000 توپ يىپەك، يۈز جىڭ ئالتۇن ھەدىيە قىلىندى. دەسلەپكى زامانلاردا سانغۇنلار قاراقچىلار بىلەن جەڭ قىلىشتىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ئات ئۇستىدىكى چاققان - چەبدەسلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاتلىق لەشكەر- لەرنى ئوتتۇرىغا ئالغان ھالدا جەڭ ھارۋىلىرى ۋە پىيادە لەشكەرلەردىن ئاچماق شەكىلدە سەپ تۈزۈۋالاتتى. ياڭ سۇ ئادەملىرىگە: «بۇ قەدىم- كىلەردىن قالغان كونا ئۇسۇل بولسىمۇ، بىراق بۇ ئۇسۇل بىلەن ھەمىشە غەلىبە قىلىۋەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇنداق كونا ئۇسۇلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەرقايسى سانغۇنلارغا ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئۆزى- دىنلا جەڭ سېپى تۈزۈشكە پەرمان چۈشۈرىمەن» دېدى، تاردۇ قاغان بۇنى ئاڭلاپ بەكمۇ خۇرسەن بولدى ۋە: «بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان ئىلتىپاتى» دېدى، ئاندىن دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ تەڭرىگە باش ئۇر- غاندىن كېيىن، ئون تۆمەندىن ئارتۇق خىللانغان چەۋەندازلارنى باشلاپ جەڭگە كىردى. ياڭ سۇ جان پىداكارلىق بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى»㉚. تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىگە پاراكەندىچىلىك سېلىشتىن ئاۋۋال ئىبادەتخانىدا تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر قىلىۋېتىشىمۇ «تەڭرى ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ» دېگەن چۈشەنچىنىڭ رېئاللىقتىكى ئىنكاسى ئىدى.

3. تەڭرىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇش چۈشەنچىسى

تۈركلەر كۆتۈلمىگەن تەبىئىي ئاپەتلەرنى تەڭرىنىڭ غەزەپلەنگەن-

لىكىنىڭ ئىپادىسى، دەپ قارايتتى. مەسىلەن، VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مۇقان (ئېركىن) قاغان دەۋرىدە «دەھشەتلىك گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ قاتتىق بوران چىقتى ۋە قاغانىنىڭ چېدىرىنى يىرتىپ جۇلۇقىنى چىقىرىۋەتتى، بۇ ئەھۋال ئون كۈندىمۇ تۈزۈلمىگەچكە ئېركىن بەكمۇ قورقۇپ كەتتى ۋە بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە بولغان غەزىپى، دېدى»㉛. VII ئەسىرنىڭ باشلىرى تاردۇ قاغان سۇي سۇلالىسى لەشكەرلىرى بىلەن لىكۈڭدا جەڭ قىلغاندا چاڭ سۇنشېڭ سۇنىڭ باش تەرىپىدىن سۇغا زەھەر تاشلىغان، «تاردۇ قاغانىنىڭ ئادەملىرى ۋە مال-چارۋىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئاشۇ سۇنى ئىچكەندىن كېيىن زەھەرلىنىپ ئۆلگەن. قاتتىق چۆچۈپ كەتكەن تاردۇ قاغان تەڭرى بىزگە بۇلغانغان سۇ بېرىپتۇ، بۇ تەڭرىنىڭ مېنى ھالاك قىلماقچى بولغىنى ئوخشىمامدۇ؟ دېگىنىچە كېچىلەپ چېكىنىپ كەتكەن»㉜.

تەڭرىگە باش ئۇرۇش ۋە تەڭرىدىن قورقۇش تۈركىلەرنىڭ تەڭرىگە چوقۇنۇش چۈشەنچىسىدىكى بىر- بىرىگە زىت ۋە بىر- بىرىنى شەرت قىلمىدىغان ئىككى تەرەپ. قورقۇشتىن ئىبتىقادنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىپتىدائىي تەپەككۇر مەنتىقىسىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. تۈركىلەر دەۋرىدە خانلىق سەلتەنىتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقا بولۇشى، لەشكىرىي ئىشلارىدىكى غالىبىيەت ۋە مەغلۇبىيەت، پانىي دۇنيادىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق قاتارلىقلار بىرەك تەڭرىگە باغلاپ قويۇلغانىدى، يايلاقتىكى بارچە جانلىق مەۋجۇداتلار ئۇلارنىڭ روھ - ئەرۋاھلىرى پۈتۈنلەي شامانىزم بىلەن تولغان بىر مەملىكەتنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇلار ھەر زامان تەڭرىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلاتتى.

4 §. تەڭرى بىلەن ئىنسانىنى باغلاپ تۇرغۇچى «قاملار»

تەڭرى بىلەن پانىي دۇنيا ئوتتۇرىسىدا ئۇلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كۈچ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ تۈرك قاملىرى

دېيىلىدۇ. «سۇينامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۇركلەرنىڭ «روھ - ئەرۋاھلارغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، (ئەر) قاملارغا ئىشىنىدۇ» غانلىقى ئېيتىلىدۇ، بۇنىڭدىن پېرىخونلۇق، جادۇگەرلىك دېگەنلەر-نىڭ بارلىقىنى بىلىش مۇمكىن.

VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا تۇرك باخشىلىرى كېيىنكى شامان-لارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر يۇرۇش پېرىخونلۇق سايمانلىرى ۋە ئۇسۇللىرىغا ئىگە ئىدى. 568 - يىلى ۋىزانتىيە ئەلچىسى زېمارخوس ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كۆرگەن تۇرك باخشىلىرى مۇنداق قىلات-تى: «بەر كەشى كېلىپ جىن- ئالۇاستىلارنى قوغلۇۋېتەلەيدى-غانلىقىنى ۋە كەلگۈسىدىكى ياخشىلىق - يامانلىقنى ئالدىن ئېيتىپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتتى، ئاندىن زېمارخوس ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلە-رىنى ئايلانغاچ لاقا - لۇقسىنى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويدى. قولە-دا قوڭغۇرىقىنى جىرىڭلاتقانچە داپقا ئۇرۇشقا باشلىدى. يەنە بىر دەمدىلا قولىغا خۇشبۇي كۈجە تۇتقىنىچە، لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتنى كۆتۇرۇپ پىر- پىر ئايلاندۇرغىلى تۇردى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن ئەقىل - ھوشىدىن ئادىشىپ سەۋدايى بولغان كىشىدەك ئاسمانىنى كۆرسەتكىنە-چە يەرگە بىرنەمىلەرنى سىزدى. مۇشۇنداق ئەھۋال بىرنەچچە مەرتەم بولغاندىن كېيىن جىن - ئالۇاستىلارنى قوغلاشقا باشلىدى. توختىماي دۇرۇت ئوقۇپ، بىركەمدە زېمارخوسنى ئىككى ئوتنىڭ ئارىسىدىن ئاتلىتىپ ئۆتكۈزدى، زېمارخوسنىڭ ئادەملىرىمۇ ئارقا - ئار-قىدىن ئىككى دۆۋە ئوت ئارىسىدىن ئاتلاپ ئۆتتى. بۇنىڭ قانداق ئىش ئىكەنلىكىنى سورىسا، جىن - ئالۇاستىلار پاك - پاكىز قوغلۇۋېتىل-دى، دېدى»㉝. بۇ خىلدىكى «ئاسمانىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ يەرگە بىر-نەمىلەرنى سىزىدىغان» رەمباللار يايلاق رايونىدىكى كەسپىي كاھىنلار بولۇپ، «تۇرك باخشىلىرى پالچىلىقنى كەسىپ قىلاتتى»㉞. قاغان لەشكىرىي يۇرۇشكە ماڭغاندىمۇ ئاشۇ كاھىنلارغا رەم ئاچۇراتتى. مە-سىلەن، ۋۇدېنىڭ 7 - يىلى (620 - يىلى) چۇلۇق قاغان «بىڭجۇ ئايىمقىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە ياڭجېڭ مەھكىمىسىدە تۇرۇپ پال ئاچۇرغاندا پال ياخشى چۈشمىدى. شۇنىڭ بىلەن سانغۇن - ۋەزىرلەر

ئۇنى ھۆجۇمنى توختىتىشقا ئۇندىدى»㉟.

تۈرك رەھبەرلىرى ئىھتىمال ئاشقا غاردىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. «يولالار مەجمۇئەسى» نىڭ 4 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شەمشەر ئىلاھى دېيىلىدۇ. بۇ ئىلاھ ئاشقىغارىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە تۇرىدۇ». ياۋرۇنبۇغىنىڭ «ئەن لۈشەن ھەققىدە خاتىرە» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەن لۈشەن ئەسلىي يېڭجۇ ئايمىقىدىكى ئارىلاش غۇزلاردىن. ئەركىلەتمە ئىسمى «جالۇشەن». ئانىسى ئاشقا جەمەتىدىكى تۈرك باخشىسى بولۇپ، ئوغلى يوق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئانىسى جالۇشەن تاغ مۇئەككىلىگە ئىلتىجا قىپتۇ ۋە ئوغۇل پەرزەنتلىك بوپتۇ. ئۇ توغۇلغان شۇ كېچىسى قىپقىزىل بىر پارچە نۇر يەر - جاھاننى قاپلاپ، جان - جانىۋارلار تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ قاچقان ئىكەن. كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ ۋاقىتتا جادۇگەر يۇلتۇزى ئۇلارنىڭ چېدىرىغا چۈشۈپ كەتكەنىكەن، ئىشقىلىپ، شۇ ۋاقىتتا نۇرغۇن ئاجايىپ-غارايىپ بېشارەتلەر كۆرۈلگەنىكەن. شۇڭا، ئانىسى بۇ ئەھۋاللارنى مۇئەككىلىنىڭ كارامىتى دەپ قاراپ، ئوغلىغا جالۇشەن دەپ ئىسىم قويغان». بۇ ئەپسانىدە «تۈرك باخشى» نىڭ ئالەم قارىشىدىكى تاغ مۇئەككىلى، قىزىل نۇر، جان - جانىۋارلار ۋە جادۇگەر يۇلتۇزى قاتارلىقلار تومتاقراق ئەكس ئەتكەن. بۇ «ئاجايىپ - غارايىپ» بېشارەتلەر ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەتلەر بارلىقىنى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدا ساقلىنىپ قالغان شامان ئېتىقادىدىنلا بىلىشكە بولىدۇ. سورلارنىڭ ئىلاھىي دۇمباقلىرىدا «باخشى» نىڭ ئەپسانىۋى دۇنياسى تەسۋىرلىنىدۇ: «ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىسىدا ئۇچ قەۋەت تۇپراق بار. ئاسمان يۇلتۇزلار بىلەن تولغان بولۇپ، ئوڭ تەرىپىدە قۇياش، سول تەرىپىدە ئاي بار. پانىي دۇنيادا قاملار يادرو ھېسابلىنىدۇ». قام(باخشى) ئاتلىق ئەڭ ئالدىدا ماڭىدۇ، ئۇنىڭ ئالدىدا بۆرە ۋە قۇشلار يول ئاچىدۇ، ئەڭ ئارقىسىدا قاملارنىڭ خۇداسى قوغداپ ماڭىدۇ، ئۇنىڭمۇ ئارقىسىدا تاغ مۇئەككىلى ۋە ئاق قېيىن دەرىخى ئىلاھى ماڭىدۇ. ئاستىنقى دۇنيادا

ھەر تۈرلۈك مۇئەككەللەر — تاغ، سۇ، قۇش، ھايۋانات ۋە قۇرت-قوڭغۇزلارنىڭ جىن- شەيتانلىرى بار»㊱. بۇنىڭدىن ئاشسا ئۇرۇقدىكى ھېلىقى ئايال قام (باخشى) پەيدا قىلغان ئاجايىپ- غارايىپ كېچىلىك مەنزىرىنىڭ شامان دىنى پرىنسىپلىرىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى، ئۇنى خالىغانچە توقۇۋالغىلى بولمايدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەنلۇشەن ئانىسىنىڭ قورسىقىدىكى ھامىلە ۋاقتىدىن تارتىپ تۇغۇلغانغا قەدەر ئانىسى تەرىپىدىن ئىلاھلاشتۇرۇلۇپ كەلگەن، ئۇنى كىچىك «قام» دېيىشكە بولسىمۇ، شامانىزمنىڭ نۇرغۇن ئادەتلىرىنى يۇقتۇرۇۋالغانىدى. شۇنداق بولغاچقىلا ئۇ كېيىنچە فەنياڭدا قېلىن تەڭگىنى «يۇتۇپ يەنە چىقىرالايدىغان، كېچىدە چىراغسىز روشەن كۆرەلەيدىغان»㊲ سېھرىگەر سۈپىتىدە دانالارنى يىغالىغانىدى، ھەتتا غۇز سودىگەرلىرىنىڭ قىممەتلىك مالىلىرىنى تەكشۈرۈش جەريانىدىمۇ «قاملارغا ناغرا ـ دۇمباق چالدۇرۇپ پېرە ئوينىتىپ» شۇلارغا ئارىلىشۋالاتتى. بۇ «ناغرا» دەل قاملارنىڭ جابدۇقلىرىدىن بولغان «مۇقەددەس ناغرا» بولۇپ، تۈركچە ئۇنى چىقارغان ساداسىغا قاراپ «بۇبەن» (神) دەپ ئاتىشاتتى. تۈرك خانلىقى تارىخىدا ئاشىنا ئۇرۇقى بىلەن ئاشسا ئۇرۇقى ئەڭ گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدىغان بولۇپ، شىمالىي چۆللۈكتىكى كاتتىلار، دەپ قارىلاتتى. بۇنداق بولۇشى ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ ئەڭ دەسلەپ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەنلىكى ۋە ئاشسا ئۇرۇقىنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئىلاھى ھوقۇقىنى قولغا ئالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. تۈركچە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» دا «دانا» («بۆگۈ») بىلەن «قاغان» ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى دەل ئاشۇ خىل ئىلاھىي ھوقۇق سىياسىيسىنىڭ ئىپادىسى ئىدى㊳.

تۈركلەر ئەسلىدە باخشىلارنى «قام» دەپ ئاتايدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن بۇددىزمدىن قوبۇل قىلىنغان «باخشى» لار (法师) بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە «قامباخشى» بولۇپ شەكىللەندى ھەمدە تۆمۈرىلەر دەۋرىدە قالتىس كارامەت كۆرسەتتى. بۇ ھەقتە تۈركولوگ ئېمىل. ئېسىن

مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولغاچقا[39]، بۇ يەردە قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز.

ئىزاھلار

① چاۋاننىس «شۇەنزاك تۇن يابغۇ قاغان بىلەن ئۇ ھايات ۋاقتىدىلا كۆرۈشكەن» دەپ قارايدۇ: («غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 139 ـ بەت)، سېن جۇڭمىيەن ئېپەندى بۇنىڭغا قارىتا گۇمانلىق پوزىتسىيىدە بولۇپ، «شۇەنزاڭنىڭ كۆرگىنى تۇن يابغۇ قاغانمۇ ـ ئەمەسمۇ، دېگەن مەسىلە ھە كۆپلىگەن گۇمانلىق نۇقتىلار بار» دەيدۇ («غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى، غا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما» 127 ـ بەت)، چېن يۈەن ئېپەندى بولسا «ئاچارى ئۇستازنىڭ كۆرگىنى تۇن يابغۇ قاغانىنىڭ ئوغلى ئىس يابغۇ قاغان» دەيدۇ («چېن يۈەن ئىلمىي ماقالىلىرى» 1 ـ قىسىم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1980 ـ يىل، 415 ـ بەت).

② دىئوفولاكت. سىموكاتتا: «تارىخ»، V توم، 8 ـ پاراگراف 14 — 15 ـ بۆلەك، موسكۋا، 1957 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 161 ـ بەت. تۈرك خەلقلىرىدىكى يەر ـ سۇ ئىلاھى ۋە ئۇماي ئايال ئىلاھىغا بولغان چوقۇنۇش توغرىسىدا تۆۋەندىكى ماقالىلەرگە قارالسۇن: ل. پ. پوتاپوۋ: «ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى يەر ـ سۇ ئىلاھى» — «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» 1979ـ يىل 6ـ سان، 71 — 77 ـ بەتلەر؛ س. گ. سكوبليوۋ: «بېزەكلەردىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۇماي ئىلاھى توغرىسىدا» — «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» 1990 ـ يىل 2 ـ سان، 226 — 233 ـ بەتلەر.

③ «كونا تاڭنامە»، 194 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

④ ل. پ. پوتاپوۋ: «ئالتايلىقلار تارىخىنىڭ ئوچېركى»، موسكۋا، 1953 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 160 ـ بەت؛ س. گ. كىسلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، موسكۋا، 1951ـ يىل نەشرى، 494ـ بەت.

⑤ س. ۋ. ئىۋانوۋ: «سايان ـ ئالتاي ئېگىزلىكىدىكى قوۋملارنىڭ قەدىمكى ئىلاھ رەسىملىرىنىڭ ئەھمىيىتى»، «ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق مۇزېيىنىڭ مەجمۇئەسى»، 16 ـ توم، موسكۋا، 1955 ـ يىل نەشرى، 167 — 171 ـ بەتلەر.

⑥ ئا. ن. كونونوۋ: «‹تۈرك› نامى ھەققىدە ئانالىز»، «سوۋېت ئېتـ

نوگرافیسی» ، 1949 ـ یىل 1 ـ سان، 45 — 47 ـ بەتلەر. بۇ ماقالىدە «tür» نىڭ مەنىسى ۋە ئۆزگىرىشى بەكرەك تەھلىل قىلىنغان؛ پېللىئوت «خەنزۇچە تۈرك نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ماقالىسىدە بولسا ئاساسلىق قىلىپ «k» نىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى ۋە مەنبەسىنى تەتقىق قىلغان («غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەللەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر» 2ـ توپلام) . قەدىمكى جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ھەر خىل نامىلىرى توغرىسىدا ئى. گ. پوللىبي بىلانكىنىڭ «تۈركـ لەرنىڭ خەنزۇچە نامىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» («ئامېرىكا شەرقشۇناسلىق جەمـ ئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1965ـ يىل 2ـ سان) ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

⑦ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىدىكى جەمئىيەت ئۆزگىرىشى» ، «تارىخ تەتقىقاتى» ، 1958 ـ يىل 3 ـ سان، 17 ـ بەت؛ «ناردۇلاشاھ» (纳都六设) دېگەن ئىسىمنى مورى ماساۋ «تۆلىش شاد» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ باققان. «قەدىمكى تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، 1 ـ قىسىم، شەنچۈەن نەشرىياتى، 1967ـ يىل ياپونچە نەشرى، 305ـ بەت.

⑧ بەينياۋ كۆجى (شىراتورى) : «كانگىيە ۋە سەمەرقەنت ھەققىدە تەتقـ قات» ، 1967ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخا 45ـ بەت، ئەسلىي ئەسەر «غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسەرنىڭ (يەنبو كىتابخانـ سى، 1981 ـ يىل ياپونچە نەشرى، 81 — 83 ـ بەتلەر) 2 ـ قىسمىغا بېسىلغان.

⑨ ۋ. ب . خېننىنىڭ: «سوغدى ئىلاھى» ، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتـقـ قات ئورنى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1965 ـ يىل 28 ـ جىلد، 2 ـ سان، 253 ـ بەت.

⑩ «يېڭى تاڭنامە» 221 ـ جىلد، توققۇز جاۋۇپلاردىكى «ئىبادەتخانا» لارنىڭ شەكلى توغرىسىدا بېلنىسكىي قاتارلىقلار يازغان «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى» (لېنىنگراد 1973 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 38 — 40 ـ بەتلەر) ناملىق كىتابقا قارالسۇن. «شەرقىي ئۈرتۈپە» دەۋرىدىكى ئىبادەتخانا خارابىسى يېقىنقى دەۋردە تېپىلغان. شياڭشەن ياڭچىڭ: «تاجىكىسـ تان جۇمھورىيىتىدىكى شەھەرىستاندىن بايقالغان تام سۈرەتلىرى» ، « پروفېسـ سور ئېگامى نامىئوغا ئارماغان قىلىنغان ماقالىلەر توپلىمى» (ئارخېئولوگىيە. سەنئەت) ، شەنچۈەن نەشرىياتى 1976 ـ يىل ياپونچە نەشرى، 253 — 261ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑪ ئا. م. بېلنىسكىي: «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېتىقادىي ئېتىقاد» ، «ماددىي مەدەنىيەت تەتقىقاتى توغرىسىدا قىسقىچە دوكلات» ، 1949 ـ يىل نەشرى، 28 ـ قىسىم، 84 — 85 ـ بەتلەر؛ «سوغدىلاردىكى ئىدېئولوگىيە ۋە ئېتىقاد مەسىلىسى» ، «قەدىمكى پەنجىكەنتتىكى تام سۈرەتلىرى» ، موسكۋا، 1954 ـ يىل روسچە نەشرى، 61 ـ بەت.

⑫ چاۋاننېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 161 ـ بەت.

⑬ «كونا تاڭنامە» ، 198 ـ جىلد، «سەمەرقەنت تەزكىرىسى» .

⑭ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 2 ـ جىلد؛ «داجىڭ يىللىرى تۈزىتىلگەن تىرىپتاكا» ، 50 ـ جىلد، 227 ـ بەت.

⑮ «چېن يۈەن ئىلمىي ماقالىلىرى» ، 1ـ قىسىم، 313ـ بەت.

⑯ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ساياھەت» ؛ «داجىڭ يىللىرى تۈزىتىلگەن تىرىپتاكا» ، 51 ـ جىلد، 978 ـ بەت؛ فۇجىتا تويوخاچى: «خۇي چاۋنىڭ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ساياھەت» نامىلىق ئەسىرىگە ئىزاھ» ، 1931 ـ يىل ياپونچە نەشرى، 76 — 78 ـ بەتلەر؛ جاڭ يى: « «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ساياھەت» گە ئىزاھ» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1994 ـ يىل، 118 — 130 ـ بەتلەر.

⑰ ۋ. ۋ. بارتولد: «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە تۆت تۈرلۈك تەتقىقات» ، 1ـ قىسىم، لېيدېن، 1962ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 9 — 10 ـ بەتلەر.

⑱ يۇ. ئا. راپوپورت: «خارەزمنىڭ سۆڭەك كومزىكى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1962 ـ يىل 4 ـ سان، 80 — 83 ـ بەتلەر؛ سۆڭەك كومزەكلىرىنىڭ شەكلى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا يۇقىرىقى ئاپتورنىڭ «زورو ئاستېر مۇرىتلىرىنىڭ دەپنە ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا» («25ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىنىڭ ماقالىلىرى» 3 ـ قىسىم، موسكۋا، 1963 ـ يىل، 127 — 132 ـ بەتلەر) نامىلىق ماقالىسىگە قارالا.

⑲ ئا. ن. بېرنىشتام: «سۇيياب ۋادىسى» ، «سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقاتى» ، مەخسۇس سان، 14 ـ قىسىم، موسكۋا، 1950 ـ يىل نەشرى، 81 ـ بەت.

⑳ ماري. بويىس: «زورو ئاستېر مۇرىتلىرىنىڭ مۇقەددەس ئوتى» ، «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات يۇرتىنىڭ ژۇرنىلى» ، 31 ـ جىلد، 1 ـ سان،

1968 ـ يىل نەشرى، 52 —68ـ بەتلەر.

㉑ بېرنىشتام: «سۈياب ۋادىسى» ، 146 ـ بەت، ئۆچكە تۈركلەرنىڭ تاش ئويمىچىلىقىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ھايۋان، «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ ئۈستىدىكى ئۆچكە تەسۋىرىنى تومسېن تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى «قاغان» سۆزىنىڭ باش ھەرپى بولغان «ق» نىڭ نەقىشلىك شەكلى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر جەنۇبىي سىبىرىيە، موڭغۇلىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان 39 دانە تەسۋىرىي شەكىلنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، بۇ ئۆچكە تەسۋىرىنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلۇشى، دېگەن يەكۈننى چىقاردى. بۇ قاراش كىشىنى تېخىمۇ بەكرەك قايىل قىلىدۇ. قارالڭ: ئا. د. گراچ: «تۈۋادىكى قىيا تاش ئويمىلىرى» ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق مۇزېيى ژۇرنىلى» ، 17 ـ جىلد، 413 — 414 ـ بەتلەر.

㉒ «يېڭى تاڭنامە» ، 221 ـ جىلد.

㉓ ژېن تىڭشى: «چۇنچاڭزىدىكى پاراڭلار» ، 28 ـ جىلد.

㉔ ب. ئى. تاتارىنسېۋ: «تۈركچە ـ تەڭرى، نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ، 1984 ـ يىل، 4 ـ سان، 79 — 80 ـ بەتلەر؛ س. گ. كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىكى ئەپسانە سۈژېتلىرى» ، موسكۋا، 1978ـ يىل «1977ـ يىللىق تۈركولوگىيە مەجمۇئەسى» ، 131 — 132 ـ بەتلەر.

㉕ «قانۇنلار قامۇسى» ، 197 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

㉖ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ، 206 ـ جىلد.

㉗ ئۇئانوۋ: «سايان ـ ئالتاي ئېگىزلىكىدىكى ھەرقايسى قوۋملارنىڭ قەدىمكى ئىلاھ رەسىملىرىنىڭ ئەھمىيىتى» ، 246 — 247 ـ بەتلەر.

㉘ «جۇنامە» ، 50 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

㉙ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 2 ـ قىسىم، 881 ـ بەت.

㉚ «سۈينامە» ، 48ـ جىلد، «ياڭ سۇنىڭ تەرجىمھالى» .

㉛ «جۇنامە» ، 9ـ جىلد، «خانىش ئاشىنانىڭ تەرجىمھالى» .

㉜ «سۈينامە» ، 51 ـ جىلد، «چاڭ سۇنشېڭنىڭ تەرجىمھالى» .

㉝ جاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگو غەرب قاتناش ئالاقە تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 ـ قىسىم، جىڭچېڭ باسمىخانىسى 1930 ـ يىل نەشرى، 107 — 108 ـ بەتلەر.

㉞ «يېڭى تاڭنامە» ، 200 ـ جىلد، «ئەن لۇشەننىڭ تەرجىمھالى» .
㉟ «يېڭى تاڭنامە» ، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
㊱ ن. ئا. ئالىكسېيېۋ: «سىبىرىيەدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە شامانىزم» ، نوۋوسىبىرسىك 1984 ـ يىل، 167 — 169 ـ بەتلەر.
㊲ كالك پېيەن: «تىياتىر پارچىلىرى» ، 1 ـ جىلد.
㊳ ژېي سۈيىي: «ئۇيغۇر تىلىدىكى 〈bywi〉 ئاتالغۇسىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە» ، «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ماقالىلەر» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 39 — 41 ـ بەتلەر.
㊴ ئې. ئېسىن: «تۈرك باخشىسى ۋە رەسىمى مۇھەممەد. سىياھ. قەلەم» ، «كوپېنھاگېن شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» ، 32- توم، 1970 ـ يىل نەشرى.

IV باب تۇركلەردىكى بۇددىزم توغرىسىدا مۇھاكىمە

بۇددىزمنىڭ تۇركلەرگە تارقىلىشىدا دەۋر ۋە رايونلىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن زور پەرقلەر مەۋجۇت بۇلۇپ كەلدى. VIII ئەسىرنىڭ دەسلىپى ھىندىستانغا نوم ئەكەلگىلى ماڭغان راھىب خۇيچاۋ: «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايامەت» دېگەن ئەسىرنىڭ فراگمېنتىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ تۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۇركلەرنىڭ ئىككى چوڭ ئېتىقاد تۇركۈمىگە ئايرىلىدىغانلىقىنى، يەنى «دەريانىڭ جەنۇبىدا ‹ئۇچ ئەردەنى›* گە ھۆرمەت بىلەن باش ئۇرۇلىدىغانلىقى» ۋە «دەريانىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ بۇددىزمدىن خەۋەرسىزلىكى» نى ئېيتىدۇ. خۇيچاۋنىڭ بۇ خىل بۆلۈش ئۇسۇلى روشەن ھالدا ۋاقىتلىق ۋە بىۋاستە سېزىمچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، تۇركلەرنىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىشىدىكى ئومۇمىي تارىخىنىڭ ئىچچام تەسۋىرى بولالمايتتى. ئەمەلىيەتتە مەيلى ئامۇ دەريا سىزىقىنىڭ جەنۇبىدا بولسۇن ياكى شىمالىدا بولسۇن، تۇركلەرنىڭ بۇددىزمغا يۈزلىنىشىدە تەدرىجىي ئۆزگىرىش جەريانى بولغانىدى. بۇنىڭغا ئالاقىدار كۆپلىگەن تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر تېخى ئورتاق تۇنۇشقا ئىگە بولغىنى يوق. موئەللىپ ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقاتى ئاساسىدا قىسمەن مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ساددا پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تۇركلەرنىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن جەمئىيەت ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ نەتىجىسى دېيىشكە نەزەرىيىۋى ئىسپات بولۇشتىن تېخى يىراق.

---

* «ئۇچ ئەردەنى» («بۇددا»، «بۇددا تەلىماتى» ۋە «راھىب») نى كۆرسىتىدۇ — (ت).

خۇي چاۋنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، «بۇددىزمدىن خەۋەر-سىز» تۈركلەرنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋە تۈرمۇش شەكلى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

«بۇ غۇز ئېلى(قوتتال)نىڭ شىمالىدىن تاكى شىمالدا بايقال كۆلى، غەربتە ئابىسكۇن دېڭىزى، شەرقتە خەن دۆلىتىنىڭ شىمالى-غىچە بولغان پايانسىز دۇنيا تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسى. بۇ يەردىكى تۈركلەر بۇددىزمدىن بىخەۋەر، ئۇلاردا نە ئىبادەتخانا، نە راھىب يوق. تېرە ۋە كىگىزنى كىيىم، گۆش - قىمىزنى ئوزۇق قىلىدۇ. ئۇلاردا شەھەر - قەلئە ۋە مۇقىم تۇرالغۇ جاي مەۋجۇت ئەمەس، كىگىزدىن ئۆي تىكىپ ئۇلتۇرۇۋېرىدۇ. بۇ ئۆيلەرنى كۆچكەندە بىللە ئېلىپ كەتكىلى بولىدۇ. ئۇلار ئادەتتە سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئەرلەر قىرقىما چاچ قويسا، ئاياللىرى چاچلىرىنى باشلىرىغا تۇگۈۋالىدۇ. تىلى باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. پۇقرالىرى قىر - چاپنى ياخشى كۆرىدۇ، ياخشىلىق - ياماناڭلىق دېگەنلەرنى ئەسلا بىلمەيدۇ، يايلاقلىرىدا تۆگە، قېچىر، قوي، ئات قاتارلىق چارۋىلار بېقىلىدۇ»①.

قوتتال — ئامۇ دەريانىڭ شىمالىدىكى قۇشاب دەريانىڭ شەرقىدە②، دېمەك خۇي چاۋ سىزغان چېگرا - ھۇدۇدلار غەربىي تۈركلەرنىڭ شەرقىي شىمالىي بۆلىكى ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ پۈتۈكۈل تېررىتورىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتىدۇ. «نە ئىبادەتخانا، نە راھىب يوق، شەھەر - قەلئە ۋە مۇقىم تۇرار جاي يوق» دەپ تەسۋىرلەنگەن بۇ كەڭ رايوننى تارىخىي نۇقتىدىن كۆزەتكەندە «بۇددىزمدىن بىخەۋەر» دېگەندىن كۆرە «ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان تۈركلەر تاللاش ئارقىلىق بۇددىزمنى قوبۇل قىلماسلىقنى تاللىۋالغان» دېيىش تۈزۈكتەك قىلىدۇ. «بۇددا» بىلەن «قاغان» شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاكى سۇي - تاڭ زامانىغىچە كۆپ قېتىم ئۆزئارا ئۇچراشقان ۋە يىراقلاشقان، ئۇشتۇمتۇتلا بىر يەرگە كېلىپ يەنە شۇنداق ئۇشتۇمتۇتلا يىراقلىشىپ كەتكەن. ئىشقەلىپ، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەكمۇ نازۇك بۇلۇپ،

بۇ مۇناسىۋەتنىڭ تەكرارلىنىشچانلىقى ھەققەتەنمۇ كىشىنى گاڭگىرا-تىپ قويىدۇ. بىزنىڭ ئۇمىدىمىز بۇ تارىخىي بايانلارنى يېشىپ كۆ-رۈش ئارقىلىق چۈشىنىشلىك بولغان بىر يىپ ئۇچىنى تېپىپ چىقىش ۋە شۇ ئارقىلىق بەس - مۇنازىرىدە تۇرۇۋاتقان تۈركلەردىكى بۇددىزم مەسىلىسى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويۇش.

§ 1 . شىمالىي جۇ ئاستانىسىدىكى تۈرك ئىبادەتخانىسى ۋە مۇقان قاغان بىلەن قىزىنىڭ ئېتىقادى

شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ باۋ يازغان «ئاستانىدىكى تۈرك ئىبادەتخانىسى ئابىدىسى» «ئەدەبىيات ۋەسىقىلىرى توپلىمى» نىڭ 76 - جىلدىغا كىرگۈزۈلگەن. تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئون سەككىز مىڭ ئالەم ئارا بارچە جانلىقلار مەۋجۇت بولۇر. تۆت ئىقلىم ئىچرە تەلىم - تەرغىباتلار، شۇنداقلا تەرىقەت گۆھەرلىرى ياتۇر. بۇ ئەختەرىي ۋە زېمىنىي يولۇلار ئالەمنىڭ تۇپا - چاڭلە-رى ئاستىدا قېلىپ ئېتىلىپ قالغىلى ئۇزاق زامانلار بولدىلەر. بۇ جەرياندا ئالەم تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان زور ئۆزگىرىشلەر ھەم بولدىلەر. ئەييۇھانناس، جۇ خانىدانلىقىنىڭ ھالاكىتى يېقىنلاپ، مەھشەر يۇلتۇزى كۆتۈرۈلدى. خەن خانىدانلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى ساماۋى چۈشىنىڭ تەبىرى ۋە تەسىرى بىلەن قەددى - قامىتى كۆتۈ-رۈلۈپ، كۆچ - قۇۋۋىتى تولۇپ تاشتى. بارچە ئىقلىمغا بۇددا نۇرى چېچىلدى. ئۇ چېتى ئالەمنىڭ نېرىسى، بۇ تەرىپى زېمىنىنىڭ مەركە-زىگىچە ئۆز شولىسىنى چېچىپ كەلگەن تەرىقەت ھەققەتلىرى قاپشا (كەشمىر) دىن ئۆتۈپ يېتىپ كەلدى. تەرىقەت يولىغا مېڭىپ، بۇددىغا تۆتىشىشتا قىممەتلىك جاۋاھىرلار، ئالتۇن - كۈمۈشلەر پېر-سىيىنىڭ زىبۇزىننەتلىرى، تەسۋىرى ئويما بۇيۇملار ۋە جابدۇقلارنىڭ

هېچقايسىسى يەنىلا ئويغىنىشچىلىك ساۋابقا تەڭ بولالمايدۇ. بۇددا تەرىقىتىگە تايىنىپ، زۇلمەتلىك قاراڭغۇدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئەل-دۆلەت ۋە تۇرلۇك يامان ئادەتلەردىن قول ئۈزۈش كېرەك.

تۇركلەرنىڭ ئۇلۇغ ئىلئوران مۇقان قاغانى شياخۇۋ زامانىدىن كېيىن تەنها ئالەمنى ئىدارە قىلىپ كەلمەكتە. دەبدەبىلىك ھەيۋىسىگە لەشكىرىي يۈرۈشتىكى جاسارىتى قوشۇلۇپ، چوڭ - كىچىك ياساق-جەگلىرى، ئوڭ - سول بىلىكخانلىرى، ئاتقان ئوقىنى زايا كەتكۈزمەيدىغان مەرگەنلىرى، كۆكتىكى پەرۋاز قىلىپ ئۈچۈۋاتقان بۈركۈتكە يېتەلەيدىغان ئوقلىرى بىلەن كۆكئارتىنىڭ نېرىسىغىچە قولىنى ھەمما يەرگە سۈنالايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. تەڭرى تاغنىڭ بويىدىكى بارچە تۈرە - ئاقساقاللار ئۆز قوۋملىرىنى باشلاپ قول باغلاشقا مەجبۇر بولدى. ئەلدە ئىشەنچ ۋە ئىتتىقاد ئورناپ، قوشنا ئەللەر بىلەن سەممىي دوستلۇق ئورنىتىلدى. تەيزۇ ژېنخۇاڭدى ئالەمدىكى يامانلىق ۋە بۇزۇقچىلىقلارنى يوقىتىپ، مەئىشەتلىك بارچە ھۇزۇر - ھالاۋەتنى ئەبەدىيلىك بەخت - سائادەتتىن ئۈستۈن كۆرۈپ باقمىدى. ئىمكانىيىتى يار بەرگەنلىكى ھەممىسىنى تەرىقەتنىڭ ئالتە بۇيۇك يولىغا سەرپ قىلدى. بۇيۇك دەپنە ۋەزىرلىرى بولمىش جىن بېگى ئەجىر تۆھپىسى زور بولغاچقا، دەرىجە-ئۇنۋانى ئېشىپ ماڭدى. ئەمىر-مىمار ئۇنۋانىدا تۇرغان ژاقىتلىرىدىمۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى تولۇق ۋە پاكىز ئورۇندىدى. ئەل - يۇرت، ئاۋام - پۇقرانىڭ ئۈچ خىل تۈپ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بازار - رەستىلەرنى ئاۋات قىلدى. تاۋار - دۇردۇن، ئويما رەسىم، خۇشبۇي ئىپار-زەپەر دېگەندەك نەرسىلەر تولۇپ تاشتى. كۆزلەرنى ئالا چەكمەن قىلىۋېتىدىغان نەرسە-لەر بەك كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن توپا-چاڭ باستى. تۆت دىيانانىڭ ئاپەتلىرىنى يوقىتىپ، پاك دۇنيا بەرپا قىلدى. ئالتە زىياندىشنى تولۇق تۈگىتىپ، ئۈزىنى تەرىقەتكە بېغىشلىدى.

ئابدە ئىيتمدۇركى، يەتتە سامبۇدى ئانگا ئۇچ بوشلۇقنى تولدۇرار؛ ئىرادىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى جان - جانىۋارلارنى چۆچۈتەر؛ ئەرۋاھلارنىڭ كۆلەڭگىلىرى زۇلمەتنى يوقىتار؛ جاھاننىڭ قات -

قېتىنغا يوشۇرۇنغان يوقسۇللۇق بەندىلەرنى سارغايتار. بۇ ئابىدىنىڭ يېزىلغان دەۋرى ئەسكەرتىلمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭدىكى مەزمۇنغا قاراپ تەخمىنىي يىل دەۋرىنى قىياس قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «جۇنامە» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، جىن بېگى يۇۋېنخو مىندىنىڭ 1 - يىلى (577 - يىلى) 2 - ئايدا «ئالىي دەپنە ۋەزىرى» بولۇپ تەيىنلەنگەن، ۋۇدى خانىنىڭ جيەندې 1 - يىلى (572 - يىلى) 3 - ئايدا سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگۈچە ئىزچىل مۇشۇ مەنسەپتە بولغان. ئىبادەتخانا سېلىپ ئابىدە تۈرغۇزۇش مۇشۇ ئارىلىقتا بولغان بولۇشى كېرەك. ئابىددە ئىكىكى ھۆكۈمران تىلىغا ئېلىنىدۇ، يەنى «تەيزۇ ۋېنخۇاڭدى». يەنى يۇۋېنتەي بۇ ھۆرمەت نامى مىڭدى خانىنىڭ ۋۇچېڭ 1 - يىلى (557 - يىلى) بېرىلگەن. ئۇ شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن تۈركلەرنىڭ ئىتتىپاقداشلىقىغا ئاساس سالغۇچى بولغانلىقتىن، قەبرە پۈتۈكىنى ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇنىڭ گۈزەل پەزىلەتلىرىنى ماختىشى ئەقلىگە مۇۋاپىق ئىدى. «تۈرك ئۇلۇغ ئىلئۇرۇن مۇقان» قاغان (ئىسمى «ئېركىن») توغرىسىدا تېرىكمەي شۇنچە تەپسىلىي تۆھپە خاتىرىسى قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىش پائالىيەتلىرىنى شۇنداق پاساھەتلىك تەسۋىرلىگەن ئىكەن، نېمىشقا «بۇ ماتېرىياللارنى تۈركلەرنىڭ كېيىنكى جۇ دەۋرىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنىڭ پاكىتى قىلىشقا بولمايدىكەن؟»③. ئەمەلىيەتتە ئىبادەتخانا سېلىپ تۆھپە خاتىرىسى ئورنىتىش شىمالىي جۇ خان جەمەتىنىڭ تۈرك خاندانلىقىغا خۇشامەت قىلغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس بولۇپ، تۈرك مەلىكىسىگە ئۆيلىنىپ ئۇنى خانىش قىلغانلىقى بىلەن ئوخشاش ئىش ئىدى. قىسقىسى، بۇ ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسىلا كىچىك سۇلالىنىڭ قۇدرەتلىك خانلىققا قارىتىلغان دىپلوماتىك ئىستراتېگىيىسى ئىدى. ھەممىگە مەلۇمكى، تۈركلەر مۇقان قاغان دەۋرىدە (553 — 572) «شەرقتە لياۋخەيگە، غەربتە ئابىسكۇن دېڭىزىغىچە توغرىسىغا تۇمەن چاقىرىم، جەنۇبتا چۆللۇكنىڭ شىمالىدىن بايقال كۆلىگىچە ئۇزۇنىسىغا بەش - ئالتە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان زېمىنغا ئىگە ئىدى»④. شىمالدىكى بۇ قۇدرەتلىك قوشنىسىغا قارىتا جۇ، چى سۇلالىلىرى بەس - بەستە

سىلىق تاپشۇرۇپ تاشقى يارده‌مگه ئېرىشىشنىڭ كويىدا يۈره‌تتى، بولۇپمۇ جۇ خانىدانلىقى پۈتۈن كۈچى بىلەن «توختاتماي ئەلچى ماڭ-دۇرۇپ، ئىمكانىيه‌تنىڭ بارىچه ئىلگىرىكى ياخشى ۋەزىيه‌تنى ئەسلىگه كەلتۈرۈش» كه ئۇرۇنۇۋاتاتتى⑤. ئىچكى ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ مۇشتۇمزور بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇقان قاغان «ئويغىنىشنىڭ ساۋابىنى كۆزلەپ بۇددا تەرىقىتىگه قايتقان» خان - پادىشاهلار بىلەن هېچقانداق ئىش - هەرىكەتته ئورتاقلىقتا ئىگه ئەمەس ئىدى. شىمالىي چۆللۈكتىكى بۇ باهادىر «تەقى- تۇرقى ئۆزگىچه، يۈزى بىر چىدىنمۇ كەڭ، ئۆڭى قىزغۇچ، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان، مۇجه-زى چۈس، جىسمىدىكى ۋه دانا بولۇپ، ئۇرۇشقىلا تۇره‌لىگه‌نده‌ك ئىدى» ⑥. ئۇ ئەڭ ئەشه‌ددىي شامان مۇرىتى بولۇپ، شىمالىي جۇ سۇلالىسى ئەۋۇجىكەن قارشى ئېلىش ئۆمىكى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئېتىقاد-نى ئاشكارا ئىپادىلىگه‌ن: «ئېركىن (مۇقان) چى خانلىقىدىكىلەرنىڭ تويلىشىش ئارزۇسىغا قوشۇلغاندا سانغۇنلار باشقىچه پىكىرده بولدى. چۈن (چىن ببگى چۈن) قاتارلىقلار كۈتۈۋېرىپ سەۋرىسى تۈگىگه‌ن بولسىمۇ، بۇيرۇققا قارشى چىقىشقا پېتىنالمىدى. ئاده‌م كىرگۈزۈپ گەپ ئېيتىپ باققان بولسىمۇ، ئېركىن قۇلاق سالمىدى. شۇ كۈنلەر-ده گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ، قاتتىق بوران چىقتى، بوران قاغاننىڭ چېدىر ئۆيىنى يىرتىپ جۇلقىنى چىقىرىۋەتتى. قاتتىق بوران 10 كۈنگىچىمۇ توختىمىغانلىقتىن ئېركىن چۆچۈپ كېتىپ، بۇ تەڭرىنىڭ غەزىپى، دېگىنىچه خانىش (ئاشىنا خانىش ئېركىننىڭ قىزى ئىدى) ۋه چۈن قاتارلىقلارنى ئۈزىتىپ قويۇشقا تەييارلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قاغان ئوردىسىدا دەبدەبىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۈزىتىل-دى. تيەنخېنىڭ 3 - يىلى(568- يىلى)3- ئايدا خانىش ئوردىغا يېتىپ كەلدى. پادىشاه گاۋزۇ تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ كۈتۈ-ۋالدى». ئېنىقكى، مۇقان قاغان «تەڭرىنىڭ غەزىپى» دىن قورقۇپ قىزىنى ياتلىق قىلىش قارارىنى چىقارغان. بۇنىڭدىن تەڭرى ئېتىقاد-نىڭ تۈرك خانلىقىدا قانچىلىك چوڭقۇر ئاساسقا ئىگه ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئاتىسى شۇنداق بولغان ئىكەن، قىزى

قانداق بولماقچىدى؟ تارىخ بىزگە كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان مۇنداق بىر ئۇچۇرنى قالدۇرۇپ كەتكەن: «تىبەتخېنىڭ 3 - يىلى ۋۇجۇ خانىش ئوردىغا كىردى ھەمدە ئىلتىماس سۇنۇپ راھىبە بولغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن چېچىنى چۈشۈرۈۋەتتى»⑦. مۇقان قاغاننىڭ قىزىنىڭ ئوردىغا كىرىپ خانىش بولغان ۋاقتى ۋۇدى خانىنىڭ جىيەندى 3 - يىلى (574 - يىلى) پەرمان چۈشۈرۈپ بۇددىزمنى مەنئى قىلىشىدىن ئالتە يىل بۇرۇنقى ئىش بولۇپ، ئۇ چاغلاردىكى جۇ خانلىقى يەنىلا بۇددىزم ئەۋج ئالغان، ئىبادەتخانىلار ھەممىلا جايدا قەد كۆتۈرگەن، راھىب - راھىبەلەر ئەركىن - ئازادە ئۆز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئەھۋالدا ئىدى⑧. ئۇنىڭ «راھىب بولۇشقا ئىلتىماس سۇنۇشى» يەنى ئاتاقتىكى راھىبە بولۇشى تەبىئىي ھالدا چوڭ مۇھىتنىڭ تەسىرىدىن ئىدى. ئەمما، بۇ خىل سىمۇوللۇق ۋە مۇراسىم خاراكتېرلىك چوقۇنۇش بىلەن دىنىي ئېتىقادتىكى خاراكتېرنىڭ تۈپلۈك ئۆزگىرىشى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىككى ئىش. «جۇنامە» نىڭ 9 - جىلدىغا ئاساسلانغاندا، خانىش ئاشىنا سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 2- يىلى (582- يىلى) 32 يېشىدا ۋاپات بولغان. «راھىب بولۇشقا ئىلتىماس سۇندى» دېگەندەك گەپلەر پەقەت «يەكچەشمىنىڭ شەھىرىگە بارساڭ بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەندەكلا ئىش بولۇپ، ئۇنى قانداقتۇر راستتىنلا راھىب بولدى، دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق.

يۇقىرىقى تۈرلۈك ئالامەتلەردىن قارىغاندا، شىمالىي جۇ خانلىقى ئاستانىسىدە سېلىنغان تۈرك ئىبادەتخانىلار ھەرگىزمۇ تۈرك خانلىقىنىڭ ئېتىقاد جەھەتتە «تەڭرى» دىن «بۇددا» غا ئۆتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولالمايدۇ، ئۇنىڭ يۇڭبن جەمەتىنىڭ ئاشىنا جەمەتىنى ئۆزىگە قارىتىش مەقسىتىدىكى دىنىي ۋاستىسى بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. تۈركلەرنىڭ بۇددىزمغا بۇرۇلۇشى توغرىسىدا سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «مۇقان قاغان دەۋرىدىلا بۇ خىل ئېتىقاد باشلىنىپ بولغان. ئۇنى تابار قاغاندىن باشلانغان، دېيىشكە بولمايدۇ»⑨ دەپ قارايدۇ. سوخېباتار «موڭغۇلىيەدىكى دەسلەپكى كۆچمەن خەلقلەردە

بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى» ناملىق ماقالىسىدە ئاشۇنىڭغا ئوخشىشىپ- كېتىدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان: «مۇقان قاغان دەۋرىدە چاڭئەندە تۇرك ئىبادەتخانىسى ياسالغان بولۇپ، بۇنىڭدىن خانلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا بۇددا دىنىنىڭ تۇركلەرگە تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ» («موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېتنوگرا- فىيىسى» نوۋوسىبىرسىك 1978- يىلى روسچە نەشرى، 69 - بەت). ئۇ گەرچە ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتقان بولسىمۇ، يەنىلا ئارتۇق مۇلچەرلىۋەتكەن.

§ 2 . تابارنىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىشى ۋە شىمالىي چى خانلىقىنىڭ نوم تارقىتىشى

تۇرك خانلىقى تارىخىدا تۇنجى بولۇپ بۇددىزمنى قوبۇل قىل- غان كىشى مۇقان قاغانىنىڭ ئىنىسى تابار قاغان (581 — 572) ئىدى. «سۇيىنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«بۇ مەزگىللەردە تابار قاغانىنىڭ ئوقياچى شىرمەتلىرى نەچچە يۈزمىڭ كىشىگە يەتكەنىدى، شۇڭا جۇڭگولۇقلار ئۇلاردىن قورقاتتى. جۇ ۋە چى خانلىقلىرى تۇركلەر بىلەن قۇدىلىق ئەھدى ئورنىتىش غەرىزىدە بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ يوشۇرۇن سوۋغات يوللاپ تۇراتتى. شۇڭا، تابار قاغان ناھايىتى كۆرەڭلەپ، قول ئاستىدىكىلەرگە ھەمىشە «جەنۇبتىكى ئىككى ئوغلۇم يىل بويى مۇشۇنداق ۋاپادارلىق قىلىۋاتقان يەردە پۇل - پۇچەكتىن نېمە غەم قىلاي» دەيتتى. چى بەگلىكىدە تۇركلەرگە ئەسىر چۈشۈپ قالغان خۇيلان ئىسىملىك بىر سىرامان بولۇپ، ئۇ تابارغا: «چى خانلىقىنىڭ باي ۋە قۇدرەتلىك بولۇ- شى بۇددا تەلىماتلىرىنىڭ خاسىيىتى» دېدى. ئارقىدىنلا سەۋەب- نەتىجە توغرىسىدىكى تەلىماتنى سۆزلىۋىدى، تابار ئۇنىڭ گەپلىرىگە ئىشەن- دى ۋە بىر ساڭرام سالدۇردى. شۇنداقلا چى بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋە-

تىپ راھىبلىق نام سوردى ۋە «نىرۋانا»، «بۇددا ۋاتام ساكا ماخايـ پۇليا سۇتراسى»، «سارۋاستۋا داۋنايا» قاتارلىقلارنى ئەكەلدۇردى. تابار ئۆزىمۇ پەرھىز تۇتۇپ، بۇددا تەلىماتى بويىچە ئىش كۆرىدىغان بولدى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بولغان غەزىپى بېسىلىشقا باشلىدى.» خۇيلاندىن باشقا تابار قاغان دەۋرىدە تۇركلەرگە سىڭىپ كىرگەن ئىككى تۇركۈم راھىبلار بار ئىدى: بىرى، 574- يىلى شىمالـ لىي جۇ خانلىقى بۇددا دىنىنى مەنئى قىلغاندا قەندىھارلىق جىنناناگۇپتا باشچىلىقىدىكى ھىندىستان راھىبلىرى «سۇرگۇن» دە «شىمال تەرەپـ تىن ئايلىنىپ تۇركلەر زېمىنىدىن ئۆتۈۋاتقاندا تابار قاغانىنىڭ نەزىرىگە ئىلىنىپ، قاغان تۇرۇپ قېلىش تەكلىپىنى بەرگەندە، جاۋابەن: «جۇ خاندانلىقىدا بالايىئاپەت بولىدۇ. كەمىنە شۇڭا قايتىپ كېلىۋاتقان بۇ جايدا خارابلىشىشتىن ئەسەرمۇ يوق، خاتىرجەم تۇرۇپ قالساق بولىدىغان ئوخشايدۇ. دۇئا ـ تىلاۋەتلىرىمىزگە يەتكۈدەك خىراج بېرىلسىلا خۇرسەن بولاتتۇق» دېدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بۇ جايدا 10 يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ قالدى. ئاچارى ۋە مۇرىتلارنىڭ كۆپىنچىـ سى دېگۈدەك مۇشۇ يەردە قازا قىلدى»⑩. يەنە بىرى، 577 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقى چى خانلىقىنى يوقاتقاندا شىمالىي چى سۇلالىسىـ دىكى بىر تۇركۈم راھىبلار پاناھ تىلەپ تۇرك خانلىقىغا قېچىپ كەلدى: «چى خانلىقىدىكى راھىبلاردىن باۋشىيەن، داۋ سۇي، زېڭ تەن قاتارلىق ئون كىشى («بۇيۇك تاڭ ئوردا قانۇنلىرى» نىڭ 5- جىلدىدا «ئون بىر كىشى» دېيىلگەن) ۋۇپىڭنىڭ 6- يىلى (575- يىلى) ھەمراھ بولۇشۇپ نوم ئەكىلىشكە غەربىي يۇرتقا ماڭدى، بېرىپ ـ كەلگۈچە يەتتە يىل كەتتى. ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق پۈتكۈزـ دى، ئەنەتكەك يېزىقىدىكى 260 يۇرۇش نومنى قولغا چۈشۈردى. تۇرك خانلىقى تەۋەسىگە كەلگەندە چى خانلىقىنىڭ ھالاك بولغىنىنى ئاڭلاپ تۇرك خانلىقىدا تۇرۇپ قالدى»⑪. ئاددىي ھېسابلىغاندا ھىنـ دىستان راھىبلىرى، شىمالىي چى خانلىقى راھىبلىرى ۋە خۇي لىنـغا ئوخشاش بىر ـ ئىككىدىن كېلىپ قالغان راھىبلارنى قوشقاندـ ا تابار قاغان ئېلىپ قالغان راھىب ـ مۇرىتلار 15 — 16 چە كىشى

بولغان. مۇشكۇللۇكتىن تۇرك خانلىقىغا قېچىپ كەلگەن راھىبلارغا «يېتەرلىك خىراجەتنىڭ بېرىلىشى» مۇ ھەيران قالارلىق ئەمەس ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى قاغاننىڭ ساڭرام سېلىپ، نوم تەھسىل قىلىشى ۋە ئۆزلۈكىدىن پەرھىز تۇتۇشتەك دىنىي قىزغىنلىقى ئىدى. ناۋادا بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى تابار قاغاننىڭ «جەنۇبتىكى ئىككى ئوغلى» (شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن بولغان ئېتىقاد «ئورتاقلىقى» دېيىشكە بولسا ئۇ ھالدا بۇنىڭغا سەۋەب بولغان ئەمەلىي ئېھتىياج نېمە؟ سېلىشتۇرما دىنشۇناسلىق تارىخىدىن قارىغاندا «دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ ئارقىسىغا ھەمىشە روھىن جانىجان مەنپەئەت يوشۇرۇنغان بولىدۇ» ⑫. ئالدىنقى بەتتە نەقىل كەلتۈرۈلگەن خۇيلاننىڭ تابار قاغانغا ئېيتقانلىرى دەل «جان-جان مەنپەئەت» كە ئالاقىدار سۆھبەت ئىدى. «باي ۋە قۇدرەتلىك» دېگەن ئىبارە قاغاننىڭ دىققىتىنى تارتقان، ئۇنى بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىش ئارقىلىق «نەچچە يۈزمىڭ ئوقياچى شىرمەتلەر» دىنمۇ «قۇدرەتلىك» كۆچكە ۋە «بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ يوشۇرۇنچە بېرىلىۋاتقان سوۋغاتلار» دىنمۇ كۆپ «بايلىق» قا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن مۇنداق بىر ئەھۋال كېلىپ چىقتى: تابار قاغان بىر تەرەپتىن «چېگرا قورۇللارنى تالان - تاراج قىلىپ تۇردى»، شۇنداقلا «غەيۇرلۇق» بىلەن ئاشىنا جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى جەنۇبقا سۈرۈشكە كىرىشتى.

تابار قاغاننىڭ بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغانلىقىغا جۇڭگو كلاسسىك ۋەسىقلىرىدىن باشقا تۈركچە مەڭگۈ تاشلارنمۇ دەلىل قىلىشقا بولىدۇ. 1956 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارقا قاتۇغاي ئۆلكىسىدىكى بۇگۈتكە يېقىن جايدىكى بىر دۆڭلۇكتىن نۇزۇر قاغان دەۋرىدە (572 — 581) تىكلەنگەن قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاش تېپىلغان. سوغدىچە پۈتۈلگەن 29 قۇرلۇق بۇ ئابىدىنىڭ 10 - قۇرىدا تابار قاغان «ناھايىتى زور بىر ساڭرام سالدۇردى» دېيىلىدۇ. بۇ بايان بىلەن «سۈينامە» دىكى نەقىل كەلتۈرۈلگەن «تابار قاغان ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەندى ۋە بىر ساڭرام سالدى» دېگەن مەزمۇن ماس

كېلىدۇ. ئەمما، مەزكۇر مەكگۇتاشنى يەشكۇچى «بۇگۇت مەكگۇتېشىد-
نىڭ ئىگىسى سوغدى ياكى تۇرك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇددا مۇرە-
تى دېيىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭغا مەكگۇتاشتا قوللىنىلغان زوروئاستېر
دىنىدىكى 'swswy't (قۇنقۇزغۇچى خۇدا) دېگەن ئىسمىنى ئىسپات
قىلىشقا بولىدۇ»⑬ دەپ ئېنىقلىما بەرگەن.

ساكرام سېلىشتىن باشقا تابار قاغانىنىڭ ئىلتېپاتىغا سازاۋەر
بولغان راھىبلار بىر ئامال قىلىپ شىمالىي چى خانلىقىدىن نوم
ئېلىپ كىردى. شىمالىي چى خانلىقى خان جەمەتىنىڭ تۇركىلەرنىڭ
نوم يېغىشىغا قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقىغا قاراپ باقايلى. «شىما-
لىي چى سۇلالىسىنىڭ تارىخى» 20 - جىلد «قوغۇرسۇ جياكجۇنىڭ
تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «خاقان لىيۇ شىچىڭغا پەرمان
قىلىپ (دىنىرۇانا) سۇتراسىنى تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى ۋە
تۇرك قاغانىغا ئەۋەتىپ بەردى، باش ھۇدەيچى لى دېلىن ئۇنىڭغا
كىرىش سۆز يازدى».

نېمە ئۈچۈن تابار قاغان تەلەپ قىلغان نوملاردىن چى سۇلالىسى
خاقانى «نىرۋانا سۇترا» نى تاللاپ ئالاھىدە تەرجىمىگە ۋە كىرىش سۆز
يېزىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي چى خانلىقىدا نىر-
ۋانا تەلىماتلىرى ناھايىتى بازارلىق ئىدى⑭، شۇڭا «نوملارنىڭ نو-
مى، مەزھەپلەرنىڭ ئالىيسى» دەپ تەرىپلىنىۋاتقان بۇ نومنىڭ ئالاھە-
دە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشى چۈشىنىشلىك ئىدى. بىراق، شىمالىي
ۋېي خانلىقىنىڭ جەنۇبىي چى سۇلالىسىگە نوم ئېلىپ كېلىشكە ئادەم
ئەۋەتكەندە ۋاڭ رۇڭنىڭ «ياتلار ھەققىدە پادىشاھقا تەكلىپ» تە«ياتلار-
نىڭ ئۆسۈپ كەتكەن نوخۇلىسىنى ئازراق ئېلىۋېتىش ئۈچۈن، ئۇلارغا
تەرىقەتنى سىڭدۈرمەك لازىم، ئۇلارغا شۇ ئۇسۇل ئارقىلىقلا ئازاب-
ئوقۇبەتنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگىلى ۋە ئۇنىڭ مەنبە-
سىنى تۇگىتىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدۇرغىلى بولىدۇ، دېگەنلە-
كىنى ئەسلىگىنىمىزدە، چى سۇلالىسى خاقانىنىڭ نوم ۋاستىسى
ئارقىلىق ياۋنى ياۋاشلىتىش خىيالىدا بولۇۋاتقانلىقىنى دىققەتتىن سا-
قىت قىلالمايمىز. لى دېلىن يازغان كىرىش سۆز يوقىلىپ كەتكەن

ئەھۋالدا تارىختىكى بۇ كەمتۈكلۈكنى يوللۇق مەنتىقە ئارقىلىق تولدۇ-رۇشقا توغرا كېلىدۇ: «نىرۋانا سۈتراسى» بۇددا دىنىنىڭ خاراكتېرى مەركەزلىك بايان قىلىنغان ۋە خىيالىي دۇنيادىن ئايرىلىپ «نىرۋانا» غا يېتىش چۈشەندۈرۈلگەن نوم. كىشىلىك ھاياتتىكى ئاچ كۆزلۈك، غەزەپ ۋە نادانلىق دېگەن «ئۈچ زەھەر» نىرۋاناغا يېتىشتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇلاردۇر. «نىرۋانا سۈتراسى» نىڭ پاكلىق ۋە دىيانەت تەلىماتىنى كۆككە كۆتۈرۈش ئارقىلىق تابار قاغانىنىڭ ئاچ كۆز ۋە چۈس مىجەزلىك يامان خۇيلىرىنى ئۆزگەرتىش شىمالىي چى خان جەمەتىنىڭ يەتمەكچى بولغان مەقسىتى بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. مۇشۇ پىكىر چەك بېسىپ تۇرالىسلا «نىرۋانا سۈتراسىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى قانداقتۇر تەرىقەت ھەققىدىكى شېرىن كالام ئەمەس، بەلكى بۇددىزم بىلەن نىقابلانغان كۈرەش بولۇپ چىقىدۇ: تابار قاغان بۇددىغا چوقۇنۇش ئۈچۈن تېخىمۇ «باي، قۇدرەتلىك» بولۇش ئارزۇسىغا يېتىشنى كۆزلىسە، چى خاقانى نىرۋانا تەلىماتى ئارقىلىق تۈرك قاغانىنىڭ كاللىسىدىكى «ئاچ كۆزلۈك» تۇمانلىرىنى تارىتىۋەتمەكچى بولاتتى، خۇي لىن ۋەكىللىكىدىكى راھىبلار بولسا ئوبېكتىپ جەھەتتىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ بۇددىزم ئىدېئولوگىيە ساھەسىنى كېڭەيتمەكچى بولغانىدى. خۇددى «ھەر كاللىدا ھەر خىيال» دېگەندەك ھەممىسلا ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك «جانجان مەنپەئەت» نىڭ كويىدا يۈرەتتى.

ھالبۇكى، «ئۆيدىكى ھېساب بازارغا توغرا كەلمەپتۇ» دېگەندەك، مەقسەت بىلەن ۋاستە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىقتى: «نىرۋانا سۈتراسى» كۆچمەنلەر قوبۇل قىلالمايدىغان ئىلاھىي سىستېمىدىن تۇزۇلگەنىدى. ماخايانا مەزھىپىگە مەنسۇپ بۇ نومدىن تۆۋەندىكى ئەھۋاللارنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: (1) بۇددا دىنىڭ «جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈش» نى «مۇتلەق قول ئۈزۈشكە تېگىشلىك» بولغان 16 تۈرلۈك يامانلىقنىڭ بىرى، دەپ قارايتتى (29- جىلدقا قارالسۇن)، بۇ تەلىمات «چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى كەسىپ» قىلىپ ياشايدىغان تۈرمۇش شەكلىنى بىۋاستە ئىنكار قىلاتتى؛ (2) بۇددا دىنى «گۆش

يېگۈچىلەر بۇددىنىڭ ئۇلۇغ شاپائىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ» دەيتتى (4-جىلد) ، بۇ بولسا ئەمەلىيەتتە «گۆش يەپ سۈت - قىمىز ئىچىدىغان» كۆچمەن خەلقنى چەتكە قاققانلىق ئىدى؛ (3) «سۇ ۋە ئوت- چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان» ئەھۋالدا ھەممىلا جايدا «ساڭرام- ئىبا-دەتخانا سېلىش» (21 - جىلد) نى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايتتى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتلاردا «شىمالىي دىلار» ئارىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن ھىندىستان ۋە شىمالىي چى راھىبلىرىنىڭ قىلىدىغانغا ئىش يوق «تەرىقەت سۆزلىشىپ ئۆزئارا ئىچ پۈشۈقىنى چىقارغانلىقى» غا ھەيران قېلىش بىھاجەت ئىدى⑮.

577 - يىلى ۋە 581 - يىلى شىمالىي چى، شىمالىي جۇ خانلىقلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن گۈمران بولۇشىغا ئەگىشىپ، بۇددا تەرىقىتىنىڭ كىشىلەرنى «باي ۋە قۇدرەتلىك» قىلىۋېتىدىغانلىقى ھەققىدىكى تەلىماتىمۇ رېئاللىق ئالدىدا بىتچىت بولدى. كەيخۇاڭنىڭ 1 - يىلى (581 - يىلى) تابار قاغان ۋاپات بولۇپ شاد تەختكە چىقىشى بىلەنلا «شانۇشەۋكەتلىك» ۋەزىيەت ئاخىرلاشتى. باۋشىيەن ۋە جەنا-ناگۈپتا قاتارلىقلارمۇ ئايرىم - ئايرىم شۇ يىلى قىشتا ۋە كەيخۇاڭنىڭ 5- يىلى (585 - يىلى) ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ سۇي خانلىقىغا قايتىپ كەلدى. شىمالىي چۆللۈكتىكى ئەرۋاھلار دۇنياسى يەنىلا «تەڭرى» نىڭ بىرلىكىدىكى دۇنيا بولۇپ قېلىۋەردى. شاد قاغان تابار-نىڭ جىيەنى، يەنى ئۆزىنى «تەڭرىدىن بولمىش» دەپ ئاتىغان ئىشبارا قاغان (581 — 587) نىڭ دەل ئۆزى ئىدى. تەبىئىي قانخور بولغان بۇ كىشى توغرىسىدا ئايالى چىيەن جىن مەلىكىمۇ ياخشى قاراشتا ئەمەس ئىدى: «قاغان يىرتقۇچ بۆرىلەردەك ۋەھشىي، باشقىلار بىلەن جاڭجاللىشىپ قالسا ئۇلارنى يېۋېتىشكە تاسلا قالىدۇ»⑯. ئۇنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مۇنداق بىر مۇھىم پاكىت بار: كەيخۇاڭنىڭ 7- يىلى (587- يىلى) 1 - ئايدا سۇي خانلىقى تۈركلەرنىڭ خېڭجۇ ۋە دەيجۇ ئايماقلىرىدا شىكار قىلىشىغا ئىجازەت بېرىپ مەي - شاراب ۋە يېمەكلىك ئەۋەتىپ بەرگەندە كۆرەڭ-لەپ خۇددىنى بىلەلمەي قالغان ئىشبارا قاغان «بىر كۈننىڭ ئىچىدىلا

ئۆز قولى بىلەن 18 بۇغىنى ئۆلتۈرگەن»⑰. «بۇغا ئۆلتۈرۈش» بۇددا مەنئى قىلغان ئىش بولۇپ، «بۇيۇك تالاق دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 7 - جىلدىدىكى «بۇغىلارنى كەڭ دالاغا قويۇۋېتىش» ۋەقەلىكىدىنمۇ مەلۇم. شۇڭا، ئىشبارادەك كىشىلەرنى بۇددىغا ئېتىقاد قىلدۇ، دېيىشكە بولمايتتى، بۇنداق كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا راھىب - مۇرتلارمۇ تۇرالمايتتى. شۇڭا، ئىشبارا تەختكە چىقىپ بىرنەچچە يىل ئۆتە- ئۆتمەيلا تابار قاغان دەۋردە زور ئىززەت- ھۆر- مەتكە سازاۋەر بولغان راھىبلار قېچىپ تۇغىنىدى.

سۆز مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كىسلىيۇ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» دا ئوتتۇرىغا قويغان «تابار قاغان دەۋردە بۇددا دىنىنىڭ موڭغۇلىيىدىكى كۆچمەنلەر رايونىغا تارقىلىشى زادى قايسى دەرىجىدە بولغان؟»⑱ دېگەن مەسىلىگە جاۋاب تېپىلغاندەك قىلدۇ. يۇقىرىقى سادداا تەھلىلىمىزگە ئاساسلانغاندا، تابار قاغان دەۋردە گەرچە قاغان مەلۇم سىياسىي غەرەزدە بۇددا نوملىرىنى تەھ- سىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆچمەن تۇرمۇش شەكلى بۇددىزمنىڭ ئىلاھىي تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئىلاجسىز قالغان، دېيىشكە بولىدىغاندەك قىلدۇ. گۆش يەپ، سۈت- قايماق ئىچىشكە ئادەتلەنگەن تۇركلەر يەنىلا «ئۆزلىرىنىڭ روھ- ئەرۋاھلىرىغا سېغىنىپ، پېرىخون- لىرىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ يۇرۇۋەردى. يايلاق رايونلاردىكى ھېچقانچە ئۆمۈر كۆرەلمىگەن بۇددىزمنىڭ سۇس شولىسى ئىشبارا قاغان دەۋردە پۈتۈنلەي كۆزدىن يىتتى. تۇرك خانلىقىدىكى «لاپلا قىلىپ يېنىپ ئۆچكەن» بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىش ھادىسىسى خەلقئارا تۇركولوگىيە ساھەسىدە ئاللىقاچان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ۋە بىزنىڭكى- گە ئوخشىشىپ كېتىدىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «خانىداتو- رو باشچىلىقىدا شەنچى، گابائىن خانىم ۋە يېقىنقى ۋاقىتلاردىكى موري ماساۋغىچە تۇركلەرنىڭ 1 - خانلىقىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، بىر مەزگىللىك، ۋە، كۆرۈنۈشكە شۇنداق، دەپ قارىدى. ئۇلا- رنىڭ بۇ پىكرى ھەقىقەتەنمۇ ئورۇنلۇق ئىدى»⑲.

شۇنىڭدىن تارتىپ جىنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى)

شەرقىي تۈرك خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر 40 — 50 ـ يىلغىچە يازما ھۆججەتلەردە بولسۇن ياكى مەڭگۈتاشلاردا بولسۇن، تۈركلەرنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە كۆزگە چېلىقمايدۇ⑳. ئەكسىچە، راھىبلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ھەققىدىكى مىسالىدىن بىرنى نەقىل كەلتۈرۈشكە بولىدۇ: جى شىيەن سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى «ئون نەچچە ھەقەمسايىلىرىنى باشلاپ تۈرك خانلىقىغا بارغاندا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغان»㉑. چۇلۇق قاغانىنىڭ شەخسىي ئېتىقادىمۇ بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى: «〈ۋۇدىنىڭ 3 ـ يىلى بىڭجۇ ئايىمىقىنى ئىگىلەش مەقسىتىدە ياڭجېڭداۋدا پال ئاچۇرۇۋىدى، پال ياخشى چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن سانغۇن، ۋەزىرلەر يۇرۇشنى توختىتىش تەكلىپىنى بەرگەندە چۇلۇق قاغان: 〈ئەجدادلىرىمىز ئۆز ئىلىدىن ئايرىلىپ قېلىپ سۈي خانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان، بۈگۈنكى كۈندە ئاشۇ ئەھۋاللارنى ئۇنتۇش خەيرلىك ئىشلاردىن ھېسابلانمايدۇ. پالىنىڭ ياخشى چىقماسلىقى ھېچ گەپ ئەمەس. روھ ـ ئەرۋاھ دېگەنلەر پوقنى بىلەمتى؟ قانداق قىلىشنى مەن ئۆزۈم بىلىمەن، دېدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئوچ كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ئەلدىكى جان ـ جانىۋارلارنىڭ مەرەش ـ ھاۋشىشلىرىمۇ ھېچ نەرسىگە دال بولالمىدى. شۇنىڭ بىلەن قاغان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى»㉒.

خۇددى مۇقان قاغانىنىڭ «تەڭرىنىڭ غەزىپى» دىن قورقمىغىنىدەك چۇلۇق قاغانىنىڭ تەبىئىي كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئاغرىپ قېلىشى ئۇنىڭ شامان دىنىغا بولغان ساداقىتىدىن بولغان بولۇپ، ئۇنى ھەقىقەتەن ئەجدادلىرىدىن ئېشىپ چۈشكەن، دېيىشكە بولاتتى.

3 § . «拂云祠» ھەققىدە مۇھاكىمە

تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۆڭچۈن 1 ـ يىلى (682 ـ يىلى) تۈرك دۆلىتى قايتا قۇرۇلدى، بۇ «ئىككىنچى تۈرك خانلىقى» ياكى «كېيىنكى

يىنكى تۈرك خانلىقى» ئىدى. بەگچۇر يەنى قاپاغان قاغان (691 — 716) دەۋرىدە «تابغاچلارنى يېڭىش ياكى ئۇلارغا يېڭىلىش ھېچقانچە ئىش ئەمەس» بولۇپ قالغانىدى. تۈركلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتە قېتىملىق خوڭخېدىن ئۆتۈپ تالان - تاراج قىلىشى تالاي سۇلالىسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن خوڭخې دەرياسىنىڭ مۇداپىئە ئەسلەھەلىرىنى كۈچەيتىشكە مەجبۇر قىلدى. تالاي جۇڭزۇڭنىڭ جىڭلوك 2- يىلى (708- يىلى) شىمالىي ۋىلايەتلەر قوشۇنىنىڭ باشبۇغى، خەن بېگى جالاي رېنيۈەن خېتاۋ رايونىدا تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدىن ئۆچنى سالدۇردى: «祠云拂» نى ئوتتۇرا شەھەر قىلىپ بېكىتتى، شەرقىي ۋە غەربىي شەھەرلەر بۇ يەردىن 400 چاقىرىمچە يىراقلىقتا ئىدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ ئۆچىلىسى دەريا قىنىغا سېلىنغان بولغاچقا، بىر- بىرىگە يىراقتىن ماسلىشالايتتى»㉓. تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى پۈتكۈل مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ يادروسى بولۇپ، تۈركلەرنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىدىغان يولىنى ئۈزۈپ تاشلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشچە، خەن سۇلالەسى دەۋرىدە تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى سېلىش ئارقىلىق ھونلارنى تىزگىنلەش خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنفېڭ 6 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 105 - يىلى) باشلانغان. تالاي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا يۈقىرىقىدەك لەشكىرىي ئەسلىھەلىرىنى تەسىس قىلىشى خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشتەك تارىخىي تەجرىبىسىنى ئاساس قىلغانىدى.

تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى سېلىنىشتىن ئىلگىرى شەھەر سېلىنغان جايىنىڭ ئەسلىي ئورنىدا بىر «祠云拂» بار بولۇپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ تالان - تاراج قىلىدىغان تۈركلەر جەزمەن بېرىپ نەزىر - چىراغ قىلغاچ بەخت تىلەيدىغان جاي ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 198 - جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شىمال ۋىلايەتلەر لەشكەرگاھى شىمالدا تۈركلەر بىلەن خوڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلىدىغان بولۇپ، دەريانىڭ

شمالىدا بىر 祠拂云 بار. تۇركلەر تالان ـ تاراجغا مېڭىش ئالدىدا جەزمەن ئالدى بىلەن مۇشۇ يەرگە كېلىپ نەزىر ـ چىراغ قىلغاچ بەخت تىلەيدۇ. لەشكەر ۋە ئاتلارنى دەم ئالدۇرغاچ دەريانىڭ مۇز قېتىشىنى كۈتىدۇ». تاڭ دەۋرىدىكى باشقا ۋەسىقىلەردە 祠拂云 يەنە 祠神堆拂云 («يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرنىڭ خەرىتە-سى» 4- جىلد «فېڭجۇ ئايمىقىدىكى تەسلىم بولغۇچىلار-نى قوبۇل قىلىش شەھىرى») دەپمۇ ئاتالغان. گەرچە نامدا ئازدۇر-كۆپتۇر ئوخشىماسلىق بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا « 拂云 » دېگەن نام ئورتاق ئىدى. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ تۇركلەرنىڭ «تالان ـ تاراجغا مې-ڭىش» تەك چوڭ لەشكىرىي پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇ-شى ئۇنىڭ نامىنىڭ مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈرىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى-نى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەسىلىنى سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان ۋە 拂云 دېگەن ئىككى خەتنى سىناق تەرىقىسىدە ئەسلىگە ياندۇرۇپ كۆرگەن. ئۇنىڭ شەرھلىشىچە 拂云 دېگەن نام قەدىمكى تۇركچە Burqan نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇ ھەقتە «ئارتۇق گەپ ھاجەتسىز» دەپ قارىغان㉔. ناۋادا بۇ قاراش ئىشەنچ-لىك دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا تۇركلەرنىڭ «ئىبادەت قىلىشى» نى باشقا ئىلاھقا ئەمەس، بەلكى «بۇددا» غا سېغىنىشى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ قاراشتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «بۇددىزم قاپاغان قاغان دەۋرىدە (691 — 716) ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك ئېتىقاد قىلىنغان دىن بولۇپ، تۇركلەر بۇرقاننى ئوقياچى شىرمەت چەۋەندازلارنى قوغ-دايدىغان مۇئەككەل، دەپ قارىغان» دېگەن قىياسنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن. روشەنكى، « 祠拂云 » نى قانداق چۈشەندۈرۈشتىن قەتئىيە-نەزەر، ئۇ يەنىلا بىۋاستە ھالدا كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ دىن تارىخىغا بىرىپ تاقىلىدىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ئاللىقاچان توپونومىيە (يەر ناملىرى ئىلمى) دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى.

بىزنىڭچە، مەيلى تىل نۇقتىسىدىن بولسۇن ياكى تارىخ نۇقتىسى-دىن بولسۇن، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان نۇقتىنى-زەرگە كۆپلىگەن گۇمانلىق سوئاللارنى قويۇشقا بولىدۇ. ئالدى بىلەن

« 拂云 » دېگەن ئىككى خەت بىلەن Burqan نىڭ ئىككى بوغۇمىنىڭ سېلىشتۇرمىسى چاك بېسىپ تۇرالمايدۇ. سىتەيىن ئېلىپ كەتكەن «مانىي دىنى فراگمېنتلىرى» دىكى furstadan دېگەن نام كەيىۋەننىڭ 19 ـ يىلى (731 ـ يىلى) دىكى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا « 拂多延 »㉕ دەپ ئېلىنغان. بۇ دەۋردىكى ۋە ئۇچ يەردىكى تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى سېلىنغان ۋاقىتقا ئائىت يېقىن كېلىدىغان مەزگىللەردىكى تاڭ سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ تەرجىمە ئۇسلۇبىدىن قارىغاندا « 拂 » خېتىنى ئېغىز لەۋ تاۋۇشى بىلەنلا ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىمايدۇ. ئىككىنچى بوغۇمىغا كەلسەك، « 云 »نىڭ ئوقۇلۇش ئۇسۇللىرى ياكى تەيىۋەن شېۋىسىدىن qan غا يېقىنراق كېلىدىغان بىرەر ئوقۇلۇش هالىتىنى تاپالمىدۇق㉖. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى مىسال كەلتۈرگەن ئالتە سۇلالە تەرجىمە ئۇسلۇبى ياكى شىيامېن تەلەپپۇزى بولسۇن، هەممىسلا زامان ۋە ماكان جەھەتـ تىن ناھايىتى زور ۋەقەپ ئىشلىتىلگەن، ئاندىن قالسا ئەينى ۋاقىتتىـ كى تۈرك خانلىقىنىڭ ئېتىقاد ئەھۋالىدىن قارىغاندا قاغان «بۇرقان» بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز، دېيىشكە تامامەن بولىدۇ. قاپاغان قاغانىنىڭ ئۆزىمۇ بۇددىغا چوقۇنغاندەك بىرەر ئالامەتنى زاھىر قىلغان ئەمەس. ئەكسىچە، شېنگۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (697 ـ يىلى) ئۇ «لياڭجۇ تۈتۈقى شۇ چىنمىڭنى تىرىك تۈتۈپ، كۆك تەڭرىسى ئۈچۈن نەزىر قىلىۋەتكەن» («ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆزىـ نەكلەر» 206 ـ جىلد). بۇ خىل ئەھۋالدىكى تۈرك قاغانىنىڭ شامان مۇرتى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. قاپاغان قاغانىنىڭ ئەقىلدارى بولمىش تۇنيۇقۇقمۇ تۈرك تارىخىدىكى بۇددىزمغا قارشى داڭلىق شەخس ئىدى. ئۇ تۈرك كۆچمەنلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە لەشكىـ رىي پائالىيەتلىرىنى چېقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ، ئىخچام قىلىپـ لا «بۇددا دىنى كىشىنى باغرى يۇمشاق ۋە بوشاڭ قىلىپ، جاسارەتـ تىن مەھرۇم قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن ۋە بەگلەن (بىلگە قاغان) نى «بۇددىغا چوقۇنساق قانداق بولاركىن» دېگەن نىيىتىدىن ياندۇـ رۇپ، شامان دىنىنىڭ تۈرك لەشكىرىي تۈرمۇشىدىكى نوپۇزىنى داـ

ۋاملىق ساقلاپ قالىغان. يەنە بىر نۇقتىدىن كۆزەتسەك، « 拂云 » نىڭ سۆز مەنبەسى ئەگەر «بۇرقان» دىن كېلىپ چىققان بولسا ئۇ ھالدا تۈركىلەرنىڭ ئاۋۋال جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى مەنئى قىلىدىغان بۇددىغا چوقۇنۇش ۋە ئۇلاپلا بولىدىغان بۇلاڭ- تالاڭلىرى ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق باغلىنىشنى ھەرقانچە قىلىپمۇ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئومۇمەن، « 拂云 » نامىنى بىر پۈتۈن تارىخىي مۇھىتتىن ئايرىۋېلىپ، يەككە - يېگانە ھالدا ئۇنىڭ تاۋۇش تەڭدىشىنى تەتقىق قىلغاندا باشقىلارنى قايىل قىلالىغۇدەك «ئاخىرقى ھۆكۈم» نى چىقىرىش تەسكە چۈشىدۇ.

ئالدىنقى تۈرغان ئاساسىي رېئاللىق « 拂云祠 » نىڭ « 拂云堆 » («فۇيۇن دۆڭى» دېگەن مەنىدە — ت) دە ئىكەنلىكىدە ئىدى. يەنە كېلىپ «فويۇن دۆڭى» دېگەن نام تاڭ سۇلالىسى تارىخى ۋە تاڭ ئابىدىلىرى (مەسىلەن، لى خۇا: «خەن بېگى ئىبادەتخانىسى ئابىدىسى» ، لۇۋېن «ئۇچ جايدىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى ئابىدىسىگە مۇقەددىمە» قاتارلىقلار) دىلا مۇقىم بولۇپ قالماستىن، تاڭ نەزمىلىرىدىمۇ يەنىلا شۇ خەت نۇسخىسى بىلەن ئىشلەتىلگەن. مىسال ئۈچۈن قاراپ باقايلى:

1) لى يى «فۇيۇن دۆڭى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ:

«خەن سانغۇنى شىمالدىن ھېلىراقتىلا كەلدى،
قولىدىكى ئەلەمنى فۇيۇن دۆڭىگە سانچىدى» .

2) دۇمۇ «چېگرىدىكى سەيلە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

«قىزىل قۇياش نۇرىدا فۇيۇن دۆڭى يورىدى،
تۈلپارلارمۇ كىشنىشىپ قورچاقلارغا تاشلاندى.»

3) دۇمۇنلۇق «مۇلەن ئىبادەتخانىسىغا بېغىشلىما» دېگەن ئەسەرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«قەدەھنى قايتۇرۇشنى نەچچە مەرتەم ئويلاندىم،
مەلىكىگە بەختنى فۇيۇن دۆڭىدە تىلىدىم.»

«فۇيۇن دۆڭى» (拂云堆) دېگەن نام بىلەن ھەرخىل خەتلەر ئارقىلىق تەرجىمە قىلىنغان نامى 17 خىلدىن ئاشىدىغان تۈركىلەرنىڭ مۇقەددەس ماكانى «ئۆتۈكەن تېغى» نى سىلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە (سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ «تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۆتۈكەن تېغى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسى ۋە مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قىلىنغان «قەدىمكى ئۆتۈكەن تېغى توغرىسىدا يېڭى ئىسپات» قا قارالا)، ئۇنىڭ يەر نامىنىڭ ئاھالا تەرجىمىسى ئىكەنلىكىگە تازا ئىشەنگىمىز كەلمەي قالىدۇ.

تالا دەۋرىدىكى سەنشى ئەتراپلىرىدا «دۆڭ» (堆) نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ئېدىرلىقلار ھەمىشە خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى يەر ناملىرى ھېسابلىنىاتتى. مەسىلەن، «فېڭلىڭ دۆڭى» (پۇجۇ)، «خۇاڭگۇا دۆڭى» (داتۇڭ) دېگەنلەر. ئەگەر «فۇيۇن دۆڭى» دېگەنمۇ مۇشۇ تۈردىكى يەر ناملىرىدىن، دەپ قىياس قىلساق، «فۇيۇن» سۆزى بىرگە ئىشلىتىلگەن مىساللار بارمۇ - يوق؟ بۇنىڭغا يەنىلا تالا نەزمە-لىرى جاۋاب بېرىدۇ:

1) دۇفۇ «جېڭ گۇاڭۇېنغا ھەمراھ بولۇپ خې جياڭجۇننىڭ ئۇ-لۇش يېرىنى سەيلە قىلىش توغرىسىدىكى 10 كۇپلېتلىق نەزمىسىنىڭ 9 - كۇپلېتىدا مۇنداق دەيدۇ:

«تۆشەكتىكى رىسالە تورۇسقىچە بوي تارتقان،
پەلەمپەينىڭ ئالدىدا فۇيۇن - دەرەخ باراقسان».

2) شۇخۇن «جىنلىكدا قەدىمكى ھېسلار» دېگەن نەزمىدە مۇنداق دەيدۇ:

«تاش، قارلىغاچ ۋە فۇيۇن تومۇزدىكى ياغقان قار،
دېگىزدىكى چوشقىلارنىڭ نالىسىدىن بوراڭلار.»

3) لى خې «ئات توغرىسىدا 23 كۇپلېت نەزمە» نىڭ 15- كۇپلېتىدا مۇنداق يازىدۇ:

«لوڭشىدىن چىققان ئېقىن،
فۇيۇن تامان ئۇچۇپتۇ.»

يۇقىرىقى شېئىرلاردىكى پىكىرلەرنى ئومۇملاشتۇرساق، سېن جۇڭمىيەننىڭ ئېيتقىنىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە نۇقتىئىنەزەرگە ئېرىشىمىز: «拂云» خەنزۇچە سۆز بولۇپ، تۈرك تىلى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق؛ «فۇيۇن دۆڭى» دېگەن خەتنىڭ خەت مەنىسى پەقەت مەزكۇر دۆڭدە «فۇيۇن» بارلىقىنىلا تەسۋىرلەپ بېرىدىغان بولۇپ («فۇيۇن» دېگەن ئىككى خەت لىيۇ ماۋسەي ئەپەندىنىڭ «شەرقىي تۈرك تارىخىغا دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار» I توم 463- بەتتە wolken—vertreibenden يەنى «بۇلۇتلاردىن يېرىپ ئۆتكەن شەھەر شولىسى» دەپ ئېلىنغان)، ھېچقانداق دىنىي تۇسكە ئىگە ئەمەس؛ «拂云祠» پەقەت «فۇيۇن دۆڭى» («拂云堆») دېگەن نامدىن كەلگەن بىر تۈرك ئىبادەتخانىسى، خالاس. «يۆەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى «فۇيۇن دۆڭىدىكى مۇقەددەس ئىبادەتخانا» («拂云堆神祠») دېگەن نام ئۇنىڭ بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان تولۇق ئاتىلىشى بولۇپ، قىسقارتىپ ئېيتىلغان «فۇيۇن ئىبادەتخانىسى» غا قارىغاندا ئۇنىڭ قىياپىتىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن.

«فۇيۇن ئىبادەتخانىسى» توغرىسىدىكى مۇھاكىمىدە سۆز مەنىسى

بىلەنلا توختاپ قالغىلى بولمايدۇ، يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تۇركىلەرنىڭ «ئىباەتخانىدا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈپ بەخت تىلىشى» نىڭ ئىچكى سىرىنى بىلىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا زادى كىمنىڭ ئوقياچى شىرمەت چەۋەندازلارنى قوغدىغۇچى ئىلاھ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇر. غىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ژاك جىخۇەننىڭ «لـ ياڭجۇ نەزمىلىرى» بىزنى تارىخىي مەنبەلەردىنمۇ كۆپرەك ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ. مەزكۇر شېئىرنىڭ 2 ـ كۇپلېتىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«شىمالدىكى فۇيۇەن دۆڭىگە تەڭرىقۇت نەزەر سالدى،
قانچە مەرتەم ئات سويۇپ نەزىر قىلدى بىلمىدى.
خەن تەڭرىقۇتلىرى بولدى بىزگە خوجايىن،
قۇدىلىشىش، تويلىشىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى»㉗.

ژاك جىخۇەن شۇەنزۇك دەۋرىدىكى شائىر بولۇپ، مەزكۇر شېئىرنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسى كەييۇەننىڭ 4 ـ يىلى (716 ـ يىلى) قاپاغان قاغان ھالاك بولغاندىن كېيىن، سەددىچىننىڭ ئىچىگە قاپسىلىپ تۇرۇۋاتقان تۈرك ئاقساقاللىرى (تاڭ نەزمىلىرىدە «تەڭرىقۇت» سۆزىنى «قاغان» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىش ئادەتكە ئايلانغانىدى) نىڭ ئۆتمۈشكە بولغان سېغىنىشلىرىنى ئىپادىلەيتتى. بۇ ۋاقىتتىكى تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش ئوتتۇرا شەھىرىنى شىمال ۋىلايەتلەر ساتراپى خېنىڭ سەيجۇن ساقلاۋاتقان بولۇپ، تۈركلەر بۇ شەھەردىكى فۇيۇەن دۆڭىگە «نەزەر سالغان»، ئەمما «تېۋىنىـ مىغان». مۇھىمى «قانچە مەرتەم ئات سويۇپ نەزىر قىلدى بىلمىدى» دېگەن مىسرا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشچە، تۈركلەر ئادەتتى بويىچە قەدىمدىنلا «كۆپىنچە قوي ۋە ئات سويۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلاتتى». تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان بۇ خىل قائىدە ـ يوسۇن تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يېڭى ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. جۇڭگو مەنبەلىرى

ۋە تۈركچە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى «تەڭرى» نامى تۈركلەرنىڭ دۇنيا قارىشىدا ئۇرۇش ئىلاھى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىردەك ئىسپاتلايدۇ. تۆۋەندىكى ئۇنۇمۇرسال ماتېرىيال تولىمۇ قىزىقارلىق: ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى»، «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى» ۋە «ئونگىن مەڭگۈتېشى» قاتارلىق تۆت ئاساسلىق مەڭگۈتاش㉘ تېكىستىدە ئىلاھلاشتۇرۇۋېتىلگەن «تەڭرى» 39 قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ بولغىنى (11 قېتىم) دەل «لەشكىرىي يۇرۇشتە تەڭرىنىڭ ئۆز پاناھىدا ساقلىغانلىقى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، «قۇيۇن ئىبادەتخانىسى» نىڭ سىرىنى يېڭىۋاشتىن باشقىچە راق قىلىپ يېشىپ باقساق ئارتۇق كەتمەيدۇ. بىزنىڭچە تۈركلەرنىڭ خۇاڭخېدىن ئۆتۈشتىن ئاۋۋال ئالدى بىلەن قۇيۇن ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ «نەزىر - چىراغ قىلىشى» ئېھتىمال تەڭرى ئۈچۈن ئات سويغىنى، يەنى ئۇرۇش ئىلاھىدىن «بەخت تىلىگىنى» بولسا كېرەك. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا «قۇيۇن ئىبادەتخانىسى» دەل تەڭرى ئىبادەتخانىسى بولۇپ چىقىدۇ. بۇ خىل شەرھلەش يەنىلا بىر ئۇرۇنۇش بولسىمۇ، ئەمما مەنتىقىگە بىر قەدەر ئۇيغۇن. چۈنكى، بۇ خىل چۈشەندۈرۈش Ⅷ ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ ئېتىقادى (شامان دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇرۇنىنى ئىگىلىشى) بىلەنلا ئەمەس، تۈرك لەشكەرلىرىنىڭ مەقسىتى («تالان - تاراج» قا ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى ئۇرۇش ئىلاھىدىن ئامانلىق تىلەش) بىلەنمۇ ئۆزئارا ماس كېلىدۇ.

§ 4. خانلىقتىكى «بۇددىغا سېغىنىش» نى چۆرىدىگەن تالاش - تارتىش

قاپاغان قاغانىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان كىشى بەگلەن يەنى مەشھۇر بىلگە قاغان (716 — 734) بولدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇددىزىمغا ئېتىقاد قىلىش مەسلىسى بىرمەھەل خان-

لىقنىڭ مۇھىم ئىشلار كۆنتەرتىپىگە قويۇلدى. كېڭەشتە مەرتىۋىلىك مۇتىۋەرلەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، قاغان نائىلاج ئۆز پەرمانىنى قايتۇرۇۋالدى. «بۇددىغا سېغىنىش» نى چۆرىدىگەن خانلىقتىكى بۇ تالاش ـ تارتىش، ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ماھىيىتى قاتارلىقلار ھەققەتەنمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان مەسىلىدۇر. «يېڭى تاڭنامە» 215 ـ جىلد «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى مۇنۇ تارىخىي خاتىرىلەرگە قاراپ باقايلى: «بەگلەن ئاستانە شەھىرىدىن بىرنى قۇرۇپ، بۇددىغا سېغىنىش كويىدا بولغاندا، تۇڭ-يۇقۇق مۇنداق دېدى: «بىز تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇزدىن بىرىگىمۇ توغرا كەلمەيمىز. شۇنداق تۇرۇقلۇق تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىركىشەلىشىمىز بىزنىڭ سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان، ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان، مۇقىم ئولتۇ-راق ماكانى بولمايدىغان، لەشكىرىي ئىشلاردا كامالەتكە يەتكەن، كۈچ-لۈك ۋاقىتدا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئاجىز ۋاقىتدا يوشۇرۇنۇۋالىدىغان ئالاھىدىلىكىمىزنىڭ بولغانلىقىدا. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلە-رى قانچە كۆپ بولۇپ كەتكەندىمۇ بىزنى بىرنەرسە قىلالمىغان ئەمەس. ناۋادا شەھەر سېلىپ ماكانلاشساق، ئالمىدىس جەڭلەردە يېڭىلىپ قالغىنىمىزدا ياۋۇغا يەم بولۇپ كېتىمىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇددا تەرىقە-تى ھەمىشە كىشىنى باغرى يۇمشاق ۋە بوشاڭ قىلىپ قويۇپ، ئەرلىك جاسارىتىنى سۇندۇرىدۇ». بەگلەن ئۇنىڭ تەكلىپىنى مۇۋاپىق دەپ قارىدى».

بەگلەننىڭ «بۇددىغا سېغىنىش» نىيىتى بىلەن «ئاستانە قۇرماق-چى بولۇشى» ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغان بۇ ئىككى بۆلەك ئۇنىڭ پۈتۈنلەي ئولتۇراقلىشىش نىيىتىنى شەكىل-لەندۇرگەنىدى. بۇنداق زور پىلان ھەرگىزمۇ قاغاننىڭ كاللىسى قىزىپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى، ئەكسىچە بۇنىڭدا ئەكس ئەتكەنى دۆلەت ئەسلىگە كېلىشنىڭ ئالدى-كەينىدىكى تۈرك كۆچمەن جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى يېڭى يۈزلىنىش ئىدى. جىنگۇەننىڭ 14 ـ يىلىلا (640 ـ يىلى) تاڭ

تەيزۇك تۈركلەرگە يوللىغان جاۋاب مەكتۇپىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «دۆلىتىڭلاردا بۇ يىل يىل ئوبدان كەلگەچكە مەمۇرچىلىق بولدى. زىرائەتلەردىن ئوبدان ھوسۇل ئېلىنىپ، مال - ژارانلار ئاۋۇدى، يىپەك - دۇردۇندىن ھېچقانداق قىسىلچىلىقلار يوق، شۇڭا يۇك - كىگىزلەر تاشلىنىپ قالدى. پۇرچاق ۋە سۆك ئېشىپ - تېشىپ تۈرغاچقا، تۈلكە - توشقانغا قارايدىغان كۆزمۇ يوق» (29). دېمەك، تۈركلەر خۇاڭخې دەريياسىدىن ئۆتۈپ، بەيداۋ ژادىسى (خوخوتنىڭ شىمالىدىكى بەيداۋ دەريياسى بويلىرى) غا كىرىشتىن ئىلگىرىلا مۇئەييەن دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرىنى ئىگىلەپ بولغان. شېنگۇڭنىڭ 1-يىلى (697 - يىلى) قاپاغان قاغان ژۇزېتىيەندىن ئالتە ئايماق (فېڭجۇ، شېڭجۇ، لىڭجۇ، شياجۇ، شۇجۇ، دەيجۇ) دىكى نەچچە مىڭ تۈتۈنلۈك تەسلىم بولغان تۈركلەرنى قايتۇرۇۋالغان ۋە 40 مىڭ پاتمان شال، 3000 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى ۋە 40 مىڭ جىڭ تۆمۈرگە ئېرىشىۋالغان(30). بۇ ئەھۋاللار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ سالمىقى ئېشىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئەڭ ئالىي ئورۇننى ئىگىلىيەلمىگەن. بەگلەرنىڭ «ئاستانە قۇرۇپ، بۇددىغا سېغىنىش» نىيىتىدە بولۇشى ئولتۇراق دېھقانچىلىق يېڭى يۇزلىنىشىگە ماسلاشقانلىق بولسىمۇ، يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان كۆچمەن ئىگىلىك بىلەن تىركىشىپ قالغان بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ مەرتىۋىلىك مۆتىۋەرلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. كەسكىن ۋە مەردانە سۆزلۈك تۇنيۇقۇق كېيىنكى تۈرك خانلىقىدىكى «ئۇچ سۆلالە مۆتىۋەرى» ئىدى. ئۇ قۇتلۇققا يارەملىشىپ تۈرك دۆلىتىنى قايتا تىكلىگەن، قاپاغان قاغانىنىڭ ئەقىلدارى بولغان، بەگلەن تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ يەنىلا قېينىتىلىق سالاھىيەت بىلەن ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىر بولغان. ئۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە لەشكىرىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، بۇددىزىم ئىدىئولوگىيىسىگە يۇزلىنىشنىڭ تۈرك خانلىقىنىڭ سىياسىي تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا ئىپادىلەپ بەرگەن.

شۇڭا، تالاڭ ئوردىسىدىكى ئىشكىئاغا جالاڭ يۆنىلىڭ تۇنيۇقۇقنى «كەم سۆز ۋە دانا»㉛ دەپ تەرىپلىشى بىكار ئەمەس ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى بىر قىسىم تۈركولوگلارنىڭ پىكرى بويىچە بولغاندا تۇنيۇقۇق ئاشىد يۈەنجېن ئىدى㉜. شۇنداق بولغاندا خانلىقتىكى تالاش ـ تارتىشنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى بەزى سىرلىرى ئاشكارا بولىدۇ. تۈركلەر-نىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئاشىد غارى «دېڭىز مۇ-ئەككىلى» نىڭ ماكانى دېيىلىدۇ، شۇڭا ئاشىد جەمەتىدىن پېرىخون چىقاتتى. «ئەن لۇشەننىڭ ئاپىسى ئاشىد جەمەتىدىن بولۇپ، تۈرك پېرىخونى ئىدى» («ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرىلەر» 1- جىلد) دېگەن ئەھۋال بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئاشىنا جەمەتى بىلەن قانداش-قېرىنداش مۇناسىۋەتىدە بولغان ئاشىد جەمەتى خانلىق ھاكىمىيەت سىس-تېمىسىغا مەنسۇپ بولمىسىمۇ، ئەمما شامانىزم ئېتىقادىدا پەۋقۇلئاددە ئورۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا تۇنيۇقۇقنىڭ بۇددىزمنى رەت قىلىشى يالغۇز خانلىقنىڭ مەڭگۈلۈك ئەمىنلىكى ئۈچۈنلا ئە-مەس، يەنە ئاشىد جەمەتىنىڭ مەۋقەسىدە تۇرۇپ شامان دىنىنىڭ ساپلىقى ۋە نوپۇزىنى قوغداشنىمۇ مەقسەت قىلاتتى.

VI — VIII ئەسىرلەردە شەرقىي تۈرك خانلىقىدىكى ئىلگە-رى- كېيىن ئىككى قېتىملىق بۇددىزمغا يۈزلىنىش ھادىسىسى ئوخشـ-مىغان تارىخىي مۇھىتتا مەيدانغا چىقتى: بىرىنچى قېتىملىق بۇرۇ-لۇش VI ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى تۈرك خانلىقىنىڭ سىياسىي كېڭەيمىچىلىكى ئاساسىدا تابار قاغانىنىڭ باشچىلىقىدا يۈقىرىدىن تۆ-ۋەنگە تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىۋاستە مۇددىئاسى «بايلىق ۋە قۇد-رەت» ئىدى. ئىككىنچى قېتىملىق يۈزلىنىش بولسا VIII ئەسىرنىڭ دەسلىپى تۈرك كۆچمەن جەمئىيىتىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن دېھقانچىلىق ئامىللىرى شارائىتىدا بەگلەن قاغانىنىڭ لايىھىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئولتۇراق تۇرمۇشقا بۇرۇلۇشتىكى بىر قەدەم بولۇپلا قال-دى، خالاس. بىراق، قايسى قېتىملىقى بولۇشتىن قەتئىنەزەر ھېچ-قايسىسى تۈركلەرنى شامان مۇخلىسىدىن بۇددىستقا ئايلاندۇرالمىدى. چۈنكى، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى كەسىپ قىلغان «ئادەمىي پادە-

شاهلىق» رېئاللىقتىن چەتنىگەن «ئىلاھىي پادىشاھلىق» قا ئەسلا موھتاج ئەمەس ئىدى. دەل مۇشۇ مەنىدىن بىز شىمالىي چۆللۈكتىكى تۈركلەر «بۇددىزمنى بىلمىگەن» ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ تەبىئىتى «بۇددىزمنى كېرەك قىلمىغان» دەپ قارايمىز.

5 § . غەربىي تۈركلەر «ئۇچ ئەردەنى» يولىغا قانداق ماڭغان

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر يېڭى شارائىتتا بۇددا دىنى بىلەن ئۇچراشتى. تۆۋەندە ئەسلىدە كۆك، يەر، سۇ، ئوتقا چوقۇنۇپ كېلىد-ۋاتقان «شىمالىي دى قوۋملىرى» نىڭ قانداق بولۇپ بۇددىزمنىڭ ئايد-ىغا باش قويۇپ قالغىنىنى كۆرۈپ باقايلى.

جۇ خانلىقىنىڭ باۋدىڭ 4 - يىلى (564 - يىلى) داۋپەن باشچىلىقىدىكى تەرىقەتچى راھىبلار توپى سەپەردە تۈركلەرنىڭ «غەر-بىي قاغانى» نىڭ زېھنىغا كەلگەندە ناھايىتى ياماق ئاقۇشتىلەرگە دۇچار بولدى: «بۇ يەردىكى كىشىلەر راھىب دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمە-گەچكە، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن راھىب-لار ئۆزىنى قوغداشقا مەجبۇر بولدى. يەرلىك كىشىلەر ئۇلارغا يەيدە-غانغا ئوزۇق بەرمىدى، سەي - كۆكتات ئېلىشىغىمۇ يول قويمىدى، بۇنىڭ بىلەن راھىبلار ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىردابىغا يېرىپ قالدى. شۇ چاغدا جۇ خانلىقىدىن كەلگەن يالۋاچ: «بۇلار بۇددا مۇرىتلىرى، ئۆز دۆلىتىدە پادىشاھ - ۋەزىرلەردىن تارتىپ ھەممىلا كىشى ئۇلارغا يۈكسەك ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاياغ ئىزى تەگكەنلا يەردە مال - چارۋىلار تېز ئاۋۇيدۇ، دېدى. قاغان خۇشال بولۇپ، ھەر كۈنى تۆتتىن قوي بېرىپ ئوزۇق قىلىشنى ئېيتتى. داۋپەن قاتارلىق كىشىلەر بولسا ئۆزلىرى پىشۇرغان كۆكتاتلارنىلا يېدى. جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەيدىغان، مەي ئىچمەيدىغان، گۆش يېمەيدىغان، يۇرۇش-تۇ-رۇشى غەيرىي بولغان بۇ كىشىلەرنىڭ داۋاملىق غەربكە مېڭىشىغا يول

قويۇلمىدى. ھەربىرىگە بىردىن ئات بېرىلىپ ئۇزىتىپ قويۇشقا كىشى قوشۇپ قويدى. ئۇلار چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىن چېغىنزۇك ئىبادەت خانىسىدا تۇردى»㉝.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، داۋېن قاتارلىقلار «غەربىي قاغان» زېمىنىدا تۇمشۇقىغا يېگەندە شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئەلچىسى «بۇلا-رنىڭ قەدىم ئىزى تەگكەن يەردە مال - ۋاران تېز ئاۋۇيدۇ» دېگەن قۇرۇق باھانىنى كۆرسەتمىگەن بولسا، ئۇلار جەزمەن ئاچلىقتىن ئۆ-لۈپ كېتەتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ راھىبلارغا بۇنچىلىك قوپال مۇئا-مىلىدە بولۇشى ئۇلارنىڭ تېخى يېڭىلا موڭغۇلىيە يايلىقىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى ۋە «جانلىقلارنى ئۆلتۈرمە-يدىغان، مەي ئىچمەيدىغان، گۆش يېمەيدىغان» غەيرىي مىجەزلىك راھىبلارنى يات كۆرگەنلىكىدىن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە ئون يىللارغىچە ئاق تاغ بىلەن قاراسۇ ئارىلىقىدا بارگاھ تىككەن تۈرك خانلىقى يەنىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلدى. تاردۇ قاغانىنىڭ 598 - يىلى شەرقىي رىم ئىمپېراتورى موريۇسقا يوللىغان دۆلەت خېتىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «تۈركلەر ئوتقا چوقۇنىدۇ، ئاسمان ۋە سۇ، يەرلەرگە ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدىكى يېگانە ياراتقۇچىغا ئىشىنىدۇ، ئات - كالا سويۇپ ئۇنىڭغا نەزىر قىلىدۇ، شۇنداقلا كەلگۈسىدە بولغۇسى ئىشلاردىن بېشارەت بېرەلەيدىغان كاھىنلىرىمىز بار»㉞. تاكى تاڭ گاۋزۇنىڭ ۋۇدې 9 - يىلى (626 - يىلى) غا كەلگەندىلا ئاندىن غەربىي تۈركلەرنىڭ راھىبلارغا ئىززەت - ئېكرام بىلدۈرگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلايمىز: «شىمالدىكى بەدەۋىلەر ئاچ كۆز ۋە باتۇر كېلىدىغان بولۇپ، ھەقىقەتتىن، ھېكمەتتىن خەۋەرسىز ئىدى. شۇنىڭ بىلەن (بوپو) بۇددا كالامىلىرى ۋە دىيانەت تەلىماتلىرى-نى ئۇلارغا تارقىتىشقا غەيرەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تويىنلاردىن ئون كىشى شىمالغا سەپەر قىلىپ، غەربىي تەرەپ قاغانى يابغۇنىڭ ھۇزۇرىغا باردى. قاغانغا نومدىن ساۋاق بېرىپ رىغبەتلەندۈرۈۋىدى، 10 كۈن ئۆتە - ئۆتمەيلا تۈرك قاغانى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن قۇلاق

سىلىپ ئىچىگە كىرىپلا كەتتى. ھەر كۈنى 20 كىشىلىك ئوزۇق بېرىپ، ئەتىگەن - ئاخشام سالام بېرىپ تۇردى. ھەمراھ بولۇپ كەلگەن راھىبلارمۇ ئوخشاشلا ئىززەت - ئېكرامغا سازاۋەر بولۇپ، غەيرەت - شىجائىتى ھەسسىلەپ ئاشتى»㉟. بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، يابغۇ قاغان بوپودىن «ساۋاق ئاڭلاپ»، «10 كۈن ئۆتە - ئۆتمەيلا»، «كىرىشىپ قالغان». بۇ ھىندىستان راھىبى قارىماققا رەجمىغا ئېلىنىپ قايتۇرۇۋېتىلگەن داۋۇپەندىن كۆپ دانادەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە تارىخنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، بۇ ئاساسلىقى راھىبنىڭ دانالىقى ۋە بىلىمىنىڭ قانچىلىك ئېكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان ئەھۋال ئېكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەگەر بوپو 62 يىل ئىلگىرى كەلگەن بولسا ئېھتىمال ئۇمۇ داۋۇپەن ئۇچرىغان پېشكەللىكتىن قېچىپ قۇتۇلالماس ئىدى. ئۇنداق بولسا بۇ 62 يىل ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا پايدىلىق قانداق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى؟

تاردۇ قاغانىنىڭ نەۋرىسى يابغۇ قاغان (611 — 618) دەۋرىدىن تارتىپ غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئېشىپ باردى ۋە شەرقىي تۈرك بىلەن تىركىشىشكە باشلىدى: «شەرقتە ئالتۇن تاغدىن غەربتە دېڭىزغىچە بولغان كەڭ زېمىن، قاش قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى بارچە ئەللەر (غەربىي تۈركلەر) گە تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي شىمالىي تۈركلەر بىلەن دۇشمەنلەشتى ۋە كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغدا قاغان بارگاھىنى تىكتى. يابغۇ قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىنىسى تۇن يابغۇ قاغان تەختكە چىقتى. تۇن يابغۇ قاغان (618 — 628) جاسارەتلىك ۋە دانىشمەن بولۇپ، سوقوشقا ماھىر ئىدى. شۇڭا، شىمالدا تېلېلارنى قوشۇۋالدى. غەربتە پارسلارنى سۇرۇپ تاشلىدى. جەنۇبتا كەشمىرگىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئوقياچى شىرمەت چەۋەندازلىرى نەچچە يۈز مىڭغا يېتىپ، غەربىي يۈرتنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ئاسىيولارنىڭ قەدىمىي زېمىنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قاغان بارگاھىنى شاشنىڭ شىمالىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن جايغا كۆچۈرۈپ كەتتى. غەربىي يۈرتتىكى

پادىشاھلارنىڭ ھەممىسىگە ئىلتەبىر ئۇنۇۋانىنى بېرىپ، ھۆكۈمرانلىق ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە باج - سېلىقنى ھەيدەكچىلىك قىلىشقا بىردىن تۇدۇن ئەۋەتتى. غەربىي رۇئىلار گۇللىنىپ ھېچقاچان بۇنچە-لىك بولۇپ باقمىغان»㊱. باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ھۆكۈمرانغا ئايلانغۇچە بولغان بۇ جەريانىدىن مۇنداق بىرنەچچە نۇقتىنى چۈشىنىۋې-لىش مۇمكىن: (1) زېمىننىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ غەربىي تۈرك-لەرنىڭ سىياسىي مەركىزى شەرقتىن غەربكە، تاغدىن شەھەرگە سۈ-رۈلگەن ۋە يايلاق ئۈرپ - ئادەتلىرى تەدرىجىي ئاجىزلاشقان؛ (2) غەربىي تۈركلەرنىڭ يېڭى تېررىتورىيىسىدە شامانىزم ئېتىقادىدىكى تېلىلار، ئوتقا چوقۇنىدىغان توققۇز جاۋۇلار㊲، شۇنداقلا بۇددا دىنى-غا ئېتىقاد قىلىدىغان كۈسەن، قوچۇ ۋە كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇچ خىل دىننىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇش ھادىسىسى ئاللىقاچان مۇقىملىشىپ قالغان؛ (3) تۇن يابغۇ قاغان غەربىي يۇرتتىكى بوي-سۇندۇرۇلغان ئەللەرگە قارىتا ۋاسسال بولۇپ، ئولپان تاپشۇرغۇزۇش تەدبىرىنىلا يۈرگۈزگەن بولۇپ، مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويغان ئەمەس. بۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى «تەرە-قەت تارقىتىشقا غەيرەت قىلغان» بوپوغا پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىر-لاپ بەردى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا داۋاپەن دۇچار بولغان كېلىش-مەسلىكتىن ساقلىنىپ قالالىدى، يەنى بەك بالدۇر كېلىپ قېلىپ «ئاچلىقتىن ئۆلگىلى تاس قالدى» ، يەنە بىرى، دەل ۋاقتىدا كەلگەچ-كە «ئەتىگەن - ئاخشامدا سالام - سەھەتكە مۇشەررەپ بولدى» . زامان ئامىلىنىڭ ئادەم ئامىلىنى چەكلەش مۇناسىۋىتى بۇددىزم بىلەن قاغان ئوردىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى بېكىتتى، بۇ ئارىلىقنى راھىبلار ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئۆزگەرتىشكە قادىر ئەمەس ئىدى.

بوپو تۇن يابغۇ قاغانغا دىن تارقاتقانلىقى 3- يىلى تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب شۈەنزاڭ تۈرك ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ يەردە قىممەتلىك مېھمان سۈپىتىدە كۈتۈلۈشى توغرىسىدا گەپ ھاجەت-سىز ئىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى دەل شۈەنزاڭنىڭ كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىدىن تۇن يابغۇ قاغانلىقى دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئىككى ياقلە-

مىلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. بىر تەرەپتىن ئالغاندا، شۇەنزاڭ يېتىپ كەلگەندە قاغان «چېدىردىن چىقىپ ھۆرمەت بىلدۈر-دى ۋە تىلماچ ئارقىلىق ئەھۋال سورىدى»؛ شۇەنزاڭ بۇددا تەرىقىتى ھەققىدە سۆزلىگەندىن كېيىن «ئالىقانلىرىنى جۈپلەپ، پېشانىسىگە تەككۈزگىنىچە خوشاللىق بىلەن قۇلاق سالدى». ئۇنىڭ بۇ قىياپەتلىرى راستتىنلا بىر سادىق بۇددىستقا ئوخشايتتى. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا قاغان «ئوتقا چوقۇنىدىغان بولغاچقا، كارىۋات ئىشلەتمەيدۇ، ياغاچتىن ئوت چىقىدىغان بولغاچقا ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇستىدە ئولتۇرمايدۇ. يەرگە بىرنەچچە قات سېلىنچا سېلىپلا بولدى قىلىدۇ»، يەنىلا شامان دىنىنىڭ تابو ئادەتلىرىدىن پەرز تۇتاتتى[38]. تۇن يابغۇ قاغانىنىڭ كۆرۈنۈشكە بۇددىغا باش ئۇرۇپ قويۇپ، ئەمەلىيەتتە ئوت ئىلاھىنى ياد ئەتكەن ئەھۋالى بۇ ۋاقىتتىكى تۈرك خانلىقىنىڭ «ھەممىسىنى قوبۇل قىلىش» تەك دىنىي سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ھال Ⅶ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ غايەت زور ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تولىمۇ ماس كېلەتتى. تارىختا خاتىرىلەنگەن «تۇن يابغۇ قاغان جاسارەتلىك ۋە دانىشمەن ئىدى»، دېگەن ئەھۋال دەرھەقىقەت راست بولۇپ، ئۇنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشتىكى يۈكسەك ماھارىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

628 - يىلى تۇن يابغۇ قاغان ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر سۇيابنىڭ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى بەش ساداقلىقلار ۋە سۇيابنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەش تۇغلۇقلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بەش ساداقلىقلار تۇن يابغۇنىڭ ئوغلى تېرىش تېكىننى قاغان قىلىپ «ئىس يابغۇ قاغان» دەپ ئاتالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە ئىچكى نىزادا يېڭىلمەس ئورۇنغا چىقىش ئۈچۈن، دادىسىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى بىراقلا ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىبادەتخانىلارنىڭ مال-مۈلكىنى تارتىۋالماقچى بولدى. بەلخ بېگى ياساتقان ساڭرامنى بۆلاڭ - تالاڭ

قىلىپ، راھىبلارنى گاڭسا - جىسا قىلىپ قويدى. شۇنىڭدەك «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 1 - جىلدىدا بۇ ھەيدان ۋاپاسىزلىقنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «يېقىندا يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى ئىس يابغۇ قاغان ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ، سەرۋازلىرىنى باشلاپ ساڭرامغا ھۇجۇم قىلغان ۋە قىممەتلىك گۆھەرلەرنى بۇلىۋالماقچى بولغان. سەرۋازلار ساڭرامغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا چۆشكۈن قىلغان بولۇپ، شۇ كېچىسى قاغانغا چۈشىدە ۋەيسارا ئىلاھى: «نېمەڭگە شۇنچە ئىشىنىپ ساڭرامغا زوراۋانلىق قىلىسەن، دەپتۇ ۋە ئۇزۇن گۈرزە بىلەن بىر قويۇپلا ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ. قاغان چۆچۈپ ئويغىنىپ كۆڭلى قاتتىق بۇزۇلغان ۋە ئەلەمدار - قەلەمدارلىرىغا چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن. ئارقىدىنلا ھەرقايسى راھىبلارغا چېقىلماسلىق ۋە ئىلگىرىكى قىلغانلىرىغا ئەپۇ سوراش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلىپ، قالايمىقانچىلىق چىقارغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان». بەلخ قەلئەسى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى «شەرقتىن غەربكە 800 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 400 چاقىرىم كېلىدىغان» ئانچە چوڭ بولمىغان دۆلەت بولسىمۇ، بۇددىزمنىڭ تەسىرى چوڭ ئىدى. «ساڭراملىرى يۇزدىن، راھىبلىرى ئۈچ مىڭدىن ئاشاتتى»، ئۇنتۇرا ھېساب بىلەن ھەر سەككىز چاقىرىمغا بىردىن بۇتخانا توغرا كېلەتتى. ئىس يابغۇ قاغانىنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشى شۇ جايدىكى راھىبلار گۇرۇھىنىڭ مەنپەئىتىگە ئېغىر زىيان سالغان بولغاچقا، ۋايسارا ئىلاھى (قوشۇن بىلەن بىللە يۇرۇپ تەرىقەتنى قوغدايدىغان ئىلاھ) نىڭ كۆرۈنۈشىنى پۇتۇنلەي بىر خىل قايتۇرما زەربە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، پەقەت راھىبلارنىڭ خاتىرىلىرىدە بۇ ۋەقەگە بىر قەۋەت «ئىلاھىي نۇر» يالتىپ قويغان، خالاس.

ئەگەر ئىس يابغۇ قاغان سىياسىي بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېرىكلەشتۇرۇپ بۇددىزمنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولغان بەلختە زورلۇق قىلغان، دەپ قارالسا، ئۇنىڭ ئاكىسى تەندۇ شاد راھىبلار گۇرۇھى

بىلەن ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىدە بولغانىدى. نەتىجىدە ھۆكۈمراند-
لىق ئىشلىرى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغان. شۇنىڭ تەندۇ شادىنىڭ
ھۆزۈرىغا كەلگەندە ئۇ كېسەل بىلەن ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغان،
ھىندىستانلىق راھىبلار ئىشىك ئالدىدا «شادىقا ئاتاپ ئەپسۇن ئوقۇۋاتـ
قان» ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي تەندۇ شاد كېيىنكى توقىلى ۋە ئالدىنقى
خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنىڭ بىرلىشىپ قەست قىلىشى بىلەن ئۆلـ
گەن. «بەلختىكى نەچچە ئون راھىب شادىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلـ
ىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلىنى چىقارغان ۋە ھەممەيلەن يىغـ
لىپ كۆڭۈل سوراپ تەسەللى بەرگەن»㊴. ئاتىسىنى سۈيىقەست
بىلەن ئۆلتۈرۈپ تەخت تارتىۋىلىشتەك ۋەھشىيلىك ئەينى جايدىكى
راھىبلار بىلەن يېڭى شادىنىڭ ئارىسىنى يىراقلاشتۇرۇۋەتمىگەن، ئەگـ
سىچە راھىبلار «كۆڭۈل سوراپ» «تەسەللى بېرىش» كە كەلگەن.
بۇنىڭدىن سىياسىي بىلەن دىننىڭ بىرلىشىشى قايسى دەرىجىگە بېرىپ
يەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

تۇن يابغۇ قاغان ئەۋلادلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا تۇنقان ئىككى خىل
پوزىتسىيىسى ۋە راھىبلارنىڭ ئوخشىمىغان ئىنكاسى ئامۇ دەريا سىنىڭ
جەنۇبىدىكى دىنىي ئەنئەنىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلۈكىنى، تۈرك ئاقسا-
قاللىرىنىڭ بۇددىزىمنىڭ ئالدىدا ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشىغا يول قويمايـ
دىغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ جايدىن شەرقىي جەنۇبقا ئۆتكەندە ئۇ
يەردىكى تۈركلەردە بۇددا ئېتىقادىنىڭ كۈنسېرى چوڭقۇرلاۋاتقانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. Ⅷ ئەسىرنىڭ دەسلىپىگە كەلگەندە بۇ جايدىكى
تۈرك ھۆكۈمرانلىرى پۈتۈنلەي ساكيامۇنى مۇرتلىرىغا ئايلىنىپ بولـ
دى. ئوتتۇرا ئەنەتكەك راھىبى سۇبخاكاراسىمخا 716- يىلى ئۇدياندا
بەگلىكىدىن ئۆتكەندە شۇ جايدىكى تۈرك خان ئوردىسىنىڭ ئىززەت-
ئېكرامىغا مۇشەررەپ بولغان: «ئۇ تۈرك ئوردىسىدا (ۋايروكانا)
تەلىماتىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، خاتۇن ئۇنى بۇددا تەرىقىتىنى سۆز-
لەپ بېرىشكە بۇيرۇدى. راھىب نەي ئەنشەن بىر تۈپ دەرەخنىڭ
سايىسىدا ئولتۇرۇپ، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نومنى ھاۋادا مۇئەللەق
تۇرغۇزۇپ قويدى. تۈرك قاغانىنىڭ خاتۇنى (ئەمەلدارى، دەپ يېزىل-

غانلىرىمۇ بار) قولى بىلەن كۆكسىنى سىقىۋېدى، ئۇچ يۈتۈم سۈت ئېتىلىپ چىققىنىچە راھىبنىڭ ئاغزىغا قۇيۇلدى. نەي ئەنشەن ئالماق-لىرىنى جۈپلىگىنىچە: «ئۇ مېنىڭ ئۆز ئانامكەن، دېدى»⑩.

«كۆكسىنى سىقىپ سۈت چىقىرىش» بىر ئېپسانىگە ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئۇنى يەنىلا تۈركلەرنىڭ راھىبلارغا بولغان ئىلتىپاتى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۈددا تەرىقىتىنى سۆزلەش جەريانىدا قاراڭغۇلۇقنى تۇگىتىپ يورۇقلۇقنى قولغا كەلتۈرۈش، كەڭ ئاۋامنى يېتەكلەش مەزمۇنىدىكى «ۋايروكانا» تەلىماتىنىڭ شەرھلەنگەنلىكىنى پاكىت دېيىشكە بولىدۇ. تۈرك خاتۇنىنىڭ قانچىلىك چۈشەنگەنلىكىنى قىياس قىلىش زۆرۈر ئەمەس. خۇي چاۋ«بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا-ھەت» دە خاتىرىلەنگەن جاگۇدامۇ تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىر بۈددىزم دۆلىتى ئىدى: «مەزكۇر ئەلنىڭ پادىشاھى ۋە سەردار- ئاتاماڭ-لىرى تۈركلەر بولسىمۇ، ئۇچ ئەرەنگە ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ، ئىبا-دەتخانا ۋە راھىبلىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدۇ، ماخايانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ. سارتارقان ئىسىملىك بىر نامدار تۈرك سەردارى بولۇپ، ھەر يىلى بىر قېتىم يىغقان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى قانچە-لىك بولسا شۇنچىلىك قىلىپ خانغا بېرىۋېتىدىكەن». ھەممىدىن قىزىقارلىقى ئۇنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى قەندىھار دۆلىتىدۇر: «پادىشا-ھى تۈرك بولسىمۇ، ئۇچ ئەرەنگە چوقۇنىدۇ. پادىشاھ، خانىش، شاھزادە، سەردار قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ياساتقان ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ، مۇشۇ ئىبادەتخانىلاردا ئۇچ ئەرەنگە تې-ۋىنىدۇ. پادىشاھ ھەر يىلى ئىككى قېتىم ئاشكارا پەرھىز تۇتۇپ، ئۆزىگە تەۋە بارلىق بۇيۇملىرى — خاتۇن، پىل، ئات قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بۈددىغا ئاتىۋېتىدۇ، ئاندىن خاتۇن ۋە پىلنى راھىبلار يۇلغا سۈندۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، قاغان شۇ ساندا تۆلەم پۇل تۆلەپ قايتا سېتىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۆگە، ئات، ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم - كېچەك، ئۇي جابدۇقلىرى قاتارلىقلارنى راھىبلار دېگەن باھادا سېتىۋېتىدۇ ۋە تېۋىنىش ئىشلىرىغا بىر قىسمى-نى ئايرىيدۇ. بۇ پادىشاھ ھەقىقەتەنمۇ شىمالىي تۈركلەرنىڭ پادىشاھ-

لىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئوغۇل ـ قىزلىرىمۇ شۇنداق قىلىدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ياساقلىق ئىباده‌تخانىلىرى بولىدۇ. قەھەللىك پەرھىز تۇتۇپ تۇرىدۇ».

تۇرك پادىشاھى جەمەتى ۋە سەردارلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇددىغا ئېتىقاد قىلىشتا بۇنچىۋالا قىلىپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن قەدىمقى دۆلەت ئەھۋالىنى ئاز ـ تولا چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 258 — 259- يىللىرىلا ئاسۇكاخان باتانتىنى بۇ جايغا دىن تارقىتىشقا ئەۋەتكەنىدى. شۇنداق بولغاچقا «بۇ ئەلدىن ئۇلۇغ نەرسىلەر ۋە داڭلىق ئۇستازلار قەدىمدىنلا كۆپ چىققان: نالۇ-كاۋارا يەنتىيەن، ئاسانگا پوسار، ۋاسۇبانخۇ پۇسار، دارمابۇد ھىنتاما-نى، پارىسۋا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دۆلەتتىن ئىدى» ㊶. ئىلگىرىكى ماۋزۇلاردا بايان قىلىنغان شەرقىي تۈرك خانلىقىغا بې-رىپ، تابار قاغانىنىڭ بارگاھىدا تەرىقەت سۆزلىگەن جىنانا‌گۇپتامۇ قەدىمقى ئىدى. بۇددا سەنئىتىدە قەدىمقى ئۇسلۇبىدىكى ھەيكەللەر ۋە قۇرۇلۇشلاردا ئاز ـ تولا ھىندىستان ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرىنىڭ خاراكتېرى بار بولۇپ، پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇردۇر. بۇددىزم ئەنە شۇنداق ئۇزاق ۋە چوڭقۇر تارىخقا ئىگە دۆلەتتە سىرتتىن كەلگەن بويسۇندۇرغۇچىلار يەرلىك خەلقنىڭ ئېتىقادىغا ئورتاقلاشمىسا يەككە ـ يېگانە ئورۇنغا ئۆتۈپ قالاتتى. شۇڭا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، پادىـ شاھ، خاتۇن، شاھزادىدىن سەردارلارغىچە بەس- بەستە «ئۇچ ئەردەنى» گە تېۋىنغان ۋە ئېتىقاد جەھەتتە بويسۇندۇرۇلغۇچىلار بىلەن بىردەك-لىككە ئىگە بولغان. تاكى Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىمۇ غەربكە نوم ئېلىپ كېلىشكە ماڭغان ژۇكوك بۇ يەردە «تېكىن ئىباده‌تـ خانىسى» ۋە «خاتۇن ئىباده‌تخانىسى» نىڭ بارلىقىنى كۆرگەن ㊷. تۈركلەرنىڭ بۇددىستلىشىشىدا قەدىمقى خان ئوردىسى بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭلاشقا، خوي چاۋنىڭ نەزىرىدە ئۇلار «شىمالىي تۈرك خان ئوردىلىرىغا ئوخشىمىغان» ئىدى.

§ 6 . قوشۇمچە بايان: تۈركلەرنىڭ دىنىي جۇغراپىيەسىگە نەزەر

VI — VIII ئەسىرلەردىكى تۈرك خانلىقىنىڭ خەرىتىسىنى دىنىي ئېتىقاد خاراكتېرىنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ ئاساسىي جەھەتتىن ئۈچ چوڭ رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى رايون شامان دىنى رايونى بولۇپ، ئۇنىڭغا جەنۇبىي سىبىرىيە، موڭغۇلىيە يايلاقىدىن تاكى ئىلى دەريا ۋادىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىرغىقىغىچە بولغان رايون كىرىدۇ. ئىككىنچى رايون زورو ئاستېر دىنى رايونى بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇياب ۋادىسىدىن تارتىپ ئامۇ دەريا سى ۋادىسىغىچە بولغان جايلار كىرىدۇ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دەريا ـ ئېقىنلار گىرەلىشىپ كەتكەن رايوندا توققۇز جاۋۇپلارنىڭ ئاتەشپەرەسلىك ئىبادەتخانىلىرى ئەڭ كۆپ ئىدى. ئۇچىنچى رايون بولسا بۇددىزم رايونى بولۇپ، ئامۇ دەريا سىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ھىندى دەريا سىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جايلارغىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، ئېتىقادنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشىدىن ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركلەردە زورو ئاستېر دىنى ۋە بۇددا دىنى كەڭ تارقالغان. نىستورىيان دىنى ۋە مانىي دىنىنى بولسا پەقەت قىسمەن ۋە ۋاقىتلىق خاراكتېردىكى دىنىي ھادىسە دەپىشكىلا بولىدۇ.

مانا مۇشۇ تەرتىپ بويىچە كۆزەتكىنىمىزدە مۇنداق بىر قانۇنىيەتنى بايقايمىز: تۈركلەرنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان بويسۇنۇرۇش تارىخى ئۆز نۆۋىتىدە تۈرك ئىلاھ ـ مۇئەككەللىرىنىڭ رونىق تېپىشىتىن ھالاك بولۇشقىچە بولغان ئۆزگىرىش تارىخىدۇر. يايلاق ھىدلىرى ناھايىتى قويۇق بولغان كۆك تەڭرىسى، يەر ـ سۇ ئىلاھلىرى بىردەك ئىستىخىيىلىك قەبىلە دىنلىرى بولۇپ، ئىلاھىي سىستېمىسى ۋە تەشۋىقات خاراكتېرى كەمچىل ئىدى، پەقەت چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتەلەيدىغان كۆچمەنلەر «ئا-

شۇ دائىرىدىن ھالقىپ چىققاندىن كېيىنلا تېزلىكتە باشقا ئىلاھنىڭ خاس ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالاتتى»⑬.

تۈرك دىن تارىخىنى تۈرك جەمئىيەت تارىخىنىڭ ئەگرى ـ توقاي ئىنكاسى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇددىغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىدە «ئۇچ ئەردەنىگە تېۋىنىدىغان» تۈركلەر «بۇددىزمنى بىلمەيدىغان» يايلاقتىكى قەبىلىداشلىرىدىن تېخىمۇ يۇقىرىراق تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇراتتى. غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتى بەدەۋى بويسۇندۇرغۇ-چىلارنى بويسۇندۇردى. چېدىر مەدەنىيىتىنىڭ شەھەر مەدەنىيىتىگە ئۈستۈن بوشاتقانلىقى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئىلغار ھادىسە ئىدى.

ئىزاھلار

① «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا‌ھەت»، «داجىڭ يىللىرى تۈزىتىلگەن تىرىپتاكا»، 51 ـ جىلد، 978 ـ بەت.

② فۇجىتا تويوخاچى: «خوي چاۋنىڭ «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا‌ھەت» گە ئىزاھ»، 1931 ـ يىل ياپونچە نەشرى، 77ـ بەت؛ جاڭ يى: «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا‌ھەت خاتىرىسىگە ئىزاھ»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1994ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 133 — 134 ـ بەتلەر؛ بېرنىشتام: «خوي چاۋنىڭ خاتىرىسىدىكى تۈركلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا»، «قەدىمكى تارىخ ژۇرنىلى»، 1952 ـ يىل نەشرى، 1 ـ سان.

③ فەن پۇ: «Ⅵ — Ⅷ ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى»، «تارىخ مەدەنىيەت»، 19 ـ توپلام، 1983 ـ يىل نەشرى، 198 ـ بەت.

④ «جۇنامە»، 50 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑤ «جۇنامە»، 30 ـ جىلد، «دۇيغۇرنىڭ تەرجىمھالى».

⑥ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 99 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑦ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى»، 25 ـ جىلد، «ۋۇ ئەينىڭ تەرجىمھالى».

⑧ ۋاڭ جوڭلو: «شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئالتە دەستۇرى»، 1ـ قىسىم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1979 ـ يىل نەشرى، 207ـ، 253ـ بەتلەر.

⑨ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ

قسسم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1958 ـ يىل نەشرى، 974 ـ بەت.

⑩ «بۇيۇك تالاڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 5 ـ جىلد.

⑪ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى» ، 2 ـ جىلد، «جىنا گۇپتانىڭ تەرجىمھالى» .

⑫ ئېنگېلس: «ئېپتىدائىي خرىستىئان دىنى تارىخى توغرىسىدا» ، خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىل نەشرى، 22 — 23 ـ بەتلەر.

⑬ س. گ. كىلياشتۇرنىي: «بۇگۈنتىن تېپىلغان سوغدىچە مەڭگۈتاشقا تولۇقلىما ئىسپات» ، «جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ توپلام، شاڭخەي تەرجىمە ئەسەرلەر نەشرىياتى، 44 ـ بەت؛ بازىن: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان بۇگۈت مەڭگۈتېشىدا تۇركلەر ۋە سوغدىلار» ، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ توپلام، شاڭخەي تەرجىمە ئەسەرلەر نەشرىياتى، 44 ـ بەت؛ بازىن: «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان بۇگۈت مەڭگۈتېشىدا تۇركلەر ۋە سوغدىلار» ، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر بىلىملەر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 1987ـ يىللىق 5ـ سان.

⑭ تالاڭ يۇڭتۇڭ: «خەن ـ ژېي ـ جىن ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى بۇددا دىنى» 2 ـ قىسسم، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1955 ـ يىل نەشرى، 832 — 834 ـ بەتلەر.

⑮ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى» ، 2ـ جىلد، جىناناگۇپتا-نىڭ تەرجىمھالى» .

⑯⑰ «سۇينامە» ، 84 ـ جىلد، «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑱ س. ۋ. كىسلىيېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ، 1951 ـ يىل نەشرى، 509 ـ بەت.

⑲ مورى ياسۇ تاكائو: «تۇركلەردىكى بۇددىزمنىڭ مەنبەسى ۋە قەدىمكى تۇركچە بۇددا نوملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى» ، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق توپلىمى» 1996 ـ يىللىق 1 ـ سان، 120 ـ بەت.

⑳ «تەپىسلىك ھېكايەتلىرى» ، 116 ـ جىلدتا «قەدىمكى ۋە ھازىرقى بەش ئۇسلۇب ھەققىدە خاتىرە» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىگجۇ ئايمىقىدا بىر كىشى رەسسمگە قاراپ تەبىر بېرىشنى بىلەتتى. بىر قېتىم ئۇ شىمالدىكى تۇركلەرگە ئەسىر چۈشۈپ قالغاندا، تۇرك قاغانى بۇددىزمنىڭ رەسسمىنى ئۆزىتىپ تەبىر بېرىشنى بۇيرۇغان» . بۇ بايانلار ھېكايە تەرىقىسىدىكى پاراڭ بولۇپ، ئىشەنچلىك يىل دەۋرىمۇ ئېنىق ئەمەس، يەنە كېلىپ بۇددىزمنىڭ رەسسمىنى سىزغاندا ئوغرىلىۋالغان بويالغۇلارنى بۇرۇنغا تىقىۋالاتتى، دېيىلىدۇ.

مەنبە تەكشۈرۈشتىن ئۆتەلمىگەن بولغاچقا، ئۇنى ئاساس قىلىشقا بولمايدۇ.

㉑ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى»، 25 - جىلد، «جى شيەننىڭ تەرجىمھالى».

㉒ «يېڭى تاڭنامە»، 215 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉓ «كونا تاڭنامە»، 93- جىلد، «جالغا رېنيەننىڭ تەرجىمھالى»، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى موڭغۇل تارىخى تەتقىقات كافېدراسى تۈزگەن «ئىچكى موڭغۇلدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (1976 - يىل نەشرى) نىڭ 50 — 51 - بەتلىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «تەسلىم بولغۇچىلارنى قۇبۇل قىلىش ئۈتتۈرا شەھىرى خۇيەن جىلغىسى ئېغىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 80 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا، يەنى ھازىرقى ئويرات خوشۇنىنىڭ شەرقىدىكى باۋتۇ شەھىرىگە يېقىن جايدا».

㉔ «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1- قىسىم366 — 367- بەتلەر؛ 2 - قىسىم 1028 - بەت.

㉕ «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى دەلىلەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى»، 5 - توپلام، 148 - بەت، بارتولد «تۈركلەر بۇددانى بىلدۈرىدىغان burqan دېگەن سۆزنى خەنزۇ تىلىدىن ئەمەس، مانىي مۇرتلىرىدىن قوبۇل قىلغان» دەپ قارايدۇ: «ئۈتتۈرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى.

㉖ كارلگېرېن: «خەنزۇ تىلىنىڭ ئانالىتىك لۇغىتى» 108-، 792- بەتلەر.

㉗ «گوشيۇ توپلىمى»، 2 - جىلد.

㉘ ج. كلاۋسون: «ئونگىن مەڭگۈ تېشى» (ئەنگلىيە: «خان جەمەتى ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1957- يىل 3-، 4- قوشما سان).

㉙ «جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەر»، 9 - جىلد.

㉚ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 206 - جىلد، شېنگۈڭنىڭ 1 - يىلى 3 - ئاي.

㉛ «قانۇنلار قامۇسى» 198- جىلد. «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉜ موري ماسائۇ: «ئاشىد يۈەنجېن ۋە تۇنيۇقۇق»، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى»، 1979 - يىللىق 3 - سان، 35 — 39 - بەتلەر؛ كىلياشتورنىي: «تۇنيۇقۇق - ئاشىد يۈەنجېن»، «تۈركولوگىيە توپلىمى»، 1966- يىل، 202-، 205- بەت؛ ۋ. م. نادىلىيايېۋ: «ئورخۇن- يېنى-

سەي ھەرپلىرىدىكى « ھ »نىڭ ئوقۇلۇشى ۋە ،تۈنيۇقۇق، دېگەن ئىسىمنىڭ ئېتىمولوگىيىسى» ، «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى» ، 1963- يىل نەشرى، 197 — 213 - بەتلەر.

㉝ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى» ، 12 - جىلد، «داۋېدنىڭ تەرجىمھالى» .

㉞ ئې. چاۋاننېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، 1935- يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، 177 - بەت.

㉟ «ئالىي راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى. داۋامى» ، 3 - جىلد.

㊱ «كونا تاڭنامە» ، 194 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

㊲ «سۇينامە» ، 84- جىلد«تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ ئادىتى ئاساسىي جەھەتتىن تۈركلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ» .

㊳ ئاددىي ئەسىرىم: «تۈركلەردىكى ئاتەشپەرەسلىك توغرىسىدا» ، «ئوتتۇ- را ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1- توپلام، 1983- يىل نەشرى، جۇڭخۇا كىتابخا- نىسى، 145 — 149 - بەتلەر.

㊴ «شۇنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، 2 - جىلد.

㊵ لى خۇا: «شەرقىي ئاستانىدىكى شېڭشەن ئىبادەتخانىسىغا ئورنىتىلغان سۇبخاكاراسمىغا ئۇستازنىڭ ئابىدىسى» ، «ئەدەبىيات- سەنئەت جەۋھەرلىرى» ، 861 - جىلد؛ زەننىڭ: «سۇغ دەۋرىدىكى راھىبلارنىڭ تەرجىمھالى» ، 2- جىلد، «تاڭ دەۋرىدىكى ئاستانە لويادىكى شېڭشەن ئىبادەتخانىسىدىكى سۇبخاكا- راسمىغا ئۇستازنىڭ تەرجىمھالى» دا ئابىدىدىكى بايانلارنى مۇنداق جۇپلەشتۇرۇ- ۋالغان: «تۈرك ئوردىسىدا ،ۋايروكانان، تەلىماتىنى سۆزلىدى، نەي ئەنشەن خاتۇن دەرىخى ئاستىدا تىۇرۇپ قالدى» . سۆز مەنىسى تەتۇر ھەم قالايمىقان بولۇپ كەتكەچكە نەقىل كەلتۇرۇلمىدى. سۇبخاكاراسمخانىڭ ئۇدىيانا سەپىرىنى جۇ يىلياڭ ئەپەندى تەپسىلىي تەتقىق قىلغان. قاراڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى مەخپىي دىن» . شاڭخەي يىراق شەرق نەشرىياتى، 1996 - يىل، 7 - ئاي 1 - نەشرى، 80 — 83 - بەتلەر.

㊶ ئىزاھ㊴غا قاراڭ؛ خاتانى لىيۇتكى: «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» ، شاڭخۇ نەشرىياتى، 1956 - يىل، 357 — 370 - بەتلەر.

㊷ «ۋۇكوڭنىڭ ئەنتەكەك خاتىرىسى» — «داجىڭ يىللىرى تۇزىتىلگەن تىرىپتاكا» ، 51 - جىلد، 980 - بەت.

㊸ ئېنىگبلس: «فېيرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئا- خىرى» ، خەلق نەشرىياتى، 1959 - يىل، 45 - بەت.

V باب تۇرك يىلنامىچىلىقىدىكى 12 مۇچەل

XIX ئەسىردىن باشلاپ قەدىمكى تۇرك مەدەنىيىتىگە ياشىنىپ ئوقۇش خىزمىتىنىڭ ئۇتۇقلىرى تۇرتكىسىدە خەلقئارا تۇركولوگىيە ساھەسىدە 12 مۇچەللىك يىلنامىچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارقىلىشى توغرىسىدا كەڭ مۇھاكىمىلەر بولدى. بۇ ساھە بويىچە ئىزدەنگەن ئالىملار ئۆز ئەسەرلىرىدە شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن غەربىي ئاسىياغىچە، دېھقانچىلىق مىللەتلىرىدىن كۆچمەن مىللەتلەرگىچە قوللىنىلغان يىلنامىچىلىقنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلدى، ھەرقايسىسى ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىغا بولغان بىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بىر ئەسىرلىك مۇھاكىمە ئارقىلىق مۇچەللىك كالېندارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن خۇلاسە چىقىرىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تارقىلىش تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشلەر بولدى، بولۇپمۇ بەكرەك بىلىش قىممىتىگە ئىگە بولغىنى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى تارىخشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە (مىللەتشۇناسلىق) ۋە تىلشۇناسلىق ساھەلىرى بويىچە مول ماتېرىياللارنى توپلاپ، بىزنىڭ ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا قەدىمكى تۇركلەر ماكانلاشقان شىمالىي چۆللۈك رايونىنىڭ «چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقان، ئەجدىھا، يىلان، ئات، قوي، توشقان، توخۇ، ئىت، چوشقا» دېگەن تەرتىپتىكى مۇچەللىك كالېندارنىڭ مەنبەسى ياكى ئەمەسلىكى توغرىسىدا تېخىمۇ ئېنىقراق ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنلىكى بولدى.

§1. تۇرك مۇچەللىك كالېندارى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

قەدىمكى تۇركلەرنىڭ 12 مۇچەللىك كالېندارنى قوللانغانلىقى ئورخۇن ۋادىسىدىكى تۇركچە مەڭگۈتاشلارنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشىدىن كېيىن ئاندىن مەلۇم بولدى. شۇڭا، تۇركولوگىيە ئىلمىدە يىلنامىسىنىڭ ۋە ئايدىشۇناسلىق ئۇزۇنارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇلارنى بىرلەشتۇرگەن ئاساستا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ.

1893 - يىلى دانىيىلىك تىلشۇناس تومسېن قەدىمكى تۇركچە مەڭگۈتاش تېكىستلىرىنى ئوقۇشتا دەسلەپكى نەتىجىگە ئېرىشتى. ئارقىدىنلا تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى» نى تەتقىق قىلدى ھەمدە مەڭگۈتاش تېكىستىدە قوللىنىلغان ھايۋان نامى بىلەن ئاتالغان يىلنامىچىلىق ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىپ، «تۇركلەر پۈتۈنلەي جۇڭگو كالېندارچىلىقىنى قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك»① دەپ ھۆكۈم چىقاردى.

1895 - يىلى روسىيىلىك تىلشۇناس رادلوۋ «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۇركچە مەڭگۈتاشلار» ناملىق ئەسىرىنى، كېيىنكى يىلى «ئونگىن مەڭگۈتېشى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، ئالدىنقى ئىككى مەڭگۈ تاشتىن مەلۇم بولغان مۇچەل ناملىرىدىن قوي، مايمۇن، ئىت، چوشقا قاتارلىقلارغا «ئەجدىھا» يىلىنى قوشتى②.

1898 - يىلى گېرمانىيىلىك تارىخشۇناس ماركۋارت تۇرك يىلنامىچىلىقىدىكى مول ئەسەر «قەدىمكى تۇرك مەڭگۈتاشلىرىدا يىلنامىچىلىق» نى ئېلان قىلدى③.

1906- يىلى فرانسىيىلىك ئالىم چاۋاننېس «تۇرك 12 مۇچىلى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، تۇنجى قېتىم مۇچەللىك كالېندار تۇركلەردىن كەلگەن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى④. شۇ يىلى

خالىۋى «تۈرك 12 مۇچىلى توغرىسىدا يېڭى قاراش» ناملىق ماقالە-سىنى ئېلان قىلىپ، قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلاردىكى مۇچەل نامـ-لىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى مۇھاكىمە قىلدى.

1909 ـ يىلى ئامېرىكىلىق ئىنسانشۇناس لاۋفېر توقۇلما بۇيۇم-لاردىكى رەسىملەرنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ «قەدىمكى تۈركىستان گىلەملىرىدىكى 12 مۇچەل» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى⑤.

1910 ـ يىلى ل. ساسسۇر 12 مۇچەلنىڭ ئالەمنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكى تەھلىل قىلىنغان ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، چاۋاننېسنىڭ كۆزقارىشىغا رەددىيە بەردى⑥.

1913 ـ يىلى روسىيىلىك ساموىلوۋىچ «12 مۇچەلنىڭ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، مۇچەل سىستېمىسىدىكى رايونلار پەرقى توغرۇلۇق يېڭى ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە تۈرك يىلنامىچىلىقىنىڭ فولكـ-لور ئاساسىنى كۆرسەتتى⑦.

1929 ـ يىلى فرانسىيىلىك خەنزۇشۇناس پېللىئوت ماقالە يېـ-زىپ، تۈرك 12 مۇچىلى توغرىسىدىكى ئەڭ قەدىمكى خاتىرىنى بايان قىلدى ۋە چاۋاننېس ئوتتۇرىغا قويغان مۇچەللىك كالېندار تۈركلەر-دىن كەلگەن، دېگەن قاراشقا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تۈرك-لەردىكى مۇچەللىك كالېندار ئاۋارلاردىن كەلگەن، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى⑧. شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئېتنوگراف كارۇنوۋسكايا «ئالتايلىقلار ۋە تېلېلاردىكى 12 مۇچەللىك كالېندار» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، دالا خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا باشقىچە ئۇسلۇب يارىتتى⑨.

1932ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى تۈرپاندىن تېپىلغان ھايۋان نەقىشلىك ئىككى دانە ساپال بۇيۇمنى ئېلان قىلدى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى نەقىش قىلىنغان مۇچەل ھايۋانلىرى ئوبرازىنى تەتقىق قىلىپ، غەربىي يۇرت مۇچەل سىستېمىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئالاھىدىلىكىنى تەھـ-لىل قىلدى⑩.

1936ـ يىلى ياپونىيە ئالىمى يەنزو جىڭىيلاڭ «تۈركچە ، بىلگە

قاغان مەڭگۈتەشى، دىكى يىلنامە» ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلىدى⑪.

1939 ـ يىلى خىتنىڭ «سوغدى كالېندارى» ناملىق كىتابنى يازدى⑫.

1941 ـ يىلى تۈركىيە ئالىمى تۇران ئىستانبۇلدا «ئون ئىككى مۇچەللىك تۈرك تەقۋىمى» ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى⑬.

1955 ـ يىلى گېرمانىيىلىك تۈركولوگ گابائىن «قەدىمكى تۈركلەردىكى مۇچەل شەكىللىرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىدى⑭. شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئېتنوگراف شاخماتوۋ «كۆچمەنلەردىكى 12 مۇچەللىك يىلنامىنىڭ مەنبەسى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، قازاق فولكلورىدىن مۇچەللىك كالېندارنىڭ تۈركلەردىن كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەرنى ئىزدىدى⑮.

1958 ـ يىلى گېرمانىيىدىكى خەنزۇ ئالىم لیۇماۋسەي «شەرقىي تۈركلەرگە دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار» ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەرنىڭ مەخسۇس بابىدا ئاپتور تۈركلەر بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇھاكىمە قىلدى ۋە «تۈرك كالېندارىغا تەقلىد قىلىش» مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، بەلكى سىياسىي ھەرىكەت دەپ كۆرسەتتى، شۇنداقلا پېللىئوتنىڭ «تۈركلەر ئاۋارلارنىڭ مۇچەللىك كالېندارىغا ۋارىسلىق قىلغان» دېگەن قارىشىنى نەقىل كەلتۈردى⑯.

1959ـ يىلى فرانسىيىلىك تۈركولوگ بازىن «پسىخولوگىيە ژۇرنىلى» دا ماقالە ئېلان قىلىپ، قەدىمكى تۈرك مىللىتىدىكى «ياش» ئۇقۇمىنى تەھلىل قىلدى ۋە ۋاقىت ئۇقۇمىدىكى «يىل» بىلەن ئۆمۈر ئۇقۇمىدىكى «يىل» نىڭ تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىكى مەنە پەرقى، ئىجتىمائىي يىلتىزى قاتارلىق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى⑰.

1960 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئېتنوگراف زاخاروۋا «ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى مىللەتلەرنىڭ 12 مۇچەللىك كالېندارى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، مۇچەللىك كالېندارنىڭ شەرقىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى تارقىلىش ئەھۋالـ

لىنى كەك كۆلەمدە يىغىنچاقلىدى⑱.

1964 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق تارىخشۇناس كىلياشتورنىي «قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك مەكتۇباتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان مۇچەللىك كالېندارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ۋە تۈركلەردىكى تارىخىي يىلنامىچىلىق ئەنئەنىسىنىڭ كەمچىل بولۇش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلدى⑲.

1974 ـ يىلى بازىن «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈرك كالېندارچىلىقى» ناملىق زور ھەجىملىك كىتابىنى يېزىپ چىقىپ، تۈركلەردىكى مۇچەللىك كالېندار، ئۇيغۇرلاردىكى مۇچەللىك كالېندار ۋە تۈرك نېستورىيان مۇرىتلىرىدىكى مۇرەككەپ كالېندار قاتارلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ ئايرىم ـ ئايرىم باب ـ پاراگرافلار بويىچە مۇھاكىمە قىلدى. بۇ ئەسەر مەيلى كەكلىك، مەيلى چوكقۇرلۇق نۇقتىسىدىن بولسۇن، ئىلگىرىكىلەرنىڭ ھەرقانداق ئەسەرلىرىنى بەسىپ چۈشىدۇ⑳.

1976 ـ يىلى كىلياشتورنىي «سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى قۇرۇلتىيى» دا، «نۆۋەتتە قەدىمكى تۈرك مەكتۇباتلىرى تەتقىقاتىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر» دېگەن تېمىدا مەخسۇس دوكلات بېرىپ، ھەرقايسى مەكتۇباتلارنى سېلىشتۇردى، شۇنداقلا مۇچەل كالېندارىنىڭ ئالدىنقى تۈرك خانلىقىدىن كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا قەدەر قانداق مۇكەممەللىشىپ بارغانلىقىنى بايان قىلدى. شۇ يىلى چېن چىكلوك «سۆز قوبۇل قىلىشتىن تۈرك ـ ئۇيغۇرلاردىكى خەنزۇلەشىش ھادىسىلىرىگە نەزەر» ناملىق ماقالىسىدە مۇچەللىك كالېندارىنىڭ تارقىلىشى توغرىسىدا مەخسۇس توختالدى㉑.

1982ـ يىلى خەن رۇلىن «جۇكگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىچىلىقى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، تۈرك، تىبەت، موڭغۇل قاتارلىق قوۋملارنىڭ مۇچەللىك كالېندارىنى قوللىنىش ئەھۋالىنى بايان قىلدى ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن: «12 مۇچەلنىڭ زادى قايسى خەلققە مەنسۇپلۇقىنى تېخىمۇ چوكقۇر تەتقىق قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلىدۇر» دەپ كۆرسەتتى㉒.

1989 ـ يىلى گەي شەنلىن ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئۇلانچاب يايلىقىدىن تېپىلغان 12 مۇچەلگە دائىر قىيا تاش رەسىملىرىنى ئېلان قىلدى، بۇ رەسىملەر مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، سولدىن ئوڭغا ئايلاندۇرۇپ بىر يۈمىلاق ھالقا شەكىللەندۈرگەن. ئاپتور «ئەجدىھا گەۋدىسىنىڭ تۆم ۋە قىسقا بولۇشى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەجدىھانىڭ ئالاھىدىلىكى» دېگەنگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، «ئۇلانچابتىكى كۆچمەن خەلقلەردە 12 مۇچەلنىڭ تارقىلىشى تەخمىنەن خەن دەۋرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال 12 مۇچەللىك كالېندارنىڭ چەت ئەلدىن كىرگەن بولماستىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ» دەپ يەكۈن چىقاردى㉓.

1990 ـ يىلى لىن مېيسۇن «12 مۇچەلنىڭ مەنبەسى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، يازما يادىكارلىقلار ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن «تۇركىلەردىكى مۇچەللىك يىلنامە بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى گەنجى (干支) يىلنامىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئۇيغۇنلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى» نى ئىسپاتلايدىغان كۆپلىگەن دەلىللەرنى كەلتۈردى. خۇلاسىدە مۇچەللىك كالېندار «ئەڭ دەسلەپ جۇڭگونىڭ چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخا پۈتۈكلىرىدە ئۇچرايدۇ. ئۇنى لايىھىلەش ئىدىيىسى تېخىمۇ ئاۋۇالقى دەۋرلەردىكى قەدىمكى جۇڭگو مۇنەجىملىرىنىڭ مۇزەككەر. مۇھەننەس سالنامچىلىقىدىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى جۇڭگونىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىغا مەنسۇپتۇر دەپ قارىدى㉔.

1991 ـ يىلى بازىن «قەدىمكى تۈركىلەردىكى يىلنامە سىستېمىسى» ناملىق ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى㉕. بۇ ئەسەرنى ھەقىقەتەنمۇ يېقىنقى بىر ئەسىر ماۋەينىدە ئېلىپ بېرىلغان تۈرك يىلنامىچىلىقى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ يىغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ.

بىلگەنلىرىمىز چەكلىك بولغاچقا، ئىلگىرىكى تەتقىقاتلارنى ئەسلەپ كۆرۈشنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە توختىتىمىز. تۆۋەندە تۈرك يىلنامچىلىقىدىكى 12 مۇچەل توغرىسىدا ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بويىچە

لاپ، تاغدىن - باغدىن بولسىمۇ بىرنەرسىلەرنى دەپ باقماقچىمىز.

2 § . تۈرك يىلنامىسىنىڭ تۈرلىرى

جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا «تۈرك» (突厥) دېگەن نام تۇنجى بولۇپ غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داتۇڭ 8- يىلى(542- يىلى) كۆزگە چېلىقىدۇ. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۈركلەر دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ۋاقىت بولۇپ، بۇ مەزگىلدىكى تۈرك-لەرنىڭ كالېندارى خېلىلا ئىپتىدائىي ئىدى. «جۇنامە» 50 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلارنىڭ يېزىقى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما يىل ھېسابىنى بىلمەيدۇ. شۇ-ڭا، ئوت- چۆپلەرنىڭ كۆكىرىشىنى بەلگە قىلىپ خاتىرلەيدۇ». بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «ئوت - چۆپلەرنىڭ كۆكىرىشىنى بەلگە قىلىپ خاتىرلەيدۇ» دېگەن ئەھۋال جىن (金) دەۋرىدىكى جۇرجىتلارنىڭ «ئوت- چۆپ بىر قېتىم كۆكەرسە بىر ياش چوڭىيىدۇ» دېگىنىدەك بولۇپ㉖، «يىل ھېسابىنى بىلمەيدۇ» دېيىش توغرا بولمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ قوللانغىنى يايلاق مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان فېنولوگىيە-لىك كالېندار ئىدى. ئۇ كۆچمەن ئۇۋچىلىق تۇرمۇشتىكى تۇيراقتىن بىخلانغان بولۇپ، ئۇنى بىۋاستە قوللىنىشقا بولاتتى. ھەر قېتىم ئۆلۈم بولغاندا تۈركلەر فېنولوگىيىلىك كالېندار ئارقىلىق دەپنە مۇددىتىنى بەلگىلەيتتى: «پەيتنى تاللاپ دەپنە قىلىدۇ. ئەتىياز ۋە يازدا قازا قىلغۇچىنى گۈل - گىياھلار سارغايغۇچە، كۈز ۋە قىشتا قازا قىلغۇچىنى گۈل - گىياھلار بۈك - باراقسان بولغۇچە ساقلايدۇ، ئاندىن يەرلىك كولاپ دەپنە قىلىدۇ»㉗. فېنولوگىيىلىك كالېندار گەرچە پەسلىگە قاراپ ئىش قىلىشقا قولايلىق بولسىمۇ، گۈل - گىياھلارنىڭ يىلدا بىر قېتىم كۆكلەپ قۇرۇشى دەۋر قىلىپ تۇرىدى-غان بولغاچقا، بۇ كالېندارلارنى يىلنامىچىلىقتا قوللانغىلى بولمايت-تى. شۇڭا، قەدىمكى تۈركلەر ئۆزىنىڭ يېشىنى خاتىرلەش ۋاستە-

سى قىلىۋالغاندى. مەشھۇر «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» دا بايان قىلىنىشىچە، كۆلتېكىن 47 يېل ئۆمۈر كۆرگەن، 13 قېتىم جەڭگە قاتناشقان. 16 يېشىدا يۈرۈشكە چىققان، 21 يېشىدا چاچا سانغۇن بىلەن سوقۇشقان، 30 يېشىدا قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغان، 31 يېشىدا ئارىزلارنى يوقاتقان قاتارلىقلار.

فېنولوگىيىلىك كالېندار ئاساسىدا قەدىمكى تۈركلەردە ئوت- چۆپنىڭ بىر قېتىم كۆكىرىشىنى بىر ياش، دەپ قارايدىغان ياش ئۇقۇمى شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۆمۈرنى بىلدۈرىدىغان «ياش» دەل «ئوت- چۆپنىڭ كۆكىرىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئوت- چۆپ ئۈچ قېتىم كۆكەرسە ئەمەلىيەتتە پەقەت ئىككى ياش بولىدىغان بولسىمۇ، ئۇلار بۇنى ئۈچ ياش دەپ ھېسابلىغان. شۇڭا، قەدىمكى تۈركلەر ئەمەلىي ياش بىلەن ئەمەس، قورساق يېشى بىلەن ياش ھېسابلىغان (كۆلتېكىن 47 ياش ئۆمۈر كۆرگەن دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 46 ياش ئىدى). ۋاقىت ئۇقۇمىدىكى «يىل» (yil) بولسا ۋاقىت تەرتىپى مەنىسىگە ئىگە بولۇپ، ئۆمۈر مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ㉘. ئىپتىدائىي فېنولوگىيىلىك كالېندار بىلەن يىلنى ھېسابلاشقا بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن سىستېمىلىق ھالدا ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ مۇشۇ كەمتۈكلۈكى مۇچەللىك كالېندارنىڭ قوللىنىلىشى ئارقىسىدا تولۇقلاندى. تۈركلەرنىڭ بېقىندى قەبىلىلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلاردىكى 12 مۇچەللىك يىلنامە توغرىسىدا تارىختا ئېنىق خاتىرە بار: «ئۇلار 12 مۇچەل ئارقىلىق يىللارنى خاتىرىلىگەن، ھېسابوبىچە يىل ‹زى› (子) غا توغرا كەلسە ئۇنى چاشقان يىلى دەپ، 戌 غا توغرا كەلسە ئىت يىلى دەپ ئاتىغان. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇرلارمۇ ئوخشاش»㉙. تۈركلەرنىڭ ئۆز قەبىلىسىدە مۇچەللىك كالېندارىنىڭ بار. يوقلۇقى توغرىسىدا تارىخىي ۋەسىقىلەردە خاتىرىلەر يوقمۇ ئەمەس. «سۇينامە» 84 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، تۈرك خانلىقىدىكى ئىشبارا قاغانىنىڭ سۇي گاۋزۇغا يوللىغان دۆلەت خېتىدە مەكتۇپ يېزىلغان ۋاقىتنىڭ «چېن (辰) يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى» ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. فرانسىيىلىك خەنزۇشۇناس

پىللىئوتنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «مۇچەل ۋە بۇرچ ھېسابىدىكى بىر خەت بىلەن يىل خاتىرىلەش جۇڭگونىڭ باشقا ۋەسىلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىكى «چېن» (辰) دېگەن خەت شۇبھىسىزكى، 12 مۇچەلنىڭ ئىچىدىكى بىر يىل. جيا - چېن يىلى (584 - يىلى) بولغان بۇ يىل ئەجدىھا يىلى بولۇپ، چېن دېگىنى مۇشۇ ئەجدىھا يىلىنى كۆرسىتىدۇ»㉚. تۈرك يىلنامىچىلىقىغا دائىر بۇ يېگانە خاتىرە تولىمۇ قىممەتلىك بولۇپ، VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى تۈرك ئوردىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىدە خەنزۇلار رايونىدىكى ھەممەيلەنگە تونۇشلۇق بولغان مۇچەل كالېندارىنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھالبۇكى، سۇي - تاڭ دەۋرلىرىدىكى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغاندا تۈرك مۇچەللىك كالېندارىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشەنمەك قىيىنغا چۈشىدۇ. پەقەت شۇ زامانداكى تۈرك مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ بىر-بىرىنىڭ كىم يېرىنى تولدۇرۇش ئۈسۈلىنى قوللانغاندىلا، ئاندىن بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى ئازدۇر - كۆپتۇر چۈشەنگىلى بولىدۇ.

§ 3 . قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىكى مۇچەل سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىن مۇچەل ھېسابى بويىچە ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەنلىرى جەمئىي تۆت بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالدىنقى ۋە كېيىنكى تۈرك خانلىقلىرىغا مەنسۇپ. تۆۋەندە مەڭگۈتاش تېكىستلىرىدىكى ئالاقىدار ئابزاسلارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1) بۇگۈت مەڭگۈتېشى. 1969 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارقا قانغاي ئۆلكىسىنىڭ بۇگۈت دېگەن يېرىدىن تېپىلغان. سوغدىچە يېزىقتىكى بۇ مەڭگۈتاش ئالدىنقى تۈرك خانلىقىدىن ساقلى-

ىنىپ قالغان يېگانە ئابىدىدۇر. مەزكۇر مەڭگۈتاشنىڭ ئالدى يۈزى 6 ـ قۇرىدا سەل بۇزۇلغان ھالەتتە «توشقان يىلى» (Yr Yw$\check{s}$k srδy) دېگەن ئىككى خەت ساقلىنىپ قالغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگ-لىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «توشقان يىلى» مىلادىيە 571 ـ يىلى (شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ تەخمىنىي 6 ـ يىلى)㉛ بولىدىكەن. بۇ يىل بىلەن ئالدىنقى بايانلىرىمىزدىكى ئىشبارا قاغانىنىڭ دۆلەت خېتىدە ئېيتىلغان «چېن» (ئەجدىھا يىلى) يىلى ناھايىتى يېقىن. شۇڭا، بۇگۈت مەڭگۈتېشى تۈرك يىلنامىچىلىقى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا ناھايىتى زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە: (1) ئۇ «سۇيىنامە» دە تىلغا ئېلىنغان تۈركلەرنىڭ مۇچەللىك كالېندار قوللانغانلىقى ھەققى-دىكى ئەڭ قەدىمكى خاتىرىنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلايدۇ؛ (2) مەزكۇر مەڭگۈتاش سوغدىچە يېزىلغان بولۇپ، مۇچەللىك كالېندارنىڭ ئىشلە-تىلىشى بىلەن سوغدىلارنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقىمۇ ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلىدۇر.

2) ئونگىن مەڭگۈتېشى. تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى بۇ مەڭگۈ-تاش 1891 ـ يىلى موڭغۇلىيەدىكى ئونگىن دەرياسى بويىدىن تېپىل-غان. مەڭگۈتاشنىڭ 12 ـ قۇرىدا قەبرە ئىگىسىنىڭ «ئەجدىھا يىلى 7 ـ ئايدا ۋاپات بولغان» لىقى يېزىلغان. روسىيە تۈركولوگى رادلوۋ «ئەجدىھا يىلى» نىڭ مىلادىيە 692 ـ يىلى (ۋۇزېتىيەننىڭ چاڭشۇ 1 ـ يىلى) ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. پېللىئوت بۇ خىل بېكە-تىشنى «قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ ۋە 728 ـ يىلى (كەييۇەننىڭ 16 ـ يىلى) بولۇشى كېرەك دەپ ئۆزگەرتىدۇ. ئەنگلە-يە تۈركولوگى كلاۋسۇن باشقىچە قاراشتا بولۇپ، «ئەجدىھا يىلى» دېگىنى مەڭگۈتاش تېكىستىنى ئوقۇشتىكى خاتالىق، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، ئەمەلىيەتتە «قوي يىلى» بولۇپ، 731 ـ يىلى (كەييۇەننىڭ 19ـ يىلى) غا توغرا كېلىدۇ㉜.

3) كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى. تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدا يېزىلغان بۇ مەڭگۈتاش 1889 ـ يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى قوشۇ سەيدام كۆلى بويىدىن تېپىلغان. مەڭگۈتاشنىڭ شىمالىي ۋە

شەرقىي يۇزلىرى ئارىلىقىدىكى قىرغا «كۆلتېكىن قوي يىلى ۋاپات بولدى» دەپ يېزىلغان. بۇ 731 - يىلى (كەييۇەننىڭ 19 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ. «مەڭگۈتاش مايمۇن يىلى تىكلەنگەن»، يەنى 732- يىلى (كەييۇەننىڭ 20 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ㉝.

4) بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى. تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى بۇ مەڭگۈتاش كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا تېپىلغان. مەڭگۈتاشنىڭ جەنۇبىي يۈز 17 - قۇرىدا «بىلگە قاغان ئۆت يىلى 10- ئاينىڭ 26- كۈنى ۋاپات بولدى. چوشقا يىلى 5- ئاينىڭ 27 - كۈنى دەپنە قىلىندى»㉞ دېيىلىدۇ. تېكىستتىكى «ئۆت يىلى» 743 - يىلى (كەييۇەننىڭ 22 - يىلى) غا، «چوشقا يىلى» 735 - يىلى (كەييۇەننىڭ 23 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ.

ئۇنىڭدىن سىرت «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» دا گەرچە مول تارىخىي بايانلار بولسىمۇ، مۇچەل كالېندارى كۆزگە چېلىقمىغانلىقتىن مىسال كەلتۈرۈلمىدى. پايدىلىنىشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن، يۇقىرىقى تۆت مەڭگۈتاشتىكى مۇچەللىك كالېندارغا ئائىت ماتېرىياللارنى تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈردۇق:

1 - جەدۋەل: قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدىكى مۇچەل ناملىرى

تاش / مۇچەل	بۇگۈت مەڭگۈتېشى	ئونگىن مەڭگۈتېشى	كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى	بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى
چاشقان				
كالا				
يولۋاس				
توشقان	٢٢٧w٨k			
ئەجدىها		lui		
يىلان				

ئات				
قوي			kony	
مايمۇن			biqin	
توخۇ				
ئىت				it
چوشقا				laqzin

ئېنىقكى، قەدىمكى تۈرك مەدىنىيىتىدە 12 مۈچەلنىڭ تەرتىپى مۇكەممەل ئەمەس، پەقەت ئالتە خىل مۈچەل نامىلا ساقلىنىپ قالغان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ پارچە - پۈرات ماتېرىيال تۈرك خانلىقىدىكى مۈچەل كالېندارلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنىلا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە. پەقەت مۇشۇ ماتېرىيالارنى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى باشقىچە تۈرك يادىكارلىقلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، قانداق ئورتاقلىق ۋە پەرق بارلىقىنى تەھلىل قىلىپ كۆرگىنىمىزدىلا، قەدىمكى تۈركلەردىكى مۈچەللىك كالېندارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ توغرۇلۇق بەزىلەر خېلى بۇرۇنلا ئىزدىنىپ كۆرگەن (2 - جەدۋەلگە قارالسۇن)㉟.

2 - جەدۋەلدىكى توققۇز تۈرلۈك ماتېرىيالنىڭ سېلىشتۇرمىسىدىن ئورخۇن دەۋرىدىكى قەدىمكى تۈرك مەدىنىيىتىدا ئىشلىتىلگەن مۈچەل نامىلىرىنىڭ كېيىنكى زامانداكى تۈركلەر ئىشلەتكەن مۈچەل نامىلىرىغا ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، «قوي» ۋە «ئىت» دېگەن ئىككى نامنىڭ تاۋۇش ۋە مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولمىغان بولۇپ، ئىشلىتىلىش ئەھۋالى ئەڭ مۇقىم بولغان، بولۇپمۇ «ئىت» مۈچەل كالېندارىدا ئىزچىل ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، كېيىن كەڭ تارقالغان Kopek (ئىت) دېگەن سۆزگە ئالمىشىپ قالمىغان.

2 - بۇدۇەل: ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىي خەلقلەردە مۇچەل نامىلىرى

دەۋر / مۇچەل	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	ئورخۇن تۈركلىرى دەۋرى (VII — VI ئەسىرلەر)	برۇنىي دەۋرىدىكى تۈركلەر (XI ئەسىر)	مەمۇدە قەشقەرى دەۋرىدىكى تۈركلەر (XI ئەسىر)	شىنجاڭ قانۇن ۋەسىقىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار (XIV — XI ئەسىرلەر)	ئەرەبچە ۋەسىقىلەردىكى تۈركلەر (XV — XIV ئەسىرلەر)	يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى تىبەتورىيان تۈركلىرى ئابىدىسى (XIV — XII ئەسىر)	ئۇلۇغبەك دەۋرىدىكى تۈركلەر (XV ئەسىر)	ئوبۇلغازى باھادىرخان دەۋرى (XVI ئەسىر)	دوناي بۇلغارلىرى
چاشقان		سىچقان	سىچقان	كۆسكۈ	سىچقان	سىچقان	كېسكۈ	سىچقان	
كالا		ئۆد		ئۆد	سىغىر	ئۆت\ ئاۋۇد	ئوت	سىغىر	شېگور
يولۋاس		پارس		پارس	ئارسلان\ قاپلان\ پارس	پارس	پارس	پارس	
توشقان	توۋشۇق	تاۋشقان		تاۋشان\ تاۋشقان	تاۋشان	تاۋشقان	توچقان	قويان	دۋانش
ئەجدىها	لۈي	لۇ	تەلەق\ لەھەلق\ كروكودىيا	لۇ	بالىق	لۇ	لۈي	بالىق\ لۇ	
يىلان		يىلان		يىلان	يىلان	يىلان\ ئىلان	يىلان	يىلان	دىلان\ دىلوم
ئات		يوند		يونت	ئات	يونت	يوند	ئۇنكۇ	مورين
قوي	قونى	قۇي		قوين	قوين	قوي	قوي	قوي	قۇچى
مايمۇن	بىچن	پىچن		پىچن	بەچىن	پىچىن\ بىچىن	پىتچىن	بىچىن	
توخۇ		تاغۇق		تاقىيقۇ	تاقۇق	تاغاقۇ\ تاقاقۇ	داقۇق	تاۋۇق	توخول
ئىت	ئىت	ئىت		ئىت	ئۆت	ئىت	ئىت	ئۆت	ئىت
چوشقا	لاقزىن	تۇڭۇز		توڭۇز	دوڭۇز	توڭۇز	تۇڭگۇز	توڭۇز	دوخس

ئىككىنچى، «چوشقا» دېگەن نام ھەر خىل شەكىلدە يېزىلغان. «بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى» دىكى «چوشقا» laqzin تەلەپپۇزىدا يېزىلغان بولۇپ، مانجۇ تىلىدىكى «ئاچىنا» دېگەن سۆزگە يېقىن ئوقۇلىدۇ. بۇ سۆز ھېچقانچە ئىشلىتىلمەيلا ئۇنىڭ ئورنىنى تۇركچە «تۇڭگۈز» (چوشقا، توڭگۈز) دېگەن سۆز ئىگىلىگەن.

ئۇچىنچى، «ئەجدىھا» نامى ئەڭ كۆپ ئۆزگەرگەن، بەزىدە «لەھەڭ»، بەزىدە «بېلىق» دەپ ئىشلىتىلگەن، خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى شەكلىدە ئۇچرايدىغانلىرىمۇ ئوخشاش تەلەپپۇزدىكى ئوخشىمىغان مەنىلەردە كەلگەن سۆز بولسىمۇ، يەنىلا «ئەجدىھا» دېگەن مەنىسى بولغان. مەسىلەن، تۇركمەنلەر «lu» نى «بېلىق» (بالىق) دەپ تەرجىمە قىلسا، نوغايلار كىچىك ئارال ياكى قۇرت-قوڭغۇزلارنى شۇنداق ئاتايدۇ؛ ئالتايلىقلار ھەتتا ئۇنى كۆلچەك-سازلىقلاردا ئاپتاپقا قاقلىنىۋاتقان سۇ قۇشلىرى دەپ چۈشىنىدۇ ياكى زىراپسىمان ئاجايىپ مەخلۇق قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ㊱. تۇركلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئېھتىمال «ئەجدىھا» بىر خىل غەيرىي مەخلۇق بولغاچقا، چۈشىنىشكە ئىلاجسىز قېلىپ، بارغانسېرى سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن بولسا كېرەك.

ئومۇمەن، قەدىمكى تۇرك مەڭگۈتاشلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مۇچەل قالدۇقلىرى Ⅵ — Ⅷ ئەسىرلەردە تۇرك خانلىقىدا قوللىنىلغان مۇچەللىك كالېندارنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكىگە ئوخشىمايدىغان تارىخىي قىياپىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. 12 مۇچەلدىكى ناملارنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرى مۇچەللىك كالېندارنىڭ ئەسلىدىلا تۇركلىشىش جەريانىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. قانداق قىلغاندا تۇرك تارىخىدىن مۇچەللىك كالېندارنىڭ «بىخ» لىرىنى تاپقىلى بولىدۇ؟ بىزنىڭچە ئالدى بىلەن تۇرك كۆچمەن جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئېچىكى تەرەپتىن كۆزىتىپ، شىمالىي چۆللۈك رايونىدا مۇزاپىق تۇپراقنىڭ بار-يوقلۇقىنى ۋە 12 مۇچەلنىڭ چېدىر ئۆيلەردە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتەلەيدىغان - كۆرسىتەلمەيدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈش كېرەك.

§ 4 . 12 مۇچەل تۇركلەردىن كەلگەنمۇ

ئالاھازەل يېرىم ئەسىر ئىلگىرى پېللىئوت چاۋاننېسىنىڭ «مۇچەللىك كالېندار تۇركلەردىن كەلگەن» دېگەن قارىشىنى تەنقىدلىگەندە ئۆتكۈر قىلىپ: «مىلادىيەنىڭ دەسلىپىدىلا جۇڭگودا 12 مۇچەللىك يىلنامە ئىشلىتىلگەن، ئۇنى تۇركلەردىن كەلگەن، دېيىش كىشىنى ھېچقانچە قايىل قىلالمايدۇ. ئىشىنمەنكى، چاۋاننېس ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، بۇ قارىشىدىن ۋاز كېچىدۇ»[37] دېگەنىدى. ئەمەلىيەتتە «ئاز ۋاقىت» ئەمەس نەچچە ئون يىل ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ چاۋاننېسىنىڭ ھەمايىچىلىرى يەنىلا ئازايمىدى، پەقەت «تۇركلەردىن كەلگەن» دېگەننى «كۆچمەن مىللەتلەردىن كەلگەن» دەپ ئۆزگەرتىپلا قويدى.

مۇچەللىك كالېندارنىڭ جۇڭگودا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بارغانچە كۆپىيىۋاتقان ماتېرىياللار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بەزىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا ئالدىنقى چىن دەستۇرلىرىدا خۇددى «نەزمىنامە» دېگەندەك «ئات يىلىدا ئېتىمنى مەنەي دېسەم ھالى يوق» دېگەنگە ئوخشاش پارچە ۋە ئۇزۇك خاتىرىلەرنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ[38]. 1975 ـ يىلى يەنە بىر قېتىملىق مۇچەللىك كالېندارغا مۇناسىۋەتلىك زور ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش بولدى. خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ يۈنمېڭ ناھىيىسى شىخۇ كەنتىدىكى چىن دەۋرىگە مەنسۇپ 11 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان «خاتىرىلەر» نامىلىق تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ بىرىگە «قاراقچى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان 12 مۇچەل ۋاقى چۈشەنچىسى «مىزان ھەققىدە» نامىلىق ئەسىرىدىكى مۇقىملاشتۇرۇۋېتىلگەن تەرتىپ بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىدۇ[39]. بۇلار شەك ـ شۈبھىسىزكى پېللىئوتنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى مۇستەھكەملەيدۇ.

ئەمما، مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپلا مۇچەللىك كالېندارنىڭ «پاتېنت» تى جۇڭگوغا مەنسۇپ، دەپ يەكۈن چىقىرىش ئادەمنى تازا قايىل قىلالمايدۇ. چۈنكى، «تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى

باسقۇچىدا ھەر كۈنى يېڭى كەشپىياتلار بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا بۇ ھەممىلا جايدا ئۆز ئالدىغا بولۇۋېرىدۇ»⑩. تۈركلەرنىڭ مۇچەل-لىك كالېندارىنى «ئىجات» قىلىش - قىلالماسلىقى ئۇنىڭ خەنزۇلار رايونىدا خېلى قەدىمدىلا قوللىنىلغان بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قى-لىپ كەتمەيدۇ، پەقەت ئۆزىدىكى ئىجتىمائىي ماددىي تۈرمۇش شارائى-تى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. پېللىئوتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «12 مۇچەل تۈركلەردىن كەلگەن ئەمەس» دېگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈ-دەك ئىچكى ئىسپات بولالايدىغان ئاشۇ تارىخىي ئاممىلارغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە سەل قارىغان.

1. سان ئۇقۇمى

قەدىمكى تۈركلەرگە چوڭقۇر ئورناشقان سان ئۇقۇمى «ئون ئىك-كى» ئەمەس، بەلكى «ئون»، تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك «ئون» بىلەن زىچ باغلىنىشلىق: تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىر ئوغۇل بولۇپ «ئون ياش» ئىكەن، ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن بىر چىشى بۆرە بىلەن جۈپلىشىپ، ئۇنىڭ-دىن «ئون ئوغۇل» تۇغۇلۇپتۇ: نۇر تورلۇقنىڭ «ئون خوتۇنى» بار ئىكەن⑪؛ ئەل بىنا قىلىنغان دەسلەپكى يىللاردا «يۇقىرى - تۆۋەن ئەمەل - مەنسەپلەر جەمئىي ئون دەرىجە بولغان»؛ تۈرك قانۇنىدا: «ئوغرىلىق قىلغۇچى ئوغرىلىغان نەرسىنىڭ ئون ھەسسىسى بويىچە جەرىمانە تۆلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن⑫. غەربىي تۈركلەرنىڭ ھەربىي-مەمۇرىي تۈزۈلمىسىگىمۇ «ئون» لۇق تامغا بېسىلغان: «بۇ دۆلەت ئون بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ھەربىر بۆلەككە بىر كىشى باش بولدى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئون شاد دەپ ئاتالدى. ھەربىر شادقا بىردىن ئوق ئىنئام قىلىنغان بولغاچقا، ئون ئوق دەپمۇ ئاتالدى»⑬. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئىككى ئالىقاننىڭ بارماق سانىدىن كەلگەن «ئون» ره-قىمى ئىستىخىيىلىك ھالدا تۈركلەردىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ تەشكىلىي سىستېمىلىرىدا ۋە ئۇنىڭغا ماس ھالدىكى ھەربىي بىرلىك-لەردە قوللىنىلغان. نامى جاھانغا تارالغان قاغان «تۇمەن» (ئون

مىلگ) نىلگ نامىمۇ دەل «ئون» نىلگ تۆتىنچى دەرىجىسى ئىدى. شۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، قەدىمكى تۈركىلەرنىلگ ئەنئەنىۋى ئۇقۇم- مىدا «ئون» كائىناتتىكى سىرلىق رەقەم بولۇپ قالغان. ئەكسىچە، «ئون ئىككى» نى ھېسابلاش بىرلىكى قىلىش چۈشەنچىسىنىلگ مەنبە- سىنى تۈركىلەرنىلگ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. ئىلگە- رى «مۇچەل كالېندارى تۈركىلەردىن كەلگەن» دېگەن قاراشنىلگ قول- لىغۇچىلىرىدىن بىرى يايلاق قۇرغاقچىلىقىنىلگ دەۋرىيلىكى ئارقىلىق مۇچەل كالېندارىنىلگ نېمە ئۈچۈن ئون ئىككى يىلنى بىر قەرنە قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «12 مۇچەلنىلگ ئون ئىككى بولىدىغانلىقىنى كۆچمەنلەرنىلگ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى چۈشەن- دۈرۈپ بېرەلەيدۇ. كۆچمەنلەرنىلگ ئاساسلىق بايلىقى چارۋا، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك بولغان ئەھۋالدا ئۆزگىرىشنى ئېنىق بىلگىلى بولمايدىغان قۇرغاقچىلىق ئوت - چۆپلەرنى سارغايتىپ، بۇلاقلارنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ، چارۋىلار ئاچلىقتىن قىرىلىپ، قەھەتچىلىك بولىدۇ. ئاددىي باقمىچىلىق شەكلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قە- ھەتچىلىك يىلى دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. قازاق كۆچمەنلىرى خېلى ئىلگىرىلا ھەر ئون ياكى ئون بىر يىلدا بىر قېتىم دەۋرىي ھالدا قەھەتچىلىك يىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن. خەلق فولكلورىدا چاش- قان، توشقان، ئەجدىھا، مايمۇن، توخۇ، چوشقا قاتارلىق يىللار خەيرلىك ئەمەس، دەپ قارىلىدۇ، بولۇپمۇ توشقان يىلى ئەڭ قەبھ بولۇپ، ھەر 36 يىلدا بىر قېتىم كېلىدۇ»㊹. ئەپسۇسكى، ئاپتور- نىڭ نەقىل كەلتۈرگىنى XIX ئەسىردىكى قەھەتچىلىك بولغان يىللار- نىڭ ماتېرىيالى بولۇپ، 12 مۇچەلنىلگ قەرنىلىرى بىلەن ماس كەلمەي- دۇ. ئۇنىڭ چاك بېسىپ تۇرالمىغان بۇ قارىشىدىن «بۇگۈنكىدىن قەدىمكىنى ئىزدەش» پىرىنسىپى بويىچە مۇچەللىك كالېندارنىڭ مە- ئىسىنى سۈرۈشتۈرۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ.

2. توتېم ئېتىقادى

تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرك قاغانلە-

رى چىشى بۆرىنى ئۇرۇق بەلگىسى قىلغان ئاشىنا ئۇرۇقىدىن چىقاتـ
تى. شۇڭلاشقا، «توغ ـ ئەلەملىرىنىڭ ئوستى تەرىپىدە ئالتۇندىن
ئەقىشلەنگەن بۆرە بېشى سۈرىتى بار ئىدى. ياساۋۇل- ئەۋكەرلەر فولى
دەپ ئاتىلىدۇ. جۇڭگوچە بۇ بۆرە دېگەنلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە
بۆرە ئەسىللىك ئىكەنلىكىنى ۋە ئەسلىي مەنبەسىنى ئۇنتۇمىغانلىقىنى
بىلدۈرىدۇ»⑮. ھالبۇكى، قەدىمكى تۈركلەر ئۇلۇغلاپ كەلگەن بۆرە
توتېمى خەنزۇلاردىكى «ئەجدىھا» غا ئوخشاش 12 مۇچىلدە مۇستەھكەم
ئورۇن ئىگىلىمىگەن، بەلكى «ئىت» 11 ـ ئورۇنغا تىزىلغان. شۇڭا،
بەزى تەتقىقاتچىلار «ئىت» نى تۇنقا قىلىپ تۇرۇپ، توتېملاشقان
«بۆرە» بىلەن «تۇلكە»، «ئىت» قاتارلىقلارنى تەڭلەشتۈرۈپ بېقىۋا-
تىدۇ⑯. ئەمما، بۇنىڭ ھېچقانداق قىممىتى يوق. ئالدىنقى جەدۋەل-
دىن كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى «بىلگە
قاغان مەڭگۈتېشى» دا ئىشلىتىلگەن قەدىمكى تۈركچە «it» يىلى
كېيىنكى دەۋرلەردىكى مۇچەللىك كالېندارلاردا ئورنى ناھايىتى مۇقىم
بولغان، ھېچقاچان ئۇنىڭ ئورنىغا «بۆرە» (فولى — bori) ئىش-
لىتىلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ ئوستىگە «كونا تاڭنامە» نىڭ 194 ـ جىلد
«تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە «بۆرە» «ئىت»
تىن بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدىغانلىقىنى يېتەرلىك چۈشەندۈرگەندەك
بۇ ئاسىتە دەلىللەر بار: «(كەييۈەننىڭ 13 ـ يىلى) كېچىك شاد
(بىلگە قاغان) خاتۇنى ۋە كۆلتېكىن، تۇنيۇقۇقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا
چېدىرىدا زىياپەتتە ئولتۇرۇۋېتىپ يۈەنجېن (تۇنيۇقۇق) دىن: «تىبەت-
لەر ئىت نەسىللىك بولسىمۇ تاڭ دۆلىتى ئۇلار بىلەن قۇدىلاشتى،
تاتابى ۋە قىتانلار ئەسلىدىنلا تۈركلەرنىڭ قۇللىرى بولسىمۇ، ئۇلار-
غىمۇ مەلىكە بەردى. تۈركلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كۆپ قېتىم
قۇدىلىششنى تەلەپ قىلسىمۇ زادىلا ماقۇللۇقتا ئېرىشەلمىدى. بۇ
نېمە ئۈچۈن؟»، دەپ سورىدى». خۇددى خەن رۇلىن ئەپەندى كۆرسەتـ
كەندەك: «تۈركلەرنىڭ ئويىچە بويىچە ئۇلار بۆرىلەردىن ئاۋۇغان بول-
غاچقا، بۆرىنى باشقا تۇردىكى ھايۋانلاردىنمۇ چوڭ بىلەتتى»⑰. مانا
مۇشۇنداق تارىخىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى شارائىتىدا تۈركلەر-

نىڭ دۇنيا قارىشىدىن «بۆرە» بىلەن «ئىت» نىڭ بىردەكلىكىنى ئىزدەش ھەرقانداق قىلىپمۇ قىلغىلى بولمايدىغان ئىش. قىزىق بولغىنى سۇي سۇلالىسىدىكى سۇجى «بەش ئاناسىرنىڭ ھەقىقىي مەنىسى» ناملىق ئەسىردە 12 مۇچەلنى ئوتتۇز ئالتە قۇش ھېسابىغا راۋاجلاندۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن «شۇ (戌) دېگەنلىك ئىت، بۆرە، قاپلاندۇر» دەيدىغان قاراش بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى تۈركلەر دەۋرىدە بولسا «ئىت» مۇچىلى بىلەن «بۆرە» توتېمىنى تۇپتىن تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ.

3. ھايۋانات تەركىبى

12 مۇچەلدىكى «ئەجدىھا» دىن باشقىسى رېئاللىقتا مەۋجۇت بولغان ھايۋانلاردۇر. تۈركلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق تۇرمۇشى بىلەن بۇ ھايۋاناتنىڭ مۇناسىۋىتىدە چوڭقۇر تېيىزلىق پەرقى بار. پۈتكۈل مۇچەل سىستېمىسىدىكى ھايۋان قۇرۇلمىسىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تۆۋەندىكى ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

ئا گۇرۇپپا ھايۋانلار (يولۋاس، مايمۇن، ئەجدىھا): سىبىرىيە يايلاقلىرى ۋە ئورمانلىقلىرىدا ئاساسەن يوق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ناملىرى بىردەك يات خەلقلەردىن قوبۇل قىلىنغان. ئەنگلىيىلىك تۈركولوگ كلاۋسۇننىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا تۈرك ۋە موڭغۇللار ئوخشاش سۆز ئىشلەتكەن: bars (يولۋاس)، bičin (مايمۇن) ناملىرى ھىندى - ياۋروپا تىللىرى (پارسچە būzina بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئاز-تۇقچە ئەمەس) غا مەنسۇپ. lu (ئەجدىھا) بولسا ئېنىقلا خەنزۇ تىلىدىن (龙) قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئېھتىمال Ⅷ ئەسىرلەردىكى جۇڭگو غەربىي شىمال شېۋىسىدىن كەلگەن بولسا كېرەك[48]. «يول-ۋاس» ۋە «ئەجدىھا» ناملىرى ھەققىدە ھازىرغىچە تېخى قارشى پىكىر بولۇپ باقمىدى. «مايمۇن» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدا يېقىنقى يىللاردا بىرەيلەن ئۇنى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن دەپ كۆرسەتتى: قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدا «مايمۇن يىلى» bičinyi lqa

دەيىلىدۇ. «مايمۇن» (bičin) خەتتى ئىككى بوغۇمدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بىرىنچى بوغۇمى خەنزۇ تىلىدىكى « 拂 » خەتتىنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى P"J"ęi" قا ماس كېلىدۇ، ئىككىنچى بوغۇمى « 申 » خەتتىنىڭ قەدىمكى تەلەپپۇزى śiěn بىلەن ماس كېلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىدىكى « 拂申 » قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى bičin بولۇپ قالغان. بۇ خىل قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئوتتۇرىدىكى ۋاستىچى بولغان سوغدى ياكى توخرى تىللىرىدىكى bičin ئارقىلىق ئاندىن تاۋۇشى ئازراق ئۆزگەرگەن هالدا قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ قالغان[49].

ب گۇرۇپپا هايۋانلار (چاشقان، يىلان، چوشقا، ئىت) : ئاساسەن دېگۈدەك شىمال يايلاقلىرىدىكى ۋە ئورمانلىقلىرىدىكى يەرلىك هايۋانلار بولغاچقا، قەدىمكى كۆچمەن خەلقلەرگە بەكلا تونۇشلۇق ئىدى، شۇڭلاشقىمۇ بۇ تۆت مۇچەلنىڭ موڭغۇلچىدىكى ئاتلىشى تۈرك تىلىدىكىدىن پەرق قىلىدۇ. «تاتار تەرجىمە سۆزلىرى» گە قارىغاندا چاشقان (بۇرخان)، يىلان (موخەي)، چوشقا (خېخەي)، ئىت (ناخەي) دېيىلىدۇ. مايمۇن «بېجىن» دېيىلىدىغان بولۇپ، تۈركىي تىلىدىكى bičin دىن پەرقلەنمەيدۇ.

س گۇرۇپپا هايۋانلار (كالا، ئات، قوي، توخۇ، توشقان) : يايلاق دۇنياسىدىكى ئەڭ ۋەكىللىك هايۋانلاردۇر. «تۈركىلەرنىڭ رونىق تېپىشى ياكى هالاك بولۇشى ئات- قويلارنى ئۆلۈچەم قىلىدىغان»[50] بولغاچقا، ئۇلارغا راستتىنلا سەل قاراشقا بولمايتتى. ئېھتىمال بۆرىنىڭ قويلارنى يەپ كېتىشىدىن قورققان قەدىمكى تۈرك كۆچمەنلىرى ئىلاجسىز «فۇلى» (بۆرى) نىڭ ئايىغىغا باش قويغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆتكىنىمىزدەك، مۇچەل تەرتىپىدىكى 12 تۈرلۈك هايۋان نامىلىرى قۇرۇلمىسىدا تۆتتىن بىر قىسىم نام سىرتىدىن كىرگەن، ئەمما تۈركىلەردىكى مۇقەددەس هايۋان «بۆرە» بۇ تەرتىپتىن ئورۇن ئىگىلىيەلمىگەن. دېمەك، «مۇچەل تۈركىلەردىن

كەلگەن دېگەن قاراش تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيىنىڭ سىناقلىرىدىن ئەمەس، ئېتنوگرافىيە ۋە ئەپسانىشۇناسلىقنىڭ سىناقلىرىدىنمۇ ئۆتەلمەيدۇ.

4. مۇچەل رىۋايەتلىرى

مۇچەللىك كالېندارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى ۋە ئاغزاكى بايانلىرىدا كۆپلىگەن رىۋايەتلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ رىۋايەتلەردىن مۇچەلنىڭ «بۆرە ئەۋلادلىرى» بىلەن بىرەر تارىخىي باغلىنىشى بارلىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. بۇمۇ راستتىنلا كىشىنى ئويلاندۇرۇپ قويىدۇ.

XI ئەسىردىكى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر قەدىمكى رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن. بۇ رىۋايەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: بىر تۈرك ئاقساقىلى لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ ۋاقتىنى تەكشۈرگەندە قايمۇقۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن قاغان ئۆز قوۋمىدىكىلەرگە مۇنداق دېگەن: «بۇنىڭدىن كېيىن يەنە خاتالىشىپ قالماسلىق ئۈچۈن، مۇچەللىك كالېندار قوللىنىش كېرەك. شۇڭا، بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ ئون ئىككى يىلغا بىردىن ئات قويايلى». قوۋمىدىكىلەر بۇنىڭغا قوشۇلۇپ شۇ بويىچە ئىش كۆرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆۋ ئويۇشتۇرغان، قاغان پۇتۇن ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. سۇغا ئۆزىنى ئاتقان ھايۋانلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتكەن. قاغان ئۇلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈش تەرتىپى بويىچە ئۇلارنىڭ نامىنى يىللارغا ئىسىم قىلىپ قويغان. چاشقان دەريادىن بىرىنچى بولۇپ ئۆتۈپ كەتكەن بولغاچقا، مۇچەلدە چاشقان يىل بېشى بولۇپ قالغان[51].

بۇ رىۋايەتتە مۇچەللىك كالېندار قاغانىنىڭ خۇسۇسىي كەشپىياتى قىلىپ قويۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئەسلىدىنلا ھەيران قالغۇچىلىكى يوق ئىدى. بىراق، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مۇچەللىك

كالېندارنىڭ كېلىپ چىقىش ۋاقتى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە شەرت - شارائىتى تىلغا ئېلىنغان: ئىلى دەريا ۋادىسى غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان «ئاسىيولار زېمىنى» بولۇپ، مۇچەللىك كالېندارنىڭ غەربىي يۈرتتىن شىمالىي چۆللۈككە تارقىلىش ئېھتىماللىقىمۇ يوق ئەمەس. لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ ۋاقتىنى تەكشۈرۈش يۈزىسىدىن مۇچەللىك كالېندارنىڭ قوللىنىلىشى ئىپتىدائىي فېنولوگىيىلىك كالېندارنىڭ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ «لەشكىرىي ئىشلارغا ماھىر بولۇش»، «لەشكىرىي ئىشلاردىن خالىي جايدا جاھان كەزدىلىك قىلىش» تەك يېڭى ئېھتىياجىغا ماسلىشالمىغانلىقىدىن بولغانلىقىنى قىلىدۇ. كېيىنكى ماۋزۇدا بۇ ھەقتە يەنە تېخىمۇ تەپسىلىي توختىلىمىز.

يەنە بىر مۇچەل رىۋايىتى ھازىرقى قازاق ۋە موڭغۇللاردا ھەممەيلەنگە يادا بولسىمۇ، ئالدىنقى رىۋايەتكە ئوخشىمايدۇ: ئون ئۇچ خىل ھايۋان مۇچەل تەرتىپىنى تالىشىپ قاپتۇ. تۆگە بارلىق ھايۋانلارنىڭ ئالدى بولماقچى بوپتۇ. چاشقان ھىيلە ئىشلىتىپ قۇياشنىڭ چىققىنىنى كىم ئاۋۋال كۆرسە، شۇنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. يېرىم كېچىدە چاشقان ئوغرىلىقچە تۆگىنىڭ بېشىغا چىقىۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سەھەردە قۇياشنىڭ چىققىنىنى بىرىنچى بولۇپ كۆرۈۋېلىپ بىرىنچىلىك شەرىپىنى قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ. تۆگە بېپەرۋاالىقىنىڭ ئاچچىق تەمىنى تېتىغاچقا، شۇندىن تارتىپ ئۆزىنىڭ يىلنىى يوقتىپ قويۇپتۇ. بۇ رىۋايەت قازاق ۋە ئۆزبېك ماقالىلىرىدىمۇ «تۆگە يىلى يىل ئەمەس» دېگەن شەكىلدە ئەكس ئېتىدۇ.

ناھايىتى ئېنىقكى، قازاقلارنىڭ ئەجدادلىرى 12 مۇچەلنىڭ تەرتىپىگە ئەقلى يەتمىگەنلىكتىن، تۆگىنىڭ چاشقانغا ئالدىنىشىدەك ئەپسانىنى توقۇپ چىققان. ئەگەر مۇچەللىك كالېندار راستتىنلا قەدىمكى تۈرك جەمئىيىتىدىن بىخلانغان بولسا بۇ رىۋايەتنىڭ ھازىرقى ھالىتى كىشىنى گاڭگىرتىپ قويمىغان بولاتتى.

يۇقىرىقى تۆت نۇقتىلىق دەسلەپكى بايانلارغا ئاساسەن، قەدىمكى ئاشىنا ئۇرۇقى يەنى بۆرە ئۇرۇقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈرك كۆچمەن

جەمئىيەتتىدە مۇچەللىك كالېندارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ماس كېلىدىغان شارائىت كەمچىل دەپ قارايمىز. سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىزكى، «ئوت - چۆپلەرنىڭ كۆكىرىشىنى بەلگە قىلىدىغان» (بىر يىل بىر دەۋر بولىدىغان) فېنولوگىيىلىك كالېنداردىن مۇچەل يىلنامىسى (ئون ئىككى يىل بىر دەۋر) غىچە بولغان بۇ جەريان بىر - بىرىگە ئۇلىنىدىغان ئىككى باسقۇچ ئەمەس، ئۇشتۇمتوت بۇرۇلۇشنىڭ نەتىجىسى بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. مەيلى شامال ئوت - چۆپ-لەرنى يەلپۈتسە «مۇچەل» كۆرۈنىدىغان مۆجىزە يۈز بەرمەيدۇ. جا-ۋابنىڭ يولى پەقەت بىر: مۇچەللىك كالېندارنى تۈركلەر جەمئىيىتىگە ئېلىپ كىرگەن ۋاستىچىنى ئىزدەش كېرەك.

§ 5 . توققۇز غۇزلار ۋە مۇچەللىك كالېندارنىڭ تۈركلەرگە تارقىلىشى

مۇچەللىك كالېندارنى تۈركلەرگە كىم ئېلىپ كىرگەن؟ ھازىر-قى مەنبەلەردىن بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب چىقمايدۇ. پېللىئوتنىڭ: «پې-كىر تۈركلەردىكى يىلنامىچىلىق تۈركلەرنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمران قوۋملاردىن قوبۇل قىلىشىدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. چۈنكى، تۈركلەرنىڭ ئاۋارلاردىن قوبۇل قىلغان قائىدە - تۈزۈملىرى ئاز ئەمەس. شۇڭا، مۇچەل كالېندارىمۇ ئاۋارلاردىن قوبۇل قىلىنغان بولسا كېرەك»㊷ دېگەن سۆزلىرىمۇ پەقەتلا بىر قىياس.

بىزنىڭچە تۈرك مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇچەللىك كالېندارنى «ئاۋارلارنىڭ مىراسى» دېگەندىن كۆرە سوغدى مەھەللە-لىرىنىڭ شەرقە سۈرۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دېيىشنىڭ مەنبە ئاساسى بارەك قىلىدۇ. ھازىرقى زامان تۈركولوگىيە ئىلمى، سوغ-دىشۇناسلىق ۋە خەنزۇشۇناسلىق پەنلىرى «ئىچكى ئاسىيا فېنكلىرى» نىڭ تۈركلەرنىڭ غۇزلىشىشى ۋە خەنزۇلىشىشىدا ۋاستىچىلىك رول ئوينىغانلىقىنى بارغانسېرى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىس-

پاتلىماقتا.

شەرقىي تۈرك خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان سوغدى يادىكارلىقلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما بەزى بايقاشلار ئاللىقاچان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقان. شەرقىي سىبىرىيىدىكى ئانگارا دەرياسى ۋادىسى تالى دەۋرىدىكى قۇرغانلارنىڭ ئاساسلىق ماكانى بولۇپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى بۇ جايدىن تېپىلغان ئىككى دانە ساپال چىراغپاي ياسلىش شەكلى جەھەتتە سەمەرقەنتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى چىراغپايلىرىغا تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئاشۇ ئوخشاش مەنىيەت قاتلىمىدىن يەنە بىر قاشتېشى قۇمرا تېپىلغان، ئۇنىڭ سىرتقى يۈزىگە چېكىلگەن كالا تەنلىك ئادەم باشلىق رەسىم قەدىمكى ئىران مۇئەككەللىرىنىڭ قىياپىتىنى ئىپادە قىلىدۇ. ئارخېئولوگلار مۇشۇ نەڭغا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى بايقال كۆلى بويلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلارنىڭ مەھەللىلىرى مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلىشتى[53].

سوغدى يېزىقىدىكى بۇگۇت مەڭگۈتېشىنىڭ تېپىلىشى توققۇز غۇزلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. خۇددى مەزكۇر مەڭگۈتاشنى يەشكۈچى ئېيتقاندەك: «بۇگۇت مەڭگۈتېشى سوغدىلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مەنىيەت ئالماشتۇرغانلىقىنىڭ ماددىي ئىسپاتى. ئەينى ۋاقىتتا ئالدىنقى تۈرك خانلىقىنىڭ تېخى ئۆز يېزىقى بولمىغاچقا ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى، شۇنداقلا ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا سوغدى يېزىقىنى قوللانغان. بۇ خىل ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور بولغان. سوغدىلار بىلەن تۈركلەرنىڭ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى باردى ـ كەلدىسى VI ئەسىردىن ئىلگىرىلا خېلى ئۇزاق داۋام قىلغان. ئالدىنقى تۈرك خانلىقى، بولۇپمۇ VI ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى (مۇقان قاغان دەۋرى) خانلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا سىياسىي ھۆكۈمرانغا ئايلىنىپ، يىراق شەرق، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى ئاساسلىق سودا يوللىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۈرىدىغان «يىپەك يولى» نىڭ كونتروللۇق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن كۈ-

رەش قىلىۋاتقان ۋاقىتلاردا بۇ خىل ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى يېڭى ۋە قۇدرەتلىك ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئېرىشتى»(54). بۇگۈت مەڭگۈتېشىنىڭ بېشىدىلا تىلغا ئېلىنغان «نۇۋار قاغان» (nw''rγ'γ'n) نىڭ ئەسلىي ئىسمى شاد بولۇپ، 581 - يىلى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىشبارا قاغان دەپ ئاتالغان. بۇ كىشى 587 - يىلى ۋاپات بولغان. ئەنە شۇ كىشى ھاكىمىيەت سورىغان يىللىرى مۇچەل كالېندارى (توشقان يىلى) قوللىنىلغان سوغدى يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تىكلەنگەن ۋە «چېن (辰 ، يەنى ئەجدىھا) يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى» دەپ ئىمزا قويۇلغان دۆلەت خېتى يېزىلغان. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك خانلىقىدا ئىچكى - تاشقى پائالىيەت-لەردە مۇچەللىك كالېندار ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ دەلىلى بولۇپ، دىق-قەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىرىنچى نۇقتىدۇر، ئاندىن قالسا ئىشبارا قاغان دۆلەت خېتىدە دەبدەبىلىك قىلىپ مۇنداق جاكارلىغان: «ئېلىم-ىزدىكى قوي ۋە ئاتلارنىڭ ھەممىسى خاقان ئالىيلىرىنىڭ مال - چارۋىسىدۇر. سىلەردىكى تاۋار - دۇردۇن، كىمخاب - تەتىلالار بولسا بىزنىڭ بۇيۇملىرىمىزدۇر. شۇنداق تۇرۇقلۇق سېنىڭ - مېنىڭ دېيىشىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوقتۇر». تۈرك قاغانلىقىنىڭ يېپەك - ئات سودىسىنى ئاشۇنداق ئېسىدە مەھكەم تۇتۇشى تۈرك خانلىقى تېررىتورىيىسىدە يېپەك سودىسىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى مەۋ-جۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەينى ۋاقىت شارائىتىدا يېپەك سودىسى قىلىدىغانلار ھەمىشە سوغدىيانا (چۈ دەرياسىدىن تۆمۈر قاپقە-غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كارىدورى) دىن كەلگەن توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى ئىدى. تۇمەن قاغان (بۇمىن قاغان) دەۋرە-دىلا ئۇلار تۈركلەرنىڭ چېدىرلىرى ئالدىغا كېلىپ بولغانىدى: «ئۇ-نىڭدىن كېيىن تەختكە چىققىنى تۇمەن دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە قەبىلىلەر خېلى كۆپەيدى ۋە چېگرا - قوروللىرىدىكى يېپەك - كىمخاب بازىرىغا كىرىپ جۇڭگولۇقلار بىلەن سودا قىلىشنى ئۆتۈنۈ-دى. (غەربىي ژېي سۇلالىسىنىڭ) داتۇڭنىڭ 11 - يىلى (545 - يىلى) تەيزۇ جيۇچۈەنلىك غۇزئەنۇ پەنتونى يالۋاچ قىلىپ ئەۋەت-

تى»(55). ئەنئۇ پەنتو جيۇچۇەندە تۇرۇپ قالغان بۇخارالىق بولۇپ، تۇركلەر جۇڭگو بىلەن چېگرا سودىسىنى باشلىغان مەزگىللەردە يۇ-ۋېنتەينىڭ پەرمانىغا بىنائەن شىمالىي چۆللۈككە ئەلچىلىككە چىققان، شۇنداقلا تۇركلەرنىڭ «چېگرا - قوروللىرىدىكى يىپەك - كىمخاب بازىرىغا كىرىپ، جۇڭگولۇقلار بىلەن سودا قىلىشنى ئۈتۈنگەنلىكى» گە ئاكتىپ ئىنكاس بىلدۈرۈپ، دانالىق بىلەن تۇرك خانلىقىغا كىر-گەن تۇنجى غۇز بولۇپ قالغان.

شۇنىڭدىن كېيىن توققۇز غۇزلارنىڭ تۇركلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىش جەريانى كۈنسېرى روشەنلەشتى، بولۇپمۇ كاك، ئەن، شى قاتارلىق ئۇچ جەمەتنىڭ ئورنى بەكمۇ گەۋدىلىك بولىدى. شىبى قاغان دەۋرى (608 — 619) گە كەلگەندە تۇركلەر تېررىتورىيىسىدە غۇزلار ئاللىقاچان«توپ- توپ» بولۇشقىنىچە قاغان-لىقنىڭ سىياسەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتەلىگۈدەك بولۇپ قالغانىدى. «سۇيىنامە» 67- جىلد«پېي جۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا، دايېنىڭ 10- يى-لى (614 - يىلى) سۇي يادىدى بىلەن پېي جۇنىڭ بىرلىكتە مەسلە-ھەت قىلىشقان مۇنۇ دىئالوگى خاتىرىلەنگەن: «پېي جۇ پادىشاھقا مۇنداق دېدى: «تۇركلەر ساددا ۋە تۇز بولغاچقا ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇش تەس ئەمەس. بىراق، تۇرك ئوردىسىدىكى ئاشۇ توپ- توپ غۇز-لارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك قارانىيەت ۋە ھىيلە - نەيرەڭى تولا خەق بولغاچقا، دائىم تۇركلەرنىڭ قۇلىقىنى بۇراپ تۇرىدۇ. كەمىنە قۇللە-رىنىڭ خەۋەر تېپىشىچە، ھەمىدىن يامىنى مەككارلىق ۋە قۇۋلۇقتا ئۇچىغا چىققان كېش غۇزلىرىدىن سوغۇز ئىكەن. شىبىنىڭ پاراكەن-دىچىلىك سىلىشىدىن ساقلىنىمىز دەيدىكەنمىز، جەزمەن ئاشۇ ئادەم-نى ئالداپ ئېلىپ كېلىپ يوقاتماقتا پەرمان بەرگەيلا». پادىشاھ : «ئىجرا قىلىنسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پېي جۇ سوغۇزغا كىشى ئەۋەتىپ، «پادىشاھ ئالىيلىرى زور مىقداردىكى قىممەتلىك جاۋاھىر-لار ۋە باشقا بۇيۇملارنى مايى شەھىرىدە بازارغا سالدى. قورال سودە-سىغا قىزىققۇچى تۇركلەر بىلەن سودىلاشماقچى. ئاۋۋال بارغانلار ياخشى نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ» دېدى. سوغۇز نەپسى تاقىلداپ

بۇنىڭغا چىنپۇتتى ۋە قاغان بىلەن خوشلاشمايلا قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ئىلكىدىكى چارۋىلىرىنىڭ بارىنى ھەيدىگىنىچە باشقىلاردىن قىزغانغان ھالدا ئالدىراپ قورولدىكى سودا بازىرىغا كەلدى. پېي جۇ ئىشتىن ئاۋۋاللا ئۇلارنى ئالداپ ئەكەلگەندىن كېيىن قارا - قويۇق ھەممىسىنى قەتلىئام قىلدى». «توپ - توپ» غۇزلارنىڭ تۇرك-لەرنىڭ قۇلىقىنى قانداق بۇرايدىغانلىقى بىزگە ئېنىق ئەمەس. بە-راق، سوغۇزنىڭ ئالداپ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن غۇزلارنىڭ تۇرك خانلى-قىدىكى رولىنى تۈپتىن ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى، غۇزلار ئاللىقاچان «قەبىلە» بولۇپ شەكىللىنىپ بولغان بولۇپ، ئۇلار-نىڭ «قەبىلە ئاقساقلى» «قەبىلە تۈتۈقى» بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى[56].

ئېلىگ (قارا) قاغان دەۋرى (620 — 630) دە تۇرك خانلىقى-نىڭ غۇزلىشىش دەرىجىسى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى: «ئېلىگ (قارا) قاغان ھەر قېتىم غۇزلارنى ئانا يۇرتىدىن يىراق جايلاردىكى مۇھىم ئىشلارغا سالاتتى، غۇزلار ئاچكۆز ۋە تەلۈە بولۇپ، خۇي - پەيلى ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، پەرمان بويىچە مۇكاپاتلىنىپ تۇرۇشنى باھانە قىلىپ، ھەرىيلى لەشكىرىي ئۆزگىرىش قىلىپ تۇرىدۇ[57].

«غۇزلار ئاچكۆز ۋە تەلۈە» دېگەنلىك دەل توققۇز غۇزلارنىڭ «پايدا بار جايغا بارماي قويمايدىغان» سودا خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرك ئوردىسىدا قولغا كەلتۈرگەن ئىشەنچلىك ئىمتىيازى ئەۋلادمۇئەۋلاد تىرىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىققانىدى.

سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە مۇنداق بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن: توققۇز غۇزلار تۇرك ئېلى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا يېپەك - ئات سودىسى ئارقىلىق تۇركلەرگە سوغدى مەدەنىيىتىنى تارقاتقان، سوغدى يېزىقى تۇركچە تىلدىكى يېزىقچىلىق ئىشلىرىدا قوللىنىلغان ۋە شىمالىي جۇ دەۋرىدىكى جۇڭگولۇقلارغا «تۇركلەرنىڭ يېزىقى سوغدى يېزىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېگەن تەسىرنى بە-رگەن، «ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېگەنلىك يېقىن كېلىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. سوغدى ھەرپلىرىنى تۇركچە يېزىقچىلىققا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۇچۇن، بەزى ئۆزگەرتىشلەرنى قىلماي بولمايتتى: (1) ئايرىم ھەرپ-

لەرنىڭ يانتۇ يېزىلىش شەكلى ئايرىپ يېزىشقا ئۆزگەرتىلدى؛ (2) تۈركلەردىكى ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولغان ئۇرۇق بەلگىلىرى ۋە سەم-ۋوللۇق شەكىللىرىنىڭ ئېھتىمال ئويما ماتېرىياللىرى (تاش، دەرەخ، مېتال) نىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن سوغدى ھەرپلىرىنىڭ راۋان بولغان يۇمىلاق خەت شەكلى گېئومېتىرىيىلىك خەت شەكلىگە ئايلىنىپ قالغان؛ (3) سوغدى ھەرپلىرى ئىسپاتلىگەن تاۋۇش ئورنى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تاۋۇش بەلگىلىرىگە ئاساسەن سەل-پەل ئۆزگەرتىلگەن[58].

بۇگۈت مەڭگۈتېشىدىكى ۋەقەلەرنى سوغدى يېزىقىدا خاتىرىلەش ۋە مۇچەللىك كالېندارنى قوللىنىش ھادىسىلىرى روشەن ئىككى تۈر-لۈك تارىخى رېئاللىق بولۇش سۈپىتى بىلەن «ساددا ۋە تۈز» تۈركلەر-نىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە توپ - توپ بولۇپ يۈرگەن غۇزلارنىڭ «قۇلا-قلىرىنى بۇرىشى» نى قۇبۇل قىلغانلىقىدەك ئۇچۇرنى بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. مۇچەللىك كالېندارنىڭ ھۆكۈمەت كالېندارى قىلىپ ئىشلىتىشىنىڭ خانلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە ئومۇميۈزلۈك بىر قېتىملىق كالېندارچىلىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغان - بەرمەيدىغانلىقى يەنىمۇ كۆپ بايقاشلار ۋە تەتقىقاتلارنى كۈتمەكتە.

يۇقىرىقى مەزمۇنلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تۈرك يىلنامىچىلىقىدىكى مۇچەللىك كالېندارنىڭ يايلاقتىكى فېئولوگىيىلىك كالېندار راۋاجىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ تەخمىنەن VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يىللىرى يېپەك - ئات سودىسىدىكى ۋاستىچى توققۇز غۇزلارنىڭ خېشى تەرەپتىن «شىمالىي بەدەۋىلەر» گە ئېلىپ كەلگەن بولۇش مۇمكىنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئەگەر مۇشۇ قاراش بىمەنىلا بولمىسا مۇچەللىك كالېندارنىڭ تۈرك خانلىقىدا تارقىلىشى ئوتتۇرا ئەسىردىكى «تۈرك، خەنزۇ، غۇز» لارنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرغانلىقىنىڭ دەلىلى بولۇپ قالىدۇ.

ئىزاھلار

① ۋ. تومسېن: «ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈتاشلىرى» ، كوپېنھاگېن، 1893 - يىل نەشرى.

② ۋ. رادلوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» ، پېتېر-بۇرگ، 1895 - يىل نەشرى.

③ ج. ماركۋارت: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدا يىلنامىچىلىق» ، لېيپزىگ، 1898 - يىل نەشرى.

④ ئې. چاۋاننېس: «تۈرك 12 مۇچىلى توغرىسىدا يېڭى قاراش» ، «توڭ-باۋ» ، 1906 - يىل نەشرى، 7 - سان.

⑤ ب. لاۋفېر: «قەدىمكى تۈركىستان گىلەملىرىدىكى 12 مۇچەل» ، «توڭباۋ» 1909 - يىل نەشرى.

⑥ ل. ساسۇر: «جۇڭگودىكى 12 مۇچەل ئالەمنىڭ سىمۋولى» ، «ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1910 - يىل نەشرى، 15 - جىلد.

⑦ ئا. ن. ساموىلوۋىچ: «12 مۇچەلنىڭ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى» ، «شەرق خاتىرىلىرى» I تۇم، 1927- يىل، لېنىنگراد.

⑧ پ. پېللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» ، «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى دەلىلەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى» ، 1 - توپلام، شاڭخەي نەشرى-ياتى، 1995 - يىل نەشرى، 5 - بۆلۈم، 118 - بەت.

⑨ ل. ئې. كارونوۋسكايا: «ئالتايلىقلار ۋە تېلېلاردىكى 12 مۇچەللىك كالېندار» ، «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ دوكلاتى» ، 1929- يىللىق B توپلام، 1 - سان.

⑩ خۇاڭ لىيې: «خۇاڭ ۋېنبېنىڭ تارىخ - ئارخېئولوگىيەگە دائىر ماقالە-لىرى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1989- يىل 6- ئاي 1- نەشرى، 149 — 156 - بەتلەر.

⑪ ۋاتانابى كاييوكۇ: «تۈركچە ، بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى، دىكى يىلنامە» ، «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 23- تۇم، 1936- يىل نەشرى، 4 - سان.

⑫ ۋ. ب. خېننىڭ: «سوغدى كالېندارى» ، «شەرقشۇناسلىق توپلىمى» ، 8 - جىلد، 1939 - يىل نەشرى، رىم.

⑬ ئو. تۇران: «12 مۇچەللىك تۈرك تەقۋىمى»، ئىستانبۇل، 1941- يىل نەشرى.
⑭ ئا. ۋ. گاباۋىن: «قەدىمكى تۈركلەردىكى مۇچەل شەكىللىرى»، «ئۇرال - ئالتاي مەجمۇئەسى»، 1955- يىل نەشرى B توپلام، 27- سان، 3 — 4 - بەت.
⑮ ۋ. شاخماتوۋ: «كۆچمەنلەردىكى 12 مۇچەللىك يىلنامىنىڭ مەنبەسى» — «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ژۇرنىلى»، 1955 - يىللىق 1 - سان.
⑯ لېۋ ماۋسەي: «شەرقىي تۈركلەرگە دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيال-لار»، I — II توم، ۋېنسبادىن، 1958 - يىل نەشرى.
⑰ ل. بازىن: «قەدىمكى تۈرك خەلقلىرىدىكى ياش ۋە يىل چۈشەنچە-سى»، «پسىخولوگىيە ژۇرنىلى»، 1959 - يىل نەشرى.
⑱ ئى. ۋ. زاخاروۋا: «ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى مىللەتلەرنىڭ 12 مۇچەل كالېندارى»، «قازاقىستاننىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا دائىر يېڭى ماتېرىياللار»، ئالمۇتا، 1960 - يىل نەشرى.
⑲ س. گ. كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ-تاشلار»، خېيلۇڭجيانىڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، 81 - بەت.
⑳ ل. بازىن: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈرك كالېندارچىلى-قى»، 1974 - يىل نەشرى.
㉑ «ھازىرقى زامان تۈركولوگىيە مەسىلىلىرى»، ئالمۇتا، 1980 - يىل نەشرى، 318 — 324 - بەتلەر؛ چېن چېڭلۇڭنىڭ ماقالىسىنى كۆرۈڭ: «تارىخ - تىل ئىنستىتۇتى مەجمۇئەسى»، 47- توپلام 3- قىسىم(1976)، 433 — 465 - بەتلەر.
㉒ خەن رۇلىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامە-چىلىقى توغرىسىدا»، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 6 - سان، 1982 - يىل، 1 — 6 - بەتلەر.
㉓ گەي شەنلىن: «ئۇلانچاب قىيا تاش رەسىملىرى»، مەدەنىيەت يادكار-لىقلىرى نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 300- بەت ۋە 1092- رەسىمگە قارالسۇن.

㉔ لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995-يىل نەشرى، 127 - بەت.

㉕ ل. بازىن: «قەدىمكى تۈركلەردىكى يىلنامە سىستېمىسى»، ھۈدا-پېشت، پارىژ، 1991 - يىل نەشرى.

㉖ خۇلۇك خاۋ: «دەشت - چۆل دىيارىدا ئاڭلىغانلىرىم».

㉗ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 99 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

㉘ بازىن: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈرك كالېندارچىلىقى»، 217 — 219 - بەتلەر؛ بازىن: «قەدىمكى تۈركلەردىكى ياش ئۇقۇمى» (روسچە تەرجىمە نۇسخا) — «چەت ئەل تۈركولوگىيىسى»، 1986 - يىل، 361 — 378 - بەتلەر.

㉙ «تەپىلىك يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى»، 199 - جىلد، «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، ئۈرۈپ - ئادەت قىسمى.

㉚ پ. پېللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى»، 5 - توپلام، بېيجىڭ، 1956 - يىل نەشرى، 118 - بەت

㉛ س. گ. كىلياشتورنىي، ۋ. ئا. لۇشېس: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تۈركچە ۋە سوغدىچە مەڭگۈتاشلارنىڭ تېپىلىشى ھەمدە تەتقىق قىلىنىشى»، «موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيىسى ۋە مىللەتشۇناسلىقى»، نۇۋسىبىرسىك، 1978 - يىل نەشرى، 54 — 55 - بەتلەر.

㉜ ج. كلاۋسۇن: «ئونگىن مەڭگۈتېشى»، «خان جەمەتى ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1957 - يىللىق 4 - قوشما سان، 187 — 192 - بەتلەر؛ ئا. ئا. رەجەپوۋ «ئونگىن مەڭگۈتېشى»، «سوۋېت تۈركولوگىيىسى»، 1970 - يىللىق 2 - سان 41 — 42 - بەتلەر، رەجەپوۋنىڭ «ئەجدىھا يىلى» بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ.

㉝ س. ئې. مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى»، موسكۋا، 1959-يىل نەشرى، 23 - بەت.

㉞ مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلىرى»، موسكۋا، 1959 - يىل نەشرى، 23 - بەت.

㉟ ئى. ۋ. زاخاروۋا: «ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى خەلقلەرنىڭ 12 مۇ-

چەل كالېندارى» ، «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيسى تارىخ ـ ئارخېئولوگىيە-ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئەمگەكلىرى» ، VII توم، 1960 ـ يىل نەشرى، 34 — 35 ـ بەتلەر.

㊱ زاخاروۋا: يۇقىرىدا نەقىل كەلتۇرۇلگەن ماقالە، 36 ـ بەت.

㊲ پېللىئوت: يۇقىرىدا نەقىل كەلتۇرۇلگەن ماقالە، 4 ـ بەت.

㊳ لېۋياۋخەن: «12 مۇچەل كالېندارىنىڭ مەنبەسى ئېنتىدائىي توتېم ئېتىقادى» ، «يىز ۋلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىنى تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىشقا دائىر ماقالىلار توپلىمى» ، بېيجىڭ، 1980 ـ يىل، 96 ـ بەت.

㊴ يۇنمېڭدىن تېپىلغان چىن دەۋرى تارىشا پۈتۈكلىرىدىكى مۇچەل تەرتىپى توغرىسىدا تۆۋەندىكى ئەسەرلەردە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان: يۇ خاۋلىياڭ: «چىن دەۋرى تارىشا پۈتۈكلىرىدىكى «خاتىرىلەر» دە خاتىرىلەنگەن پەسىل ۋە ئايلارنى خاتىرىلەشكە ئائىت مەسىلىلەر» ، «يۇنمېڭدىكى چىن دەۋرى تارىشا پۈتۈكلىرى تەتقىقاتى» ، بېيجىڭ، 1981ـ يىل نەشرى، 136ـ بەت؛ راۋ زۇڭيى، زېڭ شيەنتوڭ: «يۇنمېڭ چىن تارىشا پۈتۈكلىرىدىكى «خاتىرىلەر» ھەققىدە تەتقىقات» ، شياڭگاڭ، 1982ـ يىل، 33 — 38ـ بەتلەر؛ لى شۆچىن: «بۇرچ ۋە مۆچەل ھېسابى ۋە 12 مۇچەلنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى ئىسپات» ، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دۇنياسى» ، 1984 ـ يىللىق 3 ـ سان، 41 — 42 ـ بەتلەر.

㊵ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ، I توم 61 ـ بەت.

㊶ «جۇنامە» ، 50 ـ جىلد، «تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» .

㊷ «قانۇنلار قامۇسى» ، 197ـ جىلد، «تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» .

㊸ «كونا تاڭنامە» ، 194ـ جىلد، «تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» .

㊹ ۋ. ف. شاخماتوۋ: «كۆچمەنلەردىكى 12 مۇچەللىك يىلنامىنىڭ مەنبەسى» ، «قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيسى ژۇرنىلى» ، 1955 ـ يىللىق 1 ـ سان 45 ـ بەت.

㊺ «جۇنامە» ، 50 ـ جىلد، «تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» .

㊻ زاخاروۋا: ئالدىنقى نەقىل كەلتۇرگەن ماقالە 61 ـ بەت.

㊼ خەن رۇلىن: «چېدىر خاتىرىلىرى» ، شاڭخەي، 1982 ـ يىل نەشرى، 277 ـ بەت.

㊽ ج. كلاۋسۇن: «موڭغۇلچىغا قوبۇل قىلىنغان تۇركچە سۆزلەر» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1959 ـ يىللىق 3 ـ سان 183 ـ بەت.

㊾ خەن ژۇچۇي: «قەدىمكى تۈركچە bœ̌in/bi̯čin نىڭ مەنبەسى» ، «ئوتتۇر ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1989- يىللىق 3 — 4- قوشما سان. 318 — 322 - بەتلەر ، ۋېسبادىن.

㊿ «كونا تاڭنامە» ، 62 - جىلد، «جىڭ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمھالى» .

(51) زاخاروۋا: يۇقىرىقى ئەسەر، 37 - بەت.

(52) زاخاروۋا: يۇقىرىقى ئەسەر، 38 - بەت.

(53) زاخاروۋا: يۇقىرىقى ئەسەر، 118 - بەت.

(54) ئا. پ. ئوكلادنىكوۋ: «تۈركلەر دەۋرىدىكى بايقال رايونىنىڭ تارىخىغا دائىر يېڭى ماتېرىياللار» ، 1963- يىل نەشرى، موسكۋا، 275 — 276 - بەتلەر.

(55) كىلياشتورنىي، لېۋشىس: يۇقىرىقى ئەسەر، 57 - بەت.

(56) «جۇنامە» ، 50 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(57) مورى ماساۋۇ: «قەدىمكى تۈرك مىللەتلىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ، A توپلام، توكيو، 1967 - يىل نەشرى، 62 — 65 - بەتلەر؛ پوللىيبىلانىك: «ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى سۇغدى مەھەللىلىرى» ، «تۇڭباۋ» ، 41 - جىلد، 1952 - يىل نەشرى، 334 — 344 - بەتلەر؛ تاڭ دەۋرىدىكى ئالتە جۇب سوغداقلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا جاڭ گۇاڭدانىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئالتە جۇب سوغداق رايونى قاتارلىق جايلاردىكى توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى» ، «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقاتلاردىن دەسلەپكى توپلام» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1995- يىل 5- ئاي 1 - نەشرى، 249 — 279 - بەتلەرگە قاراڭ.

(58) «كونا تاڭنامە» ، 194 - جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

(59) كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك - رۇنىك مەڭگۈتاشلىرى» ، 50- بەت.

VI باب تۇرك بۇيۇملىرى تەزكىرىسى

تاڭ دەۋرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا تۇركلەرنىڭ ئۇرۇپ- ئادەت بۇيۇملىرى تەسۋىرلەنگەن بايانلاردا ئومۇمەن ئۇرۇپ - ئادەت تەپسىلىي، بۇيۇملار تومتاق بايان قىلىنغان. ئات توغرىسىدا «يات قوۋملار ئاتلىرىنىڭ تامغىلىرى» مەخسۇس ماۋزۇغا ئېلىنغاندىن باشقا، تۇركلەر دىن چىقىدىغان بۇيۇملار ئوردا مۇئەررىخلىرىنىڭ يېتەرلىك دىققەت ئىتىبارىنى قوزغىمىغانلىقتىن، بۇ ھەقتە تەپسىلىي خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغان. يېقىنقى يىللاردا تۇركلەرنىڭ قەدىمكى ئانا ماكانى بولغان جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيەدىن قېزىلغان قەبرىلەرنىڭ كۆپىنچىسىدىن چىققان نەرسىلەر ئاساسەن ئات جابدۇقلىرى ۋە قورال - ياراغ بولۇپ، باشقا تۇردىكى بۇيۇملار ئاساسەن يوق دېيەرلىك. شۇڭلاشقا، تۇركلەر دەۋرىدىكى كۆچمەنلەر مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي قىياپىتى توغرىسىدا ئومۇمىي ھالەتنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا يەنىلا ئىلاجسىزمىز. بۇ ھەقتەتەنمۇ كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

بىراق، چېدىر تۇرمۇشى ئالاھىدە بۇيۇملار ۋە پەۋقۇلئاددە مەنزىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۇرلۇك مەۋجۇتلۇق شەكلى بولغانلىقتىن، يازما خاتىرىلەردىن يەنىلا ئۇنىڭ بەزى ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. تۆۋەندە تۇرلۇك ئەسەرلەر دېگىزىدىن سۆزۈۋېلىنغان تۇرك بۇيۇملىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى تۇرلەرگە ئايرىپ، پايدىلانغۇچىلارنىڭ بەزى ئېھتىياجلىرىدىكى كەمتۈكلەرنى تولدۇرار دېگەن ئۈمىدە «تەزكىرە» نامىدا تەييارلاپ چىقتۇق.

§ 1 . تۇرك تۆمۈرى

قەدىمكى رىۋايەتلەر دەۋرىدىلا تۇركلەر تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى-

نى ئىگىلىۋالغاندى. «سۆينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى پىڭلياڭ غۇزلىرىدىن بولۇپ، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەيزۇ جۇرچى ئۇرۇقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن 500 تۇتۇن ئاۋارلار تەۋەسىگە قېچىپ بارغان ۋە ئالتاي ۋادىسىدا ماكانلىشىپ، تۆمۈرچىلىك قىلغان». ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى تۈركلەر ئاۋارلار تەررىتورىيىسىگە قېچىپ بارغاندىن كېيىن تۆمۈر بىلەن ئولپان تاپشۇرىدىغان بېقىندى قەبىلىلەردىن بولۇپ قالغان. ئاۋارلار ئاقساقىلى ئاناغاي ئۇلارنى ھاقارەتلەپ «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ئاتىۋالغان («جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). تۆمۈرگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان بۇ كۆچمەن قەبىلە دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنمۇ «تۆمۈرچىلىك بىلەن مەشغۇل بولغانلىقىدىن» پەخىرلىنەلىگەنىدى. 568 - يىلىنىڭ بېشى غەربىي تۈرك خانلىقىغا جاۋابەن زىيارەتكە ماڭغان شەرقىي رىم ئەلچىلەر ئۆمىكى «كانگىيىگە كەلگەندە مىڭ - مىڭ تۈركلەر ئۇلارغا تۆمۈر سانقان. مېنادىر ئۇلارنى ئېھتىمال ئەلچىلەر ئۆمىكىگە ئۆزلىرىنىڭ مول تۆمۈر بايلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆز-كۆز قىلىۋاتقان بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ قالغان»①.

تۈرك خانلىقىنىڭ تۆمۈر كان بايلىقى ئىچىدە بېقىندى قەبىلە قىرغىزلارنىڭ تۆمۈر كېنى ئەڭ كۆپ ئىدى. ھەر قېتىم قاتتىق يامغۇر يېغىپ تۆپراقنى ئېقىتىپ كەتكەندە، تۆمۈر رودىلىرى يەر ئۈستىگە چىقىپ قالاتتى ۋە «ئاسماندىن تۆمۈر يېغىپتۇ» دەيدىغان خاتا پاراڭلارغا سەۋەب بولۇپ قالاتتى. «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» نىڭ 199 - جىلدىدا بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇڭاپىق چۈشەنچە بېرىلگەن: «ئۇلارنىڭ زېمىنىدىن تۆمۈر چىقىدۇ. يامغۇر قاتتىق ياغقاچقا، تۆمۈر يەر ئاستىدا ئۇزاق مۇددەت تاۋلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ تۆمۈردىن ياسالغان نەرسىلەر ئۆتكۈر بولىدۇ. ھەر قېتىم يامغۇر ياغقاندا ئادەم ۋە مال - ۋارانىنى قىرىۋېتىدۇ، دېگەن گەپلەرنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق. جىيادەن ئېيتىدۇكى: جياشا (مىلادىيە 334) دېيىلىدىغان تۆمۈر تۈركلەر زېمىنىدىن چىقىدۇ».

«تۆمۈرچىلىك بىلەن مەشغۇل بولىدىغان» تۈركلەر ئات جابدۇق-لىرى ۋە ھەربىي قوراللارنى ياساشقا بەكمۇ ماھىر ئىدى. تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئۇزەڭگە، يۇگەن قاتارلىقلاردىن باشقا ئوۋچىلىق ۋە سو-قۇشلاردا كەڭ ئىشلىتىدىغان تۆمۈر ئوقيا ئوقىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، ياسىلىشى نەپىس ئىدى. ئارخېئولوگلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى تۈركلەردىكى تۆمۈر ئوقيا ئوقىنى ياسىلىش شەكلىگە ئاسا-سەن سەككىز چوڭ تۈردىكى 30 خىل نۇسخىغا بۆلۈش مۇمكىنكەن. بىرىنچى تۈردىكى ئۇچ قىرلىق ئاۋازلىق ئوقيا ئوقى نۇسخىسى 10 خىلغا يېتىدىكەن. قېزىۋېلىنغان 220 دانە تۆمۈر ئوقيا ئىچىدە، ئاۋازلىق ئوقيا 180 تال بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ 81% نى ئىگىلەي-دىكەن②. قەدىمكى تۈركلەر دەۋرىدە ئۇچ قىرلىق ئاۋازلىق ئوقيا ئوقى ئومۇملاشقان بولغاچقا، تاڭ دەۋرى ۋەسىقىلىرىدە تۈركلەرنىڭ ھەربىي قوراللىنىش ئەھۋاللىرىنى بايان قىلغاندا «ئاۋازلىق ئوق» نىڭ قۇدرىتىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرگەن. تاڭ شۇەنزۇڭ «ياۋچوڭ قاتارلىقلارنىڭ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىشى توغرىسىدا يارلىق» تا ئېيتقان «قاپاغانىنىڭ ئۆزى بەگ ئۆزى خان بولالىشى تامامەن بەدەۋلەر ماكانىدىكى ئاۋازلىق ئوقيا ئوقىنىڭ كارامىتىدىندۇر»③ دېگەن سۆزلىرىمۇ ئاۋازلىق ئوقيا ئوقىنىڭ ئېتىلىشى تۈرك خانلىقى-نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرىدىغانلىقىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك تېخنىكىسىدا ئوقيا ئوقى ئالاھىدە ما-ھارەت بىلەن ئىشلەنسىمۇ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش پۈتۈنلەي قوشۇمچە كەسىپ ھېسابلىناتتى. شۇڭا، شىيەنخېڭ يىللىرى(670 — 673) ئالتە جۈپ سوغداق رايونىدىكى ئەل قىلىنغان تۈركلەر كۆچۈ-رۈپ ئېلىپ كېتىلگەندە، ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئېھتى-ياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، قاپاغان قاغان ۋۇزېتىيەندىن «ئۇچ مىڭ دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، نەچچە تۈمەن جىڭ تۆمۈر» تەلەپ قىلغان-دى④.

بۇنىڭدىن تۆمۈر بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان تۈركلەرنى ماھى-

يەتتىن ئالغاندا، يايلاقتىكى تۆمۈرچى دېيىشكىلا بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت سەۋىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ياكى تېرىقچىلىق بىلەن جەڭ قوراللىرىنى تەڭ ياساش تېخنىكىسىغا ئىگە ئەمەسلىكىنى، يەنىلا روشەن چەكلىمىلىكى بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

2 § . تۈرك ئارغىمىقى

ئاتمۇ تۈركلەرنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى ئىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 73 ـ جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۈرك ئارغىمىقىنىڭ ماھارەتلىرى قالتىس، پەي ـ مۇسكۇللىرى چىڭ، يىراق مۇساپىگە چاپالايدۇ، ئوۋچىلىقتىكى رولى تەڭداشسىز-دۇر. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە ھونلارنىڭ ئاتلىرى تۇلپار، دەپ ئاتالغان». ئاتلارنىڭ سۈپىتى ۋە سانى تۈركلەرنىڭ دۆلەت كۈچىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئىدى، «تۈركلەرنىڭ گۈللىنىشى ياكى ھالاكىتى قوي ۋە ئاتنى ئۆلچەم قىلىدۇ»⑤ دېگەن ئەھۋال مانا مۇشۇ مەنىدە ئىدى.

تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ئات ـ يېپەك سودىسى سودىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. سۇي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 8 ـ يىلى (588 ـ يىلى) لا «تۈرك ئاقساقاللىرى بىر تۈمەن ئات، ئىككى تۈمەن قوي، تۆگە، كالىدىن 500 نى ھەيدىگىنىچە چېگرا قورولىدا جۇڭگو بىلەن سودىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ ئىجازەت بېرىلدى»⑥. تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن ئات ئۈستىدە تۇرۇپ جاھانىنى قولغا ئالغان پادىشاھ بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ جەڭ ئاتلىرى بىلەن بەكمۇ تونۇشلۇق ئىدى. جېنگۈەننىڭ 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا ئۇ قۇرىقانلار تەقدىم قىلغان داڭلىق ئاتلارنى «تۆرىلەر» چە باھالاپ كۆرگەنىدى: «ئاتلار ناھايىتى ئۈستىخانلىق، يايلى ئې-

گىز، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدۇ. بېشى قىياپەك تىك تۇرىدۇ. بۇ ئاتلارنىڭ پۇتلىرى ئىنچىكە بولۇپ، كىشىگە كېيىك پاچىقىنى ئەسلىتىدۇ. بوينى ئانچە توم ئەمەس، ئارقا يامىچىدىن ئۇت سۆڭەك-لىرى بۆرتۇپ چىقىپ تۇرىدۇ. توقۇملىرى بەجايىكى گۈل بەرگىدەك ھىم كەلگەن، ئاتنىڭ قۇلاقلىرى تېلى ئاتلىرىنىڭ قۇلاقلىرىغا ئوخشى-شىپ كېتىدۇ. تۇرقى بەكمۇ غەيۇر، كۆرۈنۈشى ھەيۋەت. بۇ خىلدىكى قورساق قىسمى تۇز كەلگەن ئاتلار چاپتۇرغان مەنزىلگە يېتىپ بارغۇ-چىمۇ نەپەس ئېلىشى ئۆزگەرمەيدۇ. ھارغانلىقتىن بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتمەيدۇ» (« تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 27- جىلد). ئادەتتىكى بازارلىق ئاتلار تىنچ زامانلاردا ئىككىلا تەرەپ-كە پايدىلىق بولغان، بىر- بىرىنىڭ ھاجىتىدىن چىقىدىغان يېپەك - ئات سودىسىغا سېلىنىاتتى. خوددى تاڭ شۇەنزۇڭ كەيۋەننىڭ 9- يىلى (721- يىلى) ئېيتقاندەك: «سۇلالىمىز قەدىمدە تۇركلەر بىلەن ياخ-شىلىشىپ قالغاندا ئىككىلا تەرەپ ناھايىتى رازى بولۇشقان، لەشكەر-سەرۋازلار يېتەرلىك ئارام ئېلىۋالغانىدى. ئۆزئارا سودا پائالىيىتى جانلىنىپ سۇلالىمىز تۇركلەرنىڭ ئات- قويلىرىنى سېتىۋالغان، تۇركلەر بىزنىڭ تاۋار- دۇردۇنلىرىمىزغا ئېرىشكەنىدى. ئىككىلا تەرەپ تەڭ نەپ ئالىدىغان بولغاچقا، بۇ سودا ھەممەيلەنگە ياقاتـ-تى»⑦. ھالبۇكى، يېپەك- ئات سودىسىنىڭ مەڭگۇ تەڭ نىسبەتتە ئېلىپ بېرىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئالمادىس تەتۇر بالانس كېلىپ چىققاندا «يېپەك دۆلىتى» بولغان تاڭ سۇلالىسىمۇ «ئات دۆلىتى» بولغان تۇركلەرنىڭ ئىقتىسادىي بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەل-مەيتتى. كەيۋەننىڭ 24 - يىلى (736 - يىلى) تاڭ شۇەنزۇڭ تەڭرى ياراتمىش تۇرك بىلگە قاغانىنىڭ ئاشۇرۇپ سېتىش سىياسىتىگە نارازىلىق بىلدۈرگەن: «ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلىرى بولغان قاغان «بىلگە قاغان» بۇزۇرۇكۋارنىڭ دەۋرىدە ھەر يىلقى ئات سانى 3 - 4 مىڭدىن ئاشمايتتى. ئات سانى يېتەرلىك بولسا سودىمىز تەسكە چۈشمەيدۇ. بۇ قېتىم ئېلىپ كەلگەن ئاتلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 14 مىڭ ئىكەن. جانابى قاغان ئالىيلىرى كەمىنە بىلەن ئاتا - بالا

بولۇشقانىكەن مەرھەمەتلىرىنى ئاياپ ئولتۇرماستىن ئۆزئارا يول قو-
يۇشساق. بۇ قېتىم ئېلىپ كەلگەن ئاتلارنى ئەمدى قايتۇرۇپ كېتىش-
نىڭ ئورنى يوق. ئاتلارنى باھاغا سۇندۇرغاندا جەمئىي 500 مىڭ توپ
يىپەك بولىدىكەن. كەمبىلىرىنىڭ دۆلىتىدە بۇ يىل ئومۇمىي كەچۈ-
رۈم (يەر بېجى كەچۈرۈم قىلىنغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ) جاكارلە-
نىپ، بارلىق تېرىلغۇ يەرلەر ئىجارىگە بېرىلگەنلىكتىن، بۇ قېتىمقى
سودىدا قىيىنچىلىقىمىزمۇ يوق ئەمەس. سودا مۇناسىۋىتىمىزنى ياخ-
شىلاش ۋە بۇ سودىنىڭ ئەبەدىي داۋاملىشىشى ئۈچۈن، بۇ يىلقى ئات
باھاسىنى سەل چۈشۈرۈپ بەرسەڭلار. چۈلۈق تارقانىنىڭ قاغان ئالىيە-
لىرىنىڭ ھۆزۈرىغا قايتمىغانلىقى بىزنىڭ ئۈنى قەستەن ئېلىپ قالـ
غانلىقىمىزدىن ئەمەس، ئۇ دەل ئۇشبۇ مەقسەتتىكى كېڭىشىشكە قاتـ
نىشىۋاتىدۇ. كۆڭلى ـ كۆكسىلىرىنى كەڭرەك قىلارلا. ئۇشبۇ كۈنـ
لەردە ئۆزئارا سودىنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپلا تۇرغان ئىش.
ئېلىپ كېلىنگەن ئاتلار شۇ كۈنلا سېتىلىپ تۈگىسە، ئات سانقۇچە-
لارمۇ شۇ كۈنلا پۇل ـ مالىلىرىنى تولۇق تاپشۇرۇۋېلىپ خاتىرجەم
قايتسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى. ئېلىپ كېلىنگەن ئاتلار بۇ يەردە
تۇرۇۋەرسە قەيەردە ئوتلايدۇ؟ بۇنىڭدىن كېيىن ئات ئېلىپ كەلگەندە
كۆپ بولۇپ كەتمەسە. قاغان ئاتلىرى دەۋرىدە ئالدىن دېيىشىپ
قويغان ساندىلا ئېلىپ كېلەتتى، سودا ئوڭايلا پۈتەتتى، ئۇلارغا تې-
گىشلىك ھوقۇقنى بېرىۋېتىشمۇ تەس كەلمەيتتى. بۇ خىلدىكى سودە-
مىز ئۇزۇلۇپ قالماستىن مەڭگۈ داۋاملاشقاي⑧، زور سانىدىكى
يىپەك ـ ئات سودىسىدا ئات باھاسىنىڭ جەمئىي «500 مىڭ توپ
يىپەك» بولۇشى ھەقىقەتەن كىشىنى چۆچۈتىدۇ. «كەييۈەن يىللىرە-
نىڭ مەۋرىچىلىق» دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ «قا-
غان» دىن ئىشتىھاسىنى سەل يېغىۋېلىشنى ئۈتۈنۈشى چۈشىنىشلىك
ئىدى. بۇ ئەھۋال كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە تېخىمۇ ئېغىرلاش-
قان. بەي جۇيى «يېڭى غەزەللەر» توپلىمىدىكى «چۈغاي يوللىرى»
نىڭ «ئورۇق ئاتلار كېلىۋېرىپ جان بېقىشمۇ تەس بولدى» دېگەن
مىسرالىرى يېزىلىغان ۋاقىتلاردا ئات سودىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ

مۇشەققەتلىك مالىيە قىينچىلىقى بولۇپ بولغانىدى.

§ 3 . تۇرك قۇشقىچى

تۇركلەر دەۋرىدىكى قۇش تۇرلىرى توغرىسىدا تارىخىي خاتىرە-لەردە مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك بولغاچقا، سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئوڭاي ئەمەس. بىراق، تىلشۇناسلار تەمىنلىگەن بىر تۇركۇم قۇش ناملىرى بىزنىڭ تۇركلەر دەۋرىدىكى ئۇچار ـ قاناتلار دۇنياسىنى ئاز ـ تولا چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدۇ. 1975-يىلى بازاروۋا «قەدىمكى تۇركلەردىكى قۇش ناملىرىنىڭ شەرھى»⑨ ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ تۆۋەندىكى قۇش ناملىرىنى بىر-بىرلەپ كۆرسەتتى: قىزىلئاياغ، ئاققۇ، چىل، سېغىزخان، قىزىل غاز، بۆدۈنە، بوز تورغاي، قاغا، قارلىغاچ، قۇرغۇي، توخۇ، تۇرنا، تازقارا، قارچىغا. يۇقىرىقى قۇشلار توغرىسىدا تاڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەردە ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن بولۇپ، پەقەت چىل توغرىسىدا بىرقانچە تەپسىلىي خاتىرىلەر بار. بۇ قۇش تۇركلەردىن ئاۋۋالقى زامانلاردىلا مەۋجۇت ئىدى، شۇنداقلا تۇركلەردىن كېيىنمۇ نەسلى قۇرۇپ كەتمىدى، ئەكسىچە «تۇرك قۇشقىچى» دېگەن نامدا جاھانغا مەشھۇر بولدى، ھەتتا كىشىلەر تەرىپىدىن تۇرك خانلىقىنىڭ «دۆلەت قۇشى» دەپ قارالدى.

چىل — شىمالىي چۆللۈكتىكى ئۇچار قۇشلاردىن بولۇپ، يەنە شىجى(石鸡) ، شەنچۇن (山鹊) ياكى دوچۇ(掇雀) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى راھىب خۇيلان ئۇنىڭ تەقى ـ تۇرقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «چىلنىڭ چوڭلۇقى كەپتەردەك كېلىدۇ، بۆدۈنىچىلىك بار دېيىشكىمۇ بولىدۇ. قىرغاۋۇلغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، چاشقان پۇت كېلىدۇ. قۇيرۇقى كالتە، ئاچىماق بولۇپ، ئاسانلا باشقا قۇشلا-رغا بوزەك بولىدۇ. توپلىشىپ ئۇچىدۇ. شىمالىي دالادىكى چۆللۈك رايونلاردا بولىدۇ. گۆشى بەكمۇ مەززىلىك، ئادەتتە تۇرك قۇشقىچى

دەپ ئاتىلىدۇ، ئاساسەن شۇ‌اقلىق جايلاردا دانلايدۇ⑪». «تۈرك قۇشقىچى» قەدىمكى تۈرك تىلىدا kekälik ياكى keklik دېيىلىدۇ. بازاروۋانلىق تەنتەق قىلىشچە، بۇ نام ئۇنلۇك سايرىغان ۋاقىتتىكى «كەك، كەك» دېگەن ئاۋازىدىن كەلگەنكەن، ھازىرقى زامان قىرغىز تىلىدىمۇ بۇ نام kekilik دېيىلىدۇ. بۇ قۇش تاغ دەۋرىدە تاغ گاۋزۇڭ-لىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى نام چىقىرىشقا باشلىغان: «تاغ سۇلالىسىنىڭ تياۋلۇ يىللىرى (676 — 679) دىن كېيىن كەپتەر چوڭلۇقىدىكى، قارا قۇشقاچ رەڭگىدىكى بىر خىل قۇش پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ قۇش توپ - توپ بولۇپ ئۇچقاندا شامال ئاۋازىدەك شاۋقۇن چىقىرىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئۇنى دوچۇ دەپ ئاتىغان، تۈرك قۇشقىچى دەپمۇ ئاتىغان. تۈركلەرنىڭ باسمىچىلىقى ھەر قېتىم ئاشۇ قۇشنىڭ ئۇچۇشىدىن كېيىن يۇز بېرىدۇ»⑪. بۇ قاراش چېگرىدىكىلەرنىڭ تاپقان گېپى دەپ قارالسا، «كونا تاڭنامە» 37 - جىلد «بەش ئاناسىر تەزكىرىسى» دە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «تياۋلۇنىڭ 1 - يىلى (676-يىلى) تۈرك مېڭفۇ قاتارلىقلار تېخى ئىسيان كۆتۈر-مىگەنىدى. شۇ ۋاقىتلاردا ۋىژىلداق بىر خىل قۇش توپ- توپ بولۇ-شۇپ سەددىچىندىن ئۇچۇپ ئۆتتى ۋە كەڭ دالاغا يېيىلىپ دانلاشقا باشلىدى. چېگرىدىكىلەر چۆچۈشكىنىچە: «تۈرك قۇشقىچى جەنۇبقا ئۇچتى، بۇ تۈركلەرنىڭ چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا كېلىدىغان-لىقىنىڭ بېشارىتىدۇر، دېيىشتى».

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگۈچە بولغان 1000 يىلغا يېقىن مەزگىلدە «تۈرك قۇشقىچىنىڭ جەنۇبقا ئۇچىشى» سەددىچىن بويلىرىدىكى تەبىئىي سىگنال سۈپىتىدە خەنزۇلا-رنىڭ يۇرتىنى پوكۇلدىتىپ كەلدى. پادىشاھ چوڭجېن دەۋرىدىكى دارىلئۇلۇم مۇپەتتىشى ياڭ شىسۇڭ «قاشتېشى قەسرىدىكى خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ⑫: «سەددىچىننىڭ سىرتىدا قۇيرۇق-سىز بىر خىل قۇش بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «چىل» دەپ ئاتايدىكەن. رېنشېن يىلى (چۆڭجېننىڭ 5 - يىلى، 1632 - يىلى) دىن باشلاپ پايتەختتە كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ ساتىدىغان-

لار هەر قېتىم ئېلىپ كەلگەندە چېگرا بويلىرىدا مۇشۇنىڭغا ماس تەييارلىق سىگناللىرى بېرىلىدۇ. بۇ نەرسە ئەسلىدە قەدىمكى تۈرك قۇشقىچى ئىكەن. بېگزى يىلى (چۈجېننىڭ 9- يىلى، 1636- يىلى) چېگرىدىن بەلگە بېرىلدى. بۇنى ھېچكىم بىلمەي قالغاچقا، پادىشاھ ئوردىدىن خاس چاپارمەنلەرنى ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار چارلاپ كۆرۈپ ھېچنېمىنى كۆرمىگەندىن كېيىن خەۋەر يوقلۇقتا ھۆكۈم قىلىشتى. بۇ جەزمەن قۇشقاچلار كۆپلەپ ئۇچقانلىقىنىڭ نەتىجىسى».

تۈرك قۇشقىچى شەكلىدە بارلىققا كەلگەن ئادەم بىلەن تەبىئەتـ نىڭ ماسلىشىش ئەھۋالى گەرچە قويۇق خۇراپىيلىققا تولغان بولسىـ مۇ، ئەمما ئۇ دۆلەت تەقدىرىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغانىدى. ياخشىلىقنىڭ ياكى يامانلىقنىڭ بېشارىتى بوـ لۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ قۇش بىلەن ھېچقانداق چېتىشلىقى يوق. چىڭ خانىدانلىقى مانجۇرىيىدە باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، تۈرك قۇشقىچىنىڭ جەنۇبقا ئۇچۇشى قانداقتۇر «چېگرا سىگنالى» بېشارىتى بولۇشتىن «موڭغۇللارنىڭ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنىڭ ئالامـ تى» غا ئايلاندى: «تيەنسۇڭنىڭ 7 - يىلى (1634 - يىلى) چىل توپى لياۋدۇڭغا يېغىلدى. ئەلچىلەر: «لياۋدۇڭدا ئەزەلدىن بۇخىل قۇشقاچ يوق ئىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە موڭغۇلىيىدىن بۇ خىلدىكى قۇشقاچنىڭ ئۇچۇپ كەلگىنى جەزمەن موڭغۇللارنىڭ بەيئەت قىلىدىـ غانلىقىنىڭ بېشارىتى» دېيىشتى. ئىككىنچى يىلى چاخار موڭغۇللىـ رى ئەل بولدى. چيەنلۇڭنىڭ گۈيىۋ (1753 - يىلى)، جياشۇ (1754 - يىلى) يىللىرىنىڭ قىش ئايلىرىدا ئاستانىنىڭ غەربىي شىمالىدا بۇ قۇشلار قىسىم - قىسىم بولۇپ يېغىلىشتى، راست دېگەندەك 2 - يىلى جۇڭغارلار ئەل بولدى. خې تەيئەننىڭ «تۈرك توخۇسى ھەققىدە نەزمە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

كەكلىكلەرنىڭ ۋەتىنى قۇم، بورانلىق بايازان،
بەدەنلىرى قارامتۇل پەيلىرى ھىم تارالغان.

خەيرلىكتىن بېشارەت كۆك قەردە سايرىسا،
ئاۋازلىرى ئۆزىدىن ئاۋۋال كېلەر قىر تامان.

مۇئەللىپ ئېيتىدۇكى، تۈرك توخۇسى چىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ گۆشىنىڭ تەمى قۇرغۇي گۆشىنىڭ تەمىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ»⑬.

قەدىمكىلەرنىڭ نەزىرىدىكى تۈرك قۇشقىچىنىڭ «سىگنال» دىن «خەيرلىكنىڭ بېشارىتى» گىچە ئۆزگىرىشى سۈلالە ئۆزگىرىشىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. تارىخنىڭ توپا ـ چاڭلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ قارىساق، قۇش تۈرلىرى تەزكىرىسىنىڭ ئىنسانشۇناسلىقتىكى سىرلارنى يوشۇرۇپ ياتقانلىقىغا ھەيران قېلىش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى بىلۈالايمىز.

§ 4 . تۈركلەردە مەي

تۈركلەر يىلقىچى بولغاچقا، تۈركلەردىكى مەيمۇ ئات سۈتىدىن ئىشلىنەتتى، يەنى «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالىم خاتىرلىرى» نىڭ 196 ـ جىلدىدا ئېيتىلغاندەك «ئات سۈتىنى مەلۇم تەرتىپتە ئېچىتقاندىن كېيىن ئاندىن مەي قىلىپ ئىچكىلى بولىدۇ». «قارا تاتارلارغا ئائىت خاتىرىلەر» دىكى موڭغۇلچە ئېچىتىش ئۇسۇلىنى ئۆرنەك قىلىشقا بولىدۇ: «ئاتنىڭ دەسلەپكى سۈتىنى كۈندۈزلىرى تايچاق ئېمىدۇ، كېچىلىرى سېغىلغان سۈتنى چەككىلەپ سۈزگەندىن كېيىن، تۆلۈمغا تۆكۈپ بىرنەچچە ۋاق قويۇپ قويسا كۆپۈشۈپ ئاچچىق ـ چۈچۈك تەمگە كىرىدۇ. بۇنى ئىچىشكە بولىدۇ، ئۇلار بۇنى قىمىز، دەپ ئاتايدۇ».

قەدىمكى تۈرك تىلىدا «مەي بەكنى دېيىلىدۇ»، «داروبىيەن دېگىنى قەدەھ بولۇپ قىسقا ۋە توم، شەكلى مۇڭگۈزگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ»⑭. تۈركلەرنىڭ مەي تارىخى ئۇزاق مەنبەگە ئىگە بولۇپ،

ئۇنىڭغا ماس ئادەتلەرمۇ خېلى بالدۇرلا شەكىللەنگەن. «سۆينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، تۈركلەر مەي ئىچىشكەندە توۋلىشىپ جۇپ بولۇشۇپ ناخشا ئېيتىشىدۇ». «سۆينامە. لېۋچېۋ-نىڭ تەرجىمىھالى» دىن كۆچمەنلەردىكى زىياپەتنىڭ مۇنداق بولىدىغان-لىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن: «زىياپەتلا بولىدىكەن مەي ئىچكۈچى ئىسمى چاقىرىلغۇچە ئىچمەي تۇرىدۇ، پادىشاھ ـ خاقانلارغا مەي قۇيۇلۇپ پادىشاھنىڭ ئىسمى چاقىرىلغاندىن كېيىن ھەممەيلەن تەڭلا ئىچىۋېتىدۇ. بۇ جەھەتتە تۈركلەرگە تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ». بۇ خىلدىكى ئىسىم توۋلانغاندىن كېيىن ئىچىدىغان ئادەت يۇقىرىقى نەقىلدىكى «توۋلىشىش» نىڭ ھەقىقىي شەرھى ئىدى.

تۈركلەردىكى مەي نامى توغرىسىدا پىللىئوت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا «ئودورىك مەكتۇپىدىكى مەي نامى» ۋە «تۈركچە مەي نامى بەگنى» قاتارلىق ئىككى پارچە ماقالىسىنى ئېلان قىلغان⑮. خەن رۇلىن ئەپەندى «تۈرك ئەممىلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» نامىلىق ماقا-لىسىدە پىللىئوتنىڭ ئاساسلىق نۇقتىسىنەزىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن: پىللىئوتنىڭ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشچە «بەگنى» سۆزى قەدىمدە بەك-نى دېيىلگەن. ھازىرقى تۈركىي تىل شېۋىلىرىدە بۇ سۆز مەۋجۇتلۇق-تىن قالغان. ئەمما، تۈركچە يادىكارلىقلاردا يەنىلا كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، shine—usu دېكى ئۇيغۇرچە مەڭگۈتاشتا، سىتەيىن دۇن-خۇاڭدا بايقىغان تۈركچە مەكتۇپلاردا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 1073-يىلى پۈتكەن«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئىبىن. مۇغەننانىڭ«ئەرەب-تۈرك سۆزلۈكلىرى» دە بۇ سۆز خاتىرىلەنگەن. ئۇلاردىن باشقا بۇ سۆز يەنە ئودورىك مەكتۇپىدا كۆزگە چېلىققاندىن سىرت راشىددىننىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» نامىلىق ئەسىرىدىمۇ تېپىلىدۇ⑯.

§ 5 . تۈرك مەلھىمى

قەدىمكى تۈركلەر تۆگىمەس لەشكىرىي يۈرۈشلەردە مىسلىسىز

قىر ـ چاپ بىلەن مەشغۇل بولاتتى، يارا ـ جاراھەتلەرنى ساقايتىدىغان دورا ماتېرىياللىرى تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئايرىلمايتتى. بۇ ھەقتە لى شىجېن ناھايىتى قىممەتلىك بىر ماتېرىيالنى خاتىرىلىگەن: «تۈرك مەلھىمى (突厥白) قىرتاق بولىدۇ. ئاساسلىق تىغ يارىسى، قان توختىتىش ۋە گۆش ئۆستۈرۈش، بەل ۋە پۇت سىرقىراپ تېلىش قاتارلىقلارغا شىپا بولىدۇ، تۈركلەردىن چىقىدۇ. رەڭگى ھاكقا ئوخشاش ئاق بولىدۇ. ئۇنى يەنە ھاك بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ باشقا دورا ياساشقىمۇ بولىدۇ»⑰.

بۇ خىل تۈرك مەلھىمىنىڭ ئەمەلىي داۋالاشتا قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا خاتىرە يوق دېيەرلىك. بىراق، ئەن لۇشەن لى جۇئېرنى ئاختا قىلىۋەتكەندىن كېيىن قان توختىتىشتا ئىشلەتكەن «ھاك » نىڭ «تۈرك مەلھىمى» بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن: «لى جۇئېر قىتتان قوۋمىدىن بولۇپ، 10 نەچچە يېشىدا ئەن لۇشەننىڭ پاناھىغا كىرگەن، قۇۋلۇق ـ شۇملۇق ۋە ھىيلە ـ نەيرەڭدە ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق. ئەن لۇشەن پىچاق بىلەن ئۇنىڭ زەكىرىنى كېسىپ تاشلىغاندىن كېيىن قان بەك كۆپ چىقىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى كۆزگە كۆرۈنۈپلا قالدى. ئەن لۇشەن ھاكنى كۆيدۈرۈپ يارا ئورنىغا باستى. ئازلا ۋاقىتتىن كېيىن ئۇ ھوشىغا كەلدى. ئاختا بولغاچقا ئەن لۇشەن ئۇنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭغا ھەممىدىن بەك ئىشىنەتتى»⑱.

لى جۇئېر ئەن لۇشەننىڭ ئاسراندى ئوغلى بولۇپ، ئۇنى ئاختا قىلىۋېتىشتىكى مەقسىتى ئۇنى ئىشلىتىش ئىدى. ئەگەر ئىشتىن ئىلگىرى قان توختىتىشقا كېرەكلىك دورىنى تەييارلىۋالمىغاندا قورقماي تۇرۇپ «زەكىرىنى پۈتۈن كېسىۋېتىشى» نى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشتا لى جۇئېرنىڭ جاراھىتىگە بېسىلغان «ھاك» ئېھتىمال باشقا «دورا ماتېرىياللىرى ئارىلاشتۇرۇلغان» ھاك بولسا كېرەك، ئۇ پەۋقۇلاددە داۋالاش ئۇنۇمىگە ئىگە بولۇپ، شۇنچە كۆپ قان چىقىپ كەتكەن بىر بىمارنى «تېزلا ھوشىغا كەلتۈرەلىگەن». بۇ مىسالدىكىسى «تۈرك مەلھىمى» نىڭ نەق ئۆزى بولمىسىمۇ، ئۇ

ھەرھالدا بىر قوشۇمچە ئىسپات قىلىشقا ياراپ قالار، بولۇپمۇ بۇ ھەقتە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلغىلى بولمايۋاتقان ھازىرقى ئەھۋالدا تېخىمۇ شۇنداق.

6 § . تۈرك چېدىرى

تۈرك چېدىرى يەنە كىگىز ئۆي ياكى ئاق ئۆي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاسمان گۈمبىزى نۇسخا قىلىنغان بۇ خىل كىگىز ئۆي تۈركلەر دەۋرىدە شىمالىي چۆللۈكتىكى مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرگەنىدى: «چارۋىچىلىقنى ئاساسىي كەسىپ قىلىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، مۇقىم تۇرۇشلۇق ماكانى يوق، چېدىر ئۆيدە يېتىپ قوپىدۇ»⑲. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندىكى دىئالوگ تۈركلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ: شىغاۋۇل پىرقىسى دۈشمەنلىكى، فەنياڭ ئەمەل - مەنسەپ پىرقىسىدىكى لۇ كەي يې كېشىنى لەنجۇ باش بۇغىلىقىغا تەۋسىيە قىلغاندا يې كېشى: «كەمىنىڭ قايسى گۇناھىغا تۈركلەرنىڭ تېمىنىڭ يېنىغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ قالدىلا؟» دەپ سورىدى. لۇكەي: «تۈركلەرنىڭ نەدىمۇ تېمى بولسۇن» دېگەندە، يې كېشى: «گۆشنى ئوزۇق، مۇزنى شىرنە، چېدىر ئۆينى تام قىلىدۇ» دېدى⑳. چوغاي تاغلىرىدىن بايقالغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ چېدىرلىرى ھەققىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى «چېدىر ئۆينى تام قىلىدۇ» دېگەن ئىبارىنى كەم تېپىلىدىغان ئىسپات بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ رەسىم ئۇيغۇرات ئارقا خوشۇنىنىڭ بۇرقىنىقادا تېخى بويىدا بولۇپ، ھازىرقى موڭغۇل كىگىز ئۆيلىرىدىن جىق ئېگىز. ئۇنىڭ تورۇسىدا تۆڭلۈك يوق، بىر ئىشىك ئورنىتىلغان. تاشقى كۆرۈنۈشى ياغاچ تاياقچىلار بىلەن توغرىسىغا تارتىپ چىگىتىلغان ۋە ئۇچ رەت چاسا تۆشۈكلۈك رىشاتكا ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. ئىشىك ئېگىز ۋە تار بولۇپ، كىرىپ - چىقىشقا تولىمۇ

قولاي ㉑.

ئۇنىڭدىن باشقا كېيىنكى دەۋرلەردىكى كۆچمەنلەرنىڭ چېدىر شەكىللىك ئۆي شەكلىمۇ تۈرك چېدىرىنى چۈشىنىشىمىزدە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە: «چېدىر ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ: قارلىغاچ ئۇۋىسى شەكلىدىكىسى سۆگەت چىۋىقلىرىدىن توقۇلىدۇ، بۇ خىل چېدىرنى يۆگىگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىغا ئىشىك ئېچىلىدۇ، ئۈستى تەرىپى كۈنلۈك دوقمۇشەك بولىدۇ، ئۇنىڭغا بىر يۈمىلاق تۆشۈك ئېچىلىدۇ ئۇ كۈنگۈرە دەپ ئاتىلىدۇ. چىۋىق توقۇلمىسىنىڭ بۇ خىل جازىسىغا كىگىز قاپلىنىدۇ. ئانقا ئارتىپمۇ توشۇغىلى بولىدۇ. يايلاق شەكلىدىكى چېدىر ئۆي بولسا سۆگەت بادرىلىرىدىن توقۇلىدۇ ۋە يۈمىلاق قاتتىق شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ، سىرتىغا كىگىز قاپلىنىدۇ. ئۇنى يۆگىگىلى بولمايدۇ، ھارۋىدا توشۇشقا توغرا كېلىدۇ. سۇ ۋە ئوت- چۆپ تۇتقىغان ھامان يۆتكەپ ئېلىپ كېتىلىدۇ، مۇقىم ۋاقىتى بولمايدۇ»㉒. ئېھتىمال ھارۋىدا يۆتكەلگەچكە «تۈرك چېدىر ھارۋىسى» دېگەن نام كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. بۇنىڭدىن تۈركلەرنىڭ خېلى بالدۇرلا «يايلاققا ماس كېلىدىغان» چېدىر ئۆينى ئىشلەتكەنلىكىنى قىياس قىلالايمىز. يايلاقتىكى بۇ خىل ھەربىكەتچان بارگاھ تاڭ دەۋرىدىكى تۈرك نەۋكەرلىرىنىڭ «يۈك» لىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

تۈركلەر دەۋرىدە چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىدى. تۆمۈرچىلىك، مەيچىلىك ۋە چېدىر ھارۋىسىنىڭ ماسلاشتۇرۇلۇشى تۈرك چارۋىچىلىرىنىڭ يايلاق ئۇسلۇبىدىكى كۆچلىگەن ھۈنەر ـ سەنئەت ماھارەتلىرىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ قانداقتۇر كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك ھۈنەرگە كەمبەغەل ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تارىختىن بۇيان تارقىلىپ كېلىۋاتقان «مەيىن شامال يەلپۈتسە ئوت ـ چۆپلەرنى ھەر قايان، كۆرۈنۈپ قالار ئۇندا تۈمەن چارۋا ھەر تامان» دېگەنلەر دەل ھەقىقەت كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان كلاسسىك جۈملىلەردىن بولسىمۇ، ئەمما

تۈرك بۈيۈملىرى ھەققىدىكى كونا پاراڭلارغا ئاساسلانغىنىمىزدا بۇ كلاسسىك ناخشىنىڭ مول ئىقتىسادىي مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇنى ئاددىيغىنە شېئىر سۈپىتىدە چۈشىنىۋالماسلىق كېرەكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئىزاھلار:

① چاۋانىپس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، شياڭۈ كىتابخانىسى، 1935 ـ يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، 168 ـ بەت.

② يۈ. س. خۈدياكوۋ: «جەنۈبىي سىبىرىيە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىنىشى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىل نەشرى، 149 ـ بەت؛ «موڭغۇلىيە مەدەنىيىتى»، نوۋوسىبىرسىك، 1985 ـ يىل نەشرى، 96 — 114 ـ بەتلەر.

③ «ئەدەبىيات ـ سەنئەت جەۋھەرلىرى»، 459 ـ جىلد.

④ «يېڭى تاڭنامە»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑤ «كونا تاڭنامە. جىلگ يۈەنتاۋنىڭ تەرجىمھالى».

⑥ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 99 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑦ «كىتابلار جەۋھىرى»، 980 ـ جىلد.

⑧ «جالگ چۇجىياگ ئەسەرلىرى»، 6 ـ جىلد، «تۈرك قاغانىغا مەكتۇپ».

⑨ د. خ. بازاروۋا: «قەدىمكى تۈركلەردىكى قۇش ناملىرىنىڭ شەرھى»، «سوۋېت تۈركولوگىيىسى»، 1975ـ يىل نەشرى، 4ـ سان، 11 — 22ـ بەتلەر.

⑩ خۇيلان: «نوملار شەرھى»، 73 ـ جىلد ۋە 99 ـ جىلد.

⑪ «تەپىسگ ھېكايەتلىرى»، 139 ـ جىلد، «تۈڭباۋ»، 1926ـ يىل نەشرى.

⑫ ياگ شىسۇگ، جىنىڭلىق، چۈڭجىنىڭ 21 ـ يىلى تەشرىپدار بولغان. «قاشتېشى قەسرىدىكى خاتىرىلەر» مگ خانىدانلىقى ھالاگ بولۇشتىن 100 كۈن ئاۋۋالقى چۈڭجىنىڭ 16ـ يىلى (1643 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا يېزىلغان بولۇپ، قايغۇ ـ ھەسرەتكە تولغان بىر كىتاب.

⑬ ياگ جۇڭشى: «شۇچياۋ نەزمىلىرىنىڭ قوشۇمچە توپلىمى»، 5ـ جىلد.

⑭ «قانۇنلار قامۇسى» 197 ـ جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑮ پ. پبللىئوت: «ئودورىك مەكتۇپىدىكى مەي نامى» ، «تۇڭباۋ» ، 1914 - يىل نەشرى؛ «تۇركچە مەي نامى: بەگنى» ، «تۇڭباۋ» ، 1926 - يىل نەشرى.

⑯ خەن رۇلىن: «چېدىر خاتىرلىرى» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1982- يىل نەشرى، 310 — 311 - بەتلەر.

⑰ «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» ، 18 - جىلد، خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 1307 - بەت.

⑱ «كونا تاڭنامە» ، 200- جىلد، «ئەن لۇشەننىڭ تەرجىمھالى» .

⑲ «سۈينامە» ، 84- جىلد، «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .

⑳ «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» ، 173 - جىلد.

㉑ گەي شەنلىن: «چۈغاي قىيا تاش رەسىملىرى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1986 -يىل نەشرى، 382- بەت ۋە 700- رەسىمگە قارالسۇن.

㉒ پېڭ دايا: «قارا تاتارلار ھەققىدە خاتىرلەر. چېدىر» .

㉓ « سۈينامە» ، 84- جىلد، «شىرۋىلار ھەققىدە قىسسە» .

ئۇچىنچى بۆلۈم
غەربىي يۇرت جانىۋارلىرى
ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشى

I باب شىر جۇڭگودا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى بىلەن خۇاشيا مەدەنىيىتىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىدا شىرنىڭ تارىخىي تەقدىرى ئىككى قۇتۇپلۇق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى: بىر تەرەپتىن غەربىي يۇرتنىڭ سوۋغىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن شىر پەقەت كۆڭۈل ئېچىش ـ ھۇزۇرلىنىشقىلا ئىشلىتىلدى، ئەمەلىي ئىشلىتىلىش رولى بولمىدى. شۇڭا، قان ـ تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئاتقا ئوخشاش كۆپەيتىلمىدى ۋە كۆندۇرۇلمىدى، ھەتتا تاڭ دەۋرىدىن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە كۆپ قېتىم «سوۋغاتنى رەت قىلىش» ھادىسىسى يۈز بېرىپ، ئەمەلدارلار تەرىپىدىن چېگرا سىرتىدىلا قايتۇرۇۋېتىلدى. يەنە بىرتەرەپتىن، شىر خاسىيەتلىك ھايۋان ئوبرازى بىلەن ئوزاق مەزگىل جۇڭگو «روھ ـ ئەرۋاھلىرى» بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى ھەمدە چوڭ شەھەرلەردىن يېزا ـ قىشلاقلارغىچە، شۇنداقلا مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگىچە تارقىلىپ خەلق ئارىسىدا شادىمانلىقتىكى خەيرلىكنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، «شىر» جۇڭگو تارىخىدا مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشىدىكى مىددىي ۋە مەنىۋى سىتېمىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئايلىنىشىنى تەقەزا قىلىشتا، شۇنداقلا سىرتقا مەدەنىيىتى بىلەن ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇشىدا بىردەك ناھايىتى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

§ 1 . شىر غەربىي يۇرتتىن كەلگەن

«سۆز ـ خەتلەر»دە « 狮 » («شىر») دېگەن خەت يوق.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى شىر نامى سىرتتىن كىرگەن سۆز بولۇپ، مەشھۇر تىلشۇناس لوچاڭپېي بۇنى تەپسىلىي تەتقىق قىلغان:

«نامىنىڭ تەلەپپۇزىدىن سۈرۈشتە قىلغاندا خاتىل‹شىر› sˇi سۆزى پارسچە sēr دىن كەلگەن، دەپ قارايدۇ. رافېيى بۇ قاراشقا ئانچە قوشۇلۇپ كەتمەيدۇ: ‹چۈنكى مىلادىيە 88 - يىلى تۇنجى شىرنى توخرىلار جۇڭگوغا تەقدىم قىلغاندا ئاتالمىش پارس تىلى تېخى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. تەخمىنەن I ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇ سۆز توخرىلارنىڭ ۋاستىچىلىكىدە جۇڭگوغا كىرگەن، ئۇ ئەڭ دەسلەپتە مەلۇم شەرقىي ئىران تىلىدىن كەلگەن. ئۇ جايدا بۇ سۆزنىڭ شەكلى ئەزەلدىن še ياكى ši بولۇپ (توخرى تىلىدا A,śiśak) جۇڭگودىكى (s'i) ši غا ئوخشاش بوغۇم ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن كەلمەيدۇ›، چاۋاننىس، پېللىئوت، گاۋتىيو قاتارلىق فرانسىيە خەنزۇشۇناسلىرىنىڭ ھەممىسىلا بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزىغا دىققەت قىلىشقان. پېللىئوت: پارسچە ‹شىر› سۆزى ھەققىدە ئىرانشۇناسلارنى بىر مەزگىل قايىل قىلغان پارسچە xšaθrya دىن كەلگەن، دېگەن قاراشنى چۆرۈپ تاشلاش كېرەك. چۈنكى، گاۋتىيو بۇ سۆزنىڭ سوغدى تىلىدىكى šrγw، šarγə (شىر) دىن كەلگەنلىكىنى ئاللىقاچان كۆرسىتىپ ئۆتكەن» دەپ قارايدۇ. ئومۇمەن، بۇ سۆز توغرىسىدا بەزىلەر ئۇنىڭ «پارسچە» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىران تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپلۇقى توغرىسىدا باشقىچە قاراش مەۋجۇت ئەمەس. كارلگېرىنمۇ پروفېسسور موگىنستىرنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ «شىر ši ئىران تىلىدىكى šarγ نىڭ تەلەپپۇزى دەپ كۆرسىتىدۇ»①.

قەدىمكى غەربىي يۇرت شىرنى ئۇلۇغلاش ئەۋج ئالغان رايون ئىدى. ھىندىستاندىن پېرسىيىگىچە شىرغا قويۇق رىۋايەت تۇسى سىڭدۈرۈلۈپ، ئىلاھىي ۋە دەھرىي دۇنيا ۋەزىنگە كۆتۈرۈلۈپ، ئىلاھىي كۈچ ۋە پادىشاھلىق ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغانىدى.

1) ھىندىستان. بۇددا نوملىرى شىرغا ھايۋانات دۇنياسىدىكى ئەڭ ئالىي ئورۇننى ئاتا قىلدى. «ماخاۋاي پۇلياماخا سانىنى پاتا

سۆترا» نىڭ 10 ـ جىلىدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۆتمۈشتە بىر شىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ دائىم تاغ ئىچكىرىسىدىكى ئۇۋىسىدا تۇرۇپ: «مەن بارچە ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى، قۇدرىتىم بارچە جانلىقلارغا كۆزقۇلاق بولۇپ تۇرۇشقا يېتىدۇ، دەيدىكەن». «ھايۋانلار پادىشاھى» بولۇش سۈپىتى بىلەن كۈچ ـ قۇدرەتلىك شىر قەدىمدىنلا قوغدىغۇچى ھايۋان سۈرىتىدە ئىدى. «بۇددا ئېيتقان شاھزادىنىڭ مۇرادىغا يەتكەنلىكى سۆتراسى» دا: «بۇددا يېڭى تۇغۇلغاندا بەش يۈز شىر قارلىق تاغدىن چۈشۈپ، ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدا سەپ تۈزۈشكىنىچە قارا-ۋۇللۇقتا تۇرغان». شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇددا تەرىقەت سۆزلىگەندە شىر كۆرسىدا ئولتۇرىدىغان، تەرىقەت ھېكمەتلىرىنى كۆرسەتكەندە شىرچە ھۆركىرەيدىغان بولغان ۋە «ئادەمىي شىر» غا ئايلانغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ئاسوكاخان بۇددىنى نامايان قىلىش مەقسىتىدە سالدۇرغان ۋەزخانىنىڭ تاش تۈۋرۈكلىرىدىن تۆتىگە ئەركەك شىر ئەقىشى تۈۋرۈك بېشى قىلىپ ئىشلىتىلگەن②.

2) پېرسىيەدىكى شىر ئېتىقادچىلىقىمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «سۈينامە»، 83 ـ جىلد، «پېرسىيە تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «پادىشاھنىڭ تاجسىغا ئالتۇن گۈللۈك نەقىش چۈشۈرۈلگەن. ئادەتتە ئالتۇن شىر شەكلىدىكى كۆرسىدا ئولتۇرىدۇ». قەدىمكى پېرسىيە شائىرى فىردەۋسىنىڭ 994- يىلى تاماملانغان تارىخىي داستانى «شاھنامە» دە قەھرىمانلارنىڭ كۆپىنچىسى «شىر» نامى بىلەن قوشۇپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «شىر داستان»، «شىر سۇھراپ» دېگەندەك.

3) ئەرەبلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھەققىدىكى قەدىمكى رىۋايەتلىرى شىرنىڭ ئىلاھىي يارلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «كونا تاڭنامە» 198-جىلد «ئەرەب تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «دايى يىللىرى (605 — 617) نىڭ ئوتتۇرىلىرى پېرسىيىلىك بىر غۇز مەدىنە ئەتراپىدىكى بىر تاغدا تۆگە بېقىۋاتسا، ئۇشتۇمتۇت بىر شىر ئادەمىي تىلدا: «ئەي ئىنسان، بۇ تاغنىڭ غەربىدە ئۇچ ئۆڭكۇر بار، ئۆڭكۇرلەردە جەڭ قوراللىرى بار، سەن ئۇنى ئالساڭ بولىدۇ. ئۆڭكۇردە يەنە بىر قارا تاش بولۇپ، ئۇستىگە ئاق رەڭدە خەت يېزىلغان. ئۇنى

ئوقۇساڭلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقسەن» دەپتۇ.

قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى سوۋغات قىلىنغان شىرلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شىر ئېتىقادچىلىقىنى ئۆزىنىڭ دىنىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قىلغانىدى.

ھازىرقى مەۋجۇت قەدىمكى ۋەسىقىلەردىن جۇڭگودىن شىر چىقىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېنىق خاتىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ. تارىختىكى ئالىملارنىڭ ھەممىسى بەئەينى كېلىشىۋالغاندەك شىرنىڭ غەربىي يۇرتتىن كەلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى راھىب خۇيلان مۇنداق دەيدۇ: «سۇەننىڭ* دېگەن شىردۇر. ئۇ غەربىي يۇرتتىن چىقىدۇ»③. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىم لى شىجېنمۇ: «شىر غەربىي يۇرتتىكى ئەللەردىن چىقىدۇ»④ دېگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئالىم ۋېن تىڭشى تېخىمۇ تەپسىلىي قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سۇەننى دېگەن شىردۇر. جۇڭگودا بۇنداق ھايۋان يوق. ئۇچ دەۋردىن ئىلگىرىكى مەۋجۇت بولغانلىرى پۈتۈنلەي نەزمە ۋە تارىخىي خاتىرىلەردىكىسى بولۇپ، ئولارنى كەركىدان ياكى پىل دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ، پەقەت شىرنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى خالاس»⑤. قارىغاندا، شىرنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ سوۋغات بۇيۇمى سۈپىتىدە جۇڭگوغا كىرگەنلىكى ئېنىق. «كېيىنكى خەننامە» نىڭ 3 ـ جىلدىدا بۇ ھەقتىكى ئىك قەدىمكى خاتىرە بار: خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1ـ يىلى (مىلادىيە 87 ـ يىلى) توخرىلار دۆلىتى شىر سوۋغات قىلغان؛ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 88 ـ يىلى) ئارساك (بۇخارا) پادىشاھلىقى شىر تەقدىم قىلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى17ـ يىلى(مىلادىيە 1678ـ يىلى) پورتۇگالىيە ئەلچىسى ۋېنوئېت دېگويېس ئافرىقا شىرى سوۋغات قىلغانغا قەدەر بولغان سۇلالە دەۋرلىرىدە بىردەك بۇ ھەقتە خاتىرە قالدۇرۇلغان. 16 ئەسىرىنىڭ بۇ تارىخىي جەريانىدا غەربىي يۇرتنىڭ سوۋغات شىرلىرى ئاساسەن

---

* قەدىمكى جۇڭگو رىۋايەتلىرىدىكى بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان. قەدىمكى ئەللامىلەر ئۇنى ھەر خىل قىياپەتلەردە تەسۋىرلەپ بافقان (ت).

قۇرۇقلۇق يولى بىلەن توشۇلغان، دېڭىز يولى بىلەن ئېلىپ كېلىش ئاساسەن يوق دېيەرلىك. ۋەسىقىلەرنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن تا-رىختا سوۋغات قىلىنغان شىرلارنىڭ كېيىنكى ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىر - بىرلەپ ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت يوق. بىزگە تەپسى-لىي مەلۇم بولغىنى پەقەت شىمالىي ۋېي پادىشاھى شياۋىڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ يىللىرى(520 — 525) نىڭ ئاخىرلىرى «پېرسىيەدىكى غۇز پادىشاھى سوۋغات قىلغان شىر» نىڭ ئاقىۋىتى بولۇپ ھېسابلىنى-دۇ: جۇڭگودا ئالتە يىل يۈرگەندىن كېيىن «پۈتەينىڭ 1- يىلى (مىلادىيە 531 - يىلى) گۇاڭلىڭۇاڭ تەختكە چىقتى ۋە مۇنداق پەرمان چۈشۈردى: «يىرتقۇچ ھايۋانلارنى قەپەسكە سولاپ قويۇش ئۇلارنىڭ تەبىئىتىگە ماس كەلمەيدۇ. ئۇلارنى يەنىلا تاغ - جىلغىلارغا قويۇۋەتكىنىمىز تۈزۈك، شۇنىڭ بىلەن شىرنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋەتە-نىگە ئاپىرىپ قويۇش يارلىقى چۈشتى. شىرنى ئاپىرىپ قويۇشقا مەسئۇل بولغانلار پېرسىيە يولىنى بەك يىراق، ئاپىرىپ بولغىلى بولمايدۇ، دەپ يول ئۈستىدە شىرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ قايتىپ كەتە-تى»⑥. باشقا سوۋغاتلىق شىرلارنىڭ تەقدىرى ئېھتىمال تاڭ سۇلالە-سىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى شائىر يۈشاڭشى «شىرغا مەدھىيە ۋە مۇقەد-دىمە» ناملىق شېئىرىدا ھەسرەتلىك قىلىپ:

«بويىندا جاراڭلايدۇ ئالتۇن رەڭ ئۇزۇن زەنجىر،
پۇت - قوللىرى كىشەنلەنگەن بەجايىكى مۇتەكەببىر.
كۆزلىرىدىن تۆكۈلەر ھال - مۇڭنىڭ پىغانلىرى،
ھەسرەت ئىچىدە ۋەتەننى سېغىنىدۇ تەنھا شىر».

(«تاڭ مەكتۇپلىرى» 398 - جىلد) دەپ تەسۋىرلىگىنىدەك بولغان بولسا كېرەك.

ناۋادا شىرنى قايتۇرۇپ ئاپىرىپ قويۇش غەربىي يۇرت شىرلىرى جۇڭگودا دۇچار بولغان مۇئامىلە دېيىلسە، «سوۋغاتنى قوبۇل قىلە-ماسلىقنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىنكاس دېيىش كېرەك. تاڭ دەۋرىدە

خانىش ئۇزېتىيەننىڭ توڭتىيەن 1- يىلى(696- يىلى) 3 - ئايدا ياۋشۇ «ئۇلۇغ شاش ئېلىنىڭ سوۋغاتلىق شىرىنى قوبۇل قىلماسلىق توغرد- سىدا تەكلىپ» تە سەۋەبىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «شىر يىرتقۇچ هايۋان بولۇپ، گۆشلا يەيدۇ. يىراق سۇياب شەھىرى (سوۋېت ئىتتى- پاقى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدە) دىن ئۇلۇغ ئاستانە (لوياڭ) گە ئېلىپ كەلگۈچە يول بويى گۆش بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرۇش تولىمۇ مۇشكۈل، شۇنداقلا كۆپ خىراجەت كېتىدۇ»⑦. تاڭ دەۋرىدىكى ئوردا ۋەزىرىنىڭ «خىراجەتنى تېجەش» نى شىرنى قوبۇل قىلماسلىققا سەۋەب قىلغانلىقىغا مىڭ دەۋرىگە كەلگەندە يېڭى مەزمۇنلار قوشۇل- غان. چېڭخۇانىڭ 17 - يىلى (1481 - يىلى) سەمەرقەنت سۇلتانى ئىككى شىر سوۋغات قىلغاندا مەنسەپ مەھكىمىسى كەپتاۋۇلى لۇروڭ پادىشاھقا مەكتۇپ سۇنۇپ: «شىر غەيرىي مەخلۇق، ئىبادەتخانىدا نەزىر - چىراغ ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىشقا يارىمايدۇ، شاھانە مەپىگە زاپاس ئات قىلىپ قوشۇشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى قوبۇل قىلماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن. خۇڭجىنىڭ 2- يىلى(1499- يىلى) سەمەرقەنت دۆلىتى يەنە شىر سوۋغات قىلغاندا شىغاۋۇل پىر- قىسى دىۋانبېگى يۆ قوبۇل قىلماسلىق ھەققىدە تەكلىپ بېرىپ تېخىمۇ قايىل قىلارلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «كەمىنىڭ كۆزىتىشچە سەمەرقەنت سوۋغات قىلغان شىر يەنىلا بەدەۋىيلەر يۇرتىدىكى يىرتقۇچ هايۋان. ئۇ جۇڭگو زېمىنىغا ماسلىشالمايدۇ. ئوردىدا قويۇپ قويساق ئوردىنىڭ زىننىتى بولالمايدۇ، تاشقىرىغا يەنى ئوردا سىرتىغا بېرىۋې- تەيلى دېسەك، لەشكىرىي ئىشلارغا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. بۇنداق پايدىسى يوق هايۋاننى ئېلىپ كەلگەندىن كۆرە شۇ راسخوتنى باشقا پايدىلىق ئىشلارغا سەرپ قىلغان تۇزۇك». مىڭ شياۋزۇڭ ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلغان تۇزۇك دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن لى دۇڭياڭ بۇ ھەقتە ئاشۇ دانالىق مەدھىيىلەنگەن «شىرنى قوبۇل قىل- ماسلىق توغرىسىدا نەزمە» نى پۈتكەن:

«تۇمەن چاقىرىم يول بېسىپ ئېلىپ كەلگەنده شىرلارنى،
ھەيران قالغان سادالار قاپاق قىلدى باشلارنى.

بىر - بىرلەپ يوقالغاندا كۆزلەردىكى ھەيرانلىق،
ئوتتۇرىغا قۇيۇلدى قايتۇرۇشنىڭ پىلانى.
خەن دەۋرىدە ئەجدىھا تۇلپارەك بولالمىغان،
سۇي خانىنىڭ قۇشلىرى لاچىننى ھەم ئالالمىغان.
ئۆزۈمنى چاغلاپ كۆرمەي پۈتۈپ باقتىم نەزمىنى،
بولساممۇ ئەگەر ناتۇۋان ئۆزنى تۇتالمىغان»⑧.

«سۇۋغىنى قوبۇل قىلماسلىق» شىرنى قارشى ئېلىشقا سازاۋەر بولالمايدىغان ھايۋان، دەپ جاكارلىغانلىق ئىدى. غەربىي يۈرتتىكى شىرنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسىگە پەقەتلا ئوخشىمايدىغان بۇ خىل تەتۈر ئىنكاسنى قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ شىر چۈشەنچىسىدىن ئىزدىگەندە مەدەنىيەت ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ.

2 § . قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ شىر چۈشەنچىسى

شىر جۇڭگودىن چىقمىسىمۇ، ئەمما تارىختىن بۇيان شىر سۆز-غات قىلىش ئۆزۈلۈپ قالمىغانلىقتىن بىۋاستە كۆزىتىشكە ئىمكانـ-يەت بولغانىدى. شۇڭا، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى شىر تەسۋىرىنى زور ئەمەلىيلىككە ئىگە، دېيىشكە بولىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇاڭ شېڭ بىرجىلدلىق «ھايۋانلار» ⑨ ناملىق ئەسىرىدە شىر توغرـ-سىدا مەخسۇس توختالغان بولسىمۇ، ئەمما خاتىرىلىگەنلىرى بەكلا تومتاق بولغاچقا، قەدىمكىلەرنىڭ شىر ھەققىدىكى كونكرېت چۈشەنـ-چىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىگەن. ئەمدىلىكتە ئۆزۈم توپلىغان ماتېرىياللار ئاساسىدا شىر ھەققىدىكى ئىگىلىگەنلەـ-رىمنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈپ بايان قىلماقچىمەن:

1. قىياپىتى

1) «شەرقىي نەزەرگاھتىكى خەن خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىـ-لىدۇ: «شىرنىڭ قىياپىتى يولۋاسقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، توق سېـ-

ىرىق كېلىدۇ. يۇز - بويۇنلىرىدا ئۇزۇن ساقالسىمان مويلىرى بار. قۇيرۇقىنىڭ ئۇچىدا مۇشتۇمدەك پۇپۇكى بار. «قانۇنلار قامۇسى» 192 - جىلد، «قوشۇمچە ماددا» قىسمىدىكى خاتىرىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

2) يۇشىنەن «شىر قەسىدىسى» دە مۇنداق دەيدۇ: «شەكلى ئۆزگىچە، تەن قۇرۇلمىسى ئىنتايىن بېجىرىم. كەڭ كۆكرەكلىك، قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ تۇرىدۇ. تاغنى تالقان قىلىۋەتكۈدەك كۈچى بار. چىش - تىرناقلىرى ناھايىتى ئۆتكۈر، يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ باشقا ھايۋانلارنى ئوزۇق قىلىشقا ماھىر. يېتىپ تۇرۇپ قۇلاقلىرىنى ھەر يان بۇراپ شەپىگە قۇلاق سېلىپ تۇرىدۇ».

3) لىيۇيۇ «كۇنپېتىشقا ئەلچىلىككە چىقىش خاتىرىسى» دە مۇنداق يازىدۇ: «شىرنىڭ ئەركىكىنىڭ ئوزۇن يايلى بولىدۇ. قۇيرۇقى پۇپۇكلۇك بولىدۇ. قۇيرۇقى بىلەن ئۇرسا كىشى زەخمىلىنىدۇ. ھۆركىرىسە ئاۋازى خۇددى قورسىقىدىن چىققاندەك ئاڭلىنىدۇ».

4) تاۋزۇڭيى «جەنۇبىي كەنتتە يەر تەۋرەش خاتىرىسى» نىڭ 24-جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەيدۇ: «جۇغى كىچىك، ئۆيدە بېقىلىدىغان ئالتۇن تۈكلۈك تايغانچىلىك كېلىدۇ. باشقا ھايۋانلار ئۇنى كۆرگەن ھامان يوشۇرۇنۇۋالىدۇ، ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. ئۇنىڭ سۇر- ھەيۋىسى شۇنداق چوڭ».

5) ماخۇەن «جاھان خاتىرىلىرى. ئادان دۆلىتى» دە مۇنداق دەيدۇ: «شىرنىڭ شەكلى يولۋاسقا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قارامتۇل سېرىق بولۇپ، بەدىنىدە يۇمىلاق چېكىتسىمان داغ يوق. بېشى ۋە ئاغزى ناھايىتى يوغان. قۇيرۇقى بەكلا يۇڭلۇق بولۇپ، ئۇزۇن قارا پۇپۇكەك ئوخشايدۇ. ھۆركىرىسە باشقا ھايۋانلار يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. ئۇنى ھەقىقەتەنمۇ ھايۋانلار پادىشاھى دېيىشكە بولىدۇ».

2. تەبىئىتى

1) «مۇتىەنزى تەزكىرىسى» نىڭ 1- جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سۇەننى (شىر) ۋە ياۋا ئات كۈنىگە500چاقىرىم يول باسالايدۇ».

2) يالڭ شۇەنجى «لويالڭدىكى ساڭگىراملار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» نىڭ 3 - جىلدىدا مۇنداق بىر خاتىرىنى قالدۇرغان: «پادىشاھ جۇاڭدى شىغاۋۇل لى يۈگە: «ئاڭلىشىمچە يولۋاس شىرنى كۆرگەندە يوشۇرۇنۇۋالارمىش. بۇنى بىر سىناپ كۆرەيلى، شۇنىڭ بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەرگە يولۋاس تۇتۇپ كېلىش پەرمانى چۈشۈرۈلدى. گوڭشىيەن، شەنياڭ قاتارلىق جايلاردىن ئىككى يولۋاس بىر قاپلان شىرنى كۆرۈپلا كۆزلىرىنى يۇمغىنىچە تىكىلىپ قاراشقىمۇ پېتىنالمىدى. ئورمانلىقتا بىر ئەما ئېيىق بار ئىدى. بۇ ئېيىق كۆندۈرۈلگەن بولغاچقا، پادىشاھ شۇنى ئېلىپ كېلىپ سىناپ كۆرمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەما ئېيىقنى يېتىلەپ كېلىشىدى، شىرنىڭ ھىدىنى پۇراپلا ئالدى كەينىگە قارىماي زەنجىرنى سۈرىگىنىچە قېچىپ كەتتى».

3) تاۋزۇڭيى «جەنۇبىي كەنتتە يەر تېرىش خاتىرىسى» نىڭ 24-جىلدىدا مۇنداق دەيدۇ: «توخۇ ۋە غازلارنى يېيىشتە باشقا ھايۋانلار تۈتۈپ تۇرۇپ تىلى بىلەن يۇڭ - پەيلىرىنى يۇلۇپ تاشلايدۇ. شىرلا قامالالاپ تۇنقىنىچە پۇۋلىسە يۇڭ - پەيلىرى توزغاقتەك توزۇپ كېتىدىكەن، خۇددى پاكىز يۇڭدىغاندەك قىلىۋېتىدىكەن. بۇ تەرىپى باشقا ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدىكەن».

3. ئوزۇقى

1) «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شىر بىر كۈندە تىرىك قويدىن ئىككىنى، سىرىكە، ئانگىدرىد، ھەسەل، قېتىق قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىدىن ئىككى بوتۇلكا يەيدۇ».

2) «مەرۋايىت كېمىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شىر 2 - نومۇرلۇق ئۈيگە سولاندى. كۈنىگە يېرىم قوينىڭ گۆشىنى، تۆت سەر ئاق شېكەر، ئىككى قۇتا سۇت، ئىككى قۇتا سىركە، بىر سەر ئۇچ مىسقال كاۋاۋچىن يەيدۇ».

4. كۆندۈرۈش

1) چىن چېكك «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر خاتىرىسى» دە مۇنداق يازىدۇ: «يېڭى تۇغۇلغاندا كۆزى يۇمۇق بولىدۇ، يەتتە كۈندىن كېيىن ئاندىن كۆزى ئېچىلىدۇ. باقماقچى بولغانلار ئۇنى يېڭى تۇغۇلۇپ تېخى كۆزى ئېچىلمىغان ۋاقتىدا ئېلىپ كېلىۋالسا ئوڭاي كۆندۈرۈۋالىدۇ، چوڭ بولۇپ كەتكەندە ۋەھشىيلىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، كۆندۈرمەك تەس».

2) لياك جاڭجۇ «ئەجەش خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىنىڭ 6-جىلدىدا مۇنداق يازىدۇ: «شىر بىر چوڭ ئازگالغا ئورنىتىلغان تۆمۈر تۈۋرۈككە باغلاپ قويۇلىدۇ. بوينىغا ئىككى تال تۆمۈر زەنجىر باغلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ئوڭ - سول قىلىپ ئىككى تال تۆمۈر ئورنىتىلغان بولىدۇ. بۇلارنى ئېلىۋېتىپ شىرنى چىقىرىۋەتمەكچى بولغاندا ئاۋۋال 6 — 7 چى ئوزۇنلۇقتىكى، بىر چى تومۇقتىكى، ئۇچىدا ئىككى تال چوڭ هالقىسى بار تۆمۈر قۇزۇقنى يەرگە قادايدۇ، ئاندىن ئىككى هالقىنى شىرنىڭ بوينىغا سالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن هالقىغا تۆمۈر زەنجىرنى ئۆتكۈزۈپ يۇقىرىغا باغلۇۋېتىلىدۇ. شىر خۇيلانىپ تېپىچەكلىسىمۇ ئوڭ - سولدىكى شىر ئوينىتقۇچىلار زەنجىرنى تارتىپ تۇرغاچقا، هېچ نەرسە قىلالمايدۇ. ئاغزات كىگىز ئېلىش ماهارىتىنى كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلدى. شىر ئوينىتقۇچى ئىككى پارچە چوڭ كىگىزنى ئالدى، كىگىزگە رەڭگارەڭ نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەنىدى. شىر ئوينىتقۇچى ئاۋۋال ئويۇن كۆرسىتىپ بەرگەندە شىر يەر بېغىرلاپ ياتقىنىچە كۆز ئۇزمەي قارىدى، كېيىن كىگىزنى ئالماقچى بولۇپ تۇرۇۋىدى، شىر ئوينىتقۇچى كىگىزنى ئۇنىڭغا تاشلاپ بەردى. شىر ئالدى پۇتلىرى بىلەن كىگىزنى كۆتۈرۈپ يەرگە تەگكۈزمەي ئويناشقا باشلىدى». تېخىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشىشىپراق كېتىدىغان خاتىرە بار.

3) ۋاڭ يۈگۈاڭ «ۋۇ ئېلىدىكى هېكمەتلەر» نامىك 1 - جىلدىدا

مۇنداق دەيدۇ: «توپ ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ. توپ ھەممىلا جايدا بولۇۋەرمىگەچكە كىچىك شىر سۇۋغات قىلىنغاندىلا كىمخاب - مەشۇت-لەردىن توپ تىكىلىدۇ. شىرنى ئۇسسۇلغا سالغاندا، ئەرمەك ئۇچۇن تاشلاپ بېرىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆندۈرۈلىدۇ. بۇ ھەقىقەت-تەنمۇ ھايۋانات دۇنياسىدىكى قىزىق ئىش».

5. قورقىدىغىنى

1) ماخۇەن «جاھان خاتىرىلىرى» دە خورمۇزد دۆلىتىدە: «چۆپ-لۈكتە ئۇچار، دېيىلىدىغان بىر خىل ھايۋان بار. يەرلىك نامى سياغوس (فېلىك چېكىجۇننىڭ ئىلاۋىسى: بۇ سۆز پارسچە siyāhgōs نىڭ تەلەپپۇزى. ئىلمىي ئاتىلىشى Felis Caracal يەنى تاغ مۇشۇكى). مۇشۇكتەك چوڭلۇقتىكى بۇ ھايۋاننىڭ پۇتۇن بەدىنى چېكىم - چېكىم گۈللۈك كارتېتاغا ئوخشايدۇ. قۇلاقلىرىنىڭ ئۇچى تۇم قارا. تەبىئى-تىدە ۋەھشىيلىك بولمىسىمۇ شىر، يىلپىز قاتارلىق ۋەھشي ھايۋان-لار ئۇنى كۆرگەندە دەرھال يەرگە يېتىۋالىدۇ. ئۇنى ھەقىقەتەنمۇ ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى دېيىشكە بولىدۇ».

2) شېن جۇ «مېھمانىنىڭ خەۋەرلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇنپېتىش ئەللىرىنىڭ شىر سوۋغات قىلغانلى-قىنى خاتىرىگە ئالغان: «ئىككى كىچىك جانىۋارنى تەقدىم قىلدى. ھۆركىرەك، دېيىلىدىغان بۇ ھايۋان توشقانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىر چىدىن ئۇزۇنراق كېلىدىغان ئىنچىكە، ئۇزۇن قۇلاقلىرى بار. شىر ئۇيان - بۇيان مېڭىپ كۇچ كۆرسىتىۋاتقاندا، ئۇنى نوقۇشلاپ ھۆركىرەتسە شىر قورقىنىدىن جايىدىلا تۇرۇپ قالىدۇ. ھۆركىرە-گەن ۋاقتىدا سىيىپ قويغان سۇيدۇكىنى شىرنىڭ تېنىگە سۇۋىسا شۇ يەر دەرھاللا سېسىيدۇ».

يۇقىرىقى بايانلاردىن قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدە غەربىي يۇرتتىن كەلگەن شىرنىڭ پەقەتلا «غەلىتە مەخلۇق» دەپ قارالغانلىقى-نى، ئۇنىڭغا «ياخشىلىقتىن بېشارەت بەرگۈچى» ھايۋان سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنمىغانلىقىنى بىلۋالالايمىز. فېئودالىق قائىدە - يو-

سۇنلاردىكى خەيرلىكنىڭ بەشارىتى بولمىش ھايۋانلار شىرنى پۈتۈنلەي چەتكە قېقىپ كەلگەن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى» نىڭ 4-جىلدىدىكى خەيرلىكلەرنىڭ ھېچقايسى تۇرمىدە شىرنىڭ ئورنى يوق. شىرنى «بەتبەشىرە، ياۋۇز ھايۋان» (مىڭ دەۋرىدىكى خەن دىڭنىڭ تەسۋىرى) دەپ قاراش چۈشەنچىسى «سوۋغاتنى رەت قىلىش» ھەرىكىتى بىلەن ماسلىشىدىغان بولۇپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدىكى چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە تاللاش خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (1678 - يىلى) ئىتالىيە خرىستىئان دىنى جەمئىيىتىنىڭ مىسسىونېرى لىيۇدۋىكوس بۇگلىيو (P. Ludovicus Buglio . 1606 — 1682) «شىر توغرىسىدا» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، بېيجىڭدا باستۇرغان. ئۇنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «نۆۋەتتە بايان قىلماقچى بولۇۋاتقان شىرنىڭ قىياپىتى، شەكلى، تەبىئىتى، قابىلىيىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ۋە ئىچ - پۈشۈقىنى چىقىرىش مەقسىتىدە يېزىلغىنى يوق. بىلىش لازىمكى، جاھاندىكى بارچە مەخلۇقاتلارنى ياراتقۇچى تەڭرى كائىناتنىڭ ئىگىسىدۇر. ئالەمدىكى تۈرلۈك - تۈمەن ئۆزگىرىشلەر تەڭرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن بولىدۇ، بارچە جان - جانۋارلارنىڭ ئۆز ماكانىنىڭ بولۇشىمۇ تەڭرى ئىرادىسىدىن بولىدۇ. پېقىر پۈتمەس. تۇغمەس ھەمدۇسانالار بىلەن ھەرقاچان، ھەرزامان تەڭرىنى ئۇلۇغلايمەن، تەڭرى نامىنى زىكرى قىلىمەن»⑩. بۇگلىيونىڭ كاتولىك ئىلاھىيىتى بىلەن يېقىنقى زامان زوئولوگىيىسى بىرلەشتۈرۈلگەن «شىر توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى شىر چۈشەنچىسىنى ئۆزگەرتەلمىدى، ئۇنداق قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تۆۋەندە جانلىقلارنى كۆزىتىشتىن ئوبرازىنى كۆزىتىشكە يۆزلىنىپ، «شىر» نىڭ جۇڭگودا قانداق كارامەتلەرنى كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈپ باقايلى.

§ 3 . شىر ئوبرازىنىڭ جۇڭگوچە تۇس ئېلىشى

غەربىي يۈرت شىر مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشىدىكى

چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە يول — بۇددىزم گۈزەل سەنئىتى بولدى. راھىب - شەيخلەر بۇددا رەسىمى ۋە بۇددا ھەيكەللىرى ئارقىلىق بۇددا نومۇسىدىكى «شىر پادىشاھ» ئوبرازىنى ياراتتى. «نەرۋانا سۈتراسى» نىڭ 25 - جىلدىدىكى تەسۋىرگە ئاساسلانغاندا، ھىندىستان شىرلىرى- نىڭ قىياپىتى مۇنداق بولاتتى: «چاسا پېشانە، ناھايىتى گەۋدىلىك، كۆچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان، بەدەنلىرى سېمىز ھەم چىلىك، قىپقىزىل تىللىرىنى چىقىرىپ تۇرغان، قۇلاقلىرى تىك ۋە ئېگىز، بېلى ئىنچىكىرەك، قورسىقى ساڭگىلاپ چۈشمىگەن، قۇيرۇقلىرى تارام - تارام، يايلى ۋە يۇڭ - مويلىرى يالتىراپ تۇرىدىغان، بىر قاراپلا ناھايىتى كۈچ - قۇۋۋىتكە تولغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدىغان، چىش - تىرناقلىرى شەمشەردەك ئۆتكۈر، تۆت پۇتى مەزمۇت، قۇيرۇ- قىنى شىپاڭلاتسا ۋىزىلداپ ئاۋاز چىقىدىغان بولۇپ، بۇنى ھەقىقىي شىر پادىشاھ دەپ قاراشقا بولىدۇ».

مانجۇسرى بۇدساتۋانىڭ شىرغا مىنىپ يۇرۇشى بۇددىزم گۈزەل سەنئىتىدىكى كۆپ ئۇچرايدىغان سۈژىت، تاڭ دەۋرىدىكى مەنزىرىلىك جايلاردىن ئىككىسىدىلا بۇنىڭ روشەن ئىپادىلىرى ئەكس ئېتىدۇ: بىرى، ۋۇتەيشەندىكى بۇدساتۋا قەسىرىدە «شىرغا مىنگەن بۇددا رەسە- مى بەش ئېغىزلىق ئايۋان - سارايغا لىق سىزىلغان. ئۇنىڭدىكى شىر ناھايىتى تېتىك - جانلىق بولۇپ، تولىمۇ كېلىشكەن، مېڭۈاتقان قىياپەتلىرى، نەپەس ئېلىشلىرى، نەزەر تاشلاشلىرى شۇنداق ماسلاش- تۇرۇۋېتىلگەن» ⑪. يەنە بىرى، گەنسۇدىكى يۈلىن غارلىرىنىڭ25- نومۇرلۇق غارىدىكى تام رەسىمى بولۇپ، مانجۇسرىنىڭ ناھايىتى ھەي- ۋەتلىك ۋە قامەتلىك ياش شىرغا مىنىپ تۇرغان ھالىتى، يان تەرىپىدە قارا قۇرۇملۇق قوللارنىڭ مۇھاپىزەتتە تۇرغانلىقى ئەكس ئەتتۇرۇل- گەن. بۇددا رەسىملىرىدىكى شىر ھايۋانلارنىڭ ئاددىيلا سىزىلغان رەسىمى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن ئادەتتىكى ھايۋانلار تۇركۈمىدە ياشاۋاتقان شىر ئوتتۇرىسىدا شەكىل جەھەتتە پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا، ئۇ قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنى دائىم قايمۇقتۇرۇپ قويماتتى، بەزىلەر شىرنى سىزغاندا چىنلىققا رېئايە قىلماپتۇ، دەپ ئاغرىناتتى.

مەسىلەن، شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۇڭ يۈن VI ئەسىرنىڭ باشلىرى بەلخ ئېلىدە تىرىك ئىككى شىرنى كۆرۈپ ئەپسۇسلانغان هالدا: «شىرنىڭ قىياپىتىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ نەقەدەر ھەيۋەتلىك ۋە ياۋۇز بولىدىغانلىقىنى هېس قىلدىم. جۇڭگودا سىزىلغان لىرى ئۇنىڭغا پەقەتلا ئوخشىمايدىكەن» دېگەن⑫. بەزىلەر بولسا تەقدىم قىلىنغان شىرنىڭ يالغان بولۇپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە «شىر سۈرىتى قىلغۇچىلارنىڭ ئېلىپ كەلگەنى بېشى يولۋاس بېشىغا ئوخشايدىغان، گەۋدىسى ئىتقا ئوخشىشىپ قالىدىغان قارامتۇل رەڭلىك مەخلۇق ئىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى بۇ شىر رەسىمىدە سىزىلغان شىرلارغا ئوخشىمايدىكەن، دەپ ئۇنىڭ راستلىقىدىن گۇمانلاندى»⑬. شىر مەدەنىيىتىدىكى راستىمكىن دېسە يالغانەك، يالغانمىكىن دېسە راستتەك كۆرۈنىدىغان بۇ هادىسىنىڭ سىرىنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

قەدىمكى غەربىي يۈرتتىن كەلگەن شىر ئوبرازى مەيلى هىندىستانچە ئۇسلۇبتىكىسى بولسۇن ياكى پېرسىيە ئۇسلۇبتىكىسى بولسۇن، بەربىر سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت ئىدى، ئۇ جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايلا قالمايتتى، چىشلىرىنى هىڭگايتىپ، تىرناقلىرىنى كېرىپ تۇرغان پېرسىيە شىرى مۇلايىملاشتۇرۇلغان، «تىللىرىنى چىقىرىپ تۇرغان» هىندىستان شىرىمۇ تىلىنى يىغىۋالغاندى. ئۇزاق مەزگىللىك قوشۇلۇش ۋە ئۆزگىرىش ئارقىلىق جۇڭگوچە تۈس ئالغان شىر ئوبرازى ئاخىر ئالاهىدە قىياپەتتە شەكىللەندى.

1. شىرنىڭ ئەجدىهادىن تۆۋەن تۇرۇشى

قەدىمكى جۇڭگولۇقلار چىلىن بۇغىسى، سۈمۈرغ، تاشپاقا، ئەجدىها قاتارلىق «تۆت ئەرۋاھ» قا چوقۇناتتى. خۇاشيالارنىڭ (خەنزۇلارنىڭ) ئەجدادى بولمىش شېن فۇشى ۋە نۈۋا ئادەم باشلىق، ئەجدىها تەنلىك قىياپەتتە ئىدى، پادىشاهلارمۇ ئەجدىها پۇشتىدىن، دەپ هۆرمەتلىنەتتى. پۈتكۈل جۇڭخۇا زېمىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك

ئەجدىھانىڭ ماكانى ئىدى. سىرتتىن كىرگەن شىر مانا مۇشۇنداق مەدەنىيەت مۇھىتىدا ياشىغاندا تەبىئىي يوسۇندا غەربىي يۇرتتىكىدەك ئەزىز ئورۇنغا مۇشەررەپ بولالمايتتى، پەقەت ئەجدىھادىن تۆۋەن ئو-رۇندا تۇرۇپ «ئەجدىھا توقۇز ئوغۇل تۇغقان، شىر بەشىنچىسى» دېگەن قەدىمكى ئەپسانىگە خېمىرتۇرۇچ بولالىغانىدى. بۇ يەردە بىر-نەچچە ماددىي ئىسپاتنى كۆرسىتىپ ئۆتسەك ئارتۇقلۇق قىلماس: (1) تالڭ دەۋرىدە ۋۇزېتىيەن تەختكە چىققاندىن كېيىن، «سۇڭدې ساماۋى تۇرۇكى»، يەنى بالىڭ مىس تۇرۇكىنى قۇيدۇرغان. بۇ غايەت زور «مۇقەددەس بۇيۇم» دىكى ئەرۋاھ تاختىسى ئورنىدا ئەجدىھا ئوتتۇرىغا، شىر چەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان؛ (2) بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئالدىن-قى شۇ پادىشاھى گاۋزۇ ۋالڭ جيەننىڭ يۆگىلىڭ قەبرىستانلىقىدىكى ئارقا ئۆيگە قويۇلغان مۇداپىئە تاش تاختىسىنىڭ ئالدى يۈزىدىكى قاپارتما نەقىشتىمۇ يۆگىلىۋالغان ئەجدىھا ئوتتۇرىسىدا، ئەركەك شىر چەتتە تۇرىدۇ⑭؛ (3) تالڭ دەۋرىدىكى ئەمەلدارلار كىيىمىنىڭ كەش-تىسىدىمۇ «پادىشاھلارنىڭكىگە يۆگىلىۋالغان ئەجدىھا ۋە بۇغىنىڭ رە-سىمى» چىقىرىلغان بولسا، «ئوك» سول قوۋۇق ياساۋۇلخانە-سىدىكىلەرنىڭ كىيىملىرىگە بىر جۈپ شىرنىڭ شەكلى چۈشۈ-رۈلگەن»⑮. بۇنداق يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقىگە ئىگە ئەجدىھا-شىر نەقىشلىك كىيىملەر چىڭ دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلدى: شاھزادە، خانىنىڭ بۇيۇستە تۇغقانلىرىلا «توپ ئەجدىھا» رەسىملىك كىيىملەرنى كىيىشكە بولىدۇ، لەشكىرىي مەنسەپدارلاردىن بىرىنچى ۋە ئىككىنچى دەرىجىلىكلەرنىڭ شىر نەقىشلىك كىيىمى بولىدۇ. روشەنكى، قەدىم-كى جۇڭگودىكى ئادەت خاراكتېرلىك ۋە فېئوداللىق قائىدە - يوسۇن-لاردا شىر ئەجدىھانىڭ ئۈستىگە چىقالمىغان، ئەجدىھا بىلەن تەڭ ئورۇندىمۇ بولالمىغان. ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىلاھىي كۈچ ۋە خانلىق ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولۇشتەك ئالاھىدە ئورنىدىن پۇتۇنلەي مەھرۇم بولۇپ، ياساۋۇللار سالاھىيىتىدە تۇرۇپ قالغان. بۇنىڭ بىلەن مېڭىۋاتقان ياكى زوڭزىيىپ ئولتۇرغان قىياپەتتىكى شىرلار ھەيكىلى تارىختىن بۇيانقى خان قەبرىستانلىقى يوللىرىدا قەد كۆتۈر-

گەن ھەمدە «كۇنىپىتىشتىن چىققان شامال قەبرىنى بۇزاي دەيدۇ، يول بويىدا نەۋكەرلىرى بۇنىڭغا قاراپ تۇرۇلمايدۇ»⑯ دېگەندەك قىلىپ قەبرىستانلىقنى قوغداپ تۇرغان.

2. ھەيۋىسى بولسىمۇ غەزىپى يوق

بۇددىزم راسا ئەۋج ئالغان جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ھىندىستان ئۇسلۇبىدىكى شىر ئوبرازى جۇڭگو مىنياتورا سەنئىتىدە بىرمەھەل ئەۋج ئالغان، ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئىپادىسى دەل تىلىنى چىقىرىپ تۇرغان تاش شىردۇر. لىياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭۇ بېگى سۇجەن پۇتۇڭنىڭ 3- يىلى(522- يىلى) ۋاپات بولغانداقەبرىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە ئۇزۇن تىلىنى چىقىرىپ تۇرغان ئاغزى ئوچۇق چوڭ كىچىك تاش شىر قاتار ئورنىتىلغان. پىڭجۇڭ تۇرىسى سۇجىڭ پۇتۇڭنىڭ 4 ـ يىلى (523 ـ يىلى) ۋاپات بولغان، قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان تاش شىرلاردىن «ھازىر شەرق تەرەپتىكى تاش شىر ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئۇرنەك شىر قەددى ـ قامىتى سىمىز ۋە تولغان، كۆكرىكى ئالدىغا چىققان، مۇرىسى تىك كۆتۇرۇلگەن، بېشىنى تىك تۇتقىنىچە تىلىنى ساڭگىلىتىپ تۇرغان» ھالەتتە⑰. خۇاشيا مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە تىل «ئەرۋاھنىڭ يىلتىزى» ئىدى، شۇڭا ئۇنى ئاشكارىلىماي يوشۇرۇن ساقلىماق كېرەك ئىدى. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، «قىپقىزىل تىللىرىنى چىقىرىپ تۇرغان» شىرلار بارغانچە كۆزگە چېلىقمايدىغان بولدى، دائىملىق شەكىللەر ئاغزىنى ئاچقىنىچە چىشلىرىنى ھېڭگايتىپ تۇرغان ھالەتكە مۇقىملاشتى. «تىلىنى چىقىرىش» نىڭ ئۆزگەرتىلىشى شىر ئوبرازىنىڭ جۇڭگوچە تۇس ئېلىشىدىكى مۇھىم بىر قەدەم ئىدى. كەيىۋەن يىللىرى (713 — 741) دىكى ئەدەب يەن سۈيخۇنىڭ «سۇكۇتتىكى تاش شىرلارغا مەدھىيە» نامىلىق ئەسىرى بىزگە ئىلاھىي تۇس ئالىدىغان تاڭ دەۋرى شىرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ: «سۇر- ھەيۋىتى يۇرت- يۇرتنى لەرزىگە سالىدۇ، چىمىلدىقىنى قايرىپ شۇنداق قارىسىلا كىشىنى سۇر باسىدۇ. مىڭ چاقىرىم يەرگىچە تىزىپ چىققان

سمۇ، ياتقان يىلپىزنىڭ رولى بولمىغىنىغا ئوخشاش ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. ئۇز قايغۇسىنى ئۆزى بىلمەيدۇ، چىشى بولغان بىلەن چىشلىيەلمەيدۇ»⑱.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇ خىل ھەيۋىسى بار، غەزىپى يوق شىرلار تاغ دەۋرىدىكى ئاۋاتچىلىق - گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بېيىتىپلا قالماي، كېيىنكى دەۋرلەردىكى شىر ئوبرازىنىڭ قېلىپلاشقان ئۇلگىسى بولۇپ قالدى.

3. ئادەم بىلەن شىرنىڭ ماسلىشىشى

قەدىمكى پېرسىيە سەنئىتىدە ئادەم بىلەن شىرنىڭ ئېلىشقانلىقى ھەققىدىكى سۈژېت كۆپ قېتىم ئۇچرايدىغان بولۇپ، ساسانىيلار دەۋرى (226 — 642) دە مودىغا ئايلانغانلىقتىن، «ساساني ئۇسلۇبى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى شۇنچىلىك كەڭ بولدىكى، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا توقۇلما بۇيۇملىرى، شۇنداقلا ئالتۇن - كۈمۈش قاچا- قۇچىلاردىكى تەسۋىرىي رەسىملەردە ئومۇميۈزلۈك ئۇسلۇب كۆرۈنۈشى بارلىققا كەلدى. تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە كەينىگە بۇرالغىنىچە شىددەت بىلەن ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئەركەك شىرغا ئوق ئۇزىدۇ. ياپونىيىدە ساقلىنىپ قالغان فالوك ئىبادەتخانىسىدىكى «تۆت چەۋەندازنىڭ شىر ئوۋلىشى كەشتىسى» ۋە ئامۇ دەرياسى بويىدىن قېزىۋېلىنغان «ئوۋچىلىق تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش قاچا» قاتارلىقلار دەل «ساساني ئۇسلۇبى» دىكى تىپىك بۇيۇملار ئىدى⑲. بىرى، باتۇرلارچە ئېتىلىۋاتقان، يەنە بىرى، چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ، قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلاتقىنىچە ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئادەم بىلەن شىرنىڭ ئېلىشىشىدەك «ھەيۋەتلىك» بۇ خىل كۆرۈنۈش غەربىي يۇرتتا كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، ئوتتۇرا تۈزەڭلىككە تارقىلالمايتتى. چۈنكى، خۇاشيا مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزئارا ماسلىشىش بولۇپ، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئەمەس ئىدى. تاغ - سۇڭ دەۋرلىرىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھەممىلا كىشىگە يادا

بولۇپ كەتكەن «شىرىنكا مەشۇت توپنى ئويناشى» دېگەن رەسىم (جۇڭگوچە شىر كۆندۇرۇشنى تۇرمۇش پروتوتىپى قىلغان) دەل ئادەم بىلەن شىرىنكا ماسلىشىشنىڭ سەنئەتتىكى ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ مىس كۆرگو ۋە فارفور بۇيۇملاردىكى تەسۋىرىي رەسىمنىڭلا ئەمەس، خەلق ئارىسىدىكى رەسىم ۋە قىيما قەغەز سەنئىتىنىڭمۇ مۇھىم سۈزۈتى بولۇپ قالغانىدى.

4. جەمەتلەر توپى

شىرىنكا ئادەملەشتۇرۇلۇشى بۇددا ھېكايىلىرى ۋە «ئىزوپ مەسەللىرى» دە كۆپ قېتىم ئۇچرايدۇ. شىرىنكا جەمەتلەشتۇرۇلۇشى خۇاشيا مەدەنىيىتىدىكى ئۆزگىچە كاتېگورىيە ئىدى. چوڭ شىر، بالا شىر ۋە ئانا شىرلار قەدىمكى يۇنانىدىكى بۇركۇت توپلىرىدەك شىر جەمەتى توپلىرىنى تەشكىل قىلاتتى. قەدىمكى جۇڭگودىكى ئىبادەتخانا، مەھكىمە ـ قەسىرلەرنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا ھەمىشە بىر جۇپ شىر تىزىپ قويۇلاتتى. زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ھالەتتىكى بۇ بىر جۇپ شىرنىڭ ئەركىكى ئوڭ تەرەپتە، چىشىسى سول تەرەپتە تۇراتتى. ئەركەك شىر سول پۇتىدا بىر مەشۇت توپنى دەسسەپ تۇرغان ھالەتتە بولسا، چىشى شىر ئالدى ئوڭ پۇتىدا بىر بالا شىرنى بەزلەۋاتقان ھالەتتە بولاتتى. جەمەتلەشتۇرۇلگەن بۇ توپ راۋۇرۇس ئادەمنى سالاپەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇ بارلىق شىر ئويمىلىرىنىڭ ئۇلگىسى بولۇپ قالغانىدى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېيجىڭنىڭ شياڭشەن دېگەن يېرىدىكى بىيۈن ئىبادەتخانىسىنىڭ «دەرۋازىسى شەرققە قارايدۇ، دەرۋازا تۈۋىگە بىر جۇپ تاش شىر قويۇلغان. ئەركىكى ئورۇق، ئۇستىخانلىرى بۆرتۇپ چىققان، تېرىسى چۈشۈۋاتقان يامغۇر تامچىلىرى شەكلىدە ئىشلەنگەن بولۇپ، رەڭگى قارا، چىشىسى سېمىز، قاسراقلىق تېرە چىقىرىلغان بولۇپ، رەڭگى يېشىل، قورساقلىرى ئاق، ناھايىتى چۈۋەرلىك بىلەن ئىشلەنگەن». لىن چېڭنىڭ رەسىملىك خاتىرىسىدىن قارىغاندا، بىيۈن ئىبادەتخانىسىدىكى تاش شىرلارنىڭ شەكلى توپ ئويناىدىغان شىر ۋە ئانا ـ بالا

شىرنىڭ بىر كىتۇرۇلۇشىدىن يۇغۇرۇلۇپ چىققان يېڭى شەكىلدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى[21].

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە تەسۋىرلىنىدىغان جىيا جەمەتىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى بىر جۈپ مەشھۇر تاش شىرمۇ ئوخشاش ئۇسۇلدا ئىشلەنگەنىدى. شىر ئوبرازىنىڭ بۇ خىلدىكى جەمەتلەشتۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى جەمەتنى بىرلىك قىلغان خۇاشيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە سىڭدۇرۇۋېتىش ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۇرۇپلا قالماستىن، يەنە قەدىمكى تاشچى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بەدىئىي ماھارىتىنى ئىپادە قىلدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە شىر جۇڭگو رەسسامليقى ۋە ئويمىچىلىقىدا پۈتۈنلەي مۇقىم شەكىلگە كىردى، شۇنداقلا قىسقىچە نەزىرىيىۋى ئۇقۇم ماس ھالدا بارلىققا كەلدى. شىر سىزىش ھەققىدە جېڭ جى «خىيالىي كۆلىمدە رەسىم سىزىشنى ئۆگىنىشتىن قىسقىچە خاتىرە» (1866 ـ يىلى) دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «شىر ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى بولغاچقا شىر دەپ ئاتالغان. يۇڭلىرى سارغۇچ ياكى كۆكۈچ بولىدۇ. بېشى چوڭ، قۇيرۇقى ئۇزۇن، چىش ـ تىرناق لىرى ناھايىتى ئۆتكۈر، قۇلاق بۇرنى ناھايىتى سەزگۈر، كۆزى نۇرلۇق، ئاغزى يوغان، قويۇق ساقال ـ بۇرۇتلۇق، خېيىمخەتەردىن قورقمايدۇ. قۇيرۇقىدا توپچىلىك چوڭلۇقتا پۆپۈك بار، مويلىرى خۇددى ئىتىنىڭكىدەك يۇمران ۋە سىيلىق كېلىدۇ. يۇشىنەن شىرنىڭ چىشىنى ھېڭگايتىپ، قۇيرۇقىنى دېڭگايتىپ تۇرىدىغان ھالىتى ئۇنىڭ شىددەت بىلەن ئېتىلغان ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ دەيدۇ. شۇڭا، رەسساملارنىڭ شىرنىڭ مۇلايىم ۋاقىتتىكى ھالىتىنى كۆپرەك سىزىشى ئۇلارنىڭ ياخشى كۆڭلىنىڭ ئىپادىسى»[21]. شىر ئويمىچىلىقىدا ھەققەدە لى دۇ ئۆزىنىڭ «ياڭجۇدا كېمە زىننەتلەش خاتىرىسى» (1795ـ يىلى يېزىلغان) نىڭ 17 ـ جىلدىدا تاش شىرنىڭ تۆۋەندىكىچە ئۇلچەم بويىچە ياسىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ: «شىر ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا باش، يۇز، گەۋدە، پۇت، چىش، يانپاش، لېنتا، قوڭغۇراق، يۆگىمەچ سىزىق، يۇمىلاق نەقىشلىك كۆزلەر قاتارلىق تەرتىپتە ئويۇلىدۇ. شىر

بالىسىنى ئويغاندىمۇ مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ»㉒. بۇ يەردىكى «يۆگىمەچ سىزىق» دېگىنى شىرنىڭ يايلىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، هازىرغا قەدەر خەلق ئارىسىدىكى شىر ئويمىچىلىقى ئاشۇ تەرتىپ بويىچە بولۇپ كەلمەكتە.

§ 4 . فولكلوردىكى شىر

تارىخ نۇقتىسىدىن قارىغاندا، جۇڭگوچە تۇس ئالغان شىر ھەممىلا كىشى ياقتۇرىدىغان، شەھەرلەردىن يېزىلارغىچە، چوڭلاردىن كىچىك-لەرگىچە يادا بولغان ئوبراز بولۇپ، جۇڭگو فولكلور مەدەنىيىتىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتتى، بولۇپمۇ شىر ئۇسسۇلى، شىر قەندالەت ۋە قار شىر قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇرلىرى بولدى. سۇي - تاڭ دەۋرلىرىدىكى بۇ مودىنىڭ قالدۇقلىرى زامانىمىزدىمۇ مەۋجۇت بو-لۇپ، ھەقىقەتەنمۇ بىر قېتىم ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

1. شىر ئۇسسۇلى

شىر ئۇسسۇلى تاڭ دەۋرىدىن بۇيان خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقـ-لىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي جۇڭگودىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگىچە تار-قالغان. «يېڭى تاڭنامە. قائىدە - يوسۇن ۋە نەغمە - ناۋا تەزكىرىسى» دە، ئەينى ۋاقىتتىكى «بەش شىر ئۇسسۇلى» نىڭ جابدۇقلىرى ۋە ئوي-ناتقۇچىلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار: «بەش شىر تەييارلىنىدۇ، ھەربىرى بىر جاڭدىن ئېگىز، بىرخىل رەڭدە بولىدۇ. ھەربىر شىرنى 12 كىشى ئويناتىدۇ. ئۇلار كىيىملىرىگە قىزىل پوتا باغلاپ، باشلىرى-غا قىزىل لېنتا چىگىۋالىدۇ، بۇلار ئادەتتە شىر ئويناتقۇچىلار، دېيى-لىدۇ».

باشقا مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، «بەش شىر» نى مۇنداق ئىككى نۇقتا بويىچە كونكرېت تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ: (1) شىرنىڭ قە-يىپىتى. بەي جۇيى «يېڭى غەزەللەر. شىلياڭلىق رەقىقاس» تا

مۇنداق يازىدۇ:

«بەشى ياغاچتىن ئويۇلسا قۇيرۇقى يىپەك بولۇر،
كۆزلىرى زەردىن قويۇلسا چىشلىرى كۈمۈش بولۇر،
ئۇيان - بۇيان سەكرىسە قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ،
تۇمەن چاقىرىم يىراقتىن ئۇچۇپ كەلگەندەك بولۇر».

زامانىمىزدىكى «ئويغاق شىر» مانا مۇشۇ شەكىلدىن كەلگەنىدى.
(2) شىر رەڭگى. بەش خىل رەڭ ئىچىدە «سېرىق رەڭ» خان - پادىشاھلارغا خاس رەڭ بولغاچقا، پادىشاھلاردىن باشقىلارنىڭ سېرىق شىر ئۈسسۈلى ئويىنىشىغا بولمايتتى. مەشھۇر شائىر ۋاڭ ۋېي بۇ چەكلەنگەن سىزىقتىن ئاتلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۇمشۇقىغا ئوبدانلا يېگەنىدى: «ۋاڭ ۋېي ئوردا نەغمىچىلىرىنىڭ دورغىسى بولۇپ تۇرۇ- ۋاتقان ۋاقىتلاردا، باشقىلار دەي - دەيگە سېلىپ قويسا سېرىق شىر ئۈسسۈلىنى ئويىنىغان. شۇنىڭ بىلەن مەنسەپتىن قالدۇرۇلغان. سې- رىق شىر ئۈسسۈلىنى پادىشاھتىن باشقىلار ئويىنسا بولمايدۇ. كېيىن- كىلەر بۇنىڭدىن ئىبرەت ئالسۇن»㉓.

ئەۋلادتىن - ئەۋلاد تارقىلىش ۋە پىششىقلىنىش ئارقىلىق شىر ئۈسسۈلى غەربىي يۇرتچە شەكلىنى تاشلاپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىك خەنزۇچە شىر ئۈسسۈلى بولۇپ قالدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھەر يىلقى ھېيىت - بايراملاردا ياكى داغدۇغىلىق تەبرىكلەش مۇنۇتلىرىدا شىر ئۈسسۈلىنىڭ ئويىنىلىشىغا ئاستا - ئاستا كۆنۈپ قالدۇق. شۇنە- مۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، جەنۇب - شىمال ئۈسلۇبىدىكى شىر ئۈسسۈللىرىنىڭ ئويىنىلىشىمۇ ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چىڭ دەۋرىدە شەرقى گۇاڭدۇڭ رايونىدا «ئۈسسۈل» بىلەن «چامباشچە- لىق» بىرىكىپ كەتكەن بولۇپ، بۇنى ھەقىقەتەنمۇ جۇڭگو شىر ئۈس- سۈلى سەنئىتىنىڭ گۈل تاجى دېيىشكە بولىدۇ. جاڭ شىنتەيىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تۆڭجى يىللىرى (1862 — 1874) چاۋجۇدا ئويىنالغان شىر ئۈسسۈلى ھەقىقەتەنمۇ كۆزنىڭ خۇمارىنى چىقىراتتى:

«چاۋجيا يىلىدىكى يېڭى يىلدا شىر ئويۇنى ئويىنالدى. شىر گەۋدىسى بەش خىل رەڭدىكى رەختتىن ئىشلەنگەن، شىرنىڭ بېشى رەڭلىك قىلىپ سىزىلغان. ئۇنى رەسمىي سەھنىدىكىدەك ئويناپ چىقىشتى: بىر ئادەم شىرنىڭ بېشىنى كۆتۈرسە، يەنە بىرى شىرنىڭ قۇيرۇقىنى كۆتۈردى. چوڭ قىزىل نىقاب تارتقان، قورسىقى ئوچۇق قىسقا چاپان كىيىپ ئوڭ قولىغا بامبۇك نوتىسى، سول قولىغا يەلپۈگۈچ تۇتقان بىرى شاسىڭ راھىب بولۇپ، ئالدىدا ئويناپ ماڭدى، يەنە بىر پاكىنەك كىچىك ئالۋاستى بولۇپ، يۈزىنى نىقابلىۋالدى. ئون نەچچە ياش بالىلار ھەمراھ بولۇشۇپ ئۈسسۇل ئويىنىغىنىچە قىزىل شەلپەر چىگىلگەن ناغرىلىرىنى چېلىشتى. يېڭى يىل ھارپا كۈنى ھەرقايسى كەنت ـ مەھەللىلەردىكى ھەممىلا ئائىلە بۇنى كۆرگىلى يىغىلغاچقا، بۇنى (شىر يىغىلىشى) دەپ ئاتاشتى. چاغانىڭ تۇنجى كۈنى ئويناللىغاندا كالتەكۆزلىق ماھارىتى كۆرسىتىلمىدى. چاغانىڭ ئىككىنچى كۈنىدىن كېيىن، شاسىڭ راھىب شىر بىلەن تۇتۇشۇپ كۆرەتتى. ئىلىشىشتىن كېيىن، بامبۇك خادىغا چىقىش ماھارىتى كۆرسىتىلەتتى: بۇنىڭدا ھېلىقى پاكىنەك كىچىك ئالۋاستى بامبۇك خادىغا يامىشىپ چىقاتتى، ئاندىن خادىنىڭ ئۇچىدىن يەرگە سەكرەپ چۈشەتتى، ئاندىن كالتەكۆزلىق قىلغۇچى ياش يىگىتلەر كەڭ مەيدانغا چۈشۈپ گۈمپا سىنىشاتتى. دەسلەپ ئۆزئارا مۇشتۇزلىق بولسا، ئارقىدىن نەيزە كالتەكۆزلىق، ئەڭ ئاخىرىدا قىلىچۇزلىق ماھارىتى كۆرسىتىلەتتى: بىر چوڭ ئۈستەل قويۇلۇپ، بىر قىلىچ ئۈستەل ئالدىدىكى يەرگە تىكلەپ قويۇلاتتى. جىگىرى بار يىگىتلەر موللاق ئېتىپ ئۈستەتىلدىن ئۆتەتتى. سەللا ئېھتىيات قىلمىسا ئاسمانغا قارىتىلىپ قويۇلغان قىلىچ قورساقنا كىرىپ كېتەتتى، تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ نەپسى توختاپ قالاتتى، شۇڭا بۇ ماھارەتنى كۆرسەتكەنلەر خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى. مۇشۇ ۋەجدىن خەلق ئارىسىدا «شىر ئويناتقۇچىلار پالۋاندۇر» دېگەن گەپ تارالغان. يېزىلىقلار يىلنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرى بىكار بولغاچقا، گۈمپا ئۆگىنەتتى، بۇنىڭغا مەخسۇس ھېلىقىدەك پالۋانلار يېتەكچىلىك قىلغاچقا، بۇمۇ شىر ئويۇنى دەپ

ئاتىلاتتى»㉑.

بۇ خىل شىر ئۇسسۇلىدا ئۇسسۇل، سىرىك ۋە چاماباشچىلىق بىر گەۋدىلەشتۈرۈۋېتىلەتتى، شۇڭا ھازىرقى چاۋجۇ دىئالېكتىدا چاماباش-چىلىق مەشقاۋۇلىنىڭ «مۇشتلاشچى شىر ئۇسۇلى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

2. شىر قەندالەت

جۇڭگونىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىدە رەڭ ۋە تەمدىن سىرت ياسىلىشىدىكى كۆركەملىكىنىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدۇ. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە بېيەنجىڭ (كەيفېڭ) دىكى يېمەك-ئىچمەك دۇكانلىرىدا «شىر قەندالەت»㉕ سېتىلغان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، شىر قەندالەتلەر جياڭنەنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارغا ئومۇملىشىپ بولغان. كوڭ شاڭرېن بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«كۈنچىقىشتىكى ياڭجۇدىن مەمۇرچىلىق باشلانغان،
سۇ ۋە قۇرۇقلۇق تامان بارچە بۇيۇم توشۇلغان.
ئاپپلىسىن ۋە باناننىڭ خۇش پۇرىقى تارالغان،
شىر قەندالەتنىڭ ھىدى بۇنىڭدىن ھېچ قالمىغان»㉖.

شىر قەندالەت «ھايۋانات قەندالەتلىرى» نىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ياسىلىشىدىكى شېكەرنى قاينىتىش، قېلىپقا قۇيۇش، قېلىپتىن ئاجرىتىش قاتارلىق ئىش تەرتىپلىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئالىم سۇڭ يىڭشىڭنىڭ «كوللى مۆجىزات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1-جىلدى «ئاق شېكەرنىڭ ياسىلىشى» دا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

3. قار شىر

نامىدىنلا مەلۇمكى، «قار شىر» ئويۇنى شىمال تەرەپتىن كەلگەن. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى كاتتىلار ھەر قېتىم قاتتىق قار

ياغقاندا، دالا زىياپىتى ئۆتكۈزۈپ قاردىن شىر ياساپ ئويناپ كۆڭۈل ئاچقان. مىڭ يۈەنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدىكى چوڭ خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 10- جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇ يىلى (12-ئايدا) گەرچە تېخى پەيتى بولمىسىمۇ، كاتتا زەردارلار كەڭ دالادا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ قاردىن شىر ياسىدى، قار پانۇسلارنى ئاستى. قار ... (بىر خەت چوڭشۇپ قالغان) يىغىلىپ كونا - يېڭى ئىشلار توغرىسىدا مۇڭداشتى». خاسىيەتلىك ئاق قاردىن ياسالغان شىرنىڭ «خاسىيەت، ئامەت» دېگەن مەنىلىرى بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۇزاق تۇرمايتى، تېمپېراتۇرا سەللا ئۆرلىسە ئېرىپ كېتەتتى. شۇڭا، سوڭ نەزىلىرىدە بەزىدە بۇ ئىش مەسخىرە قىلىنغانىدى. سوڭ دەۋرىدىكى شائىر جاۋ دېلىن «ماكرىل بېلىقى خاتىرىسى» نىڭ 8 - جىلدىدا جاڭ ۋېنچېيەننىڭ «ئويۇن ئۈچۈن قار شىر ياساش» دېگەن شېئىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ: «ئالتە پارچىدىن ئىشلەنگەن ھايۋانات شاھى، كۈنچىقىشى بىلەنلا يەر يۈزىدىن يوقالدى». بۇ يەردىكى «ئالتە پارچە» دېگىنى «قار ئۈچقۇنلىرىنىڭ ئالتە پارچىسى» دېگەنىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، تاڭ - سوڭ دەۋرلىرىدىكى شىر ئويۇنىدا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس تېرمىن سۆپىتىدىمۇ قوللىنىلغان. تۆۋەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى راھىب ياۋشەن (خۇەي يەن) بىلەن يۈن يەن (يۈن شېلىڭ) ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگىنى كۆرۈپ باقايلى:

«ياۋشەن: ئاڭلىشىمچە جانابلىرى شىرنى پارچىلىيالايدىكەنلا. بۇ راستمۇ؟

يۈن يەن: راست.

ياۋشەن: نەچچە پارچە چىقتى؟

يۈن يەن: ئالتە پارچە چىقتى.

ياۋشەن: كەمىنىمۇ پارچىلاپ باققان!

يۈن يەن: پارچىلىغىنىڭىز نەچچە چىقتى؟

ياۋشەن: مېنىڭ پارچىلىغىنىم بىر چىقتى.

يۈن يەن: بىر ئالتىدۇر، ئالتە بىردۇر»㉗.

«ئالته پارچه» دېگەنلىك ئالته يۈرۈش، دېگەن مەنىده بولۇپ، بىر شىر ئويۇنى سىستېمىسىنى تەشكىل قىلاتتى. راھىبلارنىڭمۇ بۇ ئويۇنلارغا ئۇستا بولغانلىقىدىن شىر ئويۇنىنىلىك ئەينى ۋاقىتتا راھىب-لارغىمۇ ئورتاق بولغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن.

ھېيت - بايراملارنى تەبرىكلەشتەك سورۇنلاردىن باشقا، شىر يەنە دەپنە مۇراسىملىرىدىمۇ ئالاھىده رولغا ئىگە ئىدى. چىلك سۆلالە-سى دەۋرىدىكى جىنەن پۇقرالىرى ئارىسىدا ماتەم پەيتىده «شىر - يىلپىز سوۋغات قىلىدىغان» ھازا ئادىتى بولغان: «ماتەم مەزگىلىده ئەك يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئەك يېقىن دوستى شىر - يىلپىز سوۋغات قىلىدۇ: «شىر- يىلپىز دېگىنى گەۋدىسى گۈللۈك دارايە-دىن، بېشى ۋە قۇيرۇقى ياغاچتىن ياسالغان، ئىچىگە بىر ئادەم پاتقۇ-دەك شىر قونچاقتۇر. ھازا ئېچىلىۋاتقاندا چوك ئىشكىنىك ئوك. سول تەرەپلىرىگە قويۇپ قويۇلىدۇ. ئەرۋاھنى ئۇزىتىشقا ماڭغاندا شىر - يىلپىز ھازىدارلار سېپىنىك ئالدىدا ئوسۇل ئويناپ ماڭىدۇ. ماتەم-دار ئائىلە ئالدىنئالا مېيىتقا ئاتاپ مىك ياكى ئىككى مىك سەر پۇل تەييارلاپ قويىدۇ. ئوسۇلنى ئويناپ بولغاندىن كېيىن، بىر چەتكە ئۆتۈپ توختايدۇ ۋە ئىچىدىن شىر ئوينىتقۇچى بالا چىقىپ ئەرۋاھقا ئاتىۋەتكەن ھېلىقى پۇلنى ئېلىۋالىدۇ. ھەمراھ بولغان كىشىلەرمۇ مۇناسىپ كىيىملەرنى كىيىپ يالغاندىن شىر ئويۇنىغا ماسلاشقان بولۇپ مېڭىشىدۇ. يېزىدا بۇ خىل ھەمراھ بولۇپ مېڭىشقا يېقىن دوست- بۇرادەرلىرى ئىشتىراك قىلسا، شەھەرلەردە كەمبەغەل- نامە-راتلار قاتنىشىدۇ. شىر - يىلپىز دورغىلىرى ئۇلارغا «مەرھەمەت» دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىك ھەممىسى سەپتىن ئايرىلىدۇ، بۇ خىل مەرھەمەت دېگىنى ھەقسىز ئايرىلىشىكلار كە-رەك، دېگەنلىك. شىر - يىلپىز سىياقىدىكى ئۇزاتقۇچىلارمۇ قەب-رىستانلىققىچە بارمايدۇ»㉘.

شىر كىشىلىك تۇرمۇشتىكى خۇشاللىق ۋە قايغۇ سورۇنلىرىدىن سىرت يەنە دېھقانچىلىق ۋە باقمىچىلىقتا قوغدىغۇچى مۇئەككەل دەپمۇ قارالغان. چىلك دەۋرىدىكى چېكىدۇ رايونىغا «شىر مۇئەككىلى ئىلا-

هى» رىۋايىتى كەك تارقالغان: «شىر بارچە مەخلۇقاتلارنىڭ پادىشاهى دەپ تەرىپلىنىدۇ. شىر مۇشۇنداق هۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىكەن، ئۇنداقتا شىر مۇئەككەل بولماي نېمە؟! تېررىتورىيىمىزدىكى شىر پادىشاه هۆرمەتكە سازاۋەر مۇئەككەلدۇر. بارچە چارۋىلاردا كېسەلنىڭ پەيدا بولسا ئەرۋاهلارنىڭ ئەپسۇنى ئوقۇلغان دېمىدە سۇيىنى ئىشلەتسە ئادەمگىمۇ، هايۋانغىمۇ پايدىلىقتۇر، شۇنداقلا هېچقانداق بالا - قازا يېقىن كەلمەس، بۇ يىل بىر كىشىنىڭ كالىسى ئېغىر كېسەل بولۇپ يەم يېمەپتۇ، سۇ ئىچمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئالاهىدە ئىسرىق-كۇجە كۆيدۇرۇپ مۇئەككەلدىن دېمىدە سۇيى سوراپ كالىغا ئىچكۈزۈپ-تۇ، شۇنىڭ بىلەن كالا ساقىيىپتۇ ۋە يولۇاستەك كۆچلۈك بولغاچقا، ئۇنىڭغا كېسەل دارىماپتۇ، ئەجدىهادەك قۇدرەتلىك بولغاچقاگۇل- گە-ياه، ئوت - چۆپلەر ياشىرىپ تۇرۇپتۇ. بارلىق مەۋجۇدادلار بۇنىڭ-دىن ئالەمشۇمۇل مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىپ يۈرەكلىرى يايراپ كېتە-شىپتۇ ۋە يۇز مىڭ قەتىرە شۇكۇر - سانالار ئېيتىشىپتۇ. مۇئەللىپ-نىڭ ئاڭلىغانلىرى شۇدۇر»㉙.

يۇقىرىقى نەقىللەردىن فولكلور ئەنئەنىسىدە شىرنىڭ شادلىق بىلەن قايغۇغا ئورتاق هەمراه بولغانلىقىنى، جانۋارلارغا ۋە ئادەمزاتقا پايدىلىق سىرلىق كۈچ، دەپ قارالغانلىقىنى بىلۈالالايمىز، مانا بۇ خۇاشيا شىر مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرت شىر مەدەنىيىتىدىن پەرق-لىنىدىغان تارىخي ۋە مىللىي ئالاهىدىلىكىدۇر.

شىر ئوبرازىنىڭ جۇڭگولىشىشى كۆچۈش، يۇغۇرۇلۇشتىن يە-ڭىلىق يارىتىشقىچە بولغان ئۇزاق جەريانىنى بېسىپ ئۆتۈپ، نەچچە ئەۋلاد ماهىرلارنىڭ يۈرەك قېنىنى مۇجەسسەملەشتۇردى. ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىشتىن هاسىل بولغان جۇڭگو شىرى دۇنيا سەنئەت ساهەسىدە مۇستەقىل ئورۇن تۇتۇپ، «جۇڭخۇانىڭ ئەڭگۈشتىرى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئۆزگىچە قىياپىتىنى قېلىپلاشقان «ئىلاهى» ئەنئەنىدىكى رەسساملىق نەزەرىيىسى بىلەن شەرھلىگىلى بولمايدۇ. يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدا ئىپادىلەنگىنىدەك شىر ئوبرازىنىڭ جۇلالى-نىپ نۇر چاچالىشى پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا خۇاشيا مەدەنىيىتىنىڭ قېنى

قۇيۇلغانلىقتىن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن شىرنىڭ سۈر - ھەيۋىسى ساقلاپ قېلىندى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا يېقىملىق تۈس ئاتا قىلىندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ھەيۋەتلىك ئەمما غەزىپى يوق شىر جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئويغانغانلىقىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى.

§ 5 . «شىر نەرىسى» — بۇددىنىڭ ئاۋازىدىن ئادەمزات چۈشەنلىرىغىچە

بۇددا نومىدا بۇددا «ئادەمزات دۇنياسىدىكى شىر» دەپ ئاتىلىدۇ، شۇنداقلا «شىر نەرىسى» ئارقىلىق بۇددىنىڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازى تەسۋىرلىنىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ خىل نەرە ساداسى يەر - جاھاننى لەرزىگە سېلىپ، بارچە يامانلىقلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشتا تەڭداشسىز قۇدرەتكە ئىگە ئىكەن.

بۇددا دىنىنىڭ جۈڭگوغا يەرلىشىشى ۋە شىر ئوبرازىنىڭ خەنزۇ-چىلىشىشىغا ئەگىشىپ، «شىر نەرىسى» مۇ ئىلاھى مۇنبەردىن خەلق ئارىسىغا يۆتكىلىپ زۇلمەتكە قارشى كۈرەش ۋە ئادەمزاتنىڭ چۈشەنلىرىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى.

كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن شۇ نەرسە تېخى كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدىكى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى غەربتىكى كۈچلۈك جاھانگىرلارنىڭ ئېزىشى ۋە ھاقارىتىگە دۇچار بولغان مەزگىللەردە «ئۇيقۇدىكى شىر» دەپ تەسۋىرلەندى ۋە شۇ ئارقىلىق تېخىچە ئويغانمايۋاتقان مىللەتپەرۋەرلىك ئاچچىق كىنايە قىلىندى. ۋاڭ كاڭنىيەننىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ۋاڭ راۋچىنىڭ خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «غەربلىكلەر جۇڭگونى ئۇيقۇدىكى شىر، دەپ ئاتىشىدۇ. شىر ئۇيقۇدا بولغانكەن، ئۇنىڭ ھامان ئويغىنىدىغان بىر مەزگىلى بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى توغرۇلۇق غەربلىكلەر بىلەن مۇنازىرىلىشىپ قالساق، ئۇلار كۈلۈپلا قويىدىيۇ جاۋاب بەرمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆزنىڭ قانداق مەنىسى بارلىقىنى بىلمەي كەلگەنىدىم. كېيىن شىر كۆندۇرگۈچىنى كۆرۈپ،

ئاندىن بۇ سۆزنىڭ تېگىگە يەتتىم. شىر كۆندۈرگۈچى مۇنداق دېدى: 〈بۇ سۆز ناھايىتى تېرەن مەنىگە ئىگە. ئەجدادلىرىم شىر كۆندۈرۈشتە شىر بالىسىنى كىچىكىدىنلا ئىتتىقا ئەمدۈرەتتى. بۇنداق چوڭ بولغان شىرنىڭ تۇرقى شىرغا ئوخشىسىمۇ ئۆزى ئىت مىجەز كېلىدۇ، قولغا ئۆگىتىپ ئويۇنچى قىلىشقا كۆپ كۈچ كەتمەيدۇ. كېيىنچە بىر كىشى ئوينىشىپ شىرنىڭ ئاغزىنى كېرىپ چىشلىرىنى ساناپ باقماقچى بولغاندا كىم بىلسۇن، ئېچىرقاپ كەتكەن شىر ھاپلا قىلىپ ھېلىقى كىشىنىڭ بېشىنى بوينىدىن چورتلا ئۈزۈپ تاشلاپتۇ. قاراپ تۇرغانلارنىڭ يۈرىكى ئاغزىغا تىقىلىپلا قاپتۇ. بۇنىڭدىن چوڭقۇر ساۋاق ئالغان كىشىلەر بۇنداق خاتالىقنىڭ قايتا سادىر بولماسلىقى ئۈچۈن، يېڭى بىر چارە تېپىپتۇ، ئۇلار خام ئەپيۇننى كالا گۆشىگە مىلەپ، شىرغا يېگۈزۈپتۇ، دەسلەپتە ئازراق يېگۈزگەن بولسا، كېيىنچە بارا - بارا كۆپەيتىپتۇ. ئەپيۇن مىقدارىنىڭ ئېشىشى بىلەن شىر ئاخىر بارا - بارا خۇددى يوقىتىپتۇ، گاراڭلىق ئىچىدە نېمە قىل دېسە شۇنى قىپتۇ. ئالىقانلىرىنى ئاچۇرۇپ ئاغزىنى كەرسىمۇ غىڭشىپلا قويىدىغان، چۈش كۆرگەندەك بىرنەرسىلەرنى قىلىدىغان، ئادەمنى چىشلەيدىغان ھالغا كەپتۇ. ئۇنىڭ تەقى - تۇرقى شىرغا ئوخشىسىمۇ شىرلىق خاراكتېرىدىن ئەسەرمۇ قالماپتۇ، ئىلگىرىكى ئىتلىق تەبىئىتىمۇ يوقىلىپتۇ، كەچكىچىلا ئۇخلايدىغان، پەقەت ئويغانمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. شىرنىڭ چوڭلۇقى دۆلىتىڭلارنىڭ زېمىنىنىڭ كەڭلىكىگە تەمسىل قىلىنغان، ئىنتايىن ئېغىر زەھەرلەندىڭلار، ئەمدى ئەپيۇننى چەكلىمىسەڭلار قەتئىي بولمايدۇ. بۇ ئوخشىتىش تولىمۇ جايىدا بولغان〉. ئەيىۋھانناس! نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق! جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ ئۇيقۇسىنى ئېچىشىنى ئۈمىد قىلىمەن».

يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگودا مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ چاقىرىقى «شىر نەرىسى» شەكلىدە ئېچىنىشلىق رېئاللىققا جەڭ ئېلان قىلغان. شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدىكى تەشۋىقاتچى چېن تىيەنخوا ئىنقىلابىي رومانىغا «شىر نەرىسى»㉚ دەپ ماۋزۇ قويغان ۋە شۇ ئارقىلىق«شىر بايرىقىنى جەۋلان قىلدۇرۇپ، بۆرە ئۇۋىسىنى ۋەيران قى-

لمش» قا، جۇمھۇرىيەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا چاقىرغان. 1934-
يىلى مىللەت ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان ئاچقۇچلۇق پەيتتە
غەزەپ - نەپرىتى تولۇپ تاشقان شۇ بېيخۇك قەلبىمىنى قولىغا ئېلىپ
بىر ئەركەك شىرنىڭ رەسىمىنى سىزغان ھەمدە ئۇنىڭغا: «يېڭى
ھايات جانلانسۇن!» دەپ ماۋزۇ قويغان.

چىن تىيەنخۇانىڭ «شىر نەرىسى» رومانى ۋە شۇ بېيخۇڭنىڭ
ئەركەك شىر رەسىمى بوران - چاپقۇنلۇق يىللاردىكى نىجاتلىققا بې-
غىشلانغان ئەسەرلەر بولۇپ، يەندى - خۇاڭدى ئەۋلادلىرىنىڭ سەمە-
مىي قەلبىنى ئىپادىلىدى. بۇگۈنكى جۇڭگو تۇپرىقىدا ئىلگىرىكى
قالاقلىقنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي يېپىيېڭى قىياپەت ئىگىلىدى. بۇ خىل
ئەھۋالدا شىرنىڭ جۇڭگودىكى تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئۇچۇن،
يېپىق مەنىلىك ئىما- ئىشارەتلەر زۆرۈر ئەمەس. مەزكۇر تېما ھەققە-
ىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر-
نىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان بۇ مەسىلىگە
ئىككى تەرەپتىن قاراش كېرەك: سوۋغات تارىخىدىن قارىغاندا شىر
«غەربىي يۇرتتىكى ئاجايىپ ھاۋان» بولۇش سۈپىتى بىلەن ھېچقانداق
ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ئەكسىچە رەت قىلىنىش، قايتۇرۇۋې-
تىلىش ياكى مەشغۇلاتىدا قېرىپ ئۆلۈش قاتارلىق بىر قاتار ئېچىنىش-
لىق تراگېدىيىلەرگە دۇچار بولاتتى، ئاقىۋەت ئۇنىڭدىن ھېچقانداق
نامۇنىشان قالمايتتى، جۇڭگو تارىخىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ ھېچقانداق
تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. يەنە بىر جەھەتتىن فولكلور تارىخىدىن
قارىغاندا، خۇاشيا مەدەنىيىتىنىڭ تاۋلىنىشى بىلەن شىر ئوبرازى
جۇلالىنىپ نۇر چاچتى، «ئەرۋاھ» نىڭ ھەمراھىغا ئايلىنىپ شەكلى
ۋە روھى جوڭگوچە تۈسكە ئىگە بولدى. شۇڭا، شىر خەلقنىڭ ياقتۇ-
رۇشىغا ئېرىشتى ھەم نادىرلىق تەختىگە چىقتى.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، تارىختىن بۇيان جۇڭگو خەلقىنىڭ
ھۆزۈرلىنىپ كەلگىنى شىرنىڭ كۆرۈنۈشى ئەمەس، بەلكى شىر رو-
ھى بولدى.

ئىزاهلار

① لوچاڭپېي: «تىل ۋە مەدەنىيەت» ئەدەبىيات نەشرىياتى، 1989- يىل نەشرى، 19 — 20 - بەتلەر؛ ئې. خ. شافېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى» ، بېرىكلې، 1963 - يىل نەشرى، 86 — 87 - بەتلەر.

② ب. ستاۋىسكى: «تېرمىز قەدىمكى شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان تاش شىر تۈۋرۈكنىڭ ئۈلى» ، «شەرق مەدەنىيەت مىراسلىرى» ، لېنىنگراد، 1985 - يىل نەشرى، 193 — 194 - بەتلەر.

③ خۇيلان: «نوملار شەرھى» ، 71 - جىلد.

④ لى شىجېن: «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» ، 51 - جىلد.

⑤ ۋېن تىڭشى: «چۈنچاڭزىدىكى پاراڭلار» ، 23 - جىلد.

⑥ ياڭ شۇەنجى: «لوياڭدىكى ساڭرامىلار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» ، 3 - جىلد.

⑦ «تاڭ مەكتۇپلىرى» ، 169 - جىلد.

⑧ يەن سۈڭجىيەن: «يات زېمىندىكى ئاجايىباتلار خاتىرىسى» ، 15- جىلد.

⑨ «يىمىن پۈتۈكلىرى» ، 21 - جىلد.

⑩ شۇز ۋېڭزې: «مىڭ - چىڭ دەۋرلىرىدىكى خرىستىئان دىنى مىسسىيونىرلىرى ئەسەرلىرى تەرجىمىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1989 - يىل نەشرى، 307 - بەت؛ ۋۇجېنيۇ «خاسىيەت پەرھىز يېتىلدۈرۈش خاتىرىسى» نىڭ26- جىلدىدا مۇنداق دەيدۇ: «كائشىنىڭ 17- يىلى ۋۇۋۇ يىلى(戊午) ئىدى، غەربىي ئوكيياندىكى گۈلى(古里) دۆلىتى شىر سوۋغات قىلدى، سەركەردە - سەرۋازلار ئۇنى كۆزدىن كەچۈردى. ماۋچىلىڭ بۇ ھەقتە بىر نەزمە پۈتتى» .

⑪ يۈەن رېن: «تاڭ دۆلىتىگە بېرىپ تەرىقەت ئىزدەش سەپىر خاتىرىسى» ، 3 - جىلد.

⑫ «لوياڭدىكى ساڭرامىلار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» ، 5 - جىلد.

⑬ جۇمى: « ‹گۈيشىن يىللىرىدىكى ساۋاقلار› ، نىڭ داۋامى» ، 2 - جىلد.

⑭ فېڭ خەنجى: «ئالدىنقى شۇ پادىشاھىنىڭ قەبرىسىنى قېزىش دوكلاتى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1964- يىل نەشرى، 37— 38 - بەت ۋە 39 - رەسىمگە قارالسۇن.

⑮ ژاك پۇ: «تاك سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 32- جىلد.

⑯ چېك جېك، لى خۇي: «تاك دەۋرىدىكى ئون سەككىز قەبرە تاش ئويمىسى»، شەنشى خەلق گۇزەل - سەنئەت نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 97 — 107 - بەتلەر. مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى شەرقىي خەن سۇلالىسى ئەنىي ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى يىن جيەننىڭ قەبرىسىنىڭ «جەنۇب تەرىپىدە بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان بىر جۈپ شىر ھەيكىلى» بولۇپ، بۇ قەبرىگە تاش شىر ئورناتقانلىق توغرىسىدىكى بىز بىلگەن ئەڭ قەدىمكى خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. يالڭ كۇەن: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەپنە تۈزۈمى ھەققىدە تەتقىقات»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى، 73 - بەت.

⑰ ياۋ چيەن، گۇبىڭ: «جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قەبرە تاش ئويمىچىلىقى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1981- يىل، 73 — 74 ،، 76 — 77 - رەسىملەرگە قارالڭ.

⑱ «تاڭ مەكتۇپلىرى»، 400 - جىلد. تاڭ دەۋرىدىكى ئوردا- قەسىرلەرگە ئالتۇن يالتىلغان مىس شىر قويۇش بۇددا مەدھىيىلىنىدىغان مۇنۇ ئەپسانىدىن كەلگەن: راھىب فازاڭ ژۇزېتىيەنگە ئوردىدىكى «ئالتۇن شىر» نى ئۇلگە قىلىپ تۇرۇپ مەشھۇر ئەسىرى «بۇددا ژاتام ساكا ماخاۋايېۋلىيا ئالتۇن شىرى» نى يازغانلىقىنى ئېيتقان.

⑲ كىنوسىتا تاتسۇيا: «فالوك ئىبادەتخانىسىدىكى تۆت چەۋەندازنىڭ شىر ئۇۋلاۋاتقان ئەقىشىنىڭ يىل- دەۋرى»، «پروفېسسور ئېگامى نامىئونى خاتىرىلەش ماقالىلىرى. ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى سەنئەت قىسمى»، شەنچۇەن نەشرىياتى، 1976 - يىل، 143 — 150 - بەتلەر؛ ساسانىيلار ئۇسلۇبىدىكى شىر ئۇۋلاش ئەقىشى ژۇرنىلىنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە ب. گىلانۇاردنىڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار»، «ستوكھولىم يىراق شەرق مۇزېيىنىڭ ژۇرنىلى»، 29- جىلد، 1957- يىل نەشرى، 117 — 119- بەتلەر ۋە 65 - رەسىمگە قارالڭ.

⑳ لىن چىك، ژاڭ چۇنچۇەن: «خوڭشۇدىكى سەۋەب رەسىملىرى توپلىمى»، بېيجىڭ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، I توم 2 - كىتاب «بىيۇندىكى يۆلەكچى شىر» بابى.

㉑ «جۇڭگو رەسساملىق نەزەرىيسى توپلىمى»، 2 - قىسىم، خەلق گۇزەل - سەنئەت نەشرىياتى، 1986- يىل نەشرى، 1200- بەت.

㉒ لى دۇ: «ياڭجۇدا كېمە زىننەتلەش خاتىرىسى»، 17 - جىلد، جياڭسۇ

گۇاڭلىك قەدىمكى ئەسەرلەر باسمىخانىسى، 1984 ـ يىل نەشرى، 387 ـ بەت.

㉓ ۋاڭ داڭ: «تاڭ بايانلىرى»، 5 ـ جىلد.

㉔ جاڭ شىنتەي: «گۇاڭدۇڭدىكى كىمە سەيلىسى خاتىرىسى»، «ياقا يۈرتـ تىكى پەرھىزلەر ۋە نىجاتلىق»، توققۇزىنچى يۆگەم.

㉕ مىڭ يۈەنلاڭ: «شەرقىي ئاستانىدىكى چۈش خاتىرىسى»، 2 ـ جىلد، «يىمەك ـ ئىچمەك، مېۋە ـ چېۋە».

㉖ «كۆك شاڭخەي نەزمىلىرى»، 2 ـ جىلد.

㉗ «بەش پانۇسنىڭ جەم بولۇشى»، 5 ـ جىلد.

㉘ سۇن دىيەن: «لىشياجىدا سەيلە قىلىش»، «ياقا يۈرتتىكى پەرھىزلەر ۋە نىجاتلىق»، ئالتىنچى يۆگەم.

㉙ فۇچۈڭجۇ: «چېڭدۇ ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 1 ـ قىسىم، باشقۇ نەشرىياتى، 1987 ـ يىل‌نەشرى، 531 ـ بەت.

㉚ «ئاۋام گېزىتى» (民报) 2 ـ سان، 1906 ـ يىل نەشرى.

Ⅱ . باب قابا ئىتىنىڭ تارىخى

تالڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىن كىرگۈزۈلگەن جانۋارلار قاتارىدا «پىستە» ، يەنى كەپىنكى ۋاقىتلاردىكى قابا ئىتىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ سۈلالىلەر سۇۋغىتى بولۇشتىن فولكلوردىكى سۆيۈملۈك مەخلۇققا ئايلانغۇچە بولغان جەريانى تارىخىي مەنبەلەر، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە نەزمىي - نەسرىي تېكىستلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، ھەقىقەتەنمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

«چىن يىنكي شېئىرلىرى» نىڭ ئىچىدە 1954 - يىلى يېزىلغان يەتتە خەتلىك، سەككىز مىسرالىق «تېمىسىز» ناملىق بىر كۆپلەت شېئىر بار. تەرەن مەنىلىك، سۆز - ئىبارىلىرى جايىدا ئىشلىتىلگەن بۇ شېئىردا، ئاپتور «پىستە» سۆزىگە 70 نەچچە خەتلىك ئىزاھ بەرگەن. ئۇنىڭ بۇ ئىزاھى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ: «يالڭ تەجىنىنىڭ غەيرىي رەسمىي تەرجىمىھالى» دا سەمەرقەنت پىستىسى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار، بۇ ئىتنى ھازىر ئەجنەبىيلەر «بېيجىڭ ئىتى» دەپ ئاتىسا ئېلىمىزدىكىلەر «قابا ئىتى» دەپ ئاتايدۇ. يۇەن ژېينىڭ «باھاردىكى چۈش سەيلىسى» ناملىق شېئىرىدىكى «ئەركە - نايناق بالىلار چۈشلىرىدە غۇڭشۇيدۇ» دېگەن مىسرا بىلەن «باھاردىكى سۇبھى» شېئىرىدىكى «پۇشايماندا پىستىلەر توختىماستىن ھاۋشىيدۇ» دېگەن مىسرادىكى «پىستە بىرەك قابا ئىتىنى كۆرسىتىدۇ. «باھاردىكى چۈش سەيلىسى» دە ئىشلىتىلگەن «بالىلار» (娃) دېگەن خەت «ئىت» (狵) دېگەن خەتنىڭ خاتا بېسىلىپ قېلىشىدۇر. كەمىنە ئۇنى ئۆزگەرتىپ قويۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ» ، بۇ بىر بۆلەك ناھايىتى سالمىقى بار نەقىلدە، خەت مەنىسى ياكى خەت توغرىلاشتىن باشقا، جىنىڭ سارىيىنىڭ مۇدىرى «جياڭنەندىكى پىغانلىق

بېيتىنىڭ داۋامى» ۋە «قايتا ئاپىرىدە بولۇش سەۋەبلىرى» قاتارلىقلاردا ئىزچىل بايان قىلىپ كېلىۋاتقان كلاسسىك ئىبارە ۋە ھازىرقى ئىبارە-دەك قوش قاتلاملىق قۇرۇلمىنى شەرھلەشنى تەكىتلەيدۇ. «ھازىرقى ئىبارە» دېگىنى 1954 - يىلىدىكى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان «قەزىل ئىلىم» دولقۇنى بولۇپ، ئۇ ئىشلارنىڭ ئۇجۇر- بۇجۇرى كۆرۈنۈپلا تۇرغان نەرسە بولغاچقا، بۇ يەردە ئارتۇقچە توختالمايمىز. «كلاسسىك ئىبارە» بولسا پۈتۈنلەي مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەتقىقاتقا مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇنىڭدىن مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قابا ئىتىنىڭ ئۆتمۈشىنى قېزىپ چىققىلى، VII ئەسىرنىڭ باشلىرى بۇيۇك تاڭ ئىمپېراتورىغا تەقدىم قىلىنغان غەربىي يۇرت سوۋغات بۇيۇملىرىنىڭ تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ قانداق قىلىپ تەدرىجىي يەرلەشكەنلىكى ۋە تاۋارلاشقانلىقىنى، ئاخىر بېرىپ ئالاھىدە ئىمتىيازدىن مەھرۇم قېلىپ، ئاۋام - پۇقرالار ياقتۇرىدىغان مەخلۇققا ئايلىنىپ «جۇڭخۇانىڭ ئەڭگۈشتىرى» بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. شىرغا ئوخشاشلا پىستىمۇ جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەينەكلىرىدىن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى بۇ ئەينەكنى سۇرتۇپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن ئالىملار ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى يەنىلا ئېنىق بولمايۋاتقاندى. «شىر جۇڭگو-دا» دېگەن پاراگرافتا شىر ھەققىدە مەخسۇس توختالغاندۇق، ئەمدى قابا ئىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز. «ئەرزىمەس ۋە كىچىك بولسىمۇ ئۆزۈمگە ياخشى» دېگەندەك يۈزەكى تەسەۋۋۇرلىرىمىز قوشماق ماۋزۇلارنى تېخىمۇ ئوبدان تولۇقلىشى مۇمكىن.

پىستە ئالەمنىڭ ئۇ چېتىدىن كەلگەن، ئۇنىڭ ئەسلىي يۇرتى شەرقىي رىم، يەنى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى بولۇپ، تاڭ دەۋرىدە «داكچىن» ياكى «فەرەڭ» دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان. «كونا تاڭنامە»، 198- جىلىد «قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «(ۋۇدې) 7 - يىلى (624 - يىلى) كېيۇۋېنتاي ئەركەك ۋە چىشى

ئىتتىن بىردىن تەقدىم قىلدى. ئۇ ئىتلارنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە سۇڭ، ئۇزۇنلۇقى بىر چىدىن ئۇزۇنراق ئىدى. تۇغما ئەقىللىق، ئاتلارنى يۈگەن چۈلۈۋۇرىدىن چىشلىگىنىچە يېتىلەپ ماڭالايدۇ، ئۇلار ھەرەڭ دۆلىتىنىڭ ئۇزىدىن چىقىدۇ. جۇڭگودىكى ھەرەڭ ئىتلىرى ئەنە شۇ- نىڭدىن باشلىنىدۇ». قوچۇ شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا جايلاش- قان، كېيۇ جەمەتى خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنى چوڭ دۆلەت دەپ بىلگەچ- كە، دائىم سوۋغا - سالام يوللاپ تۇراتتى، شۇڭا «ئىت تەقدىم قىلغان» ئىدى. 1972 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان «بىر جۈپ بالا» نامىلىق يىپەك رەسىمدە سول تەرەپتىكى بالا بىر قارا ئىتنى قۇچاقلاپ تۇرغان كۆرۈنۈش بار، ھېلىقى ئىت ناھايىتى جانلىق سە- زىلغان بولۇپ، تىرىكتەكلا كۆرۈنىدۇ («شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 74 - بەت)، بۇنى ئىتنىڭ دەسلەپ جۇڭگوغا تارقىلىشىنىڭ ماددىي ئىسپاتى قىلىشقا بولىدۇ. ياڭ گۇيفېي ھەرەمخانىدا ئويىنىتىدىغان پىستە رەڭ ئىتلىرىدىن بولسىمۇ، ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت دۆلىتى سوۋغا قىلغان. تارىخىي مە- ئەلەردە كەييۇەننىڭ 12 - يىلى (724 - يىلى) سەمەرقەنت دۆلىتە- نىڭ «ئىككىدىن ئات ۋە ئىت» تەقدىم قىلغانلىقى تاكى تېنباۋ يىللىرىغىچە ئۇزۇلۇپ قالمىغانلىقى پۈتۈلگەن.

سۇڭ لېشىنىڭ «ياڭ تەيجېنىڭ غەيرىي رەسمىي تەرجىمھالى» يېزىلىشتىن ئىلگىرىلا بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ۋاڭ رېنيۈنىڭ «كەي- يۈەن - تېنباۋ يىللىرىدىكى تىلغا ئېلىنمىغان ئىشلار» نامىلىق ئەسە- رىنىڭ 2 - جىلدىدا «پىستىنىڭ شاھماتنى قالايمىقانلاشتۇ- رۇۋەتكەنلىكى» دەك ئىشلارنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن: «بىر كۈنى شاھ ئالىيلىرى ۋەلىئەھدى بىلەن شاھمات ئويىنىغاچ خې خۇەيجېنىڭ يالغۇز كىشىلىك پىپاسىنى ئاڭلاۋاتاتتى، خانىش بىر چەتتە شاھماتنى كۆرۈۋاتاتتى. پادىشاھنىڭ ئۇنتۇرۇپ قويايلا دەپ قالغانلىقىنى كۆر- گەن خانىش سەمەرقەنت پىستىسىنى قويۇۋەتكەندى، ئىت بىرلا سەك- رەپ، شاھمات تاختىسىغا چىقىپ ئۇرۇقلارنى چېچىۋەتتى. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ بەكمۇ زوقلاندى». شاھمات تاختىسىغا سەكرەپ چىقىپ

ئۇر ۇقلارنى قالايمىقانلاشتۇر ۇۋېتەلەيدىغان بۇ خىلدىكى كىچىك ئىتلار تاك دەۋرىدىكى ھەرەمخانىدا دائىم كۆزگە چېلىقىدىغان «تىرىك ئەڭ-گۈشتەر» نىڭ ئۆزى ئىدى. جېنىيۇەنلىك تەشرىبدار ۋاك يانىڭ «ئور-دىغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا بۇ ئىتلارنىڭ ئەركىلىكىنى «كۈمۈش كەبى پىستىلەر يەر بىلەن تەڭ يۇرىدۇ، چوغدەك گىلەم ئۈستىدە خالىغانچە ئويناپدۇ» دەپ تەسۋىرلىگەن. جۇفاڭنىڭ مەشھۇر رەسىمى «چاچ قىسقۇچ قىستۇر ۇۋالغان سەتەڭنىڭ رەسىمى» دىمۇ «پىستىنىڭ يەر بىلەن تەڭ دېگۈدەك ھالەتتە مېڭۈاتقان» جانلىق ئوبرازى بار. پادىشاھ قىلسا پۇقرا دوراپتۇ، دېگەندەك پىستە بېقىش ئوردا بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، ئوردا سىرتىدىكى بىر قىسىم كاتتىلارنىڭ قەسىرلىرىمۇ تايغانلارنىڭ جەننىتىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. «تەپىڭ ھېكايەتلىرى» نىڭ 386 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «مىڭجۇ ، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ يۇڭچىڭ شەھىرى، ئايماق بېگى لۇشۇ-نىڭ نەۋرە ھاممىسى خۇازى ئىسىملىك بىر پىستە باققان، ھەر كۈنى ئۇنىڭغا كىتاب ئوقۇپ بېرەتتى» . غەربىي سىچۇەننىڭ مەشھۇر رەققا-سى شۆتاۋنىڭ «ئىتنىڭ ئىگىسىنى تاشلاپ كېتىشى» دېگەن غەزىلىدە تاشلۇۋېتىلىشىنىڭ دەردى ئىتنىڭ ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ ئېيتىلە-نگەن.

باي غوجامنىڭ ئۆيىدە تۆت - بەش يىلچە كۆندۇردى،
خۇشبۇي ھىدى پاكىز پۇتى خوجايىننى شاد قىلدى.

شۇ تاۋ ئىتنى ئادەمگە تەمسىل قىلغانىدى، بۇ شۇ ئىتنىڭ باشقا ئادەتتىكى ئىتلارغا ئوخشىمىغانلىقىدىن ئىدى. شۇڭا، ئاشۇ ئىتلار ئەركىلىتىشتىن مەھرۇم قالغاندىن كېيىن، ئىگىسىنى «پەيلىدىن يېنىش» قا ئۈندەش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تاك دەۋرىدىكى ئاشۇ ئىشلار رىم ئىتى قوچۇدىن چاڭئەنگە تارقالغاندىن كېيىن، ياكى كۆپىيىش، ياكى يەنە ئېلىپ كىرىش ۋاستىسى بىلەن Ⅳ — Ⅷ ئەسىرلەرگە كەلگەندە

جەنۇب - شىمالدىكى جايلارغا، ئۇ يېقى سىچۈەندىكى چىڭدۇدىن خەۋىيدىكى يۈڭپىڭغىچە بولغان رايونلارغا ئومۇملاشتى. تالاڭ دەۋرىدىكى پىستىلەرنىڭ «مويلىرى خۇشبۇي ھىدلىق، پۇتلىرى پاكىز» بولۇشىدا تېخنىكىلىق تەدبىرلەردىن غەربىي يۈرتنىڭ «ئەتىرگۈل سۇيى» نى چاچقان - چاچمىغانلىقى توغرىسىدا ۋەسىقىلەردە مەلۇماتلار بولمىغاچقا، ئۇنىڭ زادى قانداق ئىش ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن بولمىدى.

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى جاۋ جەمەتىنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىەنجىڭ (كەيفىڭ) نى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ھەشەمەتلىك ئوردىدىنمۇ پىستىنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. سۇڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى تەشرىپدار سۇڭ بەي «ئوردىغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«كېنىزەكلەر يىپەك توقار ئەتىيازنىڭ تۇنلىرى،
ئاستاغىنە تەۋرىنىدۇ، قوڭغۇراقنىڭ يىپلىرى،
يىپەك پەردە ئاستىدا مۇگدەيدۇ بىر پىستە،
سانجاق - سانجاق باناندا كۆرۈنەر قۇش پەيلىرى.»

ئەتىيازنىڭ سالقىن تۇنلىرى پىستە بىلەن ئوردا كېنىزەكلىرىنىڭ تەڭ تەسۇرلىنىشى كەيپىياتقا تولىمۇ ماس كېلىدۇ. خانلىق تەختتە 20 يىل (976 — 997) دەۋران سۇرگەن سۇڭ تەيزۇڭ بىكارچىلىقتا ئىچى پۇشۇپ دەرىجىدىن تاشقىرى ئىت مەستانىسى بولۇپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھاياتىغا ئىت ھەمراھ بولغان بولسا، ئۆلگەندىن كېيىن قەبرىسىنى قابائىتى ساقلىغان. لى جىنىڭ «شىغاۋۇل شىيۇشىچىيەننىڭ تاۋخۇا ئىتىغا مەدھىيە» («سۇڭ نەزمىلىرى» 2 - جىلد) دېگەن شېئىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ئوردىمىزدا بار بىر ئىت نامۇشەرىپى تاۋخۇا،
يىپەك شەلپەر زەر زەنجىر ئېسىلغاندۇر بوينىغا.

شاهنشاهنىڭ ئەرمىكى بولۇپ ئۆتتى بىر زامان،
ئوردا ئىچرە ئابرۇيدا ئۇستۇن بولدى ھەر قاچان.

شاهنشاهنىڭ ئايىغى تېخى يەتمىگەن جايغا،
يەتتى تاۋخۇانىڭ قەدىمى بولسىمۇ ئۇ گەر ئايدا.
كېچىلىرى ئۇخلىسا مامۇق تۆشەك جور بولدى،
ئىشتىھانىڭ داۋاسى كارىۋات بېشىغا تەل بولدى.

ھېرىپ - چارچاش دېگەننى ھېچقاچاندا بىلمەيدۇ،
مەيىن شامال ساپ ھاۋادا ئانچە - مۇنچە ھاۋىشىيدۇ.»

كىشىنىڭ قەلبىنى تولىمۇ چۈشىنىدىغان بۇ تاۋخۇا ئىتى پىستە-
لەرنىڭ سەرخىلى بولۇپ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھەرەمخانە-
سىدا ئالاھىدە تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغان، «ئىشتىھانىڭ داۋاسى
تەل» بولۇپلا قالماي يەنە «يىپەك شەلپەر زەر زەنجىر ئېسىلغاندۇر
بوينىغا». شۇبھىسىزكى، تاڭ دەۋرىدىكى «خۇشبۇي مويلۇق، پاكىز
پۇتلۇق» بۇ ئىتلار ئەجدادلىرىدىنمۇ بەكرەك شۆھرەت قازانغان. پادە-
شاھ تەيزۇڭ يەنى جاۋ گۇاڭيىنى ھاماقەت پادىشاھ دېگىلى بولمىىە-
مۇ، ئىتنى ياخشى كۆرۈشنىڭ خەلقىرۇھرلىكنى بېسىپ كەتكەنلىكىلا
سۇڭ دۆلىتىنىڭ تەقدىرى ئۇچۇن ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس
ئىدى.

موڭغۇللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خوجايىن بولغاندىن كېيىن،
بېيجىڭنى ئۇلۇغ ئاستانە قىلىپ بېكىتتى. چېدىر ئۆيىدىن ئوردىغا
بۇرۇلۇش ئارقىسىدا شەھەرلىشىش دەرىجىسى ناھايىتى تېز ئاشتى.
غەربىي يۇرتتىن كەلگەن «رەڭدار كۆزلۈكلەر» دىن كۆپلىگەن كىشە-
لەر يۇەن سۇلالىسىدىكى يېڭى كاتتىلاردىن بولۇپ قالدى. پىستە -
ئات بېقىش، قىز - جۇۋانلار بىلەن بەزمە قۇرۇپ شىكارغا چىقىپ
سەيلە قىلىش، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا سۈرۈش بىر
مەزگىل راسا ئەۋج ئالدى. تاۋزۇڭىنىڭ «جەنۇبىي كەنتتە يەر تە-

رىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرنىڭ 24 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەلدە ھەر قېتىم خان - ۋەزىرلەر، سەركەردە - سەرۋازلارغا ئاتاپ ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەت «قۇرۇلتاي» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كۈنى بارلىق ھايۋانلار ۋەنسۈيشەن تېغىغا توپلىنىدۇ. يولۋاس، يىلپىز، ئېيىق، پىل دېگەنلەر قاتار قىلىپ تىزىلىدۇ، ئاخىردا شىر ئېلىپ كېلىنىدۇ. بۇ شىرنىڭ مويلىرى خۇددى ئۆيدە بېقىلىدىغان ئالتۇن يۈكلۈق ئىتنىڭ مويلىرىغا ئوخشاش يۇمران ۋە پارقىراق كېلىدۇ». يۇەن دەۋرىدىكى «قۇرۇلتاي» ئەملىيەتتە، بىر قېتىملىق يىرتقۇچ ھايۋانلار كۆرگەزمىسى ئىدى. بۇ ئەھۋاللارنى خاتىرىگە ئالغاندا تاۋزۇڭىيى ھەمىشە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان پىستىنىڭ قىياپىتى ئارقىلىق شىرنى تەسۋىرلىگەن. خەلق ياقتۇرىدىغان بىر مەخلۇق بىلەن «ھايۋانلار ئىمپېراتورى» نى سۈپەتلەش ئەھۋالى يۇەن دەۋرىدە «ئالتۇن يۈكلۈق ئىت» باقىدىغان ئائىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى «ئادەتتىكى ئوتتۇرا ھال ئائىلە» لەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى باش كۆتۈرۈپ چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە يۇەن سۇلالىسىدىكى غۇزچە ئادەتلەرنى مەنئى قىلىش يارلىقى چۈشۈرۈلگەن. خۇڭۋۇنىڭ 1 - يىلى (1368 - يىلى) جۇيۇەنجاڭ «غۇزچە كىيىملەرنى، غۇز تىلىنى، غۇزچە فامىلىنى مەنئى قىلىش» («مىڭ سۇلالىسى سىياسەتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى» 1 - جىلد) پەرمانىنى ئېلان قىلغان. بۇ پەرمان شۇنداق تېز ئىجرا قىلىنغانكى پۈتۈن ئەل زىلزىلىگە كەلگەن. بىر مەزگىللىك غۇزلارنى چەتكە قېقىش شامىلىدا «غۇز ئىتلىرى» نىڭ تەقدىرى قانداق بولدى؟ مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىنىپ قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغاندەك قىلىدۇ. رىزقى پۈتمەي ساقلىنىپ قالغان ئىتلار ئەركىن-ئازادە ياشىيالمىدىمۇ - يوق، بۇنىڭغا ئېنىق بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە بۇ مەخلۇق يەنىلا ئاغۇاتلارنىڭ ئەرمىكى بولۇپ قالغان، بۇنىڭغا لىيۇ رويۇنىڭ «مىڭ ئوردىسى تارىخى» دىكى «سىرلىق ئوردىدىكى ئاغۇاتلار» ماۋزۇسىدا بېرىلگەن تۆۋەندىكى بايانلىرىنى ئىسپات قىلىشقا بولىدۇ: «ۋەنلى

يللىرى (1573 — 1620) مەھرەمبەگى دۇ يولۇك شېبا پىستە ئىتتىن بىرنى باققان بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى». مىلۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا تۇزۇمىدىن قارىغاندا دۇيۇك ئوردىدا خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ تازىلىق ئىشلىرى ۋە پانۇسلىرىغا مەسئۇل بولغان، ئۇنىڭ ھېلىقى ئامراق پىستە ئىتمۇ ئاشۇنداق سەلتەنەتلىك قەسىر - ئايۋانغا كىرىپ - چىقالىغان. باشقا ئۆلكىلەردىكى ئەھۋال توغرىسىدا تېپەن يېخېڭىنىڭ «كۆكلەم خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 30 - جىلدىدا مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى خاڭجۇ پىستىلىرى-نىڭ تەقى - تۇرقى، سانى ۋە كېلىش مەنبەسى قاتارلىقلار ئېنىق ۋە ئىشەنچلىك قىلىپ خاتىرىلەنگەن: «ھازىرقى پىستە ئىتلار قەدىم-كى كىچىك ئىت نەسلىدىن، يەنى جۇڭگو ئىتلىرى بىلەن چاتىلاشتۇ-رۇلۇپ سەل ئېگىزلىگەنلىرىدۇر. ئۇزەڭگە ئىتى تۆت - بەش سۇڭ ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۇزەڭگە ئارىسىغا يوشۇرۇپ قويغىلى بولىدۇ... ھازىرقى خاڭجۇ شەھىرىدە بۇنداق پىستىلەر بەك تولا. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىكىدىن بىر جۇپنى شېنجۇلىك رۇۋېنجيا شۇ ھەزرەتنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن. زەڭگەر يۇڭلۇق بۇ پىستىلەر بىر- بىرىدىن چىرايلىق». «شۇ ھەزرەت» دېگىنى شۇگۇاڭ-چى (1562— 1633) بولۇپ، قېرىغاندىمۇ سالاپىتىنى يوقاتمىغان بۇ بوۋاينىڭ كىچىك قابا ئىتى باققانلىقى ۋە شېنجۇلىك بىراۋغا ھەدىيە قىلغانلىقىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى بېيجىڭ، خاڭجۇ قاتارلىق جايلاردىكى مۇتەۋەرلەرنىڭ بىرەك بۇ مەخلۇقنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قابا ئىتى بېقىش ئىلگىرىكى زامانلاردىكىدىنمۇ بەك ئومۇملاشتى. XVII — XVIII ئەسىرلەرنى قابا ئىتىنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» دېيىشكە بولىدۇ. شىمالدىن جەنۇبقىچە بېيجىڭ، ياڭجۇ ۋە گۇاڭجۇ قاتارلىق ئۇچ ئىت بېقىش مەركىزى تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئىت باققۇچىلار ئارىسىدا خەنزۇلار، مانجۇلار ۋە چەت ئەللىكلەر بار بولدى. بازارلاردا قابا ئىتى ئېلىپ - سېتىلدى ۋە پۇتۇنلەي تاۋارلاشتى.

1. بهيجىك

چىك سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر ۋاڭ شىجېن (1634 — 1711) «كۆلىنىڭ شىمالىدىكى پاراڭلار» نامىك 2 - جىلدىدا كاڭشى يىللىرى بهيجىڭدىكى بۇتخانا سەيلىسىدە باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ: «سىرىن ئىبادەتخانىسى يېنىدىكى باغ زاردا بىر پارس ئىتىنى كۆردۈم، ئېگىزلىكى بىر چىمۇ كەلمەيدۇ، يۈڭلىرى بۇلغۇنىڭكىدەك زەڭگەر رەڭلىك، قۇلاقلىرى تىك ۋە قىسقا، ئۇچىسىغا قىممەتلىك دارايى يېپىپ قويۇلغان، تۇرلۇك - تۇمەن ئويۇنلارنى بىلىدۇ، دېيىشىدۇ. باھاسى 50 سەر ئالتۇن ئىكەن». يۈيالىڭ ئەپەندى تارىخنى تۇنۇغا قىلىپ تۇرۇپ بۇنىڭغا «بۇمۇ سۇڭ تەيزۇڭنىڭ تاۋخۇا پىستىلىرىدىن» دېگەن بىر جۈملىنى قوشۇپ قويدى.

لى جېنشىڭنىڭ «بامبۇك ئويۇنى قەسىدىسى» دە خاتىرىلەنگەنلىرىمۇ كاڭشى دەۋرىدىكى مودا ئىشلار ئىدى. بۇ شېئىرىدىكى «قابا ئىتى» ماۋزۇسىدىكى مۇقەددىمىدە ئۇنىڭ سېرىك ماھارىتى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ: «ئۇ ئىتلارنىڭ ئەڭ كىچىكى. ئۇنىڭغا قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈش، خىرقىراپ ناخشا ئېيتىش ئۆگىتىلگەن. بەزىلىرى قاتار قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان 10 نەچچە چەمبەردىن سەكرەپ ئۆتۈش ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ماھارەت «ئىتنىڭ چەمبەردىن ئۆتۈشى» دېيىلىدۇ». بۇ خىلدىكى «تۇرلۇك- تۇرلۇك مەن ئويۇنلارغا ماھىر» قابا ئىتلىرى بازار - رەستىلەردە ئويۇن كۆرسىتىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئايالار ۋە بالىلارغىچە تونۇشلۇق ئىدى. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نامىك 37 - بابىدا يېزىلغان چېكىڭ ژېن، چيۈژېن قاتارلىق دېدەكلەرنىڭ ئۆتۈپ كەتكەن ناياقلىق بىلەن تەخسىكەشلىك قىلىش مەقسىتىدە ئىت ئويناتقۇچىنى «ئەجنەبىيلەرنىڭ چەكتىلىك قاباڭى» دەپ مەسخىرە قىلغىنى بىكار ئەمەس ئىدى.

چېيەنلۇك، جياچىڭ يىللىرىغا كەلگەندە، بهيجىڭدىكى قابا ئىتلىرى كاڭشى زامانىدىكىدىن تېخىمۇ كۆپەيگەن بولسىمۇ، باھاسى ئەينى

ۋاقتتىكىدىن ئەرزانلىمىغان. خۇاڭ جۇتاڭ «كۈن ئولتۇرغاندىكى قەسىدە» نامىك «يىپەك دۇردۇن ئىچىدە ئەركە - نايناق رىم ئىتى» دېگەن مىسراسىغا بەرگەن ئىزاھتا: «رىم ئىتلىرىنىڭ جۇغى تولىمۇ كىچىك، ھازىر ئۇ بېيجىڭدا يەرلىك مەھسۇلات ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ سەرخىللىرى نەچچە ئون سەر ئالتۇنغا يارايدۇ. ئۇنى باققان ئائىلىلەر شۇنچىلىك كۆيۈپ- پىشىپ باقىدۇكى، ھەتتا بالىلارمۇ بۇنداق بېقىلمايدۇ» دەيدۇ. خۇاڭ جۇتاڭ رىم ئىتلىرىنىڭ يەرلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى رېئاللىقنىلا ئەمەس، يەنە «ئىتنىڭ ئادەمدىن ئەتىۋار بولۇشى» دەك غەيرىي ھادىسىنى پاش قىلغان، ئېھتىمال جانىۋارلار بىلەن بولۇپ كېتىپ خۇدىنى يوقىتىپ قويغۇچىلارغا نەسىھەت قىلماقچى بولغان بولسا كېرەك.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە بېيجىڭدىكى ئىت باققۇچى كەسپىي ئائىلىلەر ئوردىدىكىلەرنىڭ دىتىغا يېقىش ئۈچۈن، دورا ئارقىلىق ئىت نەسلىنىڭ ئىرسىي كۆپەيمىشىنى كونترول قىلىپ، جۇغى ھەددىدىن زىيادە كىچىك بولغان «ئايناغ ئىتى» (狗鞋) نى يېتىشتۇرۇپ چىققان: «گۈاڭشۇنىڭ گېڭشىن يىللىرى (1900 — 1901) بىر ئەجنەبىي بېيجىڭدىن شائېخەيگە ئايناغ ئىتىدىن ئۈچىنى ئالغاچ بارغان، ئۇلارنىڭ باھاسى 100 سەر ئالتۇن بولغان. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئۇنى ئوردىدىكىلەر ئالغانىكەن. بۇ ئىتنى پۈتۈنلەي سۈنئىي ئۈسۈلدا يېتىشتۇرىدۇ: ئاۋۋال ئادەتتىكى بىر قابا ئىتى تاللىنىپ قىزىل قوۋم ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن تاماق يەم ئورنىدا بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىتتىن تۇغۇلغان ئىت باشقا ئىتلاردىن كىچىك بولىدۇ، ئاندىن بۇ خىل كىچىك تۇغۇلغان ئىت خۇددى ئانىسىدەك بېقىلغاندىن كېيىن ئۇ تۇغقان ئىت كۈچۈكى تېخىمۇ كىچىك بولىدۇ. مۇشۇنداق تەكرار - تەكرار ئۈچ - تۆت ئەۋلاد ئۆتكەندىن كېيىن، تۇغۇلغان ئىتلار پەقەت ئايناغچىلىكلا چوڭىيىدۇ. ئوردىدىكەرگە ساتسا كۆپ پۇلغا يارايدۇ» («قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئاجايىپ - غارايىپلار توپلىمى» 2 - قىسىم).

2. ياڭجۇ

ياڭجۇ شەھىرى چاڭجياڭ ـ خۇەيخې دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا بولۇپ، «خۇەيخېنىڭ سول يېقىدىكى داڭلىق شەھەر» دېگەن نامى بار. چىڭ دەۋرىدىكى «لياڭخۇەينىڭ تۇزىنى ئاستانىگە توشۇش» يامۇلىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى، ئادەملىرى باي ـ بايلىقات، مەمۇر-چىلىققا تولغان ماكان. ياڭجۇلۇقلار XVIII ئەسىردە ھەدەپ «كىشىگە ياقىدىغان كۆڭۈل خۇشى» پائالىيەتلىرىنى قوغلاشقان، ئەنە شۇنىڭ بىرى «يولۇاس باشلىق پىستە بېقىش» بولغانىدى. لىن لەنجىنىڭ «خەنجياڭدىكى ئۈچ يۈز بېيىت» دېگەن ئەسىرىنىڭ 8 ـ جىلدىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئىت تۇرلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، يول-ۇاس باشلىق ئىت يامانراق كېلىدۇ. ياڭجۇ شەھىرىدە يېقىنقى يىللاردا كىشىلەر كۆپىنچە بېيجىڭدىن كىچىك قابا ئىتىنى سېتىۋالىدىغان بولدى. بۇ ئىتلار تولىمۇ زېرەك بولغىنى، يەنە كېلىپ قىياپىتى يولۇاسقىلا ئوخشىشىپ قالىدىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇنى يوشۇرۇن باقى-دۇ. چوڭلىرىنى ئەمەس، كىچىكلىرىنى شۇنداق قىلىدۇ». قارىغاندا «يامان، زېرەك، كىچىك» دېگەن ئۈچ سۆز ياڭجۇلۇقلارنىڭ بېيجىڭ-دىن قابا ئىتنى سېتىۋېلىشىدىكى مەخپىي رېتسىپى بولۇپ قالغانەك قىلىدۇ. «ياڭجۇدىكى سەككىز غەلىتە كىشى» نىڭ بىرى بولغان جىن نوك (1687 — 1763) مۇ ئىت بېقىش ھەۋەسكارى ئىدى: ئۇ جەمئى-يەتتىن ئايرىلىپ يەككە- يېگانە ياشىدى، كىشىلەرنىڭ نەزىرىگىمۇ ئىلىنمىدى، غەيرىي مىجەزى بىلەنلا ئۆتۈپ كەتتى. ۋاڭ جۇن «ياڭجۇ رەسىم دۇردانىلىرى» نىڭ 3- جىلدىدا بۇ مەشھۇر رەسسام بىلەن ئۇنىڭ ئامراق ئىتى «ئاچۇ» نىڭ ھايات ـ ماماتلىق مۇناسىۋىتىنى خاتىرىلىگەن: «بىر ئەجنەبىي ئىت باققان، ئىسمىنى ئاچۇ دەپ قويۇ-ۋالغانكەن. ھەر قېتىملىق تامىقىغا گۆش يېگۈزىدىكەن. كېيىنچە ئا-چۇ ئۆلۈپ قاپتۇ، ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ شېئىر ئوقۇپ ھازا تۇتۇپتۇ». جىن نوڭنىڭ ئاچۇنىڭ ئۆلۈمىگە بۇنچىۋالا قايغۇرۇپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا دوست ـ بۇرادەرلىرى ۋە كېيىنكى كىشىلەر ئارىسىدا

ئۇزاققىچە پاراك بولغان. مەشھۇر شائىر يۈەن مېي «دولك شىن ئەپەندىم ھەيكىلىگە بېغىشلىما» ناملىق بىر شېئىر يازغان («سائىما شېئىرلىرى توپلىمى» 28 ـ جىلد)، ئۇنىڭدىكى «توخۇ بىلەن سىر-داشقان، ئىتقا غەزەل ئوقۇغان» دېگەن مىسرا دەل جىن نوكتىلك ئامراق ئىتى ئۇچۇن كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ شېئىر ئوقۇغانلىقىدەك ھەقىقىي ۋەقەنى كۆرسىتەتتى.

3. گۇاڭجۇ

چىك سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇاڭجۇدا قابا ئىتى باققۇچى ئەك داڭلىق شەخس «پىڭنەن بېگى» شاك كېشىنىك ئوغلى شاك جىشىن ئىدى. ئۇنىك چىتلاقلىق «ئىتخانا» سى «مەشقخانا»، قۇشخانا» ۋە «قارچىغخانا» قاتارلىقلار بىلەن ماسلاشتۇرۇلۇپ يۆشيۇشەن تېغى باغلىرىدىكى قۇملۇققا قۇرۇلغان، «كانتون ئوۋتايغىنى ۋە قابا پىستە-سى بېقىلغان». ئۇنىك بۇ يەردىكى ئەتىۋارلىق مەخلۇقلىرى راھەت-پاراغەتتە ياشايدىغان بولۇپ، مەخسۇس كىشى قارايتتى: «ئىتلىرىنىك «بەگ»، «ئاغا» دېگەندەك ناملىرى بار. ھەر كۈنى خىزمەتكار-لار شەلپەر، تاۋار ـ دۇردۇندىن كۆتكەك ـ تامبال كىيدۇرۇپ شەھەرنى ئايلاندۇرىدۇ» (خۇاك فويى: «گۇاڭجۇ شەھىرى تەزكىرە-سى» 1 ـ جىلد). بۇنىڭغا قاراپ ئىختىيارسىز رەۋىشتە پىڭنەن بېگىنىك قانلىق ھۆكۈمرانلىقىدىكى گۇاڭجۇ ئاھالىسى «ئاغا» لارنىك سەيلىگە چىققانلىقىنى كۆرگەن ھامان دالدىلىنىش ئۇچۇن، ئۆزىنى ئېلىپ قاچىدىغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

كاڭشىنىك 19 ـ يىلى (1680 ـ يىلى) شاك جىشىن «چاۋىسى چۇۋۇلۇپ» چىك ئوردىسى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىك «ئىتخانىلىرى» مۇ توزۇپ كەتكەن. كاڭشىنىك 24-يىلى (1685 ـ يىلى) گۇاڭدۇڭنىك دېڭىز بويىدا تاموزنا تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، چەت ئەللىكلەر ۋە چەت ئەل ئىتلىرى تۇركۈم-تۇركۈملەپ كىرگىلى تۇرغان، 13 دوكا ئەتىۋارلىق بۇ مەخلۇقلارنىك يېڭى مەركىزى بولۇپ قالغان. تۆۋەندىكىسى چىك سۇلالىسى دەۋرىدە-

كى لياڭداۋلىقلارنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىدىن قالدۇرغان («يامغۇر تاماشاسى خاتىرىلىرى»):

«گۈاڭدۇڭدىكى 13 دوكادا قانچىلىك ئەجنەبىي ئىتنى بارلىقىنى تەكشۈرۈپ كۆردۈم. بۇ ئىتلارنىڭ شەكلى يوغان پېدىگەنگە ئوخشىشىدىكەن، يېڭى تۇغۇلغان ئادەتتىكى كۈچۈكلەردىن پەرقلەنمەيدىكەن. قارا، ئاق ۋە قوڭۇر ئۆچ خىل رەڭدە بولىدىكەن. قۇيرۇقىنى شىپاڭ لىتىپ، بېشىنى گىلدىڭلىتىپ تۇرىدىكەن. كۆندۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدىكەن. ھەر جۈپىنىڭ باھاسى 20 — 30 يۈەن ئەجنەبىي پۇلى ئىكەن.»

چېيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) شەندۇڭ جياشياڭ لىق خەتمەكەردە زېڭ چىرۇمۇ گۈاڭجۇدىكى گوللاندىيە كانتورىدا «كالتە ئىت» دەپ ئاتالغان چەت ئەل ئىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن («پۈرچاق كەپىسى» 16 - جىلد «نەنجۇڭ سەپەر خاتىرىسى»). ئەينى ۋاقىتتىكى چەت ئەل پۇلى بويىچە ھېسابلانغان چەت ئەل ئىتلىرى بىۋاستە ئاۋمېندىن كىرگۈزۈلگەن بولسا كېرەك. بۇ ئىتلار بىلەن بېيجىڭغا يەرلىشىپ قالغان قابا ئىتلىرى بىر جەمەتتىن، باشقا ئائىلىدىن ئىدى: بىرى غەربىي يۈرتتىن كەلگەن، يەنە بىرى جەنۇبىي دېڭىزدىن كەلگەن. چۈداجۇننىڭ «گۈاڭدۇڭدىكى يېڭى پاراڭلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ 21 - جىلدىدىلا بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن: «خاۋجىڭئاۋدىن ئەجنەبىي ئىتلىرى كۆپ چىقىدۇ. بۇ ئىتلار پاكار، كىچىك كېلىدىغان بولۇپ، تۈكلىرى شىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. 10 نەچچە سەر ئالتۇنغا يارايدۇ». تۇرلۇك چەت ئەل ئىتلىرىنىڭ تەقى - تۇرقى «ئاۋمېن ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» نىڭ 2 - جىلدىدا تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانلىقتىن بۇ يەردە قايتا تەكرارلىمايمىز.

گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئېزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، قابا ئىتىنىڭ رەسمى خېلى بۇرۇنلا سىزىلغان، شۇنداقلا جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدىكى شائىر ۋاڭ يەن «شۇسەنيى ساقلىغان تاڭ دەۋرىدىكى يۈيۈنۇۋانقان بالا رەسىمگە بېغىشلىما» («سۇڭ نەزمىلىرى» 54 -

جلد) دېگەن شېئىرىدا «تەڭگە گۈللۈك بۇ پىستىنى سىلاپ قويسالا ياتىدۇ، ئويناتسا گەر ئادەملەر ھېچقاچاندا قاچمايدۇ» دەپ تەرىپلىگەن بولسىمۇ، بىراق رەسساملىقتىكى يۈكسەكلىكتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى چىڭ سۈلالىسى دەۋرىدىكى گۈاڭدۇڭ رەسساملىرى ۋۇجۇدقا چىقاردى. جياچىڭ، داۋگۈاڭ يىللىرىدىكى لىڭنەن (گۈاڭدۇڭ — ت) لىك مەشھۇر رەسساملاردىن جېڭ جى ۋە شىن خۇيرېن يازغان «چۈش كۆلبىسىدە رەسىم سىزىشنى ئۆگىنىش تەسىراتى» نامىك «ياۋايى ھايۋانلار بابى» دا تۆۋەندىكىچە يېڭى چۈشەنچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئىت بىر تۈرلۈك ئۆي ھايۋىنى بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇرغۇن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. شۇنىڭ ئىچىدە بىر تۈرلۈك ئەجنەبىي ئىتى بولۇپ، ئېگىزلىكى ئۈچ چى، تايچىلىك كېلىدۇ، قارا، ئاق ياكى بوز رەڭ بولىدۇ. يەنە بىر تۈرلۈك كىچىك ئەجنەبىي ئىتى بولۇپ، مويلىرى خۇددى شىر مويىغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ رەسىمىنى سىزسا ناھايىتى قىزىقارلىق چىقىدۇ. ئومۇمەن، بېشى قاپاقتەك، قۇلاقلىرى قۇلۇلە قېپىدەك، قورسىقى ئۇستى چوڭ، ئاستى كىچىك، قۇيرۇقى ھەمىشە تىك ۋە شىپاڭشىپ تۈرغان ھالەتتە بولىدۇ. تۈرلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئومۇمەن ماۋ سۇڭ، ماۋ لياڭ تۈرلىرىدىن ئۆزگىچە بولۇپ كەتمەيدۇ. شىر، ئات، سىزماقچى بولغانلارمۇ مۇشۇ ئۈسۈلدىن پايدىلىنىپ سىزىپ كۆرسە بولىدۇ». بۇ يەردە ئېڭ جى ئەجنەبىي ئىتلارنى جۇڭگوچە رەسىم سىزىشتىكى پروتوتىپ قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۈسۈل ۋە شەكلىنى ئىنچىكىلىك بىلەن پىلانلاپ بەرگەن. ئەگەر بۇنى سەنئەت نەزەرىيىسىدە تۇنجى بولۇپ قابا ئىتىنىڭ «رەسىم ئۆلچىمى» نى يارات-قانلىق دېسەك، زادىلا ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ.

لى جەمەتىنىڭ تاڭ سۈلالىسىدىن بۇيان كىشىلەر «پىستە» نى ئىزچىل ئەتىۋارلاپ كەلدى. جېڭ جىنىڭ بايامقى گېپىدىن نەقىل كەلتۈرسەك بۇنىڭدىكى سىر دەل «قىزىقارلىق» دېگەن سۆزدە. قابا ئىتى ئىشىك باقار ئىت، ئوۋ ئىتى جۇملىسىگە كىرمەيدۇ، مەسئۇلىيىتى ئېغىر قار ئىتىمۇ ئەمەس. ئەگەر تۆھپە نۇقتىسىدىن «يۇزنىڭ

ئىچىدىن بىرىنىمۇ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ» دېسەك، ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. تارىختا ۋە رېئاللىقتا قابا ئىتىنىڭ ئاشۇنچىۋالا ئەتىۋارلىنىشى خۇددى بېلىقلاردىن ئالتۇن بېلىق، قۇشلاردىن شاتۇتىنىڭ ئەتىۋارلانغانلىقىغا ئوخشاش بىر ئىش ئىدى. بۇ پۈتۈنلەي بۇ ئىتنىڭ باشقا ئىتلاردا بولمىغان زوقلىنىش قىممىتى بارلىقىنىڭ، كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكرىنى جانلاندۇرۇپ، ئوردا گۈزەللىرىدىن ئەدەب - سەنئەت كارلارغىچە ئۇنىڭ قىياپىتى، چېچەنلىكى ۋە ئادەملەرگە بولغان چۈشىنىكسىز مۇئامىلىسى توغرۇلۇق تەھسىن ئوقۇشىغا قادىر بولالىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. قابا ئىتىنىڭ ئىگىسىگە بولغان ھېسسىياتىنى ئۆزگەرتەلەيدىغان ئۆزگىچە رولىنى باشقا ھەرقانداق جانىۋار ئىگىلىيەلمەيدۇ، شۇڭا غەربىي يۇرتتىن كەلگەن رەسىم ئىتى دۆلەت پىلانى ۋە خەلق تۈرمۇشىغا ھېچقانداق پايدىسى يوق جانىۋار بولسىمۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ مەنىۋى تۈرمۇشىغا يەنىلا يېڭى زوق بېغىشلاپ كەلدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن قابا ئىتى خۇاشيا مەدەنىيىتىدىكى ھەممىلا كىشى ھۆرۈرلىنىالايدىغان ئەڭگۈشتەرگە ئايلىنىپ مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتسىمۇ يەنىلا پېتىدىن قالمىدى.

قابا ئىتىنىڭ تارىخىنى ئەسلەپ ئۆتۈش بىر تۈرلۈك «ئۇزۇن دەۋرلىك» ئىزدىنىش بولۇپ، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ قاتارلىق بەش دەۋردىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار پارچە- پۈرات ياكى يوقلىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇلارنى بىر يەرگە يىغىش خۇددى يېڭىدە قۇدۇق كولىغاندەك قىيىن. ناۋادا يۇقىرىقى تومتاق بايانلىرىمىز «پىستىمۇ جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەينىكى» دېگەننى نەق جاۋابنىڭ يۈزىدىن بىرىچىلىك شەرھلەپ بېرەلىسە مۇئەللىپنىڭ قەغەز دۆۋىسىدىن «ئىت ئىزدەش» تىرىشچانلىقى «بىھۇدە ۋە بىچارىلەرچە روھىي ئىسراپچىلىق» دەپ قارالمىغان بولىدۇ. ئاخىرىدا قابا ئىتىغا ئائىت تاتلاپ يۇرۇپ توپلىغان 20 نەچچە تۈرلۈك نامدىكى خاتىرىنى جەدۋەللەشتۈرۈپ، پۈتۈن بايانلىرىمىزنىڭ خاتىمىسى قىلدۇق.

1 ـ جەدۋەل: تارىختىكى قابا ئىتتىنىڭ ناملار رويخىتى

دەۋر	نامى	رايون
تاڭ	رىم ئىتى	قوچۇ
	سەمەرقەنت پىستىسى	چاڭئەن
	قار تېپەر پىستە	چاڭئەن
	خۇازى	مىڭجۇ
سۇڭ	پىستە	بېيەنجىڭ
	تاۋخۇا ئىتى	بېيەنجىڭ
يۈەن	ئالتۇن يۇڭلۇق ئىت	خانبالىق
مىڭ	شىبا ئىتى	بېيجىڭ
	ئەيبا ئىتى	خاڭجۇ
	ئۇزەڭگە ئىت	خاڭجۇ
چىڭ	پارس ئىتى	بېيجىڭ
	قابا ئىتى	بېيجىڭ
	تەڭگە گۇللۇك ئەجنە-بىي قاباری	بېيجىڭ
	رىم ئىتى	بېيجىڭ
	ئايات ئىتى	بېيجىڭ
	يولۋاس باشلىق ئىت	ياڭجۇ
	ئەجنەبىي ئىت	ياڭجۇ
	قابا زىلۋا ئىتى	گۇاڭجۇ
	كالتە ئىت	گۇاڭجۇ
	ياتلار ئىتى (ئەجنەبىي ئىت)	گۇاڭجۇ

Ⅲ باب تاغ دەۋرىدىكى مەشھۇر قۇش ئارامدۇي

تاغ دەۋرىدىكى لىشەندىن چىقىدىغان ئارامدۇي(阿滥堆) خۇش-ناۋالىق بىر خىل قۇش. تاغ شۇەنزۇغ ئۇنىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىپ شۇ ناملىق كۇي ئىجاد قىلغان، بۇ كۇي تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە يېتىپ كېلىپ ئوردا مۇزىكىسىنىڭ خەلق مۇزىكىسىغا ئايلىنىش جەر-يانىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. تاغ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى مەشھۇر شائىر جاغ خۇنىڭ يەتتە خەتلىك رۇبائىيلار توپلىمى «خۇا-چىڭ ئوردىسىدا يېزىلغان تۆت نەزمە» نىڭ ئۇچىنچىسىدە بۇ ۋەقە خاتىرىلەنگەن:

«مانگروۋا ئىرغاڭشىدى غۇر - غۇر سەلكىن شامالدا،
خانىش ئايىمنىڭ قەدىمى قوت ئېپ كېلەر ئوردىغا.
يېزا - قىشلاقتا ئاڭلىنار ئارامدۇينىڭ كۇيلىرى،
ئوردىغا خاس بۇ ئادەتلەر تارالدى ھەر ئىقلىمغا①.»

جەنۇبىي تاغ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋېي چۈۋ «ئوتتۇرا سۇلالە ھېكايەتلىرى» نىڭ 1 - جىلدىدا جاغ خۇنىڭ يۇقىرىقى رۇبا-ئىيسىنى تۆۋەندىكىدەك شەرھلىگەن: «لىشەندە ئارامدۇي ناملىق بىر خىل خۇشناۋا قۇش كۆپ، پادىشاھ ئالىيلىرى قاشتېشى نەيدە ئاشۇ قۇشنىڭ ئاۋازىغا ئوخشىتىپ بىر كۇي ئىجاد قىلدى، شۇڭا بۇ كۇينىڭ نامى ئاشۇ قۇشنىڭ نامىدا ئاتالدى. ئوردىدىكى ھەقەمسايىلەر بۇ كۇينى يىراق - يېقىنغا تاراتتى. شۇڭلاشقا، بۇ كۇينى ھەممىلا كىشى چالالايـ-

مدغان بولدى». جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى جى يۇگۇك يازغان «تاك نەزمىلىرى» نىك 52 - جىلدىدا يۇقىرىقى رۇبائىي ۋە شەرھى بىر يەرگە جەملەپ خاتىرلەنگەن②. ئارامدۇينىك شەكلى، ئىسمىنىك مەنىسى، شۇنداقلا ئۇنىك تاك شۇەنزوڭنىك تەقلىدىي كۇي ئىشلىشى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقى ھازىرغا قەدەر تاك دەۋرى مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر توگۇن بولۇپ كەلدى. بۇ بابتا «ئارام-دۇي» مەسىلىسى توغرىسىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىمنىك ئاز بولۇشىغا قارىماستىن بەزى پىكىرلەرنى دەپ باقتىم.

1 § . ئارامدۇينىك شەكلى

تەپىك خاتىرلىرى» نىك 253 - جىلدىدا «ۋەھىي خاتىرلە-رى» دىن نەقىل كەلتۇرۇلۇپ مۇنداق دېيىلىدۇ. بىر قېتىم بىر كىشى «مەي بېشىمنى ئارامدۇي * (阎滥阿) بېشىدەك قىلىپ قويدى» دېگەندە ئەتراپتىكىلەر: «مەي قانداقلارچە باشلىرىنى ئارام-دۇي (鹑滥阿) بېشىدەك قىلىپ قويىدۇ؟ دەپ سورىدى». ئۇ: «، بۆدۇنە (鹑) بېشى دەۋاتقىنىم يوق، دېدى». تاك دەۋرىدىكى بۇنداق مەيخورلۇق سۆز ئويۇنلىرىدا«بۆدۇنە» (鹑) بىلەن «كۇچلۇك مەي» (醇) ئۆزئارا ئاھاڭداش خەتلەر ئىدى. شۇڭا، يۇقىرىقى بۇ نەقىلدىن ئارامدۇي(堆滥阿) نىك بۆدۇنە تۇرىدىكى قۇش ئەمەسلە-كىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بىر تۇرلۇك ئەتىۋارلىق قۇش بولۇش سۇپىتى بىلەن شىمالىي سۇك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى مەزگىللىرىدىمۇ ئارامدۇي يەنىلا قىممەت باھالىق قۇش ھېسابلىناتتى. دېك چۇن «رەسساملىقىنىك داۋاملىشىشى» نىك 5- جىلدىدا بىر ھەرەمئاغىسىنىك ئاۋام پۇقرالاردىن ئارامدۇينى تارتىۋېلىپ ئۇلارنى ئۆلۈۋېلىشقا مەج-بۇرلىغانلىقىدەك قەبىھلىكى خاتىرلەنگەن: «ۋېي گۇەنچا جېڭدى-

---

* بۇ يەردىكى «ئارامدۇي» نامىدا ئىشلىتىلگەن 阎 خېتىنىك «دۇملىمە قاتلىما» دېگەن مەنىسى بار — (ت).

شۇندى خان دەۋرلىرىدىكى ھەرەمئاغىسى ئىدى. رەسساملىقتا بامبۇك سىزىشقا ماھىر ئىدى. بىر قېتىم ژېيجۇ ئايمىقى (خېنەندىكى جىش-يەن ناھىيىسى) دىكى بامبۇكزارلىقتا بامبۇك سىزىۋېتىپ ئېلەندۇي (推溫) ئىسىملىك بىر قۇشنى كۆرۈپ قالدى، بۇ قۇش «لىيۇياۋ» كۆينى ئېيتالايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىگىسىنى سۈرۈشتە قىلىپ سورىۋىدى، قۇشنىڭ 70 ياشتىن ئاشقان ئىگىسى: «دەسلەپ ئۆگەتكەندە ئۇنى ياغاچ قۇتىغا سولاپ قويدۇم، بەش مەرتەم ناغرا چالغاندىن كېيىن بىر قېتىم ئاغزىنى ئېچىشقا، سازنى تەڭكەش قىلغاندا ئۈيقۇسىنى ئېچىشقا كۆندۈردۇم. مۇشۇ يوسۇندا 5 — 6 يىل ئۆگىتىپ مۇشۇنچىلىك بولدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مۇشۇ خىلدىكى 10 نەچچە قۇشنى بېقىپ كۆندۈرگەن بولسامۇ، ھېچقايسىسى بۇنىڭدەك ئەقىللىق چىقمىدى، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئۆزىگە بېرىشنى ئېيتسا ئۇنىمىدى؛ ئىزىغا مال بېرەي دېسىمۇ ئۇنىمىدى؛ نۇرغۇن پۇلغا سېتىۋالماقچى بولسىمۇ بەرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ھېلىقى ئامراق قۇشىغا شاھانە ياغلىقنى چېگىپلا ئوردىغا ئېلىپ كەتتى. بوۋاي ئارقىسىدىن ئوردىغا كىرىشكە پېتىنالماي يەرگە يىقىلغانچە جان تەسلىم قىلدى»③. خۇشناۋا قۇشتىن ناخشىچى قۇشقا ئايلىنىشتا ئارامدۇيگە نەچچە يىللىق جاپالىق سۈنئىي تەربىيە ۋە مەشىق كېتەتتى. 70 ياشلىق بۇ بوۋاينىڭ پۈتۈن قان - تەرىنى سەرپ قىلىپ تۇگەتكەندە فېئودالىلىق ئىمتىيازنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىشى ھەقىقەتەن خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ تراگېدىيىسى ئىدى. «لىيۇياۋ» بىر تۇرلۇك قايغۇلۇق كۈي بولۇپ، ئۇنى قۇش تىلىدىن ئاڭلاش كىشىنى غەم - قايغۇدىن خالاس قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئەھۋال «كەيىۋەندىكى قالدۇق كۈيلەر تۇگەتتى غەم - قايغۇنى» (بەي جۈيى) دېگەن مىسرادىكى ئېستېتىك زوق بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىدى، بولمىسا تاك شۇەنزوك «بۇ قۇشنىڭ ئاۋازىنى تەقلىد» قىلمىغان بولاتتى.

§ 2 . تاك شۇەنزۇك ۋە ئارامدۇي

تاك شۇەنزۇك شائىرانە ھېسسىياتقا باي، مۇزىكا تالانتىغا ئىگە پادىشاھ ئىدى. تاك دەۋرىدىكى نەن جۇنىك «غۇز دۇمبىقى خاتىرىسى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «پادىشاھ ئالىيلىرى كۇي ئاھاڭلىرىغا پىششىق بولۇپ، يۇكسەك تالانت ئىگىسى ھېسابلىنىدۇ. چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ھەرقاندىقىنى گۇل كەلتۈرۈۋېتىدۇ. كۇي - ئاھاڭ ئىجاد قىلسا خالىغانچە ئىشلىيەلەيدۇ. قېلىپلاشقان قائىدىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ، ئەكسىچە ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىدۇ. ئاۋاز ئۇدارىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ مەركىزي كۇينى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاۋازلارنىڭ تۇم - ئىنچىكە بولۇشى ياكى كۇچىيىپ - ئاجىزلىشىشى، كۇينىڭ، ئاھاڭنىڭ سېھرىي كۈچى، دۆلەت ئىشلىرى بىلەن خۇسۇسىي ئىشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، شۇنداقلا نەزەر - دائىرىسى جەھەتتىن تېخى ھېچكىم ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەلمىگەن ئەمەس». ئۇ «كۇي - ئاھاڭ ئىجاد قىلغاندا» تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئاۋازلاردىن ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن پايدىلىناتتى، «ئىنچىكە - تۇم ئاۋازلارنىڭ بىر - بىرىگە ئايلىنىشى» ئارقىلىق ئۇلارنى مۇزىكىلاشتۇرۇۋېتەتتى. مەسىلەن، «پادىشاھ ئالىيلىرى سەپەر قىلىپ سېچۇەن تەۋەسىگە كەلگەندە غەربىي جەنۇبتىن شېگۇ جىلغىسىغا كىردى. ئويلىمىغان يەردىن ئۇدا 10 كۈنچە قاتتىق يامغۇردا قالدى. يامغۇر تامچىلىرىنىڭ تارسىلدىغان ئاۋازى قوڭغۇراق ئاۋازىدەك ئاڭلىناتتى، بۇ ئاۋاز تاغ مەنزىرىسى بىلەن تولىمۇ ماسلىشاتتى. پادىشاھ شۇنىڭ بىلەن خانىش ياڭ گۈيفېينى ياد ئېتىپ ئاشۇ يامغۇر ئاۋازىغا تەقلىد قىلىپ، يامغۇردىكى قوڭغۇراق، دېگەن كۇينى ئىشلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئىچ پۇشۇقىنى چىقاردى»④. «يامغۇردىكى قوڭغۇراق» تا يامغۇر تامچىسىنىڭ ئاۋازى تەقلىد قىلىنغان. بۇنداق ئۆزگىچىلىك بىلەن يارىتىلغان كۇي - ئاھاڭلار تاڭ دەۋرىدىلا «شاھ

ئاتمىز كۆيدە ئۆزگىچىلىك تۇمەنمىلىك» (يۇەن خۇينىلىك شېئىرىدىكى مىسرا) دېگەن باھاغا ئېرىشكەنىدى. «ئارامدۇي» كۆيىدە قانداق «ئۆزگىچىلىك» نىلىك بارلىقىنى ئېنىق بىلەلمىسەكمۇ، ئۇنىلىك ئۆزگەرگەن شەكىللىرىدىن بەزى غۇۋا تەسىراتلارغا كېلەلەيمىز. تېيەنباۋ-نىلىك 13- يىلى (754- يىلى) 7- ئاينىلىك 10- كۈنى خۇاڭجۇلىك ئاھاڭىغا مەنسۇپ «ئارامدۇي» كۆيىنىلىك نامى «پۇياڭ قىزى» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلدى⑤. «پۇياڭ قىزى»- تاڭ دەۋرىدىكى داڭلىق تراگېدىيىلىك ناخشىلاردىن بولۇپ، سېن سەننىلىك «كەيپىلىكتىن كېيىن، جاۋگېر بىلەن ئويۇنىشىش» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق بىر بۆلەك تەسۋىر بار:

«چىنجۇ - ئاچاڭ كۆيلىرىدە ھېچ يوق ھۆزۈر - ھالاۋەت، پۇياڭ قىزى، نى ئاڭلىساڭ بېرەر ساڭا يېڭى زوق. ئاڭلا- مېھمانلارنىلىك كەيپىياتى بۆزۈلدى، تارام - تارام ياشلىرى يامغۇر كەبى تۆكۈلدى»⑥. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىق مۇزىكا مەھكەمىسىنىلىك كۈي نامى بولغان «غۇبارسىز» نى «شادىمان» دەپ، «بەدەۋى غالىب قۇل» نى «چېگرا ئەمىنلىكى» دەپ ئۆزگەرتىشىدە يول-لۇق سەۋەبلەر مەۋجۇت دېيىلسە، ئۇ ھالدا «ئارامدۇي» نى «پۇياڭ قىزى» دەپ ئۆزگەرتىشتىمۇ بۇ ئىككى كۈينىلىك ھېچقايسىسىدا «ھۆ-زۇرنىلىك يوقلۇقى» دەك ئالاھىدىلىك كۆزدە تۇتۇلغان دېيىشكە بولـ-مۇ. قۇش ئاۋازىغا تەقلىد قىلىپ ئىشلەنگەن بۇ خىل مۇزىكىلىق تىل مەيلى شاھىنشاھنىلىك «قاشتېشى نېيى» دە بولسۇن ياكى لىشەندىكى «يېزا نەيلىرى» دە بولسۇن، قايسىسىلا چېلىنسا جەزمەن ناھايىتى قايغۇلۇق چىقاتتى. ئېچىنىشلىق ناخشا بازار تاپىدۇ، شۇڭا تاڭ سۇلا-لىسى كىشىلىرىنىلىك ئۇنى يېڭى كۈي، دەپ قارىماسلىقى بىكار ئەمەس ئىدى.

§ 3 . ئىمپېراتور كاڭشىنىلىك «ئارام» قارىشى

چىلىك شېكىزۇ شۇەن يې يەنى ئىمپېراتور كاڭشى ھەر كۈنى

ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولسىمۇ، يەنىلا ۋاقىت چىقىرىپ بىلىم قوراللىنىشنى مۇستەھكەملەپ، نۇرغۇن ساھەلەرگە قىزغىنلىق كۆرسەتتى. زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «كاشىشنىك بوش ۋاقىتلىرىدا شەيئىلەر توغرىسىدا چۈشەنگەنلىرى» دېگەن خاتىرىسى ھەققەتەنمۇ بىر ئىلمىي خاتىرە دېيىشكە بولىدۇ. پۈتۈن كىتاب 93 پارچە ئېنىقلىما خاراكتېرلىك قىسقا ماقالىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاساسەن جۇغرافىيە ۋە بىئولوگىيىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. مەزكۇر ئەسەرنىڭ 2 - جىلدىدا «ئارام» ناملىق بىر ماقالە بولۇپ، مەخسۇس تاڭ دەۋرىدىكى لىشەن تېغىنىڭ داڭلىق قۇشلىرىنىڭ تارىخى مۇلاھىزە قىلىنغان: «ئارام دېگەن نام(阿滥) ، تاڭ نەزمىلىرى، دە ئۇچرايدۇ. لىشەن تېغىدا ئارامدۇي ناملىق بىر كىچىك قۇش بولۇپ، بەكمۇ خۇشناۋا ئىكەن. ئىمپېراتور قاشتېشى نەي بىلەن ئاشۇ قۇشنىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىپ بىر كۈينى ئىجاد قىلغان ھەمدە ئاشۇ قۇشنىڭ نامىنى كۈيگە نام قىلىپ بېكىتكەن. جاڭ خۇ بىر نەزمىدە: «يېزا - قىشلاقتا ئاڭلىنار ئارامدۇينىڭ كۈيلىرى، ئوردىغا خاس بۇ ئادەتلەر تارالدى ھەر ئىقلىمغا، دەپ يازغان. «توڭيا، دا: «لىشەن تېغىدىكى قۇشلارنىڭ بىرى ئارامدۇي دېيىلىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ قۇش يەنە ئەنلەن (ئەرام - ئەرەن) دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ۋېي جاۋ ئۇنى ئەنخۇ دەپ ئاتىغان. سۇشى بىر شېئىرىدا «ئارامدۇينى كۆرمىسەم، دولقۇنلاردا ئۆلۈمەن، دەپ يازغان. بۇ قۇش ئادەتتە ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ئەنقا باشلىق بولىدۇ. گاۋيىۋ «لۇلەن» دە ئىزاھلاپ ئۆتكەن تاجلىق قۇش ئەنقا مۇشۇدۇر؛ يەنە بىرى، ئەنقا باشلىق ئەمەس. بۇلار «خۇيىيا» دا ئاران(阿兰) دېيىلىدۇ. بۇلارنىڭ بىرەر يۈزچە تىلى باردەك قىلىدۇ، بەدىنىدە پەقەت پەي يوق. بۇنى جياڭنەنلىكلەر ئەنلەن ياكى ۋۇلەن دەپ ئاتايدۇ»⑦. كاڭشى يېغىپ شەرھلەش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ لىشەن تېغىدىكى قۇشنىڭ ئىسمىنىڭ قەدىمكى ئەسەرلەردىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياكى باشقىچە يېزىلىشىغا قول تەگكۈزمىگەن بولسىمۇ، ئەمما بىزنى ئىككى تۈرلۈك يېڭى ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ: (1) يۇڭ پەيلىرىنىڭ بار-

يوقلۇقىغا قاراپ بۇ قۇشنى تۇرگە ئايرىپ نام بەرگەن، يەنى گەنقا باشلىقى تاجلىق قۇش، گەنقا باشلىق بولمىغىنى ئاران(阿兰) دەپ ئاتالغان؛ (2) ئارامدۇينىڭ خۇشناۋالىق ىىئولوگىيىلىك مېخانىزمىنى كاڭشى «تىل» دىن ئىزدەپ باققان. كاڭشىنىڭ يۇقىرىقى گەسىرىنىڭ 2 - جىلدىدا «قۇشلارنىڭ تىلى» دېگەن ماۋزۇدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «قۇشلارنىڭ تىلى ئومۇمەن ئاستىنقى تاڭلايغا چاپلىشىپ تۇرىدۇ، بەزى قۇشلارنىڭ تىلى بىر تال دانچىلىك قىسقا بولىدۇ؛ بەزىلىرىنىڭ تىلى ئاغزىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ؛ بەزىلىرىنىڭ تىلى شۇنچىلىك ئۇزۇن بولىدۇكى، تۇمشۇقى بىلەن تەڭ كېلىدۇ. تىلى قىسقا قۇشلارنىڭ ئاۋازى بوم ۋە قىسقا - قىسقا بولىدۇ؛ سەل ئۇزۇنلىرىنىڭ ئاۋازىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇزۇنراق بولىدۇ. تىلى تۇمشۇقى بىلەن ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتا بولغانلىرىنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق ھەم ئۇزۇن بولىدۇ. مەسىلەن، سوپىسوپىياڭ، يۇزتىل، سۇرەتقاش، ئارام قاتارلىقلار».

ئىمپېراتور كاڭشىنىڭ «ئارام» قارىشى قۇششۇناسلىق ساھەسىگە تەۋە بولۇپ، مەدەنىيەت تارىخى دەرۋازىسىدىن ئاتلاپ ئۆتمىگەن. نىسپىي قىلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت تارىخىدا بۇ توغرۇلۇق تېخى كۆپلىگەن ئېنىقسىزلىقلار مەۋجۇت، يالغۇز نامىنىلا ئېلىپ ئېيتساق تارىختىن بۇيان ئالىملارنى گاڭگىرىتىپ كەلمەكتە. تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق بىلىملىرىنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن تۇۋەندە بەزى ئۇرۇنۇش خاراكتېرلىك قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كاڭشى خانىنىڭ «شەيئىلەرنى چۈشىنىشى» گە بەزى تولۇقلىمىلارنى قىلىپ كۆرمەكچىمىز.

4 § . «ئارامدۇي»نىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا

تاڭ - سۇڭ دەۋرىدىكى مەنبەلەردە ئارامدۇيىنىڭ «ئېـ-

لەندۇي» (遏滥堆) دەپ ئېلىنغاندىن باشقا يەنە «ئەنىلەندۇي» (鹜滥堆) ، «ئالەندۇي» (阿滥) دېگەن شەكىللەردە يېزىلغانلىقىنى بايقايمىز. بىر نامنىڭ تۆت خىل يېزىلىشى ناھايىتى ئوخايلا كىشىنى بۇ سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدە مۇقىم خەت شەكلى بولمىغان ئىكەن، دېگەن قىياسقا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ۋاڭ شىجېنىنىڭ «سەنئەت گۈلزارىدىكى پاراڭلار» دېگەن ئەسىرىدە «ئارامدۇي» دېگەن نام «چياڭ غۇزلىرىدىن كەلگەن» دېگەن تەخمىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. چىڭ دەۋرىدىكى ئالىم جۇ شوچاڭ ئۇنى تاڭ دەۋرىدىكى دىئالېكت، دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ: «تاڭ دەۋرىدىكى لى يىڭ بىر نەزمىدە: ‹ دىشې ھەزرەت كەيپلىكتە شەن بېگىمنى ماختىغان، يېشىلگەندە ساز چېلىپ ئانا (阿那) ناخشىسىنى ئېيتقان، دەپ پۈتكەن. لېۋ يىشى ‹ شىماللىق بۇ ئەزىز مېھمان ئۆز يۇرتىنى ئەسلەپ، خېنا(纥那) كۆيىگە توۋلاپ سېلىۋەتتى چاپانىنى، دەپ يازغان. ئانا، خېنا دېگەنلەر كۆي نامى بولۇپ، ئارام(滥阿) نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدۇر»⑧.

تاڭ دەۋرىدىكى تەرجىمە ئۇسۇلىدىن قارىغاندا « 阿 » بىلەن « 纥 » ، « 那 » بىلەن « 滥 » ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭ ماسلىشىشچانلىق مۇناسىۋىتى يوق. جۇ شوچاڭنىڭ «ئاھاڭ ئۆزگىرىشى» دېگەن قارىشى پۈت تىرەپ تۇرالمىغانكەن، ۋاڭ شىجېنىنىڭ «چياڭ غۇزلىرىدىن كەلگەن» دېگەن قارىشىنىڭ يەنە قانداق قىممىتى بار؟ بىزنىڭچە ۋاڭ شىجېن گەرچە دەلىللەپ كۆرمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئويلىنىپ بېقىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر يېپ ئۇچىنى ئوتتۇرىغا قويغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، «ئارامدۇي» نامى مەلۇم بىر خىل غۇز تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان تاڭ دەۋرىگە ئائىت ۋەسىقىلەردە «ئالەن» (阿揽) شەكلىدىكى غۇزچە ئىسىملار كۆپلەپ كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، ساۋ ئالەنيەن، كاڭ ئالەنيەن قاتارلىقلار. «ئارام» نى «ئانا، خېنا» نىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشى دېگەندىن كۆرە 阿揽 دېگەن ئىسىمنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، دەپ

قاراش دۇرۇستەك قىلىدۇ. يەنە كېلىپ كالك، ساۋ فامىلىسى توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىغا مەنسۇپ بولۇپ، بۇ جەمەتتىكىلەر چاڭگىنده كۆپلەپ ئولتۇراقلاشقانىدى. تالك نەزمىلىرىدە «چاپار»، «پاترا» تۇرىدىكى سوغدىچە سۆزلەر بار، «ئارامدۇي» نى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تىل هادىسى دەپ قاراشقا ۋالك شىجېننىڭ «چىالك غۇزلىرى» دېگەن قاراشىنى قوشۇمچە دەلىل قىلساق خاتا كەتمەس. تۆۋەندىكى بايانىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلىغان يەكۈن دېيىشكە بولىدۇ: تالك دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ بۇخارا دۆلىتىنىڭ پايتەختى سوغدىچە ārāmitan (阿滥谧) يەنى «ئارامىلىق جاي» دەپ ئاتالغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا زورو ئاستېر ئىلاهىدىن بىرىنىڭ قىزى بۇ جايدا ئارام ئېلىپ باش ئاغرىق كېسىلىنى ساقايتقان بولغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان ئىكەن. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى aram «تىنچ، ئارامبەخش» دېگەن مەنىدە⑨. ناۋادا «ئالەن» (阿滥) نى مۇشۇنداق ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولسا «دۇي» (堆) خېتى يەنىلا چۈشۈپ قالمايدۇ («يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دا «سىگىل» نى 堆 دەپ ئاتىغان)، شۇنداقتىمۇ بۇنى ئاخىرقى مۇقىملاشقان پىكىر دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز. تارىخ - مەدەنىيەت ساهەسىدىكى داڭلىق جانۋار توغرىسىدا ئېنىقلىما ئىشلەش ئۇنچە ئاسان ئىش ئەمەس. ئارىدىن بىرەر مىڭ يىل ئۆتۈپ كەتكەن بۇگۈنكى كۈندە «ئارامدۇي» نىڭ سىرىنى يېشىشكە مۇئەللىپ هەقىقەتەن ئاجىزدۇر، شۇڭا دانالارنىڭ دانا پىكرىنى كۈتۈشكە مەجبۇرمىز.

ئىزاهلار

① «جاڭ چېڭجى ئەسەرلىرى»، 4 - جىلد.

② ۋالك جۇڭلىيەن: «تالك نەزمىلىرى، گە شەرھ»، 2- قىسىم، باشۇ نەشرىياتى، 1989- يىل نەشرى، 1419 — 1424- بەتلەر.

③ يۇئەنلەن: «رەسساملىق تارىخىغا دائىر چاتما كىتابلار»، شاڭخەي خەلق گۈزەل - سەنئەت نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 42 - بەت.

④ «شاهنىشاهلار خاتىرىسى. تولۇقلىما»، «كەييۇەن - تيەنباۋ يىللىرىدا

كى تىلغا ئېلىنمىغان ئون ئىش» ، شائىخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 36 ـ بەت.

⑤ «تاك سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» ، 33 ـ جىلد.

⑥ «سېن سەن شېئىرلىرىغا ئىزاھ» ، 5 ـ جىلد.

⑦ «كائىنىنىڭ بوش ۋاقىتلاردا شەيئىلەر توغرىسىدا چۈشەنگەنلىرى» ، تۈركۈمۈجەي چاتما كىتابلىرى، 16 ـ قىسىم.

⑧ جۇ شۇچاك: «سىيى قەبرىسىدىكى خاتىرىلەر» ، 7 ـ جىلد.

⑨ نار شاھى: «بۇخارا تارىخى» ، 1954ـ يىل نەشرى، 14 — 116ـ بەتلەر.

Ⅳ باب تاڭ دەۋرىدىكى قان - تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئات — تۇلپار

تاڭ دەۋرى ھەربىي ئىشلار ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان دەۋر ئىدى. مەملىكەتتىكى لەشكىرىي قوراللىنىشتا ئات ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى گۈللەنگەن مەزگىللەرگىچە «ئات سودىسى» ۋە «ئات سوۋغا قىلىش» ۋاستىسى بىلەن زور بىر تۈركۈمدىكى ئېسىل ئاتلار لۇڭيۇ چارۋىچىلىق رايونىغا ئېلىپ كېلىندى. تاڭ سۇلالىسىگە كىرگەن ئاتلار پەرغانىنىڭ «غۇز ئېتى» ۋە موڭغۇلىيىدىن چىقىدىغان «ۋاسسالار ئېتى» دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلاتتى، پەرغانە ئاتلىرى توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 72 - جىلد «ۋاسساللار ئاتلار تامغىسى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سەمەرقەنت ئېتى كانگىيىدىن چىقىدىغان بولۇپ، پەرغانە ئېتى دېيىلىدۇ، زور گەۋدىلىك كېلىدۇ. ۋۇدې يىللىرى سەمەرقەنت دۆلىتى 4000 ئات سوۋغا قىلغان. ھازىرقى مەنسەپدارلار مىنىۋاتقان ئاتلار مانا مۇشۇ ئاتلاردىن». ئېسىل ئاتلار غۇزلاردىن كەلگەن ئىكەن، ئېسىل يايلاقلارنى غۇزلارغا تاپشۇرۇش دانالىق بولاتتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ غۇزلارنى مىراخورلۇققا تەيىنلىگەنلىكىگە توققۇز غۇزلارنىڭ ئەۋلادى شى تېباڭنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. ئۇ «شىيەنچىڭنىڭ 3- يىلى (658- يىلى) پەرمانغا بىنائەن يۈسى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى 17 باقمىچىلىق مەيدانىغا مەسئۇل بولغان»، ئۇ ئاتچىلىقتا چوڭ تۆھپە كۆرسەتكەن: «ئاتلارنى ناھايىتى كۆڭۈل قويۇپ باققان، ئۇلارنىڭ

ئەسلي تەبىئىتىگە خىلاپ كېلىدىغان ھەرقانداق ئىشتىن ساقلانغان»①. باي ئائىلىلەرنىڭ غۇز بالىلىرىنى چوپاندار قىلىپ ئىشلىتىشىمۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋاللاردىن ئەمەس ئىدى. گاۋشىنىڭ «غۇزلارنىڭ كىچىك بالىلىرى ئەجدىھانى باشقۇرار»② دېگەن شېئىرىي مىسرالىرىدىن باشقا، يەنە سېھىن سەنىنىڭ «ۋېي ھېرى ۋۇلىنىڭ قىزىل تۇلپارىغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا تېخىمۇ تەپسىلىي تەسۋىرلەر بار:

«كاتتىلارنىڭ ھەممىسىگە تۇلپار ئاتلار يار بولماس،
شامال كەبى چاپقاندا رەڭگىنى كۆرۈپ بولماس.
ئالتۇن قايچا تەييار تۇرار ئات يايلىغا ھەر قاچان،
غۇز بالىسى چېۋىر قولىدا ئۇچ ئۆرۈمنى چىقارغان.
قورۇلدىكى سانغۇنلارنىڭ كاتتىلىقى ئايان بولدى،
شۇ ئاتلارغا مەيۇس بېقىپ شائىر يولىغا راۋان بولدى③».

ۋېي سانغۇن دېگىنى تۆت قورغاننى باشقۇرۇپ تۇرۇۋاتقان بەشبالىق ساتراپى ۋېي بويۇ ئىدى. ئۇنىڭ مىنىدىغىنى شاپتۇل چىچىكى رەڭگىدىكى «قىزىل تۇلپار» بولۇپ، چوپاندار غۇز بالىسى بۇ ئاتقا «ئۇچ ئۆرۈم» (ئات يايلىنى قايچىلاپ ئۇچ ئۆرۈم قىلىپ قويۇش) چىقىرىپ بەرگەن. بۇ ئات ئېھتىمال تاڭ نەزمىلىرىدە تەكرار ئۇچرايدىغان قان ـ تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئات — «تۇلپار» بولسا كېرەك.

1 §. تاڭ نەزمىلىرىدىكى «تۇلپار»

«تۇلپار» تاڭ دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئاتنى تەرىپلەشتە كۆپ ئىشلىتىدىغان ئاتالغۇسى ئىدى. مەسىلەن، سېھىن سەن «قاش قوۋۇقتا گەي سانغۇنغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«ئوقۇرلارغا باغلىۋەتكەن تېمەن تېتىك ئارغىماقلارنى،
شاپتۇل چىچىكى ناملىق تۇلپار بۇ ئاتلارنىڭ شاھ سۈلتانى.

بۇ تۇلپارنى مىنىپ چىقسا ئۇ ھېچقاچان قۇتۇلالماس،
نەزىر كۆنى ئېتىۋالدى شۇنچە نۇرغۇن جانۋارلارنى④».

گەپ سانغۇننىڭ تولۇق ئىسمى نامەلۇم، ژېن يىدۇ بۇنى«خېشى باسقاقبېگى گەپ تىڭلۇن» دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ، بۇ قاراشنى بەزىلەر قۇۋەتلىسە، بەزىلەر بۇنىڭدىن شۇبھىلىنىدۇ⑤. بىراق، «شاپتۇل چې-چىكى ناملىق تۇلپار» نىڭ ئوقۇرغا قاتار باغلىۋېتىلگەن ئاتلارنىڭ ئىچىدە باھاسى ئەڭ قىممەت ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىش ھاجەتسىز. سېن سەننىڭ شېئىرى تېخنىكا- جەدپ يىللىرى ئالماشقان مەزگىللەردە يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىن Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى قاش قوۋۇق ئەتراپلىرىدا تۇلپارنىڭ غايەت زور شۆھرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالايمىز.

يۈەنخېنىڭ 15 - يىلى (820 - يىلى) جىن بېگى پېپ دۇ بىتىكچى (پۇتۇكچى) جاڭ جىغا بىڭجۇدىن بىر ئېسىل ئات ئەۋەتىپ بەرگەن، ئات يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەدىبلەرنى ھەيرەتتە قالدۇرغان، پېپ دۇ، جاڭ جى قاتارلىقلارلا ئەمەس، لى شياڭ، خەن يۈي، جاڭ جيا، يۈەن جېن، بەپ جۇيى، لىيۇ يۈشى قاتارلىقلارمۇ بەس - بەستە مۇشائىرە ئوقۇشقان. ئاشۇ داڭلىق شائىرلارنىڭ ئاغزىنى چاكلىدىتىۋەتكىنى ئەسلىدە بىر تۇلپار ئىدى. بەپ جۇيى «بىتىكچى جاڭ جى بىلەن بىللە جىن شياڭگوڭ ھەزرەتلىرىنىڭ ئات ئەۋەتكەنلىكىگە تەشەككۇر ئېيتىش» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

«تامدەك ئاتتىن ئىزدىسەڭ پەقەت نۇقسان چىقمايدۇ،
بىتىكچىنىڭ تۇلپارى ئۇيناقلىشىپ جىم تۇرمايدۇ.
بەدەنلىرى يۇيۇلۇپ يىپەك شەلپەر ئېسىشقان،
چاپتۇرغاندا پۇتلىرىدا مەرۋايىتلار ئۇينايدۇ⑥».

خەن يۇ «بىتىكچى جاڭ جىنىڭ ئەسىر مىمار پېپ دۇدىن ئاتقا ئىگە بولغانلىقىغا تەبرىك» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«ئەمىر مىمار بەگ يىراقتىن ئەۋەتىپتۇ بىر گۆھەر،
شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك مويلىرى كۆزلەرنى قاماشتۇرار⑦» .

روشەنكى، پېي دۇ سوۋغا قىلغان ئات يېڭىلا كۆندۈرۈلگەن «شاپتۇل چېچىكى رەڭگىدىكى تۇلپار» نىڭ نەق ئۆزى ئىدى. قاش قوۋۇق ۋە بىكجۇدا شۇنچە شۆھرەتكە ئىگە بولغان تۇلپارنىڭ چاڭئەندە نام چىقارماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋېي جۇاڭ «چاڭئەندىكى يورۇقلۇق» دېگەن شېئىرىدا بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان:

«قىزىل تۇلپار ئويناقشىپ ئېغىزدۇرقىنى چاينايدۇ،
سۇۋادانلىق تەبىئەتمۇ ئېھتىرامدىن قالمايدۇ⑧» .

يۇقىرىقى نەقىللەردە «شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك تۇلپار» بىلەن «قىزىل تۇلپار» ئوخشىمىغان ناملار سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ-دىن يەنە «تۇلپار ئات» لارنىڭ رەڭ ئايرىمىسى پەرقىگە ئىگە ئىكەنلە-كىنى، ھەممىسىنى بىر دېڭىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. تۆۋەندە تارىخىي مەنبەلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىمىز.

2 § . تۇلپار ۋە چاپار

ھازىرقى مەۋجۇت «تۇلپار» غا ئائىت مەنبەلەر ئىچىدە سۆڭ دەۋرىدىكى چىن زەيسىنىڭ «لوجۇمىڭدىكى ئاجايىباتلار خاتىرىسى» دىكى بايانلىرى ئەڭ مۇكەممەلدۇر.

تىبەتباۋ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى پەرغانە دۆلىتى قان - تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئاتتىن ئالتىنى سوۋغا قىلدى. بۇلارنىڭ ناملىرى بىرىنچىسى قىزىل تۇلپار، ئىككىنچىسى زەڭگەر تۇلپار، ئۈچىنچىسى

كۆك تۇلپار، تۆتىنچىسى سېرىق تۇلپار، بەشىنچىسى سېرىنگۈل تۇلپار، ئالتىنچىسى شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك تۇلپار دېيىلىدۇ. پادىشاھ (شۇەنزۇڭ) بۇلارغا ئۆزى قايتىدىن ئىسىم قويدى: بىرىنچىسى قىزىل قاشتېشى خان مەپىسى، ئىككىنچىسى زەڭگەر قاشتېشى خان مەپىسى، ئۈچىنچىسى پىڭشەن خان مەپىسى، تۆتىنچىسى لىڭيۈەن خان مەپىسى، بەشىنچىسى فېڭشيالڭ خان مەپىسى، ئالتىنچىسى بەيخۇا خان مەپىسى، شۇنداقلا يېڭىدىن يارلىق چىقىرىلىپ ئىلگىرىكى ياۋ گۇاڭ قەسرى گۈەنجى(ئات تاماشا قىلىش — ت) قەسرى دەپ ئۆزگەرتىلدى ۋە ئاتلارنىڭ رەسىمىنى سىزىپ بۇ يەرگە ئېسىش بۇيرۇلدى»⑨. «پەرغانە» پاغانانىڭ قەدىمكى ئاتلىشى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، كەيىۈەننىڭ 29-يىلى(741-يىلى) تاڭ شۇەنزۇڭ پەرمان چۈشۈرۈپ نامىنى ئىگىيۈەن دۆلىتى دەپ ئۆزگەرتكەن. «كىتابلار جەۋھىرى»971-جىلدتىكى سۆۋغا - سالام خاتىرىلىرىدىن قارىغاندا تېبەنباۋنىڭ10-يىلى(751-يىلى) 2 - ئايدا ئىگىيۈەن دۆلىتى ئەلچى ئارقىلىق 22 ئات سۆۋغا قىلغان؛ 9 - ئايدا يەنە 20 ئات سۆۋغا قىلغان؛ شۇ ئايدا يەنە 20 ئات سۆۋغا قىلغان. جەمئىي ئۈچ تۈركۈمدە 62 تۈياق پەرغانە ئېتى سۆۋغا قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرىقى نەقىلدە ئېيتىلغان ئالتە ئات بارمۇ - يوق، بۇنىسى نامەلۇم.

تاڭ شۇەنزۇڭ سۆۋغا قىلغان تۇلپار ئاتلارنى «خان مەپىسى» دەپ ئاتىدى ھەمدە ئالتە ئاتنىڭ ھەيۋەتلىك قىياپىتىنى سىزدۇرۇپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ جەڭ ئاتلىرىدىن «ئالتە ئارغىماق» قا ھەيكەل تۇرغۇزۇپ خاتىرىلىگەنلىكىنى ئۇلگە قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ ئالتە ئارغىماققا مىنىپ جاھانىنى قولىغا ئالغان ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا يول ئېچىپ بەرگەنىدى. ئەنە شۇ ئاتلاردىن بىرىنىڭ نامى «قىزىل چاپار» بولۇپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ئالتە ئات رەسىمگە مەدھىيە» سىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قىزىل چاپارنىڭ پۇتۇن بەدىنى قىپقىزىل، جاھانىنى قولىغا ئالغان چوڭدۇر، جېنەندۇر يىللىرى مىنىلگەن، شۇ چاغدا كۆكسىگە تۆت تال ئوق، دۇمبىسىگە بىر تال ئوق تەگكەن.

شۇڭا، تەرىپلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن:

جاھان بولغاندا مالىمان تۇمەن لەشكەردەك ھەيۋەتتى،
غەلىبە بىلەن قايتقاندا ئاقتى قان رەڭ تەرلىرى⑪.

«قان رەڭ تەر» دېگىنى «قان ـ تەر تەپچىپ تۇرىدىغان» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ پەرغانە ئاتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. بۇ ئاتنىڭ نامى بولغان «چاپار» شۇبھىسىز سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆز. ئۇنىڭ «تۇلپار» نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇش مۇمكىنچىلىكى بارمۇ ـ يوق؟ كارلگېرىننىڭ قەدىمكى خەنزۇچە تاۋۇش قائىدىسىگە ئاساسلانغاندا «چاپار» (什伐) نىڭ تەلەپپۇزى قەدىمدە zi̯əp bi̯ɯpt، «تۇلپار» (叱拔) نىڭ بولسا ʦi̯ĕt puât بولغان⑪، بۇ ئىككى سۆزنىڭ تەلەپپۇزى يېقىن بولۇپ بىر مەنبەدىن كەلگەندەك قىلىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز غۇزلار رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان سوغدى تىلىغا نەزەر سالساق «ئات» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى سۆزنى كۆرىمىز: بىرى s'p، مەنىسى «ئات»، قەدىمكى ئىران تىلىدىكى aspa دىن كەلگەن⑫؛ يەنە بىرى čarθ-paδē، مەنىسى «تۆت تۇياق»⑬. فراي (Frye) مۇشۇ نۇقتىدىن بۇ سۆز تار مەنىدە «ئات» نى كۆرسىتىدۇ، يەنى «تۇلپار» ياكى «چاپار» نىڭ مەنبەسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ⑭. بۇ قاراش قارىماققىمۇ ئىشەنچلىكرەك كۆرۈنىدۇ.

تۇرلۇك رەڭدىكى «تۇلپارلار» ئىچىدە شاپتۇل چېچىكى رەڭدىكىسى ئەڭ داڭلىق بولغان. شاپتۇل چېچىكى رەڭدىكى ئاتلار يۇەن دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يەنىلا تۇلپارنىڭ ۋەكىلى، دەپ قارالغان. يالليۇغ جۇنىڭ «قىزىل تۇلپارغا مەدھىيە» ناملىق شېئىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ قالدۇق ئادەتلىرىدە ھازىرقى شاپتۇل چېچىكى رەڭلىك ئاتلار تۇلپار، دېيىلىدۇ»⑮. قەدىمدە تۇركىلەر «ئەر قانىتى ئات» دەپ قارايتتى⑯. بۇ قالدۇق ئادەتتىن قارىغاندا، ئۇلار سوغدىچە «تۇلپار» سۆزى بىلەن مەلۇم بىر

تۇرلۈك ۋاسساللار ئالىلىرىنى ئاتىغاندى.

§ 3 . تۆلپارلاردىكى «قان - تەر» نىڭ سىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆتكىنىمىزدەك «تۆلپار» ياكى «چاپار» ئاتلار بىردەك قان - تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئاتقا يەنى ۋاقتى سۈنجى يازغان «قان- تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئاتقا مەدھىيە» دە تەسۋىرلەنگەن- دەك فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئاتلارغا مەنسۇپ ئىدى: «چىپ - چىپ ئاقسا تەرلىرى، قان تامچىغاندەك چۈشەر»⑰. پەرغانە ئاتلىرىنىڭ «قانلىق تەرلەيدىغان» لىقىنى قەدىمكىلەر سىرلىقلاشتۇ- رۇپ «ساماۋى ئات» نىڭ ئادەتتىكى ئاتتىن پەرقلىنىدىغان بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى قىلىۋالغان. ئەمەلىيەتتە بۇ غەربىي شىمالدىكى كۆچمەن- لەرگە ئادەت بولۇپ كەتكەن «يارا ئورنى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

ئاتلارنىڭ يۇگۇرۈكلىرىنىڭ ئالدى مۇرىسى ياكى ئۇمۇرتقىسىدا كىچىكرەك بىر قاقاچ بولىدۇ، بۇنى كىشىلەر «يارا ئورنى» دەيدۇ. بۇنداق يارا ئورنى بار ئاتلار كۆپىنچە ساغلام ئاتلاردۇر. شۇڭا، قەدىمدە ئېسىل ئاتلارنىڭ بەلگىسى شۇرقىراپ قانلىق تەر ئاقىدىغانلى- قىدا بولاتتى. «كېيىنكى خەننامە سۈئېپىك بېگى ۋاڭ ساڭنىڭ تەرجە- مىھالى» دا بىر پەرغانە ئېتىنىڭ مۇرىسىدىكى كىچىك تۆشۈكتىن قان توختىماي چىققىلى تۇردى، دېيىلىدۇ. «نوملار شەرھى» دە بولسا كۈسەن يەنى كۈچىدىن ئەجدىھا ئاتنىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. يەنە «زۇچىيۈمىڭ يىلنامىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، ئەجدىھا ئاتنى مىنىشكە بولىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. شۇ شىڭبونىڭ «شىنجاڭ قەسىدىسى» دىكى: «باشقا ئاتلاردىن پەرقلىنەر قان - تەر بىلەن، چىقار بۇ ئاتنىڭ ھەممىسى پەقەت شۇ ئەلدىن» دېيىلى- دۇ»⑱.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يەرلىك كىشىلەر» نىڭ بۇنداق

ئىزاھلاشلىرى يېقىنقى زاماندىكى چەت ئەللەرنىڭ چۈشەندۈرۈشى بە-
لەن كېلىشۈالغاندەكلا بىر يەردىن چىقىدۇ: «قان - تەر تەپچىپ
تۇرۇش» دېگەن سۆز مۇشۇ ئاتالارنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇش سۈپىتى
بىلەن خېلى بىر مەزگىل ئىزچىل تۇرغە غەربلىكلەر ئۇچۇن يەشكىلى
بولمايدىغان بىر سىر بولۇپ كەلگەن. يېقىنقى زاماندىلا ئاندىن بەزىلەر
بۇ ھەقتە كىشىنى قانائەتلەندۈرىدىغان ۋە خۇشال قىلىدىغان شەرھلەر-
نى بەردى: گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتساق، بۇ پەقەت ئاتالاردا بولە-
دىغان بىر خىل ئاددىي كېسەللىك، يەنى تېرە ئىچىگە كىرىۋالىدىغان
بىر خىل پارازىت قۇرتنىڭ ئىشى ئىكەن. بۇ خىل قۇرت ئاتنىڭ
ساغرىسى ۋە دۈمبىسىدە پارازىتلىق ياشاشنى بەكمۇ ياقتۇرىدۇ. بۇ
قۇرتلار كىرىپ ئىككى سائەتكە قالمايلا سىرتقا قان تەپچىپ چىقىدىغان
ئۇششاق قان كۆپۈكچىلىرى بۆرتۈپ چىقىدۇ، «قان - تەر تەپچىپ
تۇرىدىغان ئات» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققانىكەن»⑲.
ھەقىقەتەن قىزىق بولغىنى تۈلپار ئات كېسىلى خۇددى مەلىكە
شى شىنىڭ كېسىلىگە ئوخشاش قەدىمكى رىۋايەتلەردە ھېچقانداق ھېس-
داشلىققا ئېرىشەلمىگەن، ئەكسىچە تەتۇر شەكىلدە سۈپىتى ئەڭ ياخ-
شى بولۇشنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. بۇ خىل «تارىختىكى قاباھەت-
لىك چۈش» تىن مەيلى ساھىبجامال بولسۇن ياكى داڭلىق ئات
بولسۇن ھېچقايسىسى قېچىپ قۇتۇلالمىغان.

ئىزاھلار

① لوفېك: «گۈيەننىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى سۇي - تاڭ دەۋرىگە قەدەر-
لەر»، مەدەنىيەت يادىكارلىرى نەشرىياتى، 1996- يىل نەشرى، 82- بەت.

② «گاۋشى نەزمىلىرىنىڭ دەۋرى ھەققىدە تەقرىز»، لىيۇ كەيياڭ يازغان،
1981 - يىل، 304 - بەت.

③ «سېن سەن ئەسەرلىرىگە ئىزاھ»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرە-
ياتى، 1981 - يىل نەشرى، 248 — 249 - بەتلەر.

④ يۇقىرىقى كىتاب 165 — 166 - بەتلەر.

⑤ ژۇرۇيۇ ژېن يىدونىڭ پىكىرىگە قوشۇلىدۇ. قاراڭ: «تاڭ نەزمىلە-

رى، دىكى كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، جياڭسۇ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 153 ـ بەت؛ يەنە قاراڭ: «تاڭ، بەش دەۋر كىشىلىرى-نىڭ باردى ـ كەلدى نەزمىلىرىنىڭ ئىندېكسى» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، 1004 ـ بەت؛ چېن تېمىن «گەي سانغۇننىڭ قاش قوۋۇقتىكى لەشكىرىي ئەمەلدار ئىكەنلىكى گۇمانلىق» دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكىنى ئېنىق دەپ بېرەلمىسەمۇ، بىراق «خېشى باسقاقبېگى گەي تىڭلۇن ئەمەس دەپ قارايدۇ. «سېن سەن ئەسەرلىرىگە ئىزاھ» ، 491-بەت.

⑥ «بەي جۈيى ئەسەرلىرىگە ئىزاھ» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 1225 ـ بەت.

⑦ «خەن چاڭلى نەزمىلىرىدىكى سالنامە ھەققىدە شەرھى» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى 1201 ـ بەت.

⑧ «تاڭ نەزمىلىرى، دىكى خاتىرىلەر» ، 68 ـ جىلد.

⑨ «سېپىل توغرىسىدا پاراڭلار» ، 20 ـ جىلد، شاڭۋۇ نەشرىياتى.

⑩ «تاڭ مەكتۇپلىرى» ، 10 ـ جىلد؛ تاڭ تەيزۇڭنىڭ جاۋلىڭ قەبرىستانى-لىقىدىكى ئالتە ئارغىماق تاش ئويمىسى توغرىسىدا يۇشىيۇڭنىڭ: «ئالتە ئار-غىماق ئابدىسىگە بېغىشلىما» ، «مېتال ـ تاش پۈتۈكلەر توپلىمى» 139-جىلدقا قارالسۇن؛ «قىزىل چاپار» نىڭ رەسمىنى چېكىڭ، لى خۇي تۈزگەن «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئون سەككىز قەبرىسىدىكى تاش ئويمىلار» ، شەنشى خەلق گۈزەل-سەنئەت نەشرىياتى، 1988-يىل، 48-بېتىدىن كۆرۈڭ.

⑪ ب. كارلگرېن: «خەنزۇ تىلىنىڭ ئانالىتىك لۇغىتى» ، 39 — 40-ۋە 258 ـ ، 301 ـ بەتلەر.

⑫ ئى. گېرسېۋېچ: «مانى دىنىغا ئائىت سوغدى تېكىستلىرىنىڭ گرامما-تىكىسى» ، ئوكسفورد، 1954 ـ يىل نەشرى، 12 ـ ، 47 ـ بەتلەر.

⑬ ب. غېرىب: «سوغدى تىلى لۇغىتى» ، تېھران، 1955-يىل نەشرى، 128 ـ بەت.

⑭ ئې. شافېر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى» ، بېركلېي ـ لوس ئانژېلېس. 1963 ـ يىل نەشرى، 295 ـ بەت.

⑮ياللۇغ جۇ: «شۇاڭشىدىكى كەيپچىلىك ۋە زاھىتلىق توپلىمى» ، 6 ـ جىلد.

⑯ «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى» ، 194 ـ جىلد، «تۇركىلەر

هەققىدە قىسسە» ؛ ئېمىل ئېسسن: «تۈرك سەنئىتىدە ئات» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى» ، 1965- يىل نەشرى، 3 — 4- سان 208- 209 - بەتلەر.
⑰ «تاڭ مەكتۇپلىرى» ، 481 - جىلد؛ ئا. ۋەلبي: «فەرغانىنىڭ ساماۋى ئاتلىرى» ، «بۈگۈنكى تارىخ» ، 1955- يىللىق 2- سان، 95 — 102 - بەتلەر.
⑱ ياڭ جۈڭيى: «قارلىق كۆۋرۈك نەزمىلىرى ھەققىدە پاراڭ» ، ببيجىڭ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 468 — 469 - بەتلەر.
⑲ بۈرنوۋا: «يىپەك يولى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 17 - بەت.

قوشۇمچە:

قەدىمكى ئۆتۈكەن تېغى ھەققىدە يېڭى ئىسپات

ل. پ. پوتاپوۋ

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بايقالغان ۋە يېشىپ ئوقۇلغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئورخۇن ئابىدىلىرى دۇنيا شەرقشۇناسلىقىدا بىرمەھەل زىلزىلە پەيدا قىلدى، شۇنداقلا بۇ ھەقتە تۈرلۈك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر يېشىپ ئوقۇلغان ئابىدىلەرنىڭ تارىخىي مەزمۇنى، تىل قۇرۇلمىسى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنىلا مۇھاكىمە قىلىپ قالماي، يەنە ئابىدىلەردىكى يەر نامىلىرىغمۇ چېتىلدى. يەر نامىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھمىيىتى ئابىدىلەردىكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يىلنامىلەرنىڭ ئەھمىيىتىگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا تۆۋەن تۇرمايدۇ. موڭغۇل يايلىقى ۋە يېنىسەي دەريالىرىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىنىڭ ھەممىسىلا كۆرۈنەرلىك مەنبەلىك قىممىتىگە ئىگە. شۇڭا، مەڭگۈتاشلاردا خاتىرىلەنگەن ھەرقايسى يەر نامىلىرىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇلارنى ھازىرقى يەر نامىلىرىغا تەڭلەشتۈرۈپ بېقىش بەكلا ئەھمىيەتلىك. شۇڭا، «ئۆتۈكەن تېغى» (Ötükan — yiš) غا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم تارىخىي ئېتنوگرافىيەلىك يېڭى ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىش نىيىتىگە كەلدىم. بۇ قاتمۇقات قېلىن ئورمانلار بىلەن قاپلانغان تاغنىڭ خاس نامى.

1

«ئۆتۈكەن» دېگەن نام «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» نىڭ كىچىك ئابىدىسى ۋە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» دا ئۇچرايدۇ①. داڭلىق بۇ ئىككى مەڭگۈتاشتىن باشقا «ئۆتۈكەن» نامى يەنە Ⅷ ئەسىردىكى سېلىنگا ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تاغ - دەريالار گىرەلىشىپ كەتكەن جايىدىن تېپىلغان ۋە رامىتېد ئوقۇغان ئۇيغۇرچە مەڭگۈتاشتىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقى تېپىلغان جاي ئورخۇن دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان كىچىك كۆل شىنە - ئۇسۇغا يېقىن كېلىدىغان يەردە بولغاچقا، «سېلىنگا مەڭگۈتېشى» دەپ ئاتالىدى. بۇ بىر ئۇيغۇر ياكى ئوغۇز (乌护) قاغانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئورنىتىلغان ئابىدە ئىكەن②.

بىز تەتقىق قىلىۋاتقان بۇ قەدىمكى تۈركچە يەر ناملىرى شەرقشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، Ütükän, Ötükän, Одуган دېگەندەك ئوخشىمىغان شەكىللەردە يېزىلىدۇ، بىز بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان Ötükän شەكلىنى تاللىۋالدۇق. مالوۋ ئېلان قىلغان قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلارنىڭ ئەڭ يېڭى نەشرىدىمۇ مۇشۇ خىل يېزىلىش شەكلى قوللىنىلغان. «ئۆتۈكەن تېغى» نامىنىڭ كەڭ تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئاشۇنچىۋالا قوزغىشى ئاساسەن مەڭگۈتاشلاردا ئۆتۈكەن تېغى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئانا ماكانى، تۈرك خانلىقىنىڭ مەركىزى، شۇنداقلا تۈرك قاغانىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى، دەپ قارالغانلىقىدىن ئىدى.

ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلارنى تېپىپ ئوقۇشىدىن ئىلگىرىلا شەرق ئاپتورلىرى «ئۆتۈكەن» نامىنى بىلەتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (Ⅺ ئەسىر) نامىلىق ئەسىرىدە بۇ نامنى مۇنداق ئىزاھلىغان: «تاتار

يايلىقىدىكى يەر نامى. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن»③. راشىددىننىڭ ئەسىرىدە (XIV ئەسىر) بۇ نام كېرەي قەبىلىسىنىڭ يازلىق بارگاھى تۇرۇشلۇق جاي، شۇنداقلا ئۇيغۇر تېررىتورىيىسىدىكى بىر دەريا نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ①.

قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى يېشىپ ئوقۇلغاندىن بۇيان ئۇرخۇن - يېنىسەي مەڭگۈتاشلىرى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەردە «ئۆتۈكەن» تېغىنىڭ ھازىر قەيەردىلىكى توغرىسىدا ھەر خىل پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ يەردە ئالاھىدە مەشھۇر بولغان بىرنەچچە نوپۇزلۇق ئالىمنىڭ پىكرىنى بايان قىلىمىز.

رادلوۋ تۇنجى بولۇپ مۇنداق دېدى: «ئۆتۈكەن» نامى خاس يەر نامى، ئۇ شىمالدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ مەنبەسىدىن كوسوگور كۆلگىچە بولغان تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ⑤.

ئورخۇن ئابىدىلىرىنى تۇنجى بولۇپ ئوقۇغان تومسېن ئۆز ئەسىرىدىكى ئىزاھتا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «Ötükän ياكى Ütükän ... دائىم jyv̌ (تاغ ۋە ئورمان دېگەن مەنىدە) بىلەن بىرگە كېلىدۇ، jin (دۆلەت تۇپرىقى دېگەن مەنىدە) بىلەن بىرگە كەلگەن ئەھۋال يوق دېيەرلىك. بۇ نام دائىم قاغانلىقنىڭ تەۋەلىكىدىكى مەلۇم جاينى، ھېچبولمىغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى قاغانلىقنىڭ مەركىزى ياكى قاغان بارگاھى تۇرۇشلۇق جاينى كۆرسەتكەن. يۇقىرىقى ئەھۋال شۇبھىسىز بۇنىڭ خاس نام ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسى تېخى ئېنىق ئەمەس (قازان تاتارلىرى تىلىدىكى Ütkin، ساغاي تىلىدىكى Ötkün دېگەنلەر «ئۆتكۈر»، «ئۆچلۇق» (؟) دېگەن مەنىلەردە. شۇڭا، بۇ سۆزنى پەقەت «تاغلىق ۋە ئورمانلىق» دېگەن مەنىدىكى Eutuken دەپ يېزىشقا مەجبۇرمىز). شەك - شۇبھىسىزكى بۇ نام بىرقەدەر بالدۇرقى زامانلاردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە 都斤山 دېيىلىدۇ، بۇ جاي قاغان تۇرۇشلۇق جاي. ئۇنىڭدىن كېيىنىرەك زامانلاردا 于都斤 ، 乌都犍 دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ھەممىسىلا

بىر تاغنىڭ ناملىرى... 745 - يىلى تۇركلەرنىڭ قۇدرەتلىك دۆلىتى بەربات بولغاندىن كېيىن، تۇرك قاغانى ئۆتۈكەن تېغى بىلەن ئورخۇن دەريا‌سى ئارىلىقىدا بارگاھ (پايتەخت) قۇرغان ... شۇنداق بولغاندا، بۇجاي قاراشەھەر (قارابالغاسۇن) بولۇپ چىقىدۇ، بۇ تاغ جەنۇبىي ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ھانگاي تېغى بولۇپ قالىدۇ. بىز راشىددىننىڭ ئەسىرىدە كۆرگەن Utikan مۇ يەنىلا مۇشۇ نامدۇر ... ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئىلگىرىكى ماكانى بولغان ئون دەريا رايونىنىڭ تەۋەسىدىكى بىر دەريانىڭ نامىدۇر» (بريتچىيدېر. I، 259 - بەت؛ رادلوۋ «قۇتادغۇ بىلىك» 26 - بەت) ⑥.

بارتولد قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىگە باھا بەرگەندە ئوخشاشلا ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئورنى مەسىلىسى توغرىسىدا توختالغان. بارتولد يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن رادلوۋ ۋە تومسېننىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىگەن ۋە: «يىل دەۋرى كېيىنرەك بولغان جۇڭگو مەنبەلىرىدىن بىز 乌德鞬 ياكى 于都斤 دېگەن نامىلارنى چېلىشتۇرىمىز؛ پارك⑦ (تومسېننىڭ ئەسىرىدە ئېيتقانلىرىدىنمۇ ئېنىق) نىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىككى تاغ بار: بىرى، ئورخۇن دەريا‌سى بويىدا، يەنە بىرى، چىڭخەيىنىڭ شىمالىدا، يەنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا. ئۆتۈكەن تېغى بىلەن ئورخۇن دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى جاي تۈركىي مىللەتلەرنىڭ كېيىنكى ۋەتىنى. قاغان تىلغا ئالغان تاغ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس، بەلكى شىمالىدا، تۈرك قاغانلىرىنىڭ نەزىرىدە ئۆتۈكەن تېغى قەبىلە ئورتاقلىقىنى ساقلاپ قالالايدىغان بىردىنبىر ماكان. قاغان ئۇ جايدىن لەشكىرىي يۈرۈش قوزغىغان. شەرقتە شەندۇڭچە ھەتتا دېڭىز بويىغىچە، جەنۇبتا تۇيغۇن، تۇبۇتلەرگىچە، غەربتە تۆمۈر قاپقىغىچە، شىمالدا بايىرقۇلار زېمىنىغىچە بارغان»⑧.

تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشىنى تەتقىق قىلغۇچى خىرد بۇ مەسىلىنى نەزىرىدىن ساقىت قىلۇۋتىمگەن. ئۇ «ئۆتۈكەن» نامىنى ئېنىقلاشتا چوڭقۇر ئىزدەنگەن. خىرد ئالدى بىلەن «ئۆتۈكەن دېگەن جايىنى شۇ نامىلىق بىرلا جايدىكى تاغ ۋە ئورمان، دەپ قارىۋالماستىن ئورخۇن

دەريانسىنىڭ شەرقىدىكى پۈتكۈل رايونىنىڭ نامى دەپ قارىشىمىز كېرەك. دېگىنىنىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە، «تاڭنامە» دە مۇنداق بىر خاتىرە بار: «ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بارگاھىنىڭ شەرقىدە كەڭ كەتكەن تۈزلەڭ دالا بار، غەربىدە ئۆتۈكەن تېغى بار. جەنۇبى ئورخۇن دەريا-سىغا تۇتىشىدۇ، شىمالىدا 6 — 7 يۈز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سېلىنگا دەرياسى بار». يەنە «تاڭنامە» دە خاتىرىلىنىشچە، 744 - يىلى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بارگاھى «ئۆتۈكەن تېغى، ئورخۇن دەرياسى ئارىلىقىدا» بولغان» دەپ قارىغان. خىرد بۇنىڭدىن: «بارگاھنىڭ بىر تەرىپى ئورخۇن دەرياسى بويىدا، يەنە بىر تەرىپى تاغ - ئورمان ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كەتكەن» دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ. ئۇ يەنە شېلىگىنىڭ پىكرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ⑨ «ئۆتۈكەن تېغى ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە» دەيدۇ ۋە «ئوڭ»، «سول» دېيىش «... غا يېقىن جايدا» دېگەندىن ياخشىراق ۋە ئىنىقراق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ بويىچە ھېسابلىغاندا ئۆتۈكەن ئورخۇن دەرياسى ۋە تۇغلا دەرياسى ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. خىرد شەخسەن ئۆتۈكەن تېغى بىلەن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى (قارا) قۇرۇم تاغلىرىنى بىر جاي دەپ قارايدۇ. (قارا) قۇرۇم بولسا رادلوۋ باستۇرغان ۋە كىرىش سۆز يازغان موڭغۇل رىۋايىتى* «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئۇچرايدۇ⑩.

يۇقىرىقى ئاپتور «تاڭنامە» دىكى «ئۆتۈكەن» گە دائىر خاتىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بۇ جاي ئورخۇن دەرياسى ئەتراپلىرىدا دەپ قارايدۇ. ئاخىرىدا خىرد رادلوۋنىڭ ئۆز پىكرىگە مۇناسىۋەتلىك قارا-شىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «شەخسەن ئۆزۈم ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تاغنى ئۆتۈكەن تاغلىرى دەپ ئاتاشنى ياكى مەڭگۈتاشتىكى Ütükän yän ۋە Ütügan yiš نى بۇ تاغنى كۆرسىتىدىغان خاس نام ئەمەس، يەنە بۇ نام ئومۇمىي جەھەتتىن بىر تاغلىق رايونىنى، ھېچبول-مىغاندا پۈتكۈل ئورخۇن دەرياسى (تۇغلا دەرياسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)

---

* مۇئەللىپ بۇ ماقالىنى يازغان ۋاقىتلاردا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەۋەلىكى تېخى ئېنىق ئەمەس ئىدى — ت.

نى كۆرسىتىدۇ دېگەن پىكىرنىمۇ قۇۋۋەتلەيمەن. بۇنىڭ دەلىلى شۇ-كى، ئۆتۈكەن قاغانلىق ئوردىسى تۇرۇشلۇق جاي ۋە كۆچمەنلەر دۆلە-تىنىڭ مەركىزى بولۇپلا قالماي، يەنە تېخىمۇ مۇھىمى تۈنيۇقۇق تۇغلا دەريا بويىدا ئوغۇزلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن ئۆتۈكەنگە قايتىپ مەڭگۈتاش ئورناتقان. بۇ مەڭگۈتاش بولسا تۇغلا دەريا-سى بويىدا»⑪.

خىرددىن كېيىن روسىيىلىك مەشھۇر شەرقشۇناس مىليورانىس-كى كۆلتېكىن مەڭگۈتېشىغا بېغىشلانغان ئەسىرىنى ئېلان قىلدى ۋە مۇنداق يازدى: « Ütükän yïs شۇبھىسىزكى بىر تاغنىڭ خاس نامى، ئۇ مەڭگۈتاش تېكىستىدە تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەركىزى ياكى تۈرك قاغانىنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنى كۆرسەتكەن. ئومۇمەن، بۇ نام ئورخۇن دەريا-سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى بىلەن كوسوگور كۆلى ئارىلىقىدىكى جاينى كۆرسىتىدۇ»⑫.

1924 - يىلى تومسېن ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشى ئىشلەنگەن تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدۇردى. بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە-سىدە ئۇمۇ ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە توختالدى: «ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي تۈركلەرنىڭ مەركىزى ۋە قاغانلىرى تۇرۇشلۇق جاي جۇڭگو مەنبەلىرىدە 山都斤 ياكى 山督军 دېيىلىدۇ، بۇ جاينىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۇ جاي كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە 山楗乌德 ، يەنى تۈركچە ätükän دېيىلگەن جاي بىلەن بىر بولۇشى كېرەك. ئېھتىمال تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن دەريا-سى ۋادىسىغا يېقىن بولغان ھانگاي تېغىنىڭ بىر بۆلىكى بولسا كېرەك»⑬.

گابائىن «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» غا قوشۇمچە قىلىنغان سۆزلۈكتە «ئۆتۈكەن» سۆزىگە مۇنداق بىر ئىزاھ بەرگەن: «ئورخۇنغا يېقىن بولغان تاغنىڭ نامى، ھانگاي تېغىنىڭ بىر بۆلىكى بولسا كېرەك»⑭. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مالوۋنىڭ ئەسىرىدە بۇ نام يەر نامى سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈلگەن ۋە قوشۇمچە مۇنداق دېيىل-

گەن: «جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۆتۈكەن تېغى شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى ھانگاي تېغىدۇر»⑮.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا ئورخۇن ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئورنى موڭغۇلىيە تەۋەسىدىكى ئورخۇن دەريا ۋادىسىدا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. دەققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، كۆپلىگەن ئالىملار ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى Ötükän نى جۇڭگو-نىڭ رەسمىي تارىخنامىلىرىدىكى 山都斤 ياكى 山都斤于 دەپ مۇقىملاشتۇرغان بولۇپ، بۇ جاي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئىدى. بۇ قاراشنى قوللايدىغانلاردىن تومسېن ۋە خىردتىن باشقا يەنە چاۋانېسمۇ بار، ئۇلاردىن كېيىن بۇ قاراشنى كۆچەيتىپ تەشەببۇس قىلغان كىشى فرانسىيەلىك ئۇلۇغ خەنزۇشۇناس پېللىئوت بولدى⑯. ئۇ 1929 ـ يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە تىل ماتېرىياللىرى ھەققىدىكى ئەتراپلىق تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ: «于都斤山» («سۆينامە» دە 都斤 دەپ ئاتالغان) بىلەن ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى دەل- دەرەخلەر باراقسان ئۆسىدىغان Ötükänتېغى (Otükin—yis)، Ötükän — yis ياكى Ötükan يېرى (Ötükän—yer) نەق بىر جاي. بۇنىڭغا قىلچە شۈبھە كەتمەيدۇ» دەپ يەكۈن چىقاردى⑰.

«ئۆتۈكەن» نىڭ مەنىسى ۋە مەنبەسى مەسىلىسى بۇ تاغنىڭ ھازىرقى ئورنىنى بېكىتىشتىنمۇ بەكرەك تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلدى. رادلوۋ Ötükän سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى Ötü (Odür, Ötür) يەنى «تاللاش» ياكى «ئىلغاش» دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن، ئۇنى «سۆيۈملۈك تاغ ـ ئورمان» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. «بۇك ـ باراقسان تاغ ئورمانلىقى» دەپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى⑱. بىراق، رادلوۋ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرالماي «ئۆتۈكەن» ئالدى بىلەن خاس نامدۇر دەپ قارىدى. تومسېن نەقىل كەلتۈرگەن يۇقىرىقى ماقالىسىدە قازان تاتار تىلى ۋە ساغاي- خاكاس تىلىدىكى Ötkin، Ütkin («ئۆتكۈر»، «ئىتى-

تىك» دېگەن مەنىدە) ئارقىلىق بۇ خاس نامنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈ-
مەكچى بولدى.

بانگ «تۈركولوگىيە خەۋەرلىرى» دە Ötükän سۆزىنى تار
ئېغىزلىق جىلغا يەنى «سەپەر تېغى» دەپ چۈشەندۈرۈشنى تەشەببۇس
قىلىپ كەلدى⑲. بىراق، ھەقىقىي تۈردە شەرقشۇناسلارنىڭ «ئۆتۈ-
كەن» سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى پىكىرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرى-
غىنى يەنىلا ئۇلادېمىرسوۋ ۋە پېللىئوتنىڭ 1929 - يىلى بىرلا
ۋاقىتتا ئېلان قىلغان مەخسۇس تېمىلىق تەتقىقاتى ئىدى. ئۇلادېمىر-
سوۋ ئۆزىنىڭ دوكلاتىدا ۋە كېيىنكى ماقالىسىدە قەدىمكى ئورخۇن
ئابىدىلىرىدىكى Ötükän نامنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى تەڭداش
شەكلى etügen، Otügen («يەر»، «مۇقەددەس يەر»، «يەر
ئىلاھى») ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسە-
تتى: «ھازىرقى موڭغۇل تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە مەنىسى
شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆزلەر بار: مەسىلەن، شەرقى خالخا
تىلىدىكى etügün»⑳. ئۇ يەنە موڭغۇل تىلىدىكى «Ötügen
ۋە etügen شامان ئىلاھى، ئۇ يەر ۋە يەر ئىلاھىنى كۆرسىتىدۇ.
يەر بولسا ئەسلىدىنلا مۇقەددەس دەپ ئاتالغان» دېدى ۋە موڭغۇل
تىلىدىكى Ötügen نىڭ مەنىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر شەرھلىدى.
ئۇلادېمىرسوۋنىڭ چىقارغان يەكۈنى مۇنداق بولدى: «ئورخۇن تىلىدە-
كى Ötüken ۋە موڭغۇل تىلىدىكى Otügen نىڭ بىرى يەر نامى،
يەنە بىرى يەر ئىلاھىنىڭ نامى، بۇلارنىڭ ھەممىسى شامان ئېتىقادى،
شامان ئۇقۇمى ۋە شامانلارنىڭ ئاتىشى»㉑.

پېللىئوت Ötükän نامىنى باشقىچە چۈشەندۈردى. ئۇ «جۇنامە»
دىن مۇنۇ بايانىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «قاغان ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرىدۇ.
قاغانىنىڭ چېدىرىنىڭ ئىشىكى شەرققە قارىتىلىپ ئېچىلغان، مۇقەد-
دەس قۇياش مۇشۇ تەرەپتىن چىقىدىغان بولغاچقا، مۇشۇنداق قىلىدۇ.
ھەر يىلى بايلار توپلىنىپ ئەجدادلار ئۆڭكۈرىگە نەزىر قىلىدۇ. 5 -

ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى تايىن دەرياسى بويىغا يىغىلىپ كۆك تەڭرىگە نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. ئۇنۇكەندىن تۆت - بەش يۈز چاقىرىم (غەربىگە بەش يۈز چاقىرىم بولۇشى كېرەك) نېرىدا تاپ - تاقىر بىر تۆپىلىك بار، ئۇلار بۇ جايىنى بو - دېڭ - نىڭ - لى دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ خۇاشياچە مەنىسى يەر ئىلاھى دېگەنلىكتۇر»㉒. جۇڭگونىڭ رەسمىي تارىخنامىلىرىدىكى بۇ خاتىرىگە ئاساسەن، پېللىئوت تۈرك-لەردە ئۇچ خىل مۇقەددەس جاي بار دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىرى، ئەجدادلىرىغا نەزىر قىلغاندا توپلىنىدىغان ئۇڭكۇر؛ يەنە بىرى، تايىن دەرياسىدىكى كۆك تەڭرىسى؛ ئۇچىنچىسى، ئۇنۇكەن تېغىنىڭ غەربە-گە بەش يۈز چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بو - دېڭ - نىڭ - لى يەر ئىلاھى». ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بۇ جاي ئۇنۇكەن تېغىنىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بولسىمۇ، ئىككىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنغاندا ئۇنۇكەن تېغىدىن كېيىن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئۇنۇ-كەن تېغى ئېھتىمال بىر تاغ تىزمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى بولسا كې-رەك. بو - دېڭ - نىڭ - لى (Böd—tängri?) تېغى بولسا خەتەرلىك تىك قىيا بولۇشى مۇمكىن»㉓.

پېللىئوت سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق Ötükän نامىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلىدى. ئۇمۇ ۋىلادىمىرسوۋغا ئوخشاشلا موڭغۇللار-نىڭ يەر ئايال ئىلاھىنى ätügän ياكى itügän دەپ ئاتايدىغانلى-قىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭچە XIII itügän ئەسىردىكى دىن تارقاتقۇچىلار ۋە سەييالارنىڭ خاتىرىلىرىدىكى ئىلاھ نامى، يەنى يوھان. پلانكاربىننىڭ خاتىرىسىدىكى Ytoga ۋە ماركوپولونىڭ سايا-ھەت خاتىرىسىدىكى Natigay بىلەن بىر ئىكەن㉔. پېللىئوت يەنە «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپى تارىخى» نىڭ 113- پاراگرافىدىن نەقىل كەلتۈرگەن㉕. ئۇنىڭدا ätügän دېگەن سۆز خەنزۇچىغا «يەر» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ بۇنى 1362- يىلى بېسىلغان جۇڭگو موڭغۇل ئابىدىسى ۋە باشقا موڭغۇلچە ماتېرىياللاردىكى ütügän دەپ

قاردىغان㉖. ئاخىرىدا پەلسەپىۋىي تۆرپاندىن تەپسىلىغان ئۇيغۇرچە ھۆججەتتىكى مانىي تەكىستىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ خىل «il—Ötükän qutii»㉗ نى تىلغا ئېلىپ، بۇنى «دۆلەت تۆپرىقىنىڭ ئايال ئىلاھى»، يەنى «مىللەتنىڭ ئايال ئىلاھى» دەپ شەرھلىگەن㉘. ئاپتور بۇنىڭدىن مۇنداق يەكۈن چىقىرىدۇ: قەدىمكى تۈرك تىلىدا «ئايال ئىلاھ» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان Ötükän سۆزى ئورخۇن تۈركلىرىدىكى ئايال ئىلاھ بىلەن بىر. بۇ قاراشنى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى توغرىسىدىكى تۆت تومۇق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان تۈركىيە ئالىمى ھۈسەيىن نامىق ئورخۇن پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىدى㉙. تۈركولوگلارنىڭ يېقىنقى ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھازىرقى زامان شەرقشۇناسلىقىدا مېنىڭ بىلىشىمچە يۇقىرىقىلاردىن باشقا بىرەر كىشى قەدىمكى تۈركلەردىكى ئۆتۈكەن تېغى مەسىلىسىنى قايتا تەتقىق قىلىپ باقمىدى.

شۇڭا، بىز بۇ ھەقتە بىر يېغىنچاقلاش قىلىپ باقساق بولىدۇ. تەتقىقاتچىلار توپلىغان ۋە تەتقىق قىلغان زور مىقداردىكى تىل ماتېرىيالىرى Ötükän نامىنىڭ مەنىسى ۋە سۆز شەكلى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى بەلگىلەشكە پايدىلىق. بۇ خاس نام قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدا، شۇنداقلا ھازىرقى موڭغۇل دىئالېكتلىرى ۋە جۇڭگونىڭ رەسمىي تارىخنامىلىرىدا ئوخشاشلا كۆزگە چېلىقىدۇ. قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى Ötükän سۆزىنىڭ قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان جايدىكى بىر تاغنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى، ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بۇ جاينىڭ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئانا ماكانى ۋە قاغان ئوردىسى تۈرۈشلۇق جاي، دەپ قارالغانلىقىنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدۇ. ھازىرقى خەرىتىلەردە ئۆتۈكەن تېغى ئورخۇن رايونىغا تەۋە قىلىنىپ، ھانگاي تاغلىرىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ قويۇلغان. مېنىڭچە، ھازىرقى زامان تۈركولوگىيىسىدىكى يېڭى ئەسەر (شەرقشۇناسلىقتا ئۆتۈكەن تېغى مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنىپ 50 نەچچە يىل

ئۆتكەندىن كېيىن نەشر قىلىنغان ئەسەر) دە يەنىلا رادلوۋ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر ئەكس ئەتتۈرۈلدى، يەنى ئۆتۈكەن تېغى ئورخۇن دەرياسىغا يېقىن جايدىكى تاغ، دەپ قارالدى. بۇ خاس نامنىڭ ئىچكى مەنىسى تەڭرىق قىلىش ئارقىلىق «رايون» دەپ بېكىتىلدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى Ötükän نىڭ تارىخىي ئېتنوگرافىيىسىگە ئالاقىدار يېڭى ماتېرىياللارنى ۋە ئۆز قارىشىمىزنى ئېلان قىلغان ۋاقىتلاردا دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلىلەر-دۇر.

2

بىر ئىش ئالدىنقى بايانلىرىمىز ئۈچۈن بەكلا ئەھمىيەتلىك. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتى سايان - ئالتاي رايونلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، ھازىرقى زامان تۇۋا تىلىدا قەدىمكى تۈركچە نام «ئۆتۈكەن» نىڭ تېخىچە ساقلى-نىپ كەلگەنلىكىنى بايقىغان. ئۇلار بۇ نام بىلەن تۇۋالارنىڭ غەربىي شىمالى (ھازىرقى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش لايىھىسى بويىچە دۇ-جېن ناھىيىسىگە تەۋە) دىكى بىر بۇك - باراقسان ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان تاغنى ئاتايدۇ⑳. تۇۋالارنىڭ يېقىن قوشنىلىرى بولغان تايرى - خورى رايونى يەنى شەرقىي تۇۋا رايونىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئاشۇ تاغنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.

ئۆتۈكەن تېغى بېيى ئېقىن دەرياسى ياكى يېنىسەي دەرياسىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان ئۇلۇغ يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقى-نىغا جايلاشقان. بېيى ئېقىن دەرياسىنىڭ سول تارمىقى بولغان باش ئېقىن دەرياسى مۇشۇ تاغدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت يەرلىك ئاھالە دۇجېن كۆلى ۋە پۇچا - باش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئاجاس دەرياسىمۇ مۇشۇ تاغدىن باشلىنىدۇ، دەيدۇ. بەزى خەرىتىلەردە، مەسىلەن كالتېرىسكى سىزىپ نەشر قىلدۇرغان خەرىتىدە㉛ بۇ تاغ

كۆك تاغ دەپ ئاتالغان، هازىرقى خەرىتىلەردە بولسا كۆكخوت تېغى دېيىلگەن. بۇ جايدىن ئۆتكەن جۇغراپىيونلار ياكى سەييالارنىڭ ھېچ- قايسىسى ئۇنىڭ ئەسلىي نامى ئۆتۈكەن ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلمىدى. بۇنداق بولۇشى يەرلىك تۇڭالارنىڭ نەزىرىدە ئۆتۈكەن ئۇلۇغ تاغنىڭ مۇقەددەس نامى، دەپ قارالغانلىقتىن ئۇلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىسى بويىچە بۇ تاغنىڭ ئەسلىي نامىنى ياتلارغا ئاشكارىلاشقا بولمايدىغانلى- قىدىن ئىدى. سايان ئالتاي رايونىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەردىمۇ مۇ- شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال بار، بۇ ئەھۋال شۇ جايدا كەڭ ئومۇملاشقان موڭغۇللاردىكى تاغ - ئېدىرغا چوقۇنۇش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك㉜. ھازىر بۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسەن يوقىلىپ كەتتى. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تاغ ئانچە ئۇزۇن ئە- مەس، چوققىسى تاقىر، ئارىلاپ ئانچە - مۇنچە دەل - دەرەخلەر ئۆسە- كەن، تىك قىيالىق - تاشلىق تاغ ئىكەن. يەرلىك تۇڭالارنىڭ ھۆكۈم قىلىشچە، بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا ئاتلىق چىققىلى بولمىدۇ، ئۇزۇنلۇ- قى 30 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 15 كىلومېتىرچە كېلىدىغان بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىقىدىغان پەقەت بىرلا يول بار، باشقا ھەرقانداق جايدىن يامىشىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس. قارىغاندا بۇ تاغ دەخلى- تەرۇز قىلىشقا بولمايدىغان تەبىئىي قورغان بولسا كېرەك. بۇ تاغنى تاغلار توپى ئوراپ تۇرىدۇ، ھەر بۆلەك تاغ- ئورمانلىقنىڭ مەخسۇس نامى بار (يادا تاشتاغ، قىزىلتاغ، چۇرۇقتاغ).

ئاۋۇال هازىرقى تۇڭالاردىكى «ئۆتۈكەن» گە بولغان چوقۇنۇش توغرىسىدا توختىلايلى㉜. تاغنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى هازىر تاشلى- نىپ قالغان بولسىمۇ، بىراق يەرلىك ئاھالە بۇنى يەنىلا ناھايىتى ياخشى چۈشىنىدىكەن. خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك تۇڭا- لار «ئۆتۈكەن» نى «ئۇلۇغ تاغلار» قاتارىغا قويىدۇ. شامان بولۇپ باققان سوڭچۇ (ئۇ تارى - خورى رايونىدىن) نىڭ ئېيتىشىچە، رەڭدار بۇلۇتلار بىلەن قاپلانغان ئېگىز تاغلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھى مۇقەددەس جىسىم، «ئۆتۈكەن» نىڭ چوققىسى ھەرقاچان بۇلۇتلار دېڭىزىدا مەۋجۇت بولىدۇ، ئۇنىڭدىكى قىشتا ياغقان قارلار يازدىمۇ

ئېرىمەيدۇ. ئۆتۈكەن تېغىنى قاراچوڭلارلا ئەمەس، ئۇنىڭ قوشنىلىرى-
دىن ئاق چوڭلار ھەتتا تارى- خورى رايونىدىكىلەردىنمۇ خېلى كۆپ
كىشىلەر ئۇلۇغلايدۇ. ھەر قېتىم شامانلار شامان دېپىنى چالغاندا
دائىم يۇزىنى ئۆتۈكەنگە قىلىدۇ. كۆرۈڭلىشقا بولىدۇكى، ئۆتۈكەن
دۇجېن ناھىيىسىدىكى شامانلارنىڭ مۇقەددەس تېغى. ئېيتىشلارغا
قارىغاندا، ئىلگىرى تۇڭالار «تابار» دەپ ئاتىلىدىغان مۇراسىم ئۆتكۈ-
زۈپ ئۆتۈكەن تېغىغا ئەزىر قىلغانىكەن (بۇنى خاكاسلارنىڭ تاغقا
ئەزىر قىلىش مۇراسىمى بولغان «تاجاخې» ياكى «تاج» بىلەن، سورلار-
نىڭ «تاس» مۇراسىمى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ)㉓. ئۆتۈكەنگە
ئەزىر قىلغاندا ئات قۇربانلىق قىلىنىدۇ، ئات يايلىغا رەڭلىك شەلپەر
تارتىلىدۇ (خاكاسلارنىڭ ئات بىلەن تاغقا ئەزىر قىلىش ئادىتىگە
سېلىشتۇرۇش مۇمكىن)، سۆڭچۇ شامان يەنە ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا
«ئۆتۈكەن» گە قۇربانلىق قىلىۋەتكەن ئاتلار قايتا تىرىلگەن، دەيدۇ.
ئۆتۈكەنگە ئەزىر قىلغاندا، ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىگە «ئاتا» بولۇپ بەخت
ۋە مەۋرچىلىق، ئىشلىرىغا ئۈتۈق تىلىشىدۇ. ئات قۇربانلىق قىلغان-
دىن سىرت يەنە كېچىسى ئۆتۈكەندىكى «خۇدا» ئۈچۈن ئۇستەل قو-
يۇپ، ئۇنىڭغا سۈت - قايماق، قىمىز ۋە پىشىق گۆش قاتارلىق
ئەرسىلەرنى تەييارلايدۇ. تاڭ سەھەردە ئاندىن بۇ ئەرسىلەرنى چېدىرىغا
ئېلىپ كېتىپ يەيدۇ. ئىلاھقا ئەزىر قىلىنغان بۇيۇملار ئارىسىدا
پىيازگۈل بولماسلىقى كېرەك. بۇ ئەھۋال ئۆتۈكەن تېغىغا بولغان
چوقۇنۇش ۋە ئۇنى ئۇلۇغلاشنىڭ چارۋىچىلار يەنى قەدىمكى تۈركلەر-
دىن كەلگەنلىكىنى، ئۇششاق ئۈۋچىلاردىن (سامۇد ياكى جادا تىللىرى-
دا سۆزلىشىدىغان سايان- ئالتاي قەبىلىلىرى) باشلانمىغانلىقىنىڭ
دەلىلى. چۈنكى، ئۇششاق ئۈۋچىلار ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا پىيازگۈل
يېغىپ ئوزۇق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. پىيازگۈلنىڭ قۇربان-
لىق بۇيۇمىغا ئىشلىتىلىشىنىڭ مەنئى قىلىنىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپات-
لايدۇ.

تارى - خورىدىكى ئاھالىلەر ئۆتۈكەنگە ئاتىغان قۇربانلىق بۇيۇم-
لىرىنى «پىلىك» (سوۋغات، ھەدىيە) دەپ ئاتايدۇ. تۇڭالار ئۆتۈكەن-

ده «شاننامی» ئىسىملىك خۇدا بار، دەپ ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ چۈ-شەنچىسىدە ئۇنىڭ تۇرقى ئادەمگە ئوخشايدۇ، ئېگىز بوي، ساقال - بۇرۇتلۇق، يۇمىلاق بۆك كىيگەن، پەقەت شامانلارلا ئۇلارنى كۆرەلەي-دۇ. تارى - خورى رايونىدا چوڭ بولغان شامان سوڭچۇ ئۆتۈكەندىكى خۇدانىڭ «سەبداق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ خاس نام ئە-مەس، ئومۇمىي نام ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ، ھەممە تاغنىڭ سەبداقلە-رى (ئالتايلىقلار eezi دەپ ئاتايدۇ)، دەريا - كۆللەرنىڭ «لۇس - سەبداق» دېيىلىدىغان مۇئەككىلىرى بولارمىش. دۇجېنداا بىز ئۆتۈ-كەن خۇداسى بىلەن قارا چۈد قىزىنىڭ بىرگە بولغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىنى يازدۇق: «بىر قېتىم قىزنىڭ ئاپىسى ئۇنى بۇغىلارنى ئۆتۈكەن تېغى باغرىغا ھەيدەپ بېرىشقا ئەۋەتىپتۇ. بىراق، قىز قاي-تىپ كەلمەپتۇ، ئىز - دېرىكىمۇ بولماپتۇ. پەرىشان بولغان ئانا ئۇشتۇمتوت چېدىرغا قويۇپ قويغان تۇلۇمدىكى سۇتنىڭ كېچىدە ئاز-لاپ قالغانلىقىنى بايقاپتۇ. ئۇ قايتا - قايتا ئويلىنىپ بىردىنلا كۆز ئالدى پاللىدە يورۇپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە قىزى سۇتنى ئۆتۈكەنگە ئېلىپ كەتكەنكەن، چۈنكى ئۇلار ئاللىقاچان ئىككى كىشى بولۇپ قاپتۇ ئەمەسمۇ! شۇنىڭدىن كېيىن ئانىسى ئۆتۈكەن باغرىدا چارۋىچە-لىق قىلىپ قىزى بىلەن جەم بوپتۇ».

تۇڭالارنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا چوقۇنۇشىدىكى بەزى پەرھىزلەرنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئىلگىرى قىزىل رەڭلىك كىيىم كىيىپ ئۆتۈكەن تېغىغا يېقىنلاشىش مەنئى قىلىنغان، ئۇنداق قىلمە-غاندا گۈلدۇرماما گۈلدۇرلەپ، چاقماق چېقىپ، مۆلدۈر - يامغۇر ياغارمىش. كىشىلەر يەنە ئاتلىق ئۆتۈكەندىن ئۆتۈپ كېتىڭاتقاندا، قىزىل كىيىملەرنى سېلىڭېتىپ باستۇرۇپ قويغان، ھەتتا باش كە-يىمسىز ئۆتۈكەن تېغىغا يېقىنلاشىش مەنئى قىلىنغان.

يۇقىرىقىلار گۈل - گىياھلار باراقسان ئۆتۈكەن تېغى ۋە ھازىر-قى تۇڭالارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چوقۇنۇشى توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئې-لىپ بېرىڭاتقان ۋاقتىمىزدا مۇنداقلا توپلاپ قويغان جۇغراپىيىلىك ۋە ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللاردۇر. بۇ مەسىلە بىزنىڭ تەتقىقات پىلا-

نىمىزغا كىرگۈزۈلمىگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى بىزدە ئارخېئولوگىيە-لىك ماتېرىياللار ۋاقتىنچە كەمچىل، چۈنكى تۈۋالار رايونىدا تېخى قېزىش خىزمىتى بولمىدى. بىراق، ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش-لار شۇنى ئىسپاتلىدۇكى، قەدىمكى تۈركىلەر دەۋرى (مىلادىيە VI — IX ئەسىرلەر) دە تۈۋالارنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى (دۇجېن رايونى) دە ئاھالىلەر نۇقتىسى بولغان. بۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيىتى يادە-كارلىقلىرى ساي بويلاپ كەتكەن، دېئامېتىرى 2 — 3 مېتىر كەلگۈ-دەك ئىلاھقا نەزىر قىلىدىغان يۇمىلاق تاشلار، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركلەر نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرىدا ئىشلەتكەن بۇيۇملار (مۇقەد-دەس دەپ قارالغان ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى، ياغاچ كۆمۈر، يەرگە قېمىلغان قوزۇقنىڭ قالدۇقلىرى) بىلەن چەكلىنىدۇ㉟.

ۋافىنستېن 1952 - يىلى تارى - خورى كۆلىگە يېقىن جايدىن تاپقان قەدىمكى تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى مەڭگۈتاش (تېخى ئوقۇل-مىدى) تۈۋالارنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ياشىغانلە-قىنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ. يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى يەنى ئۇنىڭ باشلىنىش مەنبەسى بولغان بىيى ئېقىن ۋە كا ئېقىن ۋادىسىدە-مۇ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ چارۋىچىلىق چېگرىلىرى بايقالدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈۋالارنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا «ئۆتۈكەن» دەپ ئاتىلىدىغان بۇك - باراقسان ئورمانلىق تاغنىڭ بارلىقى ۋە تۈۋالارنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشى كىشىنى ئويلاندۇرۇپ قوي-ىدۇ. بۇ پاكىت ئۆتۈكەن تېخى ئورخۇن ۋادىسىدا، دەپ مۇقىملاشقان پىكىرنى تەۋرىتىدۇ، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركلەر دەۋرىدىكى ئۆتۈكەن تېخى بىلەن ھازىرقىütügän نى بىر دەپ قاراشقا مەلۇم ئاساس بولالايدۇ. ئۆتۈكەن تېخىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ يېڭى ماتېرىياللار تۈۋا-لاردىن تېپىلغان بولغاچقا، ئۇ تېخىمۇ قىممەتلىك. كۆچمەنلىككە ئايا-كى، تۈۋالار ۋە خاكاسلار، ئالتايلىقلار، سورلار ۋە باشقا كۆپلىگەن ھازىرقى زامان ئۇرۇق - قەبىلىلىرى كۆپىنچە قەدىمكى ئالتايلىقلار ۋە قەدىمكى ئورخۇنلار بىلەن ئېتنىك مۇناسىۋەتكە ئىگە. بۇ مەنبەدىن

ئالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئەڭ مەشھۇر تۈركولوگ مالوۋ تەكـ
شۈرگەن تىل ماتېـرىيالـلىرى ئەھـمىيەت نۇقتىسىدىن تۆردىن ئو-
رۇن ئېـلىشقا تېگىشلىك(36).

ھازىرقى تۇۋالارمۇ ئالتايلىقلار ۋە خاكاسلارغا ئوخشاش مىللىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، سايان ـ ئالتايدىكى قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئۆز مىللەت تۈركۈمىدە ئازدۇر ـ كۆپتۇر قەدىمكى تۈركچە ئىسىملارنى، جۈڭگو-نىڭ تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرـ يياللاردا ئىپادىلەنگەن قەدىمكى تۈركىلەردىكى ماددىي مەدەنىيەت ئامىل-لىرىنى، شۇنداقلا ئورخۇن ئابىدىلىرىدە خاتىرىلەنگەن دىنىي ئەنئەنە ۋە ئىلاھ ناملىرى(يەر، سۇ، تەڭرى، ئۇماي) نى ساقلاپ كەلمەكتە(37). شۇڭا، تۇۋالارنىڭ بۇگۈنگە قەدەر قەدىمكى تۈركچە «ئۆتۈكەن» (قە-دىمكى تۈركىلەر سايان ـ ئالتاي رايونىدا ماكانلاشقاندىلا بۇ نام مەۋجۇت ئىدى) نامى بىلەن پاسىلى ئېنىق ئايرىلغان تاغنى ئاتىشى ھەيران قالارلىق ئەمەس. تۈرك قاغانى VII ئەسىردىكى مەڭگۈتاش تېكىستىدە ئورخۇنغا كۆچكەن ئىشلارنى ئەسلىگىنىدە مۇشۇ تاغنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن (تۈرك دۆلىتى مۇشۇ يەردىن گۈللەنگەن)، قاغان دەل مۇشۇ يەردىن لەشكىرىي يۈرۈشكە ئاتلانغانىدى(38).

3

ئەمدى سايان ئالتاي رايونىدىكى ھازىرقى تۈركىي تىللىق خەلق-لەردىن توپلىغان ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۆ-رۇپ، ۋىلادېمىرسوۋ ۋە پېللىئوتنىڭ «ئۆتۈكەن» سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزىرىگە مۇناسىۋەتلىك پىكرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ ئىككى ئالىم مەتبۇئاتتا مەزمۇن جەھەتتە يېقىن كېلىدىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

بىزنىڭچە، ۋىلادېمىرسوۋ ۋە پېللىئوتنىڭ قەدىمكى تۈركچە «ئۆ-

تۆكەن» نامى ۋە ئۇنىڭ تۈرك - موڭغۇل تىللىرىدىكى كېيىنكى مەزگىللەردە ھاسىل بولغان شەكلى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنى، ئايال ئىلاھ ۋە يەر ئىلاھى بولۇپ ئىپادىلەنگەن قەدىمكى تۈرك دىنى ئۇقۇملىرىنىڭ مەنىسى توغرىسىدىكى ئانالىزلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. بىراق، ئۇلار قەدىمكى تۈرك - رۇنىك مەڭگۈتاشلىرىدىكى يەر نامى بولغان ئۆتۈكەن ھەققىدە ھېچقانداق ئىزاھ - چۈشەنچە بەرمىگەن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئۇيغۇرچە مەكتۇپلار ۋە موڭغۇل خاتىرىلىرى، شۇنداقلا رۇنىك تەتقىقاتىدا ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل مىللەتنىڭ ياكى ئومۇمىي خەلقنىڭ يەر ئىلاھى نامىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى شەرھلەنمىگەن. شۇڭا، ئاددىي ئەسىرىم «ئالتايلىقلاردىكى تاغقا چوقۇنۇش» تېمىسى بەزى نەقىللەرنى كەلتۈرۈشكە مەجبۇر مەن. ئۇ ئەسىرىمدە ھازىرقى ئالتايلىقلاردىكى تاغقا چوقۇنۇش ئادىتى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى ئالتايلىقلار ياكى ئورخۇن تۈركلىرى بىلەن بولغان قىل سىغماس ئېتنىك مۇناسىۋىتى تەتقىق قىلىنغان.

ئاددىي ئەسىرىمدە ھازىرقى ئالتايلىقلارنىڭ تېخى يېقىنغىچە تاغقا چوقۇنۇش ئادىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكى، بۇ ئادەتنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، شامان دىنىنىڭ ئۆز جايىدىكى تەبىئەت ئىلاھىغا بولغان چوقۇنۇشىدىنمۇ بالدۇرقى مەزگىللەرگە تەۋە ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن. ئالتايلىقلار تاغ ئىلاھىنى yer — su دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى قەدىمكى تۈرك ئىلاھى yar — sub ياكى yir — sub بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ[39]. ئالتايلىقلاردىكى تاغقا چوقۇنۇش ناھايىتى كونكرېت بولغان، مىللەت ياكى قەبىلىلەرمۇ ئەۋلادمۇئەۋلاد چوقۇنۇپ كەلگەن تاغنىڭ كونكرېت ئورنى ۋە خاس نامى بار ئىدى. كۆپلىگەن ئەمەلىي ماتېرىياللار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، بۇ خىل كونكرېت تاغقا بولغان چوقۇنۇش ئۇرۇق ياكى قەبىلىنىڭ مەلۇم رايونغا بولغان ئىگىدارچىلىقىنىڭ ئالتايلىقلارنىڭ ئېڭىدىكى ئىنكاسى ئىدى. ئۇرۇقداشلىق كومۇناسىدىكى يەر ئىگىدارچىلىقى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى ئىدى. بۇ خىل ئالاقە شۇنچىلىك مۇستەھكەم ئىدىكى، مەزكۇر رايوندىكى تاغ رېۋايەتلەردىكى ئەجدادلىرى

ری بولغان قوغدىغۇچى ئىلاھ دەپ قارىلاتتى ھەمدە ئۇرۇق ياكى جەمەت بىلەن بىرىكىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۇزاق ۋاقىتلار غىچە ئۆتەلەيدىغان مۇھىم بىر يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ: ناۋادا مەلۇم بىر ئۇرۇق مەلۇم بىر مۇئەييەن تاغنى مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنسا، بۇ خىل ئەھۋال شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ تاغنىڭ مەزكۇر خەلقنىڭ ئۇرۇق تېررىتورىيىسىدە ئىكەنلىكىنى ياكى ئۆتمۈشتە شۇنداق بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

بىزنىڭچە، ھازىرقى ئالتايلىقلارنىڭ تاغقا چوقۇنۇشى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا بولغان چوقۇنۇش مەسلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا پايدىلىق. كۆلتېگىن مەڭگۈتېشىدا ئۆتۈكەن تېغى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىدىغان يىمىرىلمەس قورغان، دەپ قارالغان. شۇ سەۋەبتىن، تۈرك قاغانى باركاھنى مۇشۇ يەرگە تىككەن⑩. شۇڭا، قاغان ئوردىسىنىڭ يېنىدىكى بۇ مۇھىم تاغ چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولۇپ قالغان، ئۇ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ پۈتكۈل قوۋملىرىنىڭ بايلىقى ئىدى. ئۇ يەنە تۈرك قاغانىنىڭ خاس جەمەت بايلىقى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇلار بۇ يەردە ئەجدادلىرىغا نەزىر قىلغان، يەنى پېللىئوتىنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسەن ئېنىقلاپ چىققىنىدەك، كۆك ۋە يەرگە تاۋاپ قىلغان. بۇ تاغنىڭ مۇقەددەس چوققىسى بو - دېڭ - نىڭ - لى بولۇپ، خەنزۇچە تەرجىمىسى «يەر ئىلاھى» (ياككىنېف «ئىلاھى ئەرۋاھ — دۆلەت تۈپرىقىنى قوغدىغۇچى ئىلاھ» دەپ تەرجىمە قىلغان). بۇلار ئەجەبا ئۆتۈكەن تېغى ئەڭ دەسلەپ شۇ يەردىكى تۈركلەرنىڭ ئاتا تېغى ۋە مەزكۇر جايىنى بارگاھ قىلغان قاغانىنىڭ مۇقەددەس تېغى بولغان دېگەنلىك بولماي نېمە؟ كېيىنچە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق يادروسى (ئومۇمەن خان جەمەتىدىكىلەر ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى) بۇ جايدىن ئايرىلىپ موڭغۇل يايلىقىدا (ئورخۇن ۋادىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقاندا ئۆتۈكەن شەك - شۇبھىسىز پۈتكۈل قوۋمنىڭ (ئومۇمىي خەلقىنىڭ) مۇقەددەس مۇھاپىزەتچىسى، دەپ قارالغان ۋە داۋاملىق تاۋاپ

قىلىنغان. ئەپسۇسلىنارلىقى بىز ئورخۇن تۈركلىرىدىن بىۋاستە ئىسپات ئالالمايمىز، چۈنكى بۇ تارماق تۈركلەر ھازىرقى مەۋجۇت مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمىغان. ئەمما، سەل كېيىنكى دەۋرلەردىكى باشقا ماتېرىياللاردىن يەنىلا بۇ ھەقتىكى بەزى ئىسپاتلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

تۆۋەندە سايان ـ ئالتاي رايونىدىكى ھازىرقى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە دىنىي ئەنئەنە پاكىتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز كۆزقارىشىمىزنى دەلىللەپ كۆرمەكچىمىز. بۇ خىل ئەنئەنە قەدىمكى تۈركلەردىن باشلانغان ۋە ھەمىشە ئوخشاش دىنىي فورماتسىيە ۋە شەكلىنى ئىپادە قىلغان. بۇ قەدىمكى ئەنئەنىگە مەنسۇپ بولغانلىرىدىن ئورخۇن ئابىدىلىرىدە كۆزگە چېلىقىدىغان ۋە ئالتايلىقلار، خاكاسلار، سورلار، تۇۋالاردا تارقالىپ يۇرگەن يەر ئىلاھى ۋە ئايال ئىلاھقا چوقۇنۇشتىن باشقا يەنە ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئېنىق خاتىرىلەنگەن كۆك تەڭرىگە چوقۇنۇشمۇ بار. قەدىمكى تۈركلەر تاغ ۋە سۇغا چوقۇنغان، شۇنداقلا تەڭرى ئېتىقادى تاكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھارپىسىغىچە ساقلىنىپ قالغان، بولۇپمۇ خاكاسلارنىڭ تارمىقى بولغان (ساغايلار، بەلچىرلار ۋە كاچىنلار) لاردا تولىمۇ گەۋدىلىك بولدى. شۇڭا، زامانىمىزغا قەدەر يېتىپ كەلگەن كۆپلىگەن ئەنئەنىۋى دىنىي چۈشەنچىلەر ۋە تەلىماتلار، ئالتاي ـ سايان رايونىدىكى ھازىرقى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ نەزىر ـ چىراغ ئادەتلىرى ۋە يوسۇنلىرىنىڭ قەدىمكى تۈركلەر دەۋرىدىكى يىلتىزىدىن بىخلانغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا پۈتۈنلەي يول قويالايدۇ، يەنە كېلىپ بۇلار قەدىمكى تۈركلەردىكى ئۆتۈكەن تېغىغا بولغان تاۋاپ ۋە نەزىرنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى.

قايتۇرما سېلىشتۇرمىچىلىق بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان مىللەتشۇناسلىق تەھلىل ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تۆۋەندىكىدەك قىياسنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ: يېنىسەي دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىنى ئورخۇن تۈركلىرى داۋاملىق مۇقەددەس بىلىپ تاۋاپ قىلىپ تۇرغان، چۈنكى باشقا يات جايلارغا كۆچۈپ

كەتكەن بولسىمۇ، ئۆز قوۋمىنىڭ ئىلاھى ياكى قوغدىغۇچى ئىلاھىنى چۆرۈۋېتىشكە بولمايتتى. بۇ نۇقتىنى ئالتايلىقلاردىكى مۇناسىپ ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. ئۇلار ھەممىسە كۆچۈپ تۇرىدىغان ئەھۋالدا ئانا ماكانىدىكى مۇقەددەس تاغنى داۋاملىق ھالدا ئۆز ئۇرۇقىنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھى دەپ قارىغان ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر قىلىپ تۇرغان. ھازىرقى خاكاس ساغايلىرى سورلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرى تاغلىق سورى (توغرىسى مۇراس دەريا سۇيى ۋە كاتكۇغ ۋادىسى) دىن ئاباگان ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن[41]. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن بىر قىسىم پاكىتلارنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. كېيىن ئۇرۇقدىن بولغان ساغايلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئىمىچىق قاراسۇ جىلغا رايونىدا يەنى ئىمىچىق - تاغ ئېيىرلىقىدا ناھايىتى چوڭ كۆلەمدىكى يازلىق تاغ نەزىرى (tag — taih) ئۆتكۈزۈپ، تەڭرىنىڭ پەرزەنتلىرىگە بەخت ۋە ئامانلىق ئاتا قىلىشىنى، ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقىغا بەرىكەت ياغدۇرۇشىنى تىلەيدۇ. نەزىر رىياسەتچىلىرى ئىككى نەپەر شامان ۋە بىرنەچچە مۆتىۋەردىن تەشكىللىنىدۇ.

تاغقا نەزىر قىلىشتىكى مەقسەت قۇربانلىقنى كېيىن ئۇرۇقنىڭ ئانا تېغى قارا تاغقا بېغىشلاش ئىدى. مەزكۇر تاغ مۇراس دەريا ۋادىسىدىكى تاغلىق رايون سورىدىكى نەزىر مەيدانىدىن بىرنەچچە يۈز چاقىرىم نېرىدا ئىدى. سورغا بېرىشتىكى يول يېراق بولغاچقا، ئىككى نەپەر شامان نۆۋەتلىشىپ ئىش قىلاتتى. قىزىق بولغىنى ئانا تاغدىكى ئىلاھىي نەزىرده سۆت تۇرىدىكى بۈيۈملارنىڭ ئىشلىتىلىشى مەنئى قىلىناتتى. بۇ ئەھۋال كېيىنلار قارا تاغقا چوقۇنۇشنى باشلىغاندا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان مۇراس ۋادىسىدا ئەزەلدىن سۆت چارۋىلىرى بېقىلمىغانلىقىنى ۋە بۇگۈنگە قەدەر نۇرغۇن بوغۇنلارنىڭ سۆت تەمىنى تېتىپ كۆرمىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. كېيىن ئۇرۇقدىكى شامانلار ئانا تېغى قارا تاغدىن ئىلاھىي ۋەزىپە ۋە خاسىيەتلىك داپ قوبۇل قىلىدىكەن. دەل مۇشۇ قارا تاغ شامانلارغا نەزىردىكى ئىمتىيازنى ۋە ئۇمۇر بويى ئىشلىتىدىغان خاسىيەتلىك داپنىڭ سانىنى ھەدىيە

قىلىپ، شامانلارنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ياشاش چېكىنى بەلگىلەپ بېرىدىكەن، شامانلار نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرى يەنى كېبى ئۇرۇقدىدىكى مەلۇم ئائىلىنىڭ ئېتىنى ئىلاھقا تەقدىم قىلغاندا بۇ ئاتنىڭ روھىنى سورىغا ئېلىپ بېرىپ ئانا تاغ بولغان قارا تاغقا تەقدىم قىلىدىكەن، ئانا تاغ بولسا بۇ نەزىر بۇيۇملىرىنى ئېلىۋالىدىكەن.

كارگ ئۇرۇقىدىكى سايانلىقلارمۇ ئوچ يىلدا بىر قېتىم تاغقا نەزىر قىلىش ئۈچۈن تايىبى دەرياسىنىڭ (ئاباگان دەرياسى) يۇقىرى ئېقىنىغا توپلىنىدۇ. بۇ خىل قوۋم نەزىرىسىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى سورىدىكى مۇراس دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان ئانا تاغ بادىن تاغنى تاۋاپ قىلىش ئىدى. نەزىر بۇيۇملىرىدىن مۇسەللەس، ئارپېرىت ھارىقى (ئارپىدىن ئېچىتىلىدىغان ئۆي پېۋىسى)، گۆش قاتارلىقلار بولۇپ، بۇنىڭدىنمۇ سۇت تۇرىدىكى نەرسىلەردىن تاغقا نەزىر ۋە سوۋغات بۇيۇملىرى ياساش مەنئى قىلىنغان. نەزىر مەيدانىدىن ئانا تاغقىچە بولغان يول يىراق بولغاچقا، كارگلارمۇ ئىككى نەپەر شامان باخشىنى ئىش بېجىرىشكە چىقارغان. كارگنىڭ شامانلىرى كېبى ئۇرۇقىنىڭ شامانلىرى قارا تاغقا نەزىر قىلغانغا ئوخشاش بادىن تېغىغا تايانغان. ئوخشاش تۇرىدىكى ماتېرىيالنى سور جەمەتىدىكى ساغايلار ئارىسىدىنمۇ تاپقىلى بولىدۇ. ئۇلار تايىبى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تېلىنگې. قىر ۋادىسىدا ئانا تاغقا نەزىر قىلىدۇ ۋە شامانلار ئارقىلىق سورىدىكى كوڭدام دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان دېرىس دەرياسىنىڭ مەنبەسىدىكى مۇز تاغدا تاۋاب قىلىدۇ㊷.

يۇقىرىقى ھەرقايسى بۆلەك بايانلارنى ۋە سايان - ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركلەردىكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىگىنىمىزدە، نېمە ئۈچۈن قەدىمكى تۈرك قوۋملىرىنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھى بولغان مۇقەددەس تاغ ئۆتۈكەنىنىڭ موڭغۇلىيىگە كۆچكەن قەدىمكى تۈرك قەبىلە - ئۇرۇقلىرىنىڭ داۋاملىق تاۋاپ قىلىشىغا سازاۋەر بولالىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشكە يېتەرلىك سەۋەبلەر چىقىدۇ. بۇ يەردىكى يېڭى جۇغراپىيىلىك شارائىتتا ئاھالىلەر يېنىسەي

دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدىن ناھايىتى يىراق جايدا تۇرۇۋاتقان ئۆتۈكەن تېغى بارا - بارا كونكرېت تاغ بولۇشتىن قېلىپ، پۈتكۈل تۈركلەرنىڭ ئابستراكت يەر ئىلاھى بولۇپ قالغان. بۇ تاغقا بولغان چوقۇنۇش ئۆتمۈشتىكى ۋە ھازىرقى تۈركىي قەبىلە-ئۇرۇقلىرىنىڭ بىر مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى، ئورتاق تىل، مەدەنىيەت، رايون ئوخشاشلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە بىپايان - ئالتاي تاغلىق رايونىدىكى ئەسلىي قوۋمنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا بولغان سېغىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن يېنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان ۋە قەدىمكى تۈركلەرنىڭ مۇقەددەس ئانا تېغى بولغان كونكرېت تاغ ئۆتۈكەننىڭ نامىنىڭ قايسى يوللار ئارقىلىق پۈتكۈل تۈركىي لەرنىڭ ئابستراكت «يەر ئىلاھى» نىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ۋىلادېمىرسوۋ ۋە پېللىئوتنىڭ ئەسەرلىرىدىن كىشىلەر «ئۆتۈكەن» نىڭ ھەم قەدىمكى ئورخۇن تۈركلىرىنىڭ يەر ئىلاھى، ھەم موڭغۇللارنىڭ يەر ئىلاھى ئىكەنلىكىنى بىلدى. نېمە ئۈچۈن بۇنداق بولىدۇ؟ بۇنىمۇ ئەلۋەتتە قىياس قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئاساسلىق سەۋەبى ئېھتىمال موڭغۇل تىلىدىكىلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم تۈرك قەبىلە - ئۇرۇقلىرىنىڭ موڭغۇللارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىدىن بولغان بولسا كېرەك. ھەرقايسى قەدىمكى تۈرك قەبىلە - ئۇرۇقلىرى موڭغۇل تىلىدا سۆز-لەشسىمۇ ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پەۋقۇلئاددە مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇش ئامىللىرىنى، بولۇپمۇ قەدىمكى دىنىي خۇراپاتلىق ۋە كونا ئادەتلىرىنى موڭغۇللارغا ئېلىپ كىرگەن. ھالبۇكى، بۇ ئادەتلەرنىڭ مەنبەسى تۈركلەر ئىكەنلىكى ئۇنتۇپ كېتىلگەن. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن «ئۆتۈكەن» نامى مەلۇم تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ياساپ موڭغۇللارغا تارقالغان، يەنە كېلىپ بۇ موڭغۇل تىلىغا تېخىمۇ ماسلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا تۈرك تىلىدىكى مەنىسى بويىچە چۈشىنىلگەن ۋە «يەرنىڭ ئايال ئىلاھى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. سايان بويىدىكى بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا داۋاملىق تۈرۈپ قالغان قەبىلە -

ئۇرۇقلار ھازىرقى تۇۋالارنىڭ يىراق تارماقلىرى بولۇپ، ئۇلار يەنىلا ئوخشاش خاس نام بويىچە بۇ مۇقەددەس تاغقا ئەزىز قىلغان ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىپ تۇرغان. تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن بىر نۇقتا ناھايىتى قىزىقارلىق: باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان (سامود تىلىدىكىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۇرۇق - قەبىلىلەرمۇ ئۆتۈكەنگە چوقۇنغان. چۈنكى، ئۇلار تۈرك تىلى مۇھىتىنىڭ تەسىرىدە تۇرىكلەرگە سىڭىشىپ تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان بولغان ۋە ھازىرقى تۇۋالارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. بۇ نۇقتىنى دۇجېن رايونىدىكى تۇۋالارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ئۆتۈكەن «خۇداسى» غا بولغان ئاتاق نامىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئاق چۈدلار ۋە قارا چۈدلار ئۆتۈكەن «خۇداسى» نى «شياننامى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بۆلىكى شامان («شام» ياكى «كام») نى كۆرسەتسە، ئىككىنچى بوغۇمى تەبىئىي رەۋىشتە شامۇدلارنىڭ خۇداسى نۇمانى بىلدۈرىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ يەردىكى ئەھۋال موڭغۇللاردىكىگە ئوخشىشىپ قالىدۇ. قەدىمكى تۈركلەر «يەر ئىلاھى» دېگەن مەنىدىكى خاس نام «ئۆتۈكەن» نى بۇ خەلقلەرگە تارقاتقان، ھازىرقى تۇۋالارغا تەۋە بولغان شامۇد تىلىدىكى قەبىلىلەر يەنىلا ئۆز خۇداسى بولغان نۇماغا بولغان سېغىنىشىنى ساقلاپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ سېغىنىش تۈركلەردىكى مۇقەددەس تاغ ئۆتۈكەن بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن.

قەدىمكى تۈركچە يەر نامى «ئۆتۈكەن» توغرىسىدىكى ئىزدىنىشىمىز ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۆۋەندىكى بىر نۇقتىغا ئېتىبار بېرىلىشنى ئۈمىد قىلىمىز: مەزكۇر مەسىلە بىلەن ئالاقىدار يېڭى ئىسپات ۋە چۈشەنچىلەر ئىشەنچلىك ۋە قايىل قىلارلىق بولسا ئۇ ھالدا سايان - ئالتاي رايونىدىكى ھازىرقى قەبىلىلەر (تۇۋالارمۇ مۇشۇنىڭ ئىچىدە) ۋە ئورخۇن ئابىدىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا مىللەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت دەيدىغان يەكۈن بىر ئىسپاتقا ئېرىشىدۇ.

ئىزاھلار

① مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى»، 1951 - يىل نەشرى. بۇ

كىتابتا ھەرقايسى مەكگۇتاشلارنىڭ ئېلان قىلىنىش ۋە تەنقىق قىلىنىشىغا دائىر تەپسىلىي كاتالوگ بار: بېرنىشتام « VI — VIII ئەسىرلەردىكى ئورخۇن - يېنسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى» ، 1946- يىل نەشرى.

② گ. رامستېدت: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇر - رۇنىك يېزىقىدىكى ئىككى مەكگۇتاش» ، «فىن - ئوگۇر جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1913 - يىل قايتا بېكىتىلگەن تەرجىمىسىگە قارالا: رامستېدت: «سېلىنگا مەكگۇتېشىنىڭ يەشمىسى ۋە ئىزاھ» ، ساينت پېتىربۇرگ. 1914- يىل نەشرى، 40 — 47- بەتلەر.

③ مەھمۇد قەشقەرى: «دۇانۇلۇغەتىت تۈرك» ئەنقەرە، 1939 - 1943، I توم 138- بەت؛ گ. بروككېلمان: «ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك تىلى سۆزلۈكى» ، بۇداپېشت - لېيپىزىگ 1928- يىل نەشرى، I توم، 246 - بەت.

④ راشىددىن: «جامىئۇل تەۋارىخ» ، I توم، 1 - كىتاب، 1952 - يىل نەشرى، 127 — 147 - بەتلەر.

⑤ ۋ. رادلوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەكگۇتاشلار» ، ساينت-پېتىربۇرگ. 1895 - يىل نەشرى، 211 - بەت.

⑥ ۋ. تومسېن: «ئورخۇن ۋادىسىدىكى مەكگۇ تاشلار» ، 1896 - يىل نەشرى، 152 - بەت.

⑦ پارك: «تاتارلارنىڭ مىلاد يىللىق تارىخى» ، شاڭخەي، 1895- يىل نەشرى.

⑧ ۋ. بارتولد: «قەدىمكى تۈرك مەكگۇتاشلىرىنىڭ تارىخىغا باھا» ؛ ۋ. رادلوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەكگۇتاشلار» ، 1897- يىل نەشرى، 25 — 26 - بەتلەر. بارتولد «قىرغىزلار» دېگەن ئەسىردە مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتۈكەن — ئورخۇن ئابىدىلىرىدە دائىم تىلغا ئېلىنىدىغان تاغنى كۆرسىتىدۇ (مەكگۇتاش ئاپتورى بۇ تۈركلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئانا ۋەتىنى بولۇپ، قانغاي تېغى بولۇشى مۇمكىن، دېگەندىن بېشارەت بېرىدۇ.) » .

⑨ گ. شېلېگېل: «قارا بالغاسۇندىكى ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە يېزىقتىكى مەكگۇتاش» ، 1896 - يىل نەشرى، 20 - بەت.

⑩ ۋ. رادلوۋ: «قۇتادغۇ بىلىك» ، ساينت - پېتىربۇرگ1891 — 1910- يىللىرى نەشرى.

⑪ ف. خىرد: « ‹تۇنيۇقۇق مەكگۇتېشى، غا ئىزاھ» ، ۋ. رادلوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك مەكگۇتاشلىرى» ، 1899- يىل نەشرى، 2-

نەشری، 33 — 34 - بەتلەر.

⑫ مىلیورانسکی: «كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى» ، — «روسىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتىنىڭ شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى مەجمۇئەسى» 12- توپلام، ساينت-پېتىربۇرگ، 1899 - يىلنەشرى، 84 - بەت.

⑬ ۋ. تومسېن: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلار» ، لېيپزىگ، 1924 - يىل نەشرى، 123 - بەت.

⑭ ئا. گابائىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى گراماتىكىسى» ، لېيپزىگ، 1950 - يىل نەشرى، 324 - بەت.

⑮ مالوۋ: يۇقىرىقى ئەسەر، 408 - بەت.

⑯ چاۋاننېس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1958 - يىل نەشرى، 19 -، 97 - بەتلەر؛ پېللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» ، «غەربىي يۇرت ژە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى دەللىلەشكە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» ، 5 - توپلام، 120 — 126 - بەتلەر.

⑰ پېللىئوت: يۇقىرىقى ماقالە، 124 - بەت.

⑱ ۋ. رادلوۋ: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلار» ، 1894- يىل نەشرى، 100 - بەت.

⑲ ۋ. بانگ: «بېرلىن ۋېنگرىيە ئىنستىتۇتىنىڭ تۈركولوگىيە خەۋەرلىرى» ، بېرلىن، 1925 - يىل نەشرى، 4- سان، 250 - بەت.

⑳ ۋىلادىمىرسوۋ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۇتۇكەن تېغى توغرىسىدا» ، «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى دوكلاتلار توپلىمى» ، B توپلام، 1929- يىل 7 - سان، 133 - بەت.

㉑ يۇقىرىقى ئەسەر، 135 - بەت.

㉒ پېللىئوت: يۇقىرىقى ماقالە، 121 - بەت.

㉓ پېللىئوت: يۇقىرىقى ماقالە 125 - بەت.

㉔ يوھان. پلانكارپىن: «موڭغۇل تارىخى» ساينت، پېتىربۇرگ، 1911- يىل روسچە تەرجىمە نەشرى، 10 - بەت: «ماركوپولو سايا‌ھەت خاتىرىسى» ، لېنىنگراد، 1940 - يىل نەشرى، 63 -، 117 - بەتلەر.

㉕ «يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» ، I تۇم، 1941 - يىل نەشرى، 105 - بەت، ئۇنىڭدا «جاساق» مەزمۇنى سۇيىتىلىدە خاتىرىلەنگەن چىڭگىزخاننىڭ سۆزلىرى «ئانىمىز ئۇلۇغ يەر ئۇتۇكەن» دەك ئۇلۇغ دەپ

تەرىپلەنگەن.

㉖ ف. كېلۇس: «ھىندى شاھزادىسى خاتىرىسىگە تىكلەنگەن1362- يىلدىكى جۇڭگو- موڭغۇلىيە مەڭگۈتېشى» «خارۋارد ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 12- جىلد، 1 - سان، 1949 - يىل نەشرى.

㉗ لېكوك: «قوچۇدىكى تۈركچە مانىي تېكىستلىرى» ، II توم، بېرلىن، 1922 - يىل نەشرى، 34 - بەت.

㉘ پېللىئوت: يۇقىرىقى ماقالە 126 - بەت؛ ئا. گابائىن: يۇقىرىقى كىتاب، 324 - بەت (بۇ كىتابنىڭ سۆزلۈكلەر قىسمىدا il — ötükän — quti نىڭ مەنىسى ئاساسەن پېللىئوتنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ «ئايال ئىلاھ - يەر ئىلاھى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن) .

㉙ ھ. ن. ئورخۇن: «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» I — IV تومىلار، ئىستانبۇل، 1936 — 1941- بەتلەر، ئورخۇن IV تومنىڭ 4 — 5- بەتلىرىدە پېللىئوتنىڭ پىكرىنى بايان قىلىدۇ، I تومنىڭ 74 - بېتىدىكى ئىزاھاتا پېللىئوت ۋە ۋىلادىمىرسوۋنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.

㉚ تەكشۈرۈشكە قاتناشقانلار: مەزكۇر ماقالە ئاپتورى (تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ باشلىقى) ، ئىنسانشۇناس پ. ن. لېۋىن، ئېتنوگراف ئې. د. پولوكېۋا، ئارخېئولوگ ئا. د. گىراچ ۋە ئېتنوگراف پ. ئى. كارارىكىن.

㉛ كالتېرىس: «سىرلىق موڭغۇلىيە» ، I توم، «ئۇرانخاي رايونى» ، 1914 - يىل نەشرى.

㉜ پوتاپوۋ: «ئالتايلىقلارنىڭ تاغقا چوقۇنۇشى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيەسى» ، 1946 - يىللىق 2 - سان. مۇرزايېۋ: «دارىخانىدىكى جۇدۇر يانار تېغى» ، «جۇغرافىيە» XI توم، 2 - كىتاب، 1948 - يىل نەشرى.

㉝ دۇجېن رايونى ۋە تارى - خورى رايونىدىكى ئۆتۈكەنگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئوقۇغۇچۇم ۋە خىزمەتدىشىم بولغان كارارىكىن مېنىڭ پىكرىم ۋە لايىھەم بويىچە توپلىغان، ئۇ كوماند مىللىتىدىن.

㉞ ساغايلار ۋە سورلاردىكى تاغقا تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى ھەققىدە: پوتاپوۋنىڭ: «ساغايلارنىڭ مىللەت تەركىبى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيەسى» ، 1947 - يىل نەشرى، 3 - سانىغا قارالسۇن.

㉟ گراچنىڭ ئاغزاكى بايانلىرىدىن.

㊱ مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» ، 1951 - يىل نەشرى؛ «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي ئابىدىلىرى» ، 1952 - يىل نەشرى؛ «قەدىمكى ۋە

يەقىنقى زامان تۈركىي تىللار» ، «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى دوكلاتى» (ئەدەبىيات ـ تىل قىسمى) ، 1952ـ يىل نەشرى، XI تۇم 2ـ قىسىم؛ باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللارنىڭ تۈزلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» ، يۇقىرقى ژۇرنال.

㊲ پوتاپوۋ: «ئالتايلىقلار تارىخىنىڭ ئوچېركى» ، 1953 ـ يىل نەشرى.

㊳ مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرى» ، 34 ـ بەت.

㊴ مېلىيورانسكى: يۇقىرقى ماقالە، 66 ـ بەت؛ مالوۋ: «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرى» ، 388 ـ بەت.

㊵ مېلىيورانسكى: يۇقىرقى ماقالە، 60 — 61ـ، 86 — 87 ـ بەتلەر.

㊶ ㊷ پوتاپوۋ: «ساغايلارنىڭ مىللەت تەركىبى» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1947 ـ يىل نەشرى، 3 ـ سان (ئەسلىي ماقالە «سوۋېت شەرقشۇناسلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1957ـ يىللىق 1ـ سانىغا بېسىلغان) .

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مەنبەلەر، ئابىدىلەر ۋە ۋەسىقىلەر

«قانونلار قامۇسى» جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى.

«يېڭى تاڭنامە» جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.

«كىتابخانىلار جەۋھىرى» جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى.

«تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىزىپ باسقان نۇسخا.

«تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» جۇڭخۇا كىتابخانىسى تىزىپ باسقان نۇسخا.

«تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى» جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ تىنىش بەلگىلىك نۇسخىسى.

«〈تاڭ بايانلىرى〉غا تۇزىتىش» جۇڭخۇا كىتابخانىسى نۇسخىسى.

«تاڭ نەزمىلىرى» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى فاكسىمىل نۇسخىسى.

«ئەن لۇشەن ھەققىدە خاتىرە» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى.

«تاڭ دەۋرىدىكى قەبرە پۈتۈكلەر توپلىمى» (2 ـ قىسىم) شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى.

«تۇرپان ۋەسىقىلىرى» (1 — 10 ـ قىسىم) مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى.

«بۇخارا تارىخى» كامبرىج 1954 ـ يىل.

«قەدىمكى مىللەتلەر يىلنامىسى» لوندون، 1879 ـ يىل، «موغ

تېغىدىن تېپىلغان سوغدىچە ھۆججەتلەر» I ، I ، II توم، موسكۋا، 1962 ـ يىل.
«قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» موسكۋا. لېنىنگراد، 1951ـ يىل.
«يېنسەيدىكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى» موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1952 ـ يىل.
«موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈتاشلىرى» موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1959 ـ يىل.

2. كىتابلار

چاۋاننېس: «غەربى تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» شاڭخەي نەشرىياتى، 1935 ـ يىل.
سېن جۈڭمېيەن: «〈غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى〉» غا تولۇقلىما ۋە ئىنىقلىما» جۈڭخۇا كىتابخانىسى، 1958ـ يىل.
سېن جۈڭمېيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» (1 — 2 ـ قىسىم) ، جۈڭخۇا كىتابخانىسى، 1958 ـ يىل.
فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى» جۈڭخۇا كىتابخانىسى، 1957 ـ يىل.
فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمە ماقالىلەر مەجمۇئەسى» I — II ـ توم، شاڭخەي نەشرىياتى 1995 ـ يىل.
چېن يىنكې: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.
چېن يىنكې: «جىن ـ مىڭ سارىيى خاتىرىلىرىدىن 1 ـ بايان» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل.
چېن يىنكې: «جىن ـ مىڭ سارىيى خاتىرىلىرىدىن 2 ـ بايان» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.

شىراتورى كراكوچى: «كانگىيە ۋە سوغدىيانا ھەققىدە تەتقىقات» شاڭجۇ نەشرىياتى، 1936 - يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى، شياك دا: «تاك دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» سەنلىيەن كىتابخانىسى، 979 - يىل.

جى شيەنلىن: «جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىگە دائىر ماقالىلەر توپلىمى» سەنلىيەن كىتابخانىسى، 1982 - يىل.

جى شيەنلىن: «بۇيۇك تاك دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى، گە ئىزاھ» جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1985 - يىل.

جۇ لىيەنكۇەن: «بۇيۇك تاك دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى، دىكى تارىخىي جۇغراپىيىلىك ناملار ھەققىدە تەتقىقات» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1984 - يىل.

رافىير: «جۇڭگو ۋە ئىران» شاڭجۇ نەشرىياتى، 1964 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

شافىر: «تاك دەۋرىدىكى سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

ياۋ ۋېيىۋەن: «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غۇز فامىلىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» پەن نەشرىياتى، 1958 - يىل.

خەن رۇلىن: «چېدىر خاتىرىلىرى» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل.

«فېك جياشېك ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1987 - يىل.

«جاك جۇەن ئەسەرلىرى» دېڭىز- ئوكيان نەشرىياتى، 1986- يىل.

رېن بەنتاك: «تاك ئويۇنلىرى» (ئىككى قىسىم) شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل.

جۇ يىلياك: «تاك دەۋرىدىكى مىزۇك» شاڭخەي يىراق شەرق نەشرىياتى، 1996 - يىل، خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.

ۋاك يۇڭشاك: «تاك دەۋرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى غەربىي

شمال ھەربىي ئىشلىرى ھەققىدە تەتقىقات» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن-لەر نەشرىياتى، 1994 - يىل.
شيي خەيپىڭ: «تاڭ دەۋرىدە جۇڭگودا تۇرۇپ قالغان چەت ئەللىكلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن بايان» تەيۋەن شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1978-يىل.
جاڭ گۇاڭدا: «غەربىي يۇرت تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقاتلاردىن دەسلەپكى توپلام» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىيا-تى، 1995 - يىل.
رۇڭ شىنجياڭ: «بەيئەتچى قوشۇن تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل.
جياڭ بىڭلىن: «دۇنخۇاڭ بەيئەتچى قوشۇننىڭ تارىخى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات» لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل.
«خۇاڭ ۋېنبىننىڭ تارىخ - ئارخېئولوگىيىگە دائىر ماقالىلىرى» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1998 - يىل.
لوفېڭ: «گۇيۇەننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى سۇي - تاڭ دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەر» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1996- يىل.
ماتسۇدا سومىئو: «قەدىمكى تەكلىتبغىننىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1987 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
ناگاساۋا كازۇتوشى: «يىپەك يولى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» تيەنجىن قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل.
بۇرنۇۋا: «يىپەك يولى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982- يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
ئەلى. ماجھالى: «يىپەك يولى — جۇڭگو بىلەن پېرسىيىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
چاڭ رېنشيا: «يىپەك يولى ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيەت سەنئە-تى» شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1981 - يىل.
جياڭ بوچىن: «دۇنخۇاڭ - تۇرپان ۋەسىقلىرى ۋە يىپەك يولى» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1994 - يىل.

جيالك بوچىن: «دۇنخۇالك سەنئىتى، دىن ۋە نەغمە - ناۋا مەدەنىيىتى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل.
ۋالك بو، چى شياۋشەن: «يىپەك يولىدىكى يايلاق بالباللىرى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل.
بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخىدىن 12 لېكسىيە» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل تەرجىمە نەشرى.
كىلياشتورنىي: «قەدىمكى تۈرك - رۇنىك مەڭگۈ تاشلىرى» خېيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
ۋىلادىمىرسوۋ: «موڭغۇللارنىڭ جەمئىيەت تەشكىلى تارىخى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
ستاۋېيسكى: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى» شەنشى سايا-ھەت نەشرىياتى 1992 - يىل تەرجىمە نەشرى، «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللارغا ئائىت تەتقىقات ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىل.
گېبىك شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرىدىن ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل.
ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1975 - يىل.
لىن ئېنشىيەن: «تۈركلەر ھەققىدە تەتقىقات» تەيۋەن شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1988 - يىل.
لىن گەن تۈزگەن: «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماقالىلەر-دىن تاللانما» (ئىككى قىسىم) جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1987- يىل.
لىن گەن: «تۈرك تارىخى» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل.
شۆز ۋۇجېك: «تۈرك تارىخى» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل.
لىن ۋۇشۇ: «پېرسىيە زوروئاستىر دىنى ۋە قەدىمكى جۇڭگو»

يېڭى ژېنفېلك نەشرىيات شىركىتى، 1995 ـ يىل.
لىن ژۇشۇ: «مانى دىنى ۋە ئۇنىلك شەرقتە تارقىلىشى» شۇشىن نەشرىياتى، 1997 ـ يىل.
لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل.
جالك يىچۇەن: «سەپەر خاتىرىلىرى، گە ئىزاھ» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1963 ـ يىل.
جالك يى: «بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ساياھەت خاتىرىسى، گە ئىزاھ» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1994 ـ يىل.
سۇن جى: «جۇڭگودىكى مۇقەددەس ئوت» لياۋنىلك ماۋارىپ نەشرىياتى، 1996 ـ يىل.
ۋالك شياۋفۇ: «تالك سۇلالىسى، تۇبۇتلەر ۋە ئەرەبلەرنىلك سىياسىي مۇناسىۋەت تارىخى» بېيجىلك ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992ـ يىل.
يۇتەيشەن: «ساك تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىل.
ۋ. ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» — «بارتولد ئەسەرلىرى» I توم، موسكۋا 1963 ـ يىل.
ئا. ن. بېرنشتام: «VI — VIII ئەسىرلەردىكى ئورخۇن-يېنىسەي تۈركلىرىنىلك ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى» موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1946 ـ يىل.
ئا. م. بېلىنىسكىي: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى» لېنىنگراد، 1973 ـ يىل.
ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكى: «قەدىمكى پەنجەنت رەسىملىرى» موسكۋا، 1954 ـ يىل.
ل. ن. گۇمىلىيۇ: «قەدىمكى تۈركلەر» موسكۋا 1967 ـ يىل.
ل. ئى. ئالباۋۇم: «بالبىلىق تۆپە» تاشكەنت 1960 ـ يىل.
ۋ. ئا. شىشكىن: «باراخ شاھ» موسكۋا 1963 ـ يىل.
ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «پەنجەنت شەھىرىدىن تېپىلغان تەڭگەلەر كاتولوگى» موسكۋا، 1963 ـ يىل.

ئا. د. گراچ: «تۇۋادىكى قەدىمكى تۈرك ئويما ھەيكەللىرى» موسكۋا، 1961 ـ يىل.

يۇ. س. خۇدياكوۋ: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى جەنۇبىي سىبىرىيە مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قوراللىنىش ئەھۋالى» نوۋوسىبىرسك 1986 ـ يىل.

ن. ئا. ئالېكسېيېۋ: «سىبىرىيىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر-دە شامانىزم» نوۋوسىبىرسك، 1984 ـ يىل.

ل. بازىن: «شەرقىي تۈركلەرگە دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتې-رىياللار» I — III توم، ۋېسبادېن، 1958 ـ يىل.

ل. بازىن: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ كا-لېندارچىلىقى» 1974 ـ يىل.

ۋ. ب. خېننىڭ: «تاللانما ئەسەرلەر» I — II توم، لېيسى-دېن، 1977 ـ يىل.

موري‌ماسائو: «قەدىمكى تۈرك مىللىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەت-قىقات» I توم، شەنچۇەن نەشرىياتى، 1967 ـ يىل.

ئى. گېرشېۋىچ: «مانىي سوغدى تىلىنىڭ گراممماتىكىسى» ئوكسفورد، 1954 ـ يىل.

ت. تېكىن: «ئورخۇن تۈرك تىلىنىڭ گراممماتىكىسى»، 1968-يىل.

پ. پېللىئوت: «ماركوپولوغا ئىزاھ» I ، II ، III توم، پارىژ، 1959 — 1973 ـ يىللىرى.

3. ماقالىلەر

ژاك گوژبي: «غەربىي غۇزلار ھەققىدە تەتقىقات» — «گۇەنتاك توپلىمى» 2 ـ قىسىم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1959- يىل، 606 — 620 ـ بەتلەر.

لۇسىمېەن: «غۇزلار ھەققىدە تەتقىقات» — «لۇسىمېەننىڭ تا-

ربغ ئوقۇش خاتىرىسى» ، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، 1177 — 1194 ـ بەتلەر.

لۇجاۋيىن: «خې ژەيجىنىڭ قەبرە پۈتۈكى ھەققىدە تەتقىقات» — «ئارخېئولوگىيە» ، 1986ـ يىللىق 9ـ سان، 841— 848 ـ بەتلەر.

يەن ژەنرۇ: «تاڭ دەۋرىدىكى مى خېنىڭ قەبرە پۈتۈكى ھەققىدە تەتقىقات» — «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» 1989 ـ يىللىق 2 ـ سان، 154 — 160 ـ بەتلەر.

لى خۇبىڭ: «تاڭ دەۋرى قەبرە پۈتۈكلىرىدىكى توققۇز جاۋۋې سوغدىلىرى» — «يادىكارلىقلار» 1997ـ يىللىق 1ـ سان، 121 — 134 ـ بەتلەر.

لىن مېيسۇن: «جۇڭگو تەۋەسىدىن تېپىلغان پېرسىيە ۋە ئوتتۇ-را ئاسىيانىڭ يېزىقلىق كۈمۈش بۇيۇملىرى» — «مەدەنىيەت يادىكار-لىقلىرى» 1997 ـ يىللىق 9 ـ سان، 55 — 65 ـ بەتلەر.

چې دۇڭخاڭ، جاڭ جىڭ: «تاڭ دەۋرى ئالتۇن ـ كۈمۈش بۇيۇملىرىنىڭ غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» — «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994ـ يىللىق 2ـ سان، 173 — 189 ـ بەتلەر.

لۇ چىڭفۇ: «تاڭ ـ سۇڭ دەۋرلىرىدىكى دۇنخۇاڭ سوغدىلىرىنىڭ خەنزۇلىشىشى» — «تارىخ تەتقىقاتى» 1996 ـ يىللىق 6 ـ سان، 25 — 34 ـ بەتلەر.

رۇڭ شىنجياڭ: «قەدىمكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى سوغدى كۆچمەنلىرى» — «غەربىي يۈرت تەتقىقاتى» ، 1993 ـ يىللىق 2 ـ سان، 8 — 15 بەتلەر.

رۇڭ شىنجياڭ: «زوروئاستىر دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغان دەۋرى ھەققىدە تەتقىقات» — «دۆلەت ئىلمى تەتقىقاتى» 3 ـ جىلد، 335 — 353 ـ بەتلەر.

رۇي چۈەنمىڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى غۇز مەيپۇرۇشلىرى ھەققىدە بايان» — «شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ژۇرنە-لى» 1993 ـ يىللىق 2 ـ سان، 159 — 165 ـ بەتلەر.

ماشياۋچۇ: «Ⅷ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى سوغدىلار - مۇغ تېغىدىن تېپىلغان بىرقانچە ۋەسىقە توغرىسىدا تەتقىقات» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 3 - سان، 109 — 138 - بەتلەر.

ۋۇيۇگۇي: «لياڭجۇ سوغدىلىرىدىكى 安 جەمەتى ھەققىدە تەتقىقات» — «تاڭ سۇلالىسى تەتقىقاتى» Ⅲ توم، 295 — 336- بەتلەر.

چى تيەنۇبن: «Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى دۇنخۇاڭدىكى سوغدى مەھەللىلىرى» — «ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ جۇڭگو تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن تاللانما» Ⅸ توم، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1993 - يىل، 140 — 220 - بەتلەر.

خەن پۇ: «Ⅵ — Ⅷ ئەسىردىكى تۇركىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى» ، «ئەدەبىيات - تارىخ» 19 - كىتاب، 191 — 209 - بەتلەر.

موربىاسۇ تاكائو: «تۇركلەردىكى بۇددىزم ۋە قەدىمكى تۇركچە بۇددا نوملىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى» — «دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى» 1996 - يىللىق 1 - سان، 135 — 114 - بەتلەر.

بازىن: «موڭغۇلىيە بۇگۇت مەڭگۈتېشىدىكى تۇركلەر ۋە سوغدىلار» — «مىللەتلەرگە ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» 1987 - يىللىق 5 - سان، 48 — 52 - بەتلەر.

ئا. ن. كونونوۋ: «تۇرك نامى ھەققىدە» — «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» 1949 - يىللىق 2 - سان، 40 — 47 - بەتلەر.

ئا. ن. بېرنشتام: «خۇي چاۋنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇركلەر» — «قەدىمكى زامان تارىخى ژۇرنىلى» 1952- يىللىق 1 - سان، 187 — 195 - بەتلەر.

يۇ. ئا. زۇيېۋ: «ۋاسسال كىنەزلىكلەر ئاتلىرىدىكى تامغىلار» 1960 - يىل، 93 — 140 - بەتلەر.

ئو. ئى. سىمىرنوۋا: «712 - يىلىدىكى سەمەرقەنت سۇلھىسى ھەققىدە» 1960 - يىل، 69 — 79 - بەتلەر.

ب. يا. ستاۋىسكى: «Ⅴ — Ⅷ ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەتلىرى» 1960- يىل، 108 — 118- بەتلەر.

ئا. م. بىلنىسكىي: «پەنجىكەنت سەنئىتىدىن Ⅶ — Ⅷ

ئەسىرلەردىكى سوغدىلارنىڭ دۇنيا قارىشىغا نەزەر» — «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» موسكۋا، 1976 ـ يىللىق 1 ـ سان.

ن. ۋ. دىياكونوۋا: «سوغدىلارنىڭ نەزىر ئەھۋالى توغرىسىدا» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1967 ـ يىللىق 1 ـ سان.

ۋ. ن. پىلپكو: «ئوتتۇرا ئاسىيا بويلىرىدىن تېپىلغان نەزىر ـ چىراغ قىلىۋاتقان ئايال ھەيكىلى» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1977ـ يىللىق 1ـ سان، 189 — 202ـ بەتلەر.

ئى. ب. بېستوۋېچ: «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كىيىم ـ كېچەكلىرى» — «شەرق مەملىكەتلىرى ۋە خەلقلىرى» موسكۋا، 1980 ـ يىل، 196 — 212 ـ بەتلەر.

ۋ. ئى. راسپوپوۋا: «VII — VIII ئەسىرلەردىكى سوغدىلارنىڭ كەمەر زىننەتلىرى» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1965ـ يىللىق 4 ـ سان، 78 — 91 ـ بەتلەر.

د. خ. بازاروۋا: «بىر قىسىم قەدىمكى تۈركچە قۇش ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە» — «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» 1975 ـ يىللىق 4 ـ سان، 11 — 12 ـ بەتلەر.

ب. ئى. تاتارىنسېۋ: «تۈركچە تەڭرى ئاتالغۇلىرىنىڭ مەنبەسى» — «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» 1984 ـ يىللىق 4 ـ سان، 73 — 84 ـ بەتلەر.

س. ك. كارايېۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تۈركچە يەر ناملىرى» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1985 ـ يىللىق 6 ـ سان، 23 — 35 ـ بەتلەر.

س. گ. كىلياشتورنىي: «تۈرك قاغانلىقىدىكى يەر مۇلۈكچىلىكى، فېئوداللىق يەر مۇلۈكچىلىك شەكىللىرى ۋە يېقىن، ئوتتۇرا شەرقتىكى ھۆكۈمرانلىقى» موسكۋا، 1979ـ يىل، 87 — 101ـ بەتلەر.

س. گ. سكوبېلېۋ: «قەدىمكى تۈركلەردىكى ئىلاھ ئۇمايغا دائىر بايانلار» — «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1990ـ يىللىق 2ـ

سان، 226 — 233 ـ بەتلەر.
ئى. ل. كىزلاسوۋ: «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» — «روسىيە ئارخېئولوگىيىسى» 1996- يىللىق3- سان، 73 — 89 ـ بەتلەر.
ج. خارماتتا: «ئىران ـ تۈرك» — «شەرقشۇناسلىق مەجمۇئەسى» 25 ـ توم، 1972 ـ يىل، 263 — 273 ـ بەتلەر.
ئې. گ. پۇللېيبلانىك: «ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى سوغدى مەھەللىلىرى» — «توڭباۋ» 41- توم، 1952- يىل، 317 — 356 ـ بەتلەر.
ئې. گ. پۇلېيبلانىك: «جۇڭگولۇقلار ۋە ھىندى- ياۋروپالىقلار» — «خان جەمەتىگە قاراشلىق ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1966 ـ يىل، 9 — 39 ـ بەتلەر.
ج. كلاۋسۇن: «قاپقان سۆزىگە ئىزاھ» — «خان جەمەتىگە قاراشلىق ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1957 ـ يىللىق 3 — 4 ـ قوشما سان، 177 — 192 ـ بەتلەر.
ئې. تېرياسكى: موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخىئولوگىيىلىك ئىزلىرى» — «شەرق ۋە غەرب» 21 ـ توم، 1971 ـ يىل، 121 — 135 ـ بەتلەر.
ك. جېتمار: «تۈركلەردىن ئىلگىرىكى ئالتاي» BMFEA، ستوكھولم، 23 ـ توم، 1951 ـ يىل، 135 — 223 ـ بەتلەر.
ر. ج. كاتېتر: «تارىخ ۋە غەربىي سېپىلدىكى بوۋاي» JAOS، 3 ـ سان، 1986 ـ يىل، 503 — 528 ـ بەتلەر.
ئې. خاخوگېن: «ئىككى پارچە ئورخۇن مەڭگۈتېشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» — «شەرقشۇناسلىق مەجمۇئەسى» كوپېنخاگىن، 36 ـ قىسىم، 1974 ـ يىل، 55 — 82 ـ بەتلەر.
ج. كلاۋسون، ئې. تېرياسكى: «ئېخى قوشۇ مەڭگۈتېشى»، «شەرقشۇناسلىق توپلىمى»، ژارشاۋا، 34- قىسىم، 1971- يىل، 7 — 33 ـ بەتلەر.
ئېمىل. ئېسسىن: «تۈرك سەنئىتىدە ئات» — «ئوتتۇرا ئاسىيا

ژۇرنىلى» 1965 - يىللىق X توم، 3 — 4 - قوشما سان.

4. قامۇسلار

«ئۇيغۇر شەرقى، نىلۋاڭ داۋامى»، 1 — 5 - قىسىم، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى.

«ئاملار تەرجىمىسى توپلىمى»، (ئىككى قىسىم)، جياڭسۇ گۇاڭلىلىق قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى.

فېلىق چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى.

«ئىران ئېنسىكلوپېدىيىسى»، I توم، لوندون 1983 - يىل نەشرى.

ب. غېرىب: «سوغدىچە لۇغەت»، تېھران، 1995 - يىل نەشرى.

ۋ. ۋ. رادلوۋ: «تۈرك شېۋىلىرىنىڭ تەجرىبە لۇغىتى»، I توم، 1893 — 1911 - يىللار.

ئاخىرقى سۆز

مەزكۇر ئەسەر خېلى بالدۇرلا تولغاق يېگەن بولسىمۇ، ناھايىتى قىيىندا ئاپىرىدە بولدى، گەرچە پېقىرنىڭ قولىدا پۈتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئۇستازلىرىم، كەسىپداشلىرىم، شۇنداقلا دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدىكى مويىسپىتلەر ۋە دوستلىرىم بولۇپ كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئەجرى سىڭدى.

مەزكۇر كىتابقا جى شيەنلىن ئەپەندى خۇشاللىق بىلەن كىرىش سۆز يېزىپ بەردى. شۇڭا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا تەشەككۇر بىلدۇرىمەن.

ئېسىمدە قېلىشچە، 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى چېن يىنكې ئەپەندىنىڭ «يۇەن - بەي نەزمىلىرىنى تارىخقا دەلىل قىلىش» ناملىق لېكسىيىسىدە تۇنجى قېتىم «غۇز مەيپۇرۇشلىرى»، «تۇرك قانۇنى» قاتارلىق تارىخىي ئىبارىلەرنى ئاڭلىغىنىمدا قەلبىم دولقۇنلىنىپ «بۇ-يۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت» نامىدا ئەسەر يېزىش شېرىن خىيالىدا مەست بولۇپ كەتكەنىدىم. بىر قېتىم، ئېھتىمال «يېڭى غەزەللەر» لېكسىيىسى بولسا كېرەك، چېن يىنكې ئەپەندى گەپ ئارىسىدا يېقىنقى زاماندىكى سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان 苦力 (مەدىكار) دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى تۈركچە «قۇل» دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدى. بىراق، گەپنى ئۇزۇپلا ئارتۇقچە چۈشەندۈرمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزۈمنى چاغلىمايلا بىرنېمىلەرنى توقۇپ يۈرۈپ «قۇل، دىن (مەدىكار) غىچە بىر تۈركچە سۆزنىڭ سەرسانلىق خاتىرىسى» ناملىق ماقالىنى يېزىپ باقماقچى بولدۇم. شۇ ۋاقىتتىكى ئىشلارنى ئەسلىسەم، ھازىرمۇ چېپىلداپ تەرلەپ كېتە-مەن. خۇددى «ئۆزۈمنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپتىمەن، پالازغا

يۆگىنىپ ھەپتە يېتىپتىمەن» دېگەندەك ئىش بولدى. باشقىلار تېخى دەپ باقمىغانىنى مەن دەپ باقاي دېگەن خىيالدا «موزاينىك يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە» دېگەندەك كۆلكىلىك ئىش قىلىپ قويدۇم.

ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىمدە سېمن جۇڭمېەن ئەپەندىنىڭ «سۇي، تاڭ تارىخى» دەرسىنى بىر يىلچە ئاڭلىدىم. شۇ ۋاقىتتا ئۇ دەل «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نامىلىق بۈيۈك ئەسىرنىڭ تۈزىتىش كىرگۈزۈۋاتقان بولغاچقا، دەرس ھەمىشە تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە چېتىلىپ قالاتتى. سېمن جۇڭمېەن ئەپەندى ئۆز يۇرتىنىڭ ئېغىر تەلەپپۇزىنى تاشلىمىغان بولۇپ، گۇاڭدۇڭ شېۋىسىدە « 突厥 » نى تەلەپپۇز قىلسا غارانىڭ - غۇرۇڭ ئاۋازدا بىر قىسمىلا دەيتتى. ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم نەزىرىمنى «شىمالىي چۆللۈك» كە يۆتكىدىم، بولۇپمۇ تۈرك بىلەن غۇز نەسلى ئارىلىقىدىن بولغان، بەدەن ئېغىرلىقى 350 جىڭ كېلىدىغان ئەن لۇشەنگە بەكرەك قىزىقىپ قالدىم. ھەيران قېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، نەچچە مىڭ خەتلىك قىسقا ماقالىدىن بىرنى يېزىپ ئۇنىڭ كۆرۈپ بېرىشىگە ھاۋالە قىلدىم. سېمن جۇڭمېەن ئەپەندىنىڭ موي قەلىمى پۈتۈن ئورىگىنالدىكى 2 — 3 يۈزچە خەتتىن باشقا جايىنىڭ ھەممىسىنى بويۇۋېتىپتۇ، ئەسلىي ئورىگىنال كۆرگۈسىز بولۇپ كېتىپتۇ، ئېسىمدە قالغىنى پەقەت «پاكىتتىن نەزەرىيە كۆپ بولۇپ كېتىپتۇ» دېگەندەك باھا ئىدى. بۇ باھا كۆز ئالدىمدىكى نادانلىق تۇمانلىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، شېرىن چۈشلىرىمنى چالغىتىۋەتتى. ئاتا - ئانامدەك قەدىرلىك بۇ زاتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن قالغان ئەسەرلەرنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، تۈرك تارىخىنى ئۆگەندىم، بىراق ئۇنىڭ قانچىلىك زور زېھنىي كۈچ سەرپ قىلغانلىقىنى، قانچىلىك ئەستايىدىل بولغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى مەنبەلەرنى بىرنى قويماي تولۇق ۋاراقلاپ كۆرۈشتەك كەم تېپىلىدىغان ئىقتىدارنى بارغانچە چوڭقۇر ھېس قىلدىم.

ئوقۇش پۈتكۈزۈپ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغاندىن كېيىن، «دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى» دەرسىنى ئۆتتۈم، بۇ جەريان-

دا خېلى بىر مەزگىل «غەربىي ياۋروپا» بىلەن «غەربىي يۇرت» ئارىلىقىدا قاتمۇقىپ يۈرۈپ زېھنىمنى مۇقىملاشتۇرالمىدىم. دەرس سۆزلەش ۋە تۆۋەنگە چۈشۈپ ئەمگەك قىلىش جەريانىدا، بوش ۋاقىت چىقىرىپ تۇركىلەرنىڭ كۆك تەڭرى، زېمىن، ئوت ۋە بۇددىزمغا بولغان ئېتىقادى ھەققىدە بىرنەرسىلەرنى يېزىپ باقتىم. دەي يىشۇەن ئەپەندىم كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، بىرنەچچە مىڭ خەتلىك باھا يېزىپ چىقىپتۇ، ئۇ باھاسىدا مېنى رىغبەتلەندۈرگەندىن باشقا، فرې-يىزنىڭ «ئالتۇن شاخ» ناملىق ئەسىرىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ چىقىشنى ئالاھىدە تەكىتلەپتۇ. غەرب ئىلمى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەپ قارى-لىۋاتقان ئاشۇ دەۋردە دەي يىشۇەن ئەپەندىمنىڭ ياش ئوقۇتقۇچىلارغا مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىكى مەشھۇر كلاسسىك ئەسەرنى ئو-قۇشنى تەۋسىيە قىلالىشىلا «سول» يول بەلگىسىگە قىلچە پىسەنت قىلمىغانلىقى ئىدى. پروفېسسورنىڭ ئىلمىي قەلبى نېمىدېگەن قەدىرلىك!

مەن ئۇستازسىز مۇجىزە يارىتىدىغانلارنىڭ بارلىقىغا ئىشەنمەي-مەن. ئەقىل ـ تالانتنىڭ جارى بولۇشىمۇ يەنىلا باشقىلارنىڭ كۆرسەت-مىسىگە موھتاج. چېن يىنكې، سېن جۇڭمېەن، دەي يىشۇەن قاتار-لىق ئۇچ ئۇستاز ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرىم ئەمەلىيەتتە سوغدى تارى-خى، تۈرك تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتقا بولغان ئىلمىي مەۋقەيىم توغرىسىدىكى ئۇنتۇلماس ھېسسىياتىمدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ھەر-گىزمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاۋېينىڭ «مۆھتەرەم ئۇستازلار ئەينى ۋاقىتتا ياقتۇرىدىغان شاگىرتلار ھازىر ئاللىقاچان ئاپپاق چاچ-لىق بوۋايلاردىن بولۇپ قالدى» دەپ ھەسرەت چەككىنىنى دورىماقچى ئەمەسمەن.

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكى قاتتىق ـ قۇرۇق ۋە غورىگىل تاماقلار بىلەن جان ساقلاپ تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە بۇرادىرىم جىياڭ بوچىن بىلەن بىرنەچچە يىل بىر كەپىدە تۇرۇپ قالدۇق. شۇ ۋاقىتلار-دا ببرنشتامنىڭ «Ⅵ — Ⅷ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن- يېنىسەي تۈرك-لىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمى» ناملىق ئەسىرىنى بىرلىك-

تە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتۇق. گەرچە بۇ ئىشنى ئاخىرىغا ئېلىپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما مۇشۇ جەريانىدا ئۆزئارا پىكىرلىشىپ يۈرۈپ، سوۋېت تۈركولوگىيىسىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاز-تولا خەۋەردار بولدۇق. 70- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى جىياڭ بوچىن دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقاتىغا بۇرۇلۇپ كەتتى، مەن بولسام «روسىيە ساربىيى» نىڭ سوغۇق ئىشىكىدىن كىرىپ كەتتىم. شۇنىڭدىن تارتىپ سوغدىلار بولامدۇ، تۈركلەر بولامدۇ ھەممىسىنى يىغىشتۇرۇپلا بىر ياققا ئېلىپ قويدۇم.

«تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن بوران - چاپقۇن» نى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئەسلىي كەسپىمىزنى تاپقاندا ياش بىر يەرگە بېرىپ قالغاندىدى. ھېسسىيات جەھەتتىن ئالغاندا «قارلىغاچنىڭ ئۆز ماكانىغا قايتىپ كەلگەنلىكىدەكى تونۇشلۇق ھالىتى» دىن كۆرە «گۈلنىڭ قەيەرلەرگە توزۇپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان» تۇيغۇ كۆپ-رەك بولدى. كۆڭگەن خۇيدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خۇسۇسىي تۈرمۈش رېتىمىدا «تەيجى گۈمپىسى ئويناش بىلەن بولۇپ كېتىپ»، «يوقىتىش ئۈرۈشى» ئاز بولۇپ قالغانىدەك ئەھۋالدا تۈرۈپ قالدىم. شۇڭا، بارغانچە قىزىپ كېتىۋاتقان رىقابەت دولقۇنىدا ئۆزلۈكىدىن ئارقىدا قالدىم. 80 - يىللاردا پەقەت تۈركلەر ۋە سوغدىلارغا دائىر بىرنەچچە پارچە ماقالە ئېلان قىلىش بىلەنلا توختاپ قالدىم. بۇلارمۇ تېخى جۇڭخۇا كىتابخانىسى قارىمىقىدىكى «تارىخ - مەدەنىيەت» تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەيدىغان لى جېمىن ئەپەندىمنىڭ زىقلىشى بىلەنلا يېزىلىغانىدى.

غەيرەت - جاسارىتى ھەمىشە ئۇرغۇپ تۇرغان كىشىلەردىن ئەمەس ئىدىم، ئۆزۈمنى دەڭسەپ كۆرۈشكە تېخىمۇ خام ئىدىم. بىراق، ئىزچىل نورماللىقنىلا كۆزلەپ، ئىزچىل توغرا بولۇشنى ئارزۇلاپ كەتمىگەنىدىم. چېن يىنكې ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى «مىراس» قاتارىغا ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ تەلىملىرى يەنىلا قۇلاق تۈۋىمدىن كەتمىدى: «ھازىرقى ئىلىم دۇنيا مىقياسى دائىرىسىدە بولۇۋاتىدۇ. ئۆزگىلەردىن ئوبدان خەۋەردار بولۇپ تۇرۇش كېرەك، ھەرگىزمۇ ئە-

شىكىنى تاقىۋېلىپ ئۆزى بىلگەننى قىلىشقا بولمايدۇ» . تاك دەۋرىدە-كى تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى خاراپىسىدىكى «فو-يۈنسى» نىڭ خاراكتېرىنى مۇھاكىمە قىلىش يۈزىسىدىن گېرمانىيە بوئىنگ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى پروفېسسور لېيۇ ماۋسەيگە خەت يېزىپ پىكىر ئالدىم، بىرقانچە قېتىم مۇشۇنداق ئەھۋاللاشتۇق، شۇنداقلا ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «شەرقىي تۈركلەرگە دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى» پېقىرغا بىر نۇسخا ھەدىيە قىلىنىدى. فرانسە-يىلىك خەنزۇشۇناس، پروفېسسور شې خېنەي گۇاڭجۇدا زىيارەتتە بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭدىن يۈز تۇرانە تەلىم ئالدىم، كېيىنچە ئۇ پارىژدىن دوكتور بازىننىڭ زور ھەجملىك ئەسىرى «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تۈركلىرىدە كالېندارچىلىق» نى ئەۋەتىپ بەردى. تىل شارائىتى جەھەتتىكى چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن بۇ ئەسەر-لەردىن كۆپرەك بەھرە ئالالمىغانلىقىمغا كۆڭلۈم يېرىم بولسىمۇ، بىراق لېيۇماۋسەي ۋە شې خېنەي قاتارلىق ئىككى مويسىپىت ئۇستاز-نىڭ ھىممىتىگە ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدۇ. 1996 - يىل كۈزدە پروفېسسور روسسى ۋە دوكتور كې داۋېينىڭ تەكلىپى بويىچە شۇبۇ-سىيىنىڭ روند ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ئەنگلىيىدىكى ئوكسفورد ئۇنىۋېر-سىتېتىدا زىيارەتتە بولۇش جەريانىدا بۇ ئىككى مەكتەپتە ساقلانغان مول ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئىلگىرى كۆرەلمىگەن بەزى كىتاب-لارنى تولۇقلاپ ئوقۇدۇم، «ئۆزگىلەرنى چۈشىنىش» جەھەتتە ئاز - تولا ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتىم. بۇرادىرىم لىن شۇڭۇ ۋە بېيجىڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى رۇك شىنجياڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇ-يان مەزكۇر كىتابنىڭ ئورنىنالىنى تۇزىتىشكە كېرەكلىك ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆپەيتىپ نۇسخا ئېلىشىمغا زېرىكمەي ياردەملەشتى. بىراق، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، مەز-كۇر كىتابتىكى خەلقئارا سوغدىشۇناسلىق ۋە تۇركولوگىيە ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر يەنىلا چالا ئىدى. «ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئۆزى بىلگەننى قىلماسلىق كېرەك» دېگەننى ئېنىق بىلسەممۇ، ئەسىرىم يەنىلا مەز-مۇن جەھەتتە كەم - كۈتە بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ.

ئىلىم دۇنياسى ناھايىتى كەڭ، بىز پەقەت مەلۇم كونكرېت دائىرىدىلا ئۆز ئىشىمىزنى قىلالايمىز. پۈرسەت، شارائىت، ئادەمدە-كى چەكلىمىلىك قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى سا-ھەسىدە زور نەتىجىگە ئېرىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىم ماڭا ئايان، پەقەت ئالدى - كەينىمگە دەسسەپ يۈرۈپ، ئۇنى - بۇنى تېرىۋالغۇچى بولدۇم خالاس. مەزكۇر ئەسەرنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ بەزىدە يېزىپ، بەزىدە توختاپ 30 — 40 يىلغا سوزۇۋەتتىم. ئەمدىلىكتە مادارىم تۈگەپ، ئەسەرنى قولدىن چىقىرىدىغان ۋاقىت كەلگەندە ئۇنىڭ ئادەمنى تازا قانائەتلەندۈرەلمەيدىغان بىرنەرسە بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ھەر ھالدا ئوقۇرمەنلەرنىڭ تاسقاپ تۇرۇپ ئوقۇشىنى، كېرەكسىز ۋە قىممىتى يوق جايلىرىنى تاشلىۋېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1997 - يىل 12 - ئاي، جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى